

**ESKİ TÜRKÇEDEN ÇAĞATAY TÜRKÇESİNE
ANLAM OLAYLARI**

Onur KURUKAYA

**Doktora Tezi
Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı
Prof. Dr. Kâzım KÖKTEKİN
2019
Her Hakkı Saklıdır.**

T.C
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

Onur KURUKAYA

ESKİ TÜRKÇEDEN ÇAĞATAY TÜRKÇESİNE
ANLAM OLAYLARI

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Kâzım KÖKTEKİN

ERZURUM-2019

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

TEZ BEYAN BİLDİRİMİ

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esasları'nın ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum **"Eski Türkçeden Çağatay Türkçesine Anlam Olayları"** adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıyı kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin düzenlenmesini ve erişime açılmasını düzenleyen 5. maddesinin 1. fıkrasına göre [Ulusal Tez Merkezi, enstitü ve fakülteler tarafından Tez Otomasyon Sistemine yüklenen tezlerin bibliyografik bilgilerini kontrol eder, kataloglama kurallarına göre düzenler, konu başlıklarını belirler ve tam metin olarak internet üzerinden erişime açar.] **basılı ve elektronik kopyalarına erişim izni verdiğimi onaylıyorum.**

03.05.2019

Onur KURUKAYA

İSTİSNAİ DURUMLAR

Patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle (2 Yıl)*

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 1. fıkrasına göre teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle teze erişim, Enstitümüz Yönetim Kurulunun .../.../... tarih ve sayılı kararı ile 2 (iki) yıl süreyle engellenmiştir.

Yeni Teknik, Materyal ve Metotların Varlığı (6 ay)*

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 2. fıkrasına göre tezde yeni teknik, materyal ve metotlar kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkânı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içerdiği için tez danışmanının önerisi ve ana bilim dalının uygun görüşü üzerine Enstitümüz Yönetim Kurulunun .../.../... tarih ve sayılı kararı ile teze erişim 6 (altı) ay süreyle engellenmiştir.

Ulusal Çıkar ve Güvenlik Durumu (Gizlilik Dereceli Çalışmalar) *

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin gizlilik dereceli tezler bahsini düzenleyen 7. maddesinin 1. fıkrasına göre bu teze erişim, ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendirdiği için Enstitümüzün uygun görüşü üzerine Üniversitemiz Yönetim Kurulunun .../.../... tarih ve sayılı kararı ile Üniversitemiz Yönetim Kurulu aksi karar verinceye kadar engellenmiştir.

* İstisnai durumlar danışmanın yazılı başvurusu ve Enstitü / Üniversite Yönetim Kurulunun onayı ile kabul edilir.

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TEZ KABUL TUTANAĞI

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

Prof. Dr. Kâzım KÖKTEKİN danışmanlığında, Onur KURUKAYA tarafından hazırlanan bu çalışma, 03/05/2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı'nda DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Kâzım KÖKTEKİN
Jüri Üyesi : Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR
Jüri Üyesi : Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR
Jüri Üyesi : Doç. Dr. Sinan UYGUR
Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi M. Cihat ÜSTÜN

İmza :
İmza :
İmza :
İmza :
İmza :

[Handwritten signatures of the jury members]

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 03/05/2019

Prof. Dr. Rifat KÜTÜK

Enstitü Müdürü

[Handwritten signature of Prof. Dr. Rifat Kütük]
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
KISALTMALAR	VI
ÖN SÖZ.....	XII
GİRİŞ	1
ÇALIŞMANIN İÇERİĞİ VE YÖNTEM.....	1
I. İçerik.....	1
II. Yöntem	3

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHÎ DÖNEMLER

1. TÜRKÇENİN TARİHÎ DÖNEMLERİ	4
1.1. Eski Türkçe.....	4
1.1.1. Köktürkçe.....	4
1.1.2. Eski Uygur Türkçesi	5
1.1.3. Karahanlı Türkçesi	6
1.2. Orta Türkçe	6
1.2.1. Kuzey-doğu Türkçesi	6
1.2.1.1. Harezmi Türkçesi	6
1.2.1.2. Kıpçak Türkçesi	6
1.2.1.3. Çağatay Türkçesi.....	7
1.2.2. Batı Türkçesi	9
1.2.2.1. Eski Anadolu Türkçesi	9
1.2.2.2. Klasik Osmanlı Türkçesi.....	9

İKİNCİ BÖLÜM

İNCELENEN SÖZLÜKLER, İLMÎ ve EDEBÎ ESERLER

2. ÇAĞATAY TÜRKÇESİ DÖNEMİNİN İNCELENEN SÖZLÜK VE ESERLERİ	10
2.1. Çağatay Türkçesi Sözlükleri.....	10
2.1.1. Abuşka Lügati	10
2.1.2. Senglah.....	11

2.1.3. Zebân-ı Türkî (Kelür-nâme).....	11
2.1.4. Lugat-ı Etrâkiyye	11
2.1.5. Çağataische Sprachstudien.....	12
2.1.6. Lugât-ı Çağatay ve Türkî-yi Osmanî	12
2.1.7. Çağatay Türkçesi Sözlüğü	12
2.2. İlmî ve Edebî Eserler	13
2.2.1. Bedâyi' ü'l-Vasat.....	13
2.2.2. Fevâidü'l-Kiber	13
2.2.3. Çağatayca Fıkıh Kitabı.....	13
2.2.4. Gül ü Nevruz.....	14
2.2.5. Gülistan Tercümesi	14
2.2.6. Lutfî Divanı.....	15
2.2.7. Hayretü'l-Ebrâr	15
2.2.8. Leylî vü Mecnûn	15
2.2.9. Mahbûbü'l-Kulûb.....	16
2.2.10. Muhâkemetü'l-Lügateyn.....	16
2.2.11. Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ, Târîh-i Mülûk-ı Acem, Münşeât	17
2.2.12. Mevlâna Sekkâkî Divanı	17
2.2.13. Sedd-i İskenderî	18
2.2.14. Şiban Han Divanı	18
2.2.15. Şecere-i Terâkime	18
2.2.16. Garâibü's-Sıgar	18
2.2.17. Nevâdirü'ş-Şebâb.....	19
2.2.18. Ferhâd ü Şîrîn.....	19
2.2.19. Seb' a-i Seyyâre	19
2.2.20. Yusuf Emirî Divanı	20
2.2.21. Mecâlisü'n-Nefâis	20
2.2.22. Nesâyimü'l-Maḥabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve	20
2.2.23. Mîzânu'l-Evzân.....	21
2.2.24. Bâbür Dîvânı	21
2.2.25. Baburnâme	22

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANLAM BİLİMİ, ANLAM ve ANLAM TÜRLERİ

3. ANLAM BİLİMİ	23
3.1. Anlam (Meaning)	24
3.1.1. Temel Anlam (Main Meaning)	25
3.1.2. Yan Anlam (Secondary Meaning)	26
3.1.3. Çok Anlamlılık (Polysemantic, Poly-semy)	26
3.1.4. Duygu Değeri (Connotation).....	27
3.1.5. Bağlam (Context).....	28
3.1.6. Eş Adlılık Homonymy	28
3.1.7. Eş Anlamlılık (Synonymy)	29
3.1.8. Ters Anlamlılık (Antonymy)	30

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ESKİ TÜRKÇEDEN ÇAĞATAY TÜRKÇESİNE ANLAM OLAYLARI

4. ANLAM OLAYLARI	32
4.1. Anlam Değişmesi	32
4.1.1. Anlam Daralması	54
4.1.1.1. Özelleşme	140
4.1.2. Anlam Genişlemesi	145
4.1.2.1. Genelleşme	357
4.1.3. Eksiltme	360
4.1.4. Tabu	362
4.1.5. Başka Anlama Geçiş	364
4.1.5.1. Yakın Anlama Geçiş	364
4.1.6. Anlam İyileşmesi	382
4.1.7. Anlam Kötüleşmesi	385
SONUÇ	387
DİZİN	391
KAYNAKLAR	396
ÖZGEÇMİŞ	408

ÖZET

DOKTORA TEZİ

ESKİ TÜRKÇEDEN ÇAĞATAY TÜRKÇESİNE ANLAM OLAYLARI

Onur KURUKAYA

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Kâzım KÖKTEKİN

2019, Sayfa: XII + 408

Jüri: Prof. Dr. Kâzım KÖKTEKİN
Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR
Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR
Doç. Dr. Sinan UYGUR
Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Cihat ÜSTÜN

Anlam bilimi, dili anlam açısından inceleyen bilimdir. Türkçenin tarihî dönemlerinin anlam bilimi ilkelerine göre incelenmeye ihtiyacı vardır. Çalışmamızda Eski Türkçeden Çağatay Türkçesine kadar olan dönemi anlam bilimi açısından incelemeyi amaçladık. Bu incelemeyi yaparken sözlükler ve metinler en önemli araçlarımız oldu. Öncelikle Sir Gerard Clauson'un An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish adlı sözlüğünde Eski Türkçeden Çağatay Türkçesine kadar varlığını devam ettiren sözcükleri tespit ettik. Sonrasında bu sözcüklerden anlam olayına uğrayanları seçerek incelemeye başladık. İncelemeye başlarken ilk olarak sözcüğün Türkiye Türkçesindeki ve günümüz lehçelerindeki anlamlarına değindik. Daha sonra sözcüğün kökeniyle ve anlamıyla ilgili görüşler varsa onları yansıtmaya çalıştık. Sonrasında ise tarihî metinlerden ve sözlüklerden yararlanarak 400'e yakın kelimenin anlam gelişimini gösterdik. Sözcüklerin anlam gelişimini gösterdikten sonra da Çağatay Türkçesi döneminde yazılmış metinlerden örnekler verdik. Çalışmamızın sonuna incelediğimiz kelimeleri gösteren bir dizin ekledik.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Türkçesi, Anlam Bilimi, Anlam Değişmeleri, Dil Bilimi, Eski Türkçe.

ABSTRACT**Ph. D. DISSERTATION****THE MEANING EVENTS FROM OLD TURKIC TO CHAGATAI
TURKIC****Onur KURUKAYA****Advisor: Prof. Dr. Kâzım KÖKTEKİN****2019, Page: XII + 408****Jury: Prof. Dr. Kâzım KÖKTEKİN
Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR
Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR
Assoc. Prof. Dr. Sinan UYĞUR
Assist. Prof. Dr. Mehmet Cihat ÜSTÜN**

Semantics is the science studying a language in terms of meaning. The historic periods of Turkish language are needed to be studied on principles of semantics. In this study, it was aimed at studying the era from Old Turkish to Chagatai Turkic language in terms of semantics. Throughout this study, dictionaries and texts became our most important instruments. First of all, we ascertained the words that continued their existence from Old Turkish to Chagatai Turkic language in Sir Gerard Clauson's dictionary that is named as An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Then, we began to study the words that underwent a semantic change after separating them out. At the beginning of the study, we touched on the meanings of a word in Turkish and today's dialects of it at first. Afterwards, we tried to reflect the opinions about the etymon and meaning of the word if there were any. Then, we pointed up semantic development of nearly 400 words by taking advantage of historical texts and dictionaries. After pointing up semantic development of the words, we gave some examples from the texts written in the period of Chagatai Turkic language. An index denoting the studied words was added to the end of this study.

Key Words: Chagatai Turkic language, semantics, semantic changes, linguistics, Old Turkish.

KISALTMALAR

AH	: Atabetü'l-Hakāyık
AL	: Abuşka Lügatı
AO	: Altın Ordu
BD	: Bâbür Divanı
BK	: Bilge Kagan Yazıtı
BN	: Bâbür-nâme
BT III	: Berliner Turfantexte III, İnsadi Sutra
BV	: Bedâyiü'l-vasat
CCG	: Codex Cumanicus, German Entries
Chuas	: Chuastuanift
CS	: Čagaische Sprachstudien
ÇBH	: Çaçtani Bey Hikâyesi
ÇFK	: Çaçtatayca Fıkıh Kitabı
DKPAM	: Daşakarmapathâvadânamâlâ
DLT	: Dīvānū Lügāti't-Türk
DTS	: Drevnetyurkskiy Slovar
DUD	: Dua Uygurskih Dokumenta
EDPT	: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish
ETG	: Eski Türkçenin Grameri
ETŞ	: Eski Türk Şiiri
ETY	: Eski Türk Yazıtları
EUTS	: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
FK	: Fevāyidü'l-Kiber
FKÇTS	: Fethali Kaçar'ın Çaçtatay Türkçesi Sözlüğü
FŞ	: Ferhād ü Şirîn
GN	: Gül ü Nevruz
GS	: Garā'ibü's-Sığar.
GT	: Gülistan Tercümesi
H	: Heilkunde
HaTS	: Hakasça-Türkçe Sözlük

HE	: ayretü'l-Ebrâr
HKT	: Harezmi Türkçesi Satır-Arası Kuran Tercümesi
Hou.	: Houtsma Lügati
HŞ	: Hüsrev ü Şîrîn
HTS	: Hüen-Tsang
Irk.B.	: Irk Bitig
İKPÖ	: İyi ve Kötü Prens Öyküsü
İML	: İbnü Mühenna Lügati
İst.	: Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstilahları
K	: Yarlık ve Bitikler
KaTTS	: Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü
KB	: Kutadgu Bilig
KÇ	: Küli Çor Yazıtı
KE	: Kısâsü'l-Enbiyâ
KırgS.	: Kırgız Sözlüğü
KİLLE	: Kitâbü'l-İdrâk Li Lisâni'l-Etrâk
KT	: Kül Tigin Yazıtı
KTLS	: Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü
KTS	: Kıpçak Türkçesi Sözlüğü
KumTS	: Kumuk Türkçesi Sözlüğü
KzkTS.	: Kazak Türkçesi Sözlüğü
KTSV	: Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)
KYAS	: Kâşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü
LÇT.	: Lugat-ı Çağatay ve Türkî-yi Osmanî
LD	: Lutfi Divanı
Maitr.	: Maitrisimit
Man.	: Manichaica
ME	: Mukaddimetü'l-Edeb
MES	: Mahzenü'l-Esrâr
MEV	: Mizânü'l-Evzân
MK	: Mahbûbü'l-Kulüb

ML	: Muhākemetü'l-Lügateyn
MM	: Muīnū'l-Mürid
MMü	: Meyveler Münazarası
MN	: Mecālisü'n-Nefāyis
MT	: Manuscripts in Turkish
MT	: Manuscripts in Turkish
MÜN.	: Münşe'āt
NF	: Nehcül'l-Ferādîs
NM	: Nesāyimü'l Maḥabbe Min Şemāyimi'l-Fütüvve
NN	: Nevādirü'n-Nihāye
NŞ	: Nevādirü'ş-Şebāb
Oğ.	: Oğuz-nāme
Ong.	: Ongi Yazıtı
ÖTİL	: Özbek Tilinin İzāhli Luğati
ÖZTS	: Özbekçe-Türkçe Sözlük
P.P.	: Paul Pelliot
PC	: Pavet de Courteille
Pfahl.	: Zwei Pfahlisnchriften
R.	: Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte (Opyt slovarya tyurskih narechii)
RKT.	: Karahanlı Türkçesi Satır-altı Kur'an Tercümesi, Ryland Nüshası.
SD	: Mevlânâ Sekkākî Divanı
Seng.	: Sanglax
Sİ	: Sedd-i İskenderî
SS	: Seb' a-i Seyyāre
Suv.	: Suvarnaprabhâsa
ŞHD	: Şibān Han Divanı
ŞT	: Şecere-i Terākime
ŞU	: Şine-Usu Yazıtı
TAS	: Teleüt Ağzı Sözlüğü
THADS	: Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü
TEH	: Tarih-i Enbiyâ ve Hükemâ

THV.	: Eski Türk Hukuk Vesikaları
TİEM	: Türk ve İslam Eserleri Müzesi (Kuran Tercümesi)
TM	: Türkiyat Mecmuası
TMA	: Tārīh-i Mülūk-ı ‘Acem
Ton.	: Tonyukuk Yazıtı
Tr-Yak.S.	: Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük
TT	: Turkische Turfan-Texte
TTS	: Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü
TS	: Türkçe Sözlük
TüKS	: Türkçe-Kırgızca Sözlük
TüKzkS.	: Türkçe-Kazakça Sözlük
TürkTS	: Türkmençe-Türkçe Sözlük
TüTS	: Türkçe-Tatarca Sözlük
U	: Uigurica
Uig.-Wb.	: Uigurische Wörterbuch
URD.	: Uygurskie Rukopisnie Dokumentı Ekspeditsii
Usp.	: Uigurische Sprachdenkmeler
USt.	: Uigurische Studien
Vak.	: Vakfiyye
Wind.	: Ein Uigurisches Fragment über den Manichaischen Windgott.
YED	: Yusuf Emiri Dīvānı
YUTS	: Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü
ZT	: Zebân-ı Türkî (Kelür-nâme)

LEHÇE KISALTMALARI

Alt.	: Altay Türkçesi
Az.	: Azerbaycan Türkçesi
Bar.	: Baraba Türkçesi
Bşk.	: Başkurtça
Çuv.	: Çuvaş Türkçesi
DTü.	: Doğu Türkçesi
Eyn.	: Eynallu Türkçesi
Gag.	: Gagavuz Türkçesi
Hak.	: Hakas Türkçesi
Hor.	: Horasan Türkçesi
Hlç.	: Halaç Türkçesi
Kar.	: Karayim Türkçesi
Ker.	: Kerkük Türkçesi
Kırg.	: Kırgız Türkçesi
KKlp.	: Karakalpak Türkçesi
Koyb.	: Koybal Türkçesi
Krç-Blk.	: Karaçay-Balkar Türkçesi
Kuğ.	: Kuğu Türkçesi
Kum.	: Kumuk Türkçesi
Kumd.	: Kumandı Türkçesi
Küer.	: Küerik Türkçesi
Kzk.	: Kazak Türkçesi
Kzl.	: Kızıl Türkçesi
Miş Tat.	: Mişer Tatarcası
Nog.	: Nogay Türkçesi
Oyr.	: Oyrat Türkçesi
Öz.	: Özbek Türkçesi
Sag.	: Sagay Türkçesi
Sart.	: Sartça
Soy.	: Soyon Türkçesi

- Şor.** : Şor Türkçesi
Tar. : Tarañi Türkçesi
TatK. : Kazan Tatar Türkçesi
Tel. : Teleüt Türkçesi
Trkm. : Türkmen Türkçesi
Yak. : Yakut Türkçesi
YUyg. : Yeni Uygur Türkçesi

ÖN SÖZ

Anlam bilimi çalışmaları bir dildeki kelimelerin (göstergelerin) zaman içerisinde uğramış oldukları anlam olaylarını ortaya koymak için oldukça önemli çalışmalardır. Dilin anlam bakımından incelenmesi şeklinde tanımlayabileceğimiz anlam bilimi Eski Yunan medeniyetinden beri araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Fakat bu bilim dalının sistemli bir şekilde işlenmeye başlaması XX. yüzyıldadır. Özellikle Batı’da Pierre GUÏRAUD, Stephen ULLMANN, John LYONS gibi araştırmacıların eserleri bu bilim dalının en önemli eserleridir. Türkiye’de anlam bilimi, özellikle Doğan AKSAN ve Günay KARAAĞAÇ’ın çalışmaları sayesinde en önemli adımlarını atmıştır. Hem eş zamanlı hem de art zamanlı anlam bilimi açısından bu çalışmalar çok büyük önem arz eder.

Bizim çalışmamız da ismini andığımız yerli ve yabancı araştırmacıların eserlerinde uygulanan yöntemlere dayanmaktadır. Çalışmamızın giriş kısmında bahsettiğimiz Hülya Arslan EROL ve Emine ATMACA’nın tezleri de bizim için örnek çalışmalar olmuştur. Kelime örneklerini bulma konusunda ise Clauson’un sözlüğü ve diğer tarihî sözlükler asıl kaynaklarımızdır.

Art zamanlı anlam bilimi çalışmaları dilin tarihî anlam gelişimini ortaya koymak bakımından oldukça faydalıdır. Tarihî dönemlerin tek kaynağı yazılı kaynaklar olduğu için elinizdeki anlam alanları oldukça sınırlıdır. Bu nedenle hiçbir çalışma bütün anlamları ihtiva ettiğini iddia edemez. Bizim çalışmamızda da ulaşılabilen bütün kaynaklar taranarak mümkün olduğunca bütün anlam ve şekiller ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Yaptığımız bu çalışmanın Türkçeye, Türklük bilimine ve bu alanla ilgilenen bilim insanlarına faydalı olacağını umut ediyoruz. Bu uzun yolda hiçbir zaman desteğini esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Kâzım KÖKTEKİN’e ve aileme teşekkürlerimi sunuyorum.

GİRİŞ

ÇALIŞMANIN İÇERİĞİ VE YÖNTEM

I. İçerik

Eski Türkçeden Çağatay Türkçesine Anlam Olayları adlı bu çalışmamızda Türkçenin metinlerle takip edebildiğimiz en eski dönemi olan Eski Türkçeden başlayarak Doğu Türkçesine yani Çağatay Türkçesine kadar olan kısımdaki anlam olaylarını inceledik. Amacımız, incelediğimiz kelimelerdeki anlam olaylarını belirlemek ve kelimelerin tarih içindeki seyrini ortaya çıkarmaktır.

Çalışmamız dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Türkçenin tarihî dönemleri hakkında bilgiler verdik. İkinci bölümde Çağatay döneminin ilmî ve edebî eserlerinin içeriği ve kimler tarafından çalışıldığı gibi konulara değindik Üçüncü bölümde anlam, anlam bilimi, temel anlam, yan anlam, eş anlamlılık, çok anlamlılık, eş adlılık ve ters anlamlılık gibi kavramlar hakkında bilgi verdik.

Çalışmamızın dördüncü kısmı ise tezimizin inceleme kısmını oluşturur. Bu bölümde bir kelimenin metinlerle takip edilen en eski örneğini ve anlamlarını tespit etmeye çalıştık. Daha sonra bu tespit ettiğimiz kelimelerdeki anlamları Çağatay Türkçesine kadar getirdik. Bu dönemlerde kazanmış oldukları anlamları gösterdik. Bahsettiğimiz dönemler Köktürkçe, Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezm Türkçesi, Kıpçak Türkçesi ve Çağatay Türkçesidir. Çağatay Türkçesindeki anlamı veya anlamları tanıklamak için Çağatay Türkçesi metinlerinden örnekler verdik. Ayrıca çalışmamızın sonuna bir dizin ekleyerek araştırmacıların istifadesini daha kolay hale getirmeyi amaçladık.

İncelediğimiz dönemlerdeki anlamları tespit ederken asıl kaynaklarımız o dönemin metinleri ve sözlükleridir. Sözlüklerden yararlanırken Dîvânü Lügâti't-Türk gibi hem tarihî sözlükleri hem de Kıpçak Türkçesi Sözlüğü gibi çağdaş sözlükleri kullandık. Anlamlandırma faaliyeti sınırlı sayıda metne bağlı kaldığı için ve her kaynakta bütün anlamlar olmayacağı için tarihî metinlere her zaman temkinli yaklaşılmalıdır. Biz her anlamı metinler ve sözlüklerle tanıklama yoluna gittik. Bir metinde bir anlamın geçmiyor oluşu o anlamın o dönemde olmadığını göstermez. Tarihsel veya art zamanlı anlam çalışmalarının en büyük zorluklarından biri budur. Dolayısıyla çalışmamız bütün

anlamları kapsamak iddiasını taşımaz. Sadece eldeki metin ve sözlüklerden yola çıkılarak anlamlandırma işine girilmiştir.

İncelemelerimiz esnasında birçok kaynaktan yararlandık. Bunların bir kısmını sadece belirli fikirleri almak için kullandık. Bir kısmından ise çalışmamızın her bölümünde yararlandık. Çalışmamızda en çok kullandığımız eser Sir Gerard Clauson'un *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* adlı sözlük çalışmasıdır. 9000 civarında madde başı içeren bu sözlük Türkçenin en önemli sözlüklerinden birisidir. Clauson, sözlüğünde alfabetik düzen değil de daha farklı bir düzen kullanmıştır. Sözcükleri tonlu-tonsuz başlamasına göre kodlayarak sıralamış ayrıca bir, iki, üç veya daha fazla heceli ve isim/fiil ayrımına dikkat ederek bir sıralama yapmıştır. Böylelikle metin okuma çalışmaları için okunan kelimenin daha kolay bulunması amaçlanmıştır. Sözlükle ilgili Agop Dilaçar tarafından TDAY-Belleten'de 1973 yılında bir tanıtma yazısı yayımlanmıştır.

Bir diğer önemli kaynak ise Marcel Erdal'ın *Old Turkic Word Formation* adlı eseridir. Eski Türkçede kelime yapımı yollarını gösteren bu eser kısmen sözlük olarak da kullanılabilir. Ekleri hem biçim hem de işlevlerine göre tasnif eden Erdal, Eski Türkçedeki birçok ek ve kelime hakkında ayrıntılı semantik ve etimolojik bilgiler vermiştir.

Yaptığımız çalışmaya örneklik ettiği için iki eserin ismini daha söylemek lazımdır. Bunlardan ilki Hülya ARSLAN EROL tarafından *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri* adlı doktora çalışmasıdır. Bu çalışmada sözcükler Eski Türkçeden itibaren Eski Anadolu Türkçesi dönemine kadar anlam açısından incelenip örneklendirilmiştir. Ayrıca tanıklara başvurulmuştur. Çalışmanın giriş kısmında Türkçenin tarihî dönemleri, dil bilim ve anlam bilim konularında bilgiler verilmiştir. Sonraki kısımda ise Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar anlam değişmesine uğramış kelimeler hakkında bilgiler verilmiştir. Bu tez TDK tarafından basılmıştır. İkinci çalışma ise Emine ATMACA tarafından hazırlanan *Eski Oğuz Türkçesinden Türkiye Türkçesine Söz Varlığındaki Değişmeler ve Anlam Olayları* adlı doktora çalışmasıdır. Dört bölümden oluşan bu tezin ilk bölümü *Tarihî Dönemler ve Söz Varlığı* başlığını taşır. Bu bölümde Türkçenin tarihî dönemleri hakkında bilgi verilmiş ve Eski Anadolu Türkçesinde olduğu halde Türkiye Türkçesinde kullanılmayan kelimeler incelenmiştir. İkinci bölümde dil, dil bilimi ve anlam bilimi hakkında bilgi verilmiş.

Üçüncü bölümde anlam değişmelerinde etkili olan sebepler hakkında bilgi verilmiş. Dördüncü bölümde ise anlam değişmeleri incelenmiştir. Bu çalışma 2017 yılından Palet Yayınları tarafından basılmıştır. Bu iki çalışma Türkçenin batı kolundaki anlam değişmelerini incelemiştir. Biz ise doğu kısmındaki anlam değişmelerini incelemeyi amaç edindik.

Bu çalışmalar dışında birçok eserden faydalandığımızı söyleyebiliriz: Suat Ünlü tarafından hazırlanan *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, *Çağatay Türkçesi Sözlüğü* ve *Harezm Türkçesi Sözlüğü* adlı eserler, Ahmet Caferoğlu'nun *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Recep Toparlı vd. tarafından hazırlanan *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Gerhard Doerfer'in dört ciltlik *Turkische und Mongolische Elemente im Neupersischen* adlı eseri gibi birçok eseri gösterebiliriz.

II. Yöntem

Çalışmamızda nasıl bir yol izlediğimizden bahsetmek gerekirse şunları söyleyebiliriz. Clauson sözlüğünden taradığımız 400 civarında sözcükte Çağatay Türkçesi dönemine gelene kadar bazı anlam değişiklikleri tespit ettik. Bu kelimelerin birçoğu Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesi dönemlerinden itibaren Çağatay Türkçesine kadar varlığını sürdüren kelimelerdir. Bazıları ise Karahanlı Türkçesinden itibaren görülmeye başlamaktadır. Clauson sözlüğünde Karahanlı Türkçesinden itibaren gösterildiği halde Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesi dönemlerinde de tanıklanan bazı kelimeleri de ekledik. Böylelikle Köktürkçe, Eski Uygur, Karahanlı, Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde yaşayan kelimelerdeki anlam olayına uğramış kelimeleri tespit ettik. Bu tespitler sırasında metin ve sözlükler bize yol gösterici oldu. Metin örneklerini ise sadece Çağatay Türkçesi döneminden gösterdik. Ayrıca kelimeler üzerine yazılmış makaleler ve kitaplardan bilgiler de aktardık. Böylelikle kelimeler üzerine benzer ve farklı görüşleri bir arada göstermeye çalıştık. Anlam olaylarını farklı başlıklar altında inceledik. Başlıklar altında incelediğimiz kelimeleri alfabetik olarak sıralayarak okuyucuların işini kolaylaştırmaya çalıştık. Anlam olayları ile alakalı bilgileri her anlam olayının altında vermeyi uygun bulduk. Buradaki amacımız ise araştırmacıların öncelikle bu anlam olayları hakkındaki bilgileri gözden geçirip sonrasında ilgili kelimeleri incelemeleridir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHÎ DÖNEMLER

İncelediğimiz dönemler ve eserler hakkında bilgi vermek için Türkçenin tarihî gelişimine de kısaca yer vermek istiyoruz. Çalışmamızda incelediğimiz kelimeler metinlerden alındığı için Türkçenin metinlerle takip edilemeyen farazi dönemlerini burada anlatmayacağız.

1. TÜRKÇENİN TARİHÎ DÖNEMLERİ

1.1. Eski Türkçe

Türkçenin metinlerle takip edebildiğimiz en eski dönemi *Eski Türkçe* dönemidir. Türkçenin en arkaik unsurlarını içinde bulunduran bu dönem, sınırlı sayıda metni içinde barındırdığı için birçok aydınlatılmamış konuya da sahiptir. Zaman zaman Karahanlı Türkçesi de bu dönem içerisinde değerlendirilmesine¹ rağmen genellikle Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesi dönemlerinden oluştuğu görüşü yaygındır. Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesi dönemleri iki farklı tarihî lehçe olarak gösterilse de aralarındaki ufak farklılıklar araştırmacıları her ikisinin de birer ağız olduğu görüşüne yöneltmiştir.

1.1.1. Köktürkçe

Bu döneme *Orhon Türkçesi*, *Türkü* gibi muhtelif isimler önerilmesine karşın en yaygın kullanılan isim Köktürkçedir. Taşlara yazılmış sınırlı sayıda eserden oluşan bu dönemde yine de oldukça değerli dil malzemesi vardır. Birtakım farazi bilgileri bir kenara bırakırsak Türkçeye ilgili ilk yazılı bilgileri bu dönemden takip edebilmekteyiz. Bu dönemin eserleri ilk olmaları bakımından oldukça önemlidir. Wilhelm Thomsen'in uzun

¹ Róna-Tas Eski Türkçeyi, Erken Eski Türkçe (400-550), Geç Eski Türkçe I (550-700), Geç Eski Türkçe II (700-1000), Geç Eski Türkçe III (1000-1200) olarak dört döneme ayırmıştır. Geç Eski Türkçe III dönemi Karahanlı Türkçesi eserlerini içine alır. Róna-Tas'a göre Eski Türkçe dönemi Moğol istilasıyla sona erer ve ardından Orta Türkçe dönemi başlar (**Róna-Tas, 2013: 47-49**). Eski Türkçeyi Doğu Eski Türk Dili, Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi olarak üçe ayıran Johanson, Karahanlı Türkçesini Eski Türkçeye dahil etmiştir (**Johanson, 1998: 84**). Marcel Erdal da A Grammar Of Old Turkic eserine Karahanlı Türkçesini dahil ederek bu dönemin Eski Türkçeye dahil olduğunu ifade etmiştir (**Erdal, 2004: 6-8**).

yıllardır üzerinde durulan Runik harfli metinleri 1893 yılında çözmesiyle keşfedilen Türk dilinin bu dönemi henüz çözülememiş sorunlarla doludur. Bu sorunların başında ise Runik harfli metinleri okuma konusundaki ihtilaflar gelmektedir. Köktürkçe üzerinde bugüne kadar Rusya, Avrupa, Türkiye ve Türkî Cumhuriyetlerde birçok araştırma yapılmıştır. Bu yayınlar daha çok metin yayımı, gramer ve okuma denemesi ağırlıklı olmuştur. Dönemin en önemli eserleri Köktürk veya Orhon Yazıtları olarak adlandırılan Bilge Kağan, Köl Tigin ve Tonyukuk Yazıtlarıdır. Ayrıca bu dönemde yazılmış birçok irili ufaklı yazıt bulunmaktadır.

1.1.2. Eski Uygur Türkçesi

Köktürkçeye çağdaş diyebileceğimiz bir dönem olan Eski Uygur Türkçesi ses ve şekil bakımından birkaç değişiklik dışında Köktürkçeye çok benzemektedir. Fakat değişen inanç, kültür ve coğrafya bu dili Köktürkçeden biraz daha farklı bir konuma sokmuştur. Budizm ve Maniheizm'i kabul eden Uygurlar kâğıt kullanmaya başlamışlar ve yerleşik yaşamın etkisiyle tarım toplumu olmuşlardır. Bu etkilerden dolayı Köktürklere göre biraz daha farklı metinler kaleme almışlardır. Metinlerinin içeriklerini daha çok dini bilgiler ve vaazlar oluşturmaktadır. Diğer taraftan yoğun olarak başlayan çeviri faaliyetleri birçok farklı dilden kelime ithaline sebep olmuştur. Bu dönem hakkındaki çalışmalar 20. yüzyıl başında Dun-huang mağaralarındaki el yazmalarının keşfedilmesiyle başlamıştır. Daha çok Uygur alfabesinin kullanıldığı bu dönem hakkında özellikle Alman Türkologlar tarafından önemli metin yayımları yapılmıştır. Ayrıca Ahmet Caferoğlu² ve Klaus Röhbörn³ tarafından hazırlanan Eski Uygur Türkçesi sözlükleri bu dönemin kelime hazinesi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Gramer tarafında ise A. von Gabain⁴ ve Kemal Eraslan⁵'in gramer çalışmaları oldukça önemlidir.

² CAFEROĞLU, Ahmet (1968), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.

³ RÖHBORN, Klaus (1977-1994), *Uigurisches Wörterbuch: Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, 1-5*, Wiesbaden.

⁴ GABAİN, A. von (2000), *Eski Türkçenin Grameri (Çev. Mehmet AKALIN)*, Ankara: TDK Yayınları.

⁵ ERASLAN, Kemal (2012), *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara, TDK Yay.

1.1.3. Karahanlı Türkçesi

Karahanlı Devletinin konuştuğu Türkçenin ismidir. Türklerin İslamiyeti kabulünden sonra ilk eserlerini bu dönemde görüyoruz. Aslında Karahanlı Türkçesinin Eski Türkçeye benzerlikleri oldukça fazladır. Bazı araştırmacılar onu Eski Türkçe dönemine dâhil etmektedir. Fakat Orta Türkçe içerisinde değerlendirmek daha yaygındır. Dönemin en önemli eserleri Dîvânü Lügâti't-Türk, Kutadgu Bilig, Atabetü'l-Hakayık ve Kuran-ı Kerim tercümeleridir. Ayrıca dil özelliği bakımından değil de tarih olarak bu döneme ait olduğu bilinen Ahmet Yesevî'nin Divan-ı Hikmet adlı eseri de bu dönem içinde değerlendirilir.

1.2. Orta Türkçe

1.2.1. Kuzey-doğu Türkçesi

1.2.1.1. Harezmi Türkçesi

Bu dönem Karahanlı Türkçesi ile Çağatay Türkçesi arasında bir geçiş devresi olarak değerlendirilebilir. Fakat bu dönemde de Türk dili tarihi ve kültürü açısından önemli eserler kaleme alınmıştır. XIII-XIV. yüzyıllar civarında Harezmi ve çevresinde konuşulduğu ve yazıldığı için bu isimle anılmıştır. Ahat Üstüner'e göre Ali Şir Nevâyî'nin "Mecâlisü'n-Nefâis" adlı eserinde "Harezmiçe Türk Tili" ifadesi bu dönemin bu ismi almasını sağlamıştır. (Üstüner, 2015: 138). Ayrıca yine Üstüner'e göre Harezmi Türkçesi, Karahanlı Türkçesine ve Harezmi sahasının Türkleşmesinde rol oynayan Oğuz, Türkmen, Kıpçak ve Kanglı gibi Türk boylarının konuşma dillerine dayanır (Üstüner, 2015: 139). Bu dönemde yazılmış eserler ise şunlardır: Mukaddimetü'l-Edeb, Kısâsü'l-Enbiyâ, Muînü'l-Mürîd, Hüsrev ü Şîrîn, Muhabbetnâme, Nehcü'l-Ferâdis, Cevâhirü'l-Esdâf, Cümcümenâme, Miracnâme, Satır Altı Kur'an Tercümesi, Altın Ordu Yarlık ve Bitikleri, Hilyetü'l-Lisân ve Hulbetü'l-Beyân.

1.2.1.2. Kıpçak Türkçesi

"XI. yüzyıldan itibaren Hazar Denizi'nin doğusundan kuzeye doğru göç ederek Doğu Avrupa'ya, Karadeniz'in kuzeyine ve Altın Ordu sahasına yerleşen Kuman ve

Kıpçak Türklerinin yaşadığı bu bölgelerde, daha çok konuşma diline dayalı olarak yazılan eserlerin diline Kıpçak Türkçesi adı verilir.” (Üstüner, 2015: 148).

Bu dönemin ismine bulunduğu coğrafyadan dolayı Kuzey veya Kuzeybatı Türkçesi de denmektedir. Oğuzcayla da birçok açıdan yakınlığı vardır. Tarihî Kıpçak Türkçesi üç bölümde incelenebilir. Ermenî Kıpçakçası, Kuman Kıpçakçası ve Memluk Kıpçakçası. Ermenî Kıpçakçası sınırlı sayıda metinlere sahiptir. Kuman Kıpçakçası ise Kodex Kumanikus eseriyle bilinir. Memluk Kıpçakçası Tarihî Kıpçakçanın en zengin eserlerini içinde barındırır. Kıpçak Türkçesi, Mısır’ın Osmanlı hâkimiyetine geçmesinden sonra yerini Osmanlı Türkçesine bırakmıştır. Tarihî Kıpçakçanın en önemli eserleri şunlardır: Kodeks Kumanikus, Gülistan Tercümesi, Kitâb-ı Mecmû-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, Kitâbü’l-idrâk li-Lisâni’l-etrâk, Et-Tuhfetü’z-zekiyye fi’l-lugati’i-Türkiyye, Kitâbü Bulgati’l-müştak fi lugati’t-Türk ve’l-Kıfçak, el-Kavâninü’l-külliyeye li-zabti’l-Türkiyye, ed-Dürretü’l-mudiyye fi lugati’t-Türkiyye, Münyetü’l-guzât, Kitâb fi Riyâzâti’l-hayl, Baytaratü’l-vâzıh, Kitâb fi ilmi’n-nüşşâb (Hulâsa), Kitâb fi’l-Fıkh, Kitâb-ı Mukaddimeti Ebü’l-Leysi’s-Semerkindî, Kitâb fi’l-Fıkh bi-lisâni’t-Türkî, İrşâdü’l-mülûk ve’s-selâtîn.

1.2.1.3. Çağatay Türkçesi

Çağatay Türkçesi Osmanlı Türkçesinin çağdaşı diyebileceğimiz bir dönemi kapsar. Bu da yaklaşık 15-20. yüzyıllar arasındadır. 15. yüzyıldan sonra Türkçe Batı’da Eski Anadolu Türkçesinin mirasını Osmanlı Türkçesi ile devam ettirirken Doğu’da ise Çağatay Türkçesi Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinin mirasını devam ettirmiştir.

Cengiz Han ölümünden önce imparatorluğu oğulları arasında paylaşmıştır. Çağatay Türkçesi adlandırması Cengiz Han’ın oğlu Çağatay Han’dan gelmektedir. Başlarda imparatorluğun adı olan Çağatay ismi zamanla etnik bir ad olmaya başlamıştır (Üstüner, 2015: 204).

O dönemde bu dilin isminin Çağatayca, Lügat-ı Türkî, Lügat-ı Çağatay gibi farklı kullanımları vardır. Çağatayca tabiri genellikle konuşma dilinden uzak sanat dilini ifade etmek için kullanılmıştır. Bu tabir daha çok Ali Şîr Nevâyî dönemini anlatır. Çağatay müellifleri ise daha çok “Türk tili, Türk elfazı, Türkî til, Türkî lafzı, Türkçe til” tabirlerini kullanırlar (Üstüner, 2015: 205).

Çağataycanın hangi dönemleri kapsadığı ve hangi dönemlerden oluştuğu konusunda farklı görüşler vardır.

M.A. Şçerbak Orta Asya Türk Edebiyatı için Eski Özbekçe terimini kullanır. Eski Özbekçeyi de üç döneme ayırır:

1. Devir (10-13. yüzyıl): Batı Türkçesi (Kıpçakça) ve Güney Türkçesi unsurlarının kabulü, Moğol istilası gelişmenin bu doğrultusuna son verir;

2. Devir (14. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar): Sanat dili; Çağatayca sözü yalnız bu devre için geçerlidir;

3. Devir (17.-18. yüzyıl): Edebiyat diline yerli dil unsurlarının girmesi (**Eckmann, 2003: 78**).

Samoyloviç ise Çağataycayı erken, klasik ve klasik sonrası olarak üç döneme ayırır:

1. Erken (ilk Çağatayca) veya Nevâyî öncesi devri (15. yüzyılın ilk yarısı):

Sekkâkî, Haydar H̄arizmî, Lutfî, Yûsuf Amîrî, Seyyid Ahmed Mirzâ, Gedâyî, Yakînî, Atâ'î'nin dili;

2. Klasik Çağatayca devri (15. yüzyılın ikinci ve 16. yüzyılın ilk yarısı): Nevâyî, Hüseyin Baykara, Hâmidî, Muhammed Sâlih, Şeybânî, Ubeydî vs;

3. Klasik sonrası devri (16. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın sonuna kadar): Ebu'l-Gâzî vs. (**Eckmann, 2003: 78**).

Fuat Köprülü ise Çağatay Türkçesini beş devreye ayırmıştır:

1. İlk Çağatayca devri (13.-14. yüzyıl)

2. Klasik devrin başlangıcı (15. yüzyılın ilk yarısı)

3. Klasik devir veya Nevâyî çağı (15. yüzyılın ikinci yarısı)

4. Klasik devrin devamı yahut Bâbur ve Şeybânîler çağı (16. yy)

5. Düşüş (gerileme) devri (17.-19. yüzyıl) (**Eckmann, 2003: 78**).

Çağatay Türkçesi bugün yerini Özbekçe ve Yeni Uygurcaya bırakmıştır. Çağatay Türkçesi başta Ali Şir Nevâyî'nin eserleri olmak üzere çok zengin bir dil ve edebiyat malzemesi barındırır. Sadece edebî ürünleri değil sözlükleri ve ilmî eserleri de oldukça hacimlidir.

1.2.2. Batı Türkçesi

1.2.2.1. Eski Anadolu Türkçesi

Bu dönem Batı Türkçesinin ilk devresidir. Türkçenin bu dönemi için Eski Oğuz Türkçesi, Eski Oğuzca, Eski Türkiye Türkçesi gibi birçok farklı adlandırma mevcuttur. X. yüzyıldan itibaren Orta Asya'dan göç eden Oğuz Türkleri, Anadolu'ya geldikleri dönemde Türkçenin burada konuşulup yazılması için büyük çaba sarfetmişlerdir. İlk örneklerini Yunus Emre, Sultan Veled gibi isimlerde gördüğümüz Eski Anadolu Türkçesi daha sonradan Anadolu coğrafyasında oldukça yaygın olarak kullanılır hale gelmiştir. Her ne kadar eserlerini Farsça yazmış olsa da Mevlâna Celâleddin Rûmî'de de Türkçe ifadeler rastlamak mümkündür. Bahsedilen isimler dışında Gülşehrî, Ahmedî, Hoca Dehhânî, Ahmed Fakîh, Şeyyad Hamza, Âşık Paşa, Kadı Burhaneddin, Şeyhoğlu gibi isimler de bu dönemde eserler kaleme almıştır. Ayrıca Dede Korkut Hikâyelerinin de bu dönemde yazıldığı düşünülmektedir. Eski Anadolu Türkçesi, XV. yüzyıldan itibaren yerini Klasik Osmanlı Türkçesine bırakmıştır.

1.2.2.2. Klasik Osmanlı Türkçesi

Genellikle *Osmanlıca*, *Osmanlı Türkçesi* gibi adlarla anılan bir dönemdir. Türkçenin 15. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar olan dönemini içine almaktadır. İsmi Osmanlı Devleti'nden alır. Bu dönemde Arapça ve Farsça kelimelerin edebî dile yerleşmesiyle Türkçe 'elsine-i selâse' olarak tabir edilen bir dil konumuna gelir. Çok geniş bir zaman aralığını kapsayan dönemde birçok önemli edîp ve ilim adamı yetişmiştir. Türkçenin hem nitelik hem de nicelik bakımından en hacimli eserleri bu dönemde verilmiştir. Arapça ve Farsça unsurların geniş yer bulması birtakım eleştirilere neden olduğu için 19. yüzyıldan itibaren dilde sadeleşme çalışmaları başlatılmıştır. Sonrasında Genç Kalemler dergisi etrafındaki aydınlar tarafından daha sistemli bir sadeleşme önerilmiştir. 1932 yılında Türk Dil Kurumu'nun kuruluşuyla birlikte dilde sadeleşme hareketleri hız kazanarak Arapça ve Farsça unsurlar dilden neredeyse tamamen çıkarılmıştır. Klasik Osmanlı Türkçesi 20. yüzyılda yerini Modern Türkiye Türkçesine bırakmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

İNCELENEN SÖZLÜKLER, İLMÎ ve EDEBÎ ESERLER

2. ÇAĞATAY TÜRKÇESİ DÖNEMİNİN İNCELENEN SÖZLÜK ve ESERLERİ

2.1. Çağatay Türkçesi Sözlükleri

Çağatay Türkçesi döneminde birçok sözlük yazılmıştır. Bu sözlüklerden birçoğu Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerindeki anlamı tam olarak bilinmeyen sözcükleri açıklamak için yazılmıştır. Özellikle yararlandığımız bazı sözlükler hakkında size bilgi vermeye çalışacağız.

2.1.1. Abuşka Lügati

1544 yılında yazılmış Çağatay Türkçesinden Osmanlı Türkçesine düzenlenen bir sözlüktür. Çağatay Türkçesinin en eski sözlüğüdür. İlk madde başının *abuşka* sözcüğü olmasından dolayı bu isimle anılır. Kaçalın'e göre sözlüğün müellifi Osmanlı Edebiyatı tarihinde Nevâyî şiiirleriyle çokça ilgilenen Niyâzî isimli şahıstır. Abuşka olarak bilinen bu sözlüğün ismini Kaçalın, *el-luğātu'n-nevâ'iyye ve'l-istişhādātu'l-cağatâ'iyye* olarak tespit etmiştir. Sözlük üzerine en kapsamlı yayını Mustafa Kaçalın⁶ yapmıştır. Bu çalışmada 2753 sözcük madde başı olarak verilmiştir. Onun vermiş olduğu bilgilere göre daha önceden Armin Vambery⁷, V.V. Vel'aminov-Zernov⁸, Pavet de Courteille⁹ ve Besim Atalay¹⁰ sözlük üzerine çalışmışlardır (**Kaçalın, 2011: 15-18**). Ayrıca Muharrem Güzeldir¹¹ de sözlük üzerine bir doktora tezi hazırlamıştır. Biz çalışmamızda daha çok Mustafa Kaçalın'e ait çalışmayı kullandık.

⁶ KAÇALIN, Mustafa S. (2011). *Niyâzî, Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar, El-Luğâtü'n-Nevâ'iyye ve'l-istişhādätü'l-Cağatâ'iyye*. Ankara: TDK Yayınları.

⁷ *Abuska. Csagatajtörök Szógyűjtemény. Török kéziratbó fordította Vámbéry Ármín. Előbeszéddel és jegyzetekkel kíserte Budenz József, Pest, 1862, XXII+107+1Magyar Tudományos Akadémia Kiadása.*

⁸ *el-luğātu'n-nevâ'iyye ve'l-istişhādātu'l-cağatâ'iyye. Péterburg 1286=1868, [II]+27+420+II s.*

⁹ *el-luğātu'n-nevâ'iyye ve'l-istişhādātu'l-cağatâ'iyye. Dictionnaire turk-oriental, destine principalement á faciliter la lecture des ouvrages de Báber, d'Aboul-Gâzi ed de Mir-Ali-Chir-Navâi: Paris M DCCC LXX=[1870], [IV]+XIV+[II],560+561-562.*

¹⁰ ATALAY, Besim (1970). *Abuşka Lügati veya Çağatay Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

¹¹ GÜZELDİR, Muharrem (2002). *Abuşka Lügati (Giriş-Metin-İndeks)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

2.1.2. Senglah

Çağatay Türkçesinin en kapsamlı sözlüklerindendir. Mirza Mehdi Han tarafından H.1172/M.1758 veya H.1173/M.1759 yılında tamamlanmıştır. Elimizde 6 yazma nüshası vardır. Sözlük Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerini anlamak için yazılmışsa da içerisinde Lutfi, Hüseyin Baykara, Bâbü'r Divanı, Bâbü'r-nâme ve Kelile ve Dimne'den örnekler bulunur. Senglah'ta 6000 civarında sözcük bulunur. Mabâni'l-Lugat, Sözlük ve Açıklama bölümlerinden oluşur. Henüz tam olarak metin yayımı yapılmamış olan Senglah'ın en iyi yayımını Sir Gerard Clauson¹² yapmıştır (**Ölmez, 1998: 140-142**).

2.1.3. Zebân-ı Türkî (Kelür-nâme)

Muhammed Ya' kub Çingî tarafından hazırlanmıştır. Bu sözlük Türkçeyi öğretmek amacıyla yazılmıştır. Eser üzerinde ilk çalışma 1982'de A. İbragimov¹³ tarafından yapılmıştır. Sözlüğün en yeni yayımı ise Funda Kara¹⁴'ya aittir.

Kara'nın belirttiğine göre eserin Özbekistan, İngiltere ve Hindistan olmak üzere üç nüshası vardır. (**Kara, 2011: 12**). Kara'nın çalışması, İnceleme-Metin ve Dizin bölümlerinden oluşmaktadır. Sözlükte madde başı olmak üzere toplam 6744 Çağatayca sözcük vardır. 459 madde başı ise fiildir (**Kara, 2011: 10**).

2.1.4. Lugat-ı Etrâkiyye

Çağatay Türkçesinin en önemli sözlüklerinden biri Fethali Kaçar tarafından yazılmıştır. “*Feth-‘Alî Bin Kelb-‘Alî bin Mürşid Kulı Bin Feth-‘Alî Kaçar-ı Kazvîni tarafından 1861’de İran’da yazılmış Çağatay Türkçesi-Farsça bir sözlük olan bu eserin adı, en eski nüsha olan TÛ’de de görüldüğü gibi, Luğat-ı Etrâkiyye’dir. İran’da beş nüshası vardır. Thury ve Romaskeviç nüshaları ile birlikte toplam yedi yazma nüshası bilinmektedir. Nevâyî’nin eserleri başta olmak üzere SG, HA, BL, AŞ, NS, FV ve BR gibi sözlüklerden yararlanılmıştır. Çağatay Türkçesi sözlüğü kısmında 8235 tane, Arapça-*

¹²CLAUSON, Sir G.(1960). *Sanglax A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammed Mahdi Xan*. London: Merrs Luzac and Company Ltd.

¹³İBRAGİMOV, A. (1982). *Kelür-nâme*. Taşkent.

¹⁴KARA, Funda (2011). *Zebân-ı Türkî (Kelür-nâme) İnceleme-Metin-Dizin*. Erzurum: Fenomen Yayınları.

Farsça sözcükler sözlüğü kısmında ise 343 tane kırmızı mürekkeple yazılı madde bulunmaktadır. Maddelerin gerçek sayısı ise çok daha fazladır. Sözlükte binlerce nazım ve düz yazı örnekleri yer almaktadır. Çağatay Türkçesi-Farsça sözlük bölümünde birçok Moğolca sözcüğe de yer verilmiştir. Sözlük genelde sözcüklerin Arap abece dizgesiyle ilk iki harflerine göre baplara ayrılmıştır.” (Rahimi, 2018: 67). Eser üzerine Farhad Rahimi¹⁵,nin hazırladığı doktora tezi Akçağ Yayınları tarafından basılmıştır.

2.1.5. Cagataische Sprachstudien

Hermann Vambery’e ait bir gramer, metin derlemesi ve aktarımı ve sözlük bölümleri bulunan bir kitaptır. 1867’de yazılmıştır. Sözlük bölümü yaklaşık 160 sayfadır ve daha çok kitaptaki metinlerde geçen sözcükleri içerir. Çağatayca-Almanca-Fransızca olarak yazılmıştır. Eser Türkçeye çevrilmemiştir.

2.1.6. Lugât-ı Çağatay ve Türkî-yi Osmanî

Şeyh Süleyman Efendi tarafından 1882 yılında yazılmıştır. Önsöz ve Sözlük bölümlerinden oluşur. Arap alfabesi düzeninde sıralanmıştır. Madde başları zaman zaman örneklerle desteklenmiştir. Üzerinde iki çalışma yapılmıştır. Biri Ignaz Kunos¹⁶,a, diğeri ise Hüseyin Durgut¹⁷,a aittir.

2.1.7. Çağatay Türkçesi Sözlüğü

2013 yılında Çağatay Türkçesi sözlük ve metinlerinden yararlanılarak Suat Ünlü¹⁸ tarafından hazırlanmış bir sözlüktür. Ünlü’nün belirttiğine göre sözlük içerisinde 4500 Farsça, 6506 Arapça, 768 Farsça+Türkçe, 1792 özel isim, 184 Moğolca, 660 Arapça+Farsça, 51 Arapça+Farsça+Türkçe, 546 Arapça+Türkçe, 11462 Türkçe kelime vardır. Toplamda ise 26665 kelime vardır (Ünlü, 2013: 2).

¹⁵ RAHİMİ, Farhad (2018). *Fethali Kaçar’ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü (2 Cilt)*. Ankara: Akçağ Yayınları.

¹⁶ KUNOS, Ignaz (2002), *Şeyx Sulejman Efendi’s Çağatay-Osmanisches Wörterbuch*. Budapest.

¹⁷ DURGUT, Hüseyin (1995). “*Şeyh Süleyman Efendi’nin Lügat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî (Cild-i Evvel)*” *Adlı Eserinin Transkripsiyonu*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

¹⁸ ÜNLÜ, Suat (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

2.2. İlmî ve Edebî Eserler

2.2.1. Bedâyi' ü'l-Vasat

Nevâyî'nin orta yaş döneminde yazmış olduğu şiirlerden oluşan divanıdır. Eser Üzerinde Kaya Türkay¹⁹ bir doktora çalışması yapmıştır. Ayrıca TDK tarafından basılmıştır. Türkay'ın belirttiğine göre “*Bedâyi' ü'l-vasat'ın esere temel olan nüshası Revan nüshasıdır. Revan nüshasında 650 gazel, 2 muhammes, 2 müseddes, 1 terci-i bend, 1 kaside, 59 kıta, 10 lugaz, 13 tuyuğ vardır. Topkapı Sarayı Revan bölümü 808 numarada saklanmaktadır*” (Türkay, 2002: 13).

2.2.2. Fevâidü'l-Kiber

Nevâyî'nin yaşlılık döneminde yazdığı şiirlerden oluşur. Fevâidü'l-Kiber üzerine Önal Kaya bir doktora tezi hazırlamıştır. Bu tez TDK tarafından yayımlanmıştır.²⁰ Kaya'nın belirttiğine göre bu divanda Nevâyî, gençlik döneminde yazmış olduğu şiirlere de yer vermiştir ve Türk edebiyatının en önemli eserlerinden biridir. Bu eserde 680 gazel bulunmaktadır. Ayrıca 1 müstezad, 2 muhammes, 2 müseddes, 1 müsemmen, 2 tercî-i bend, sâkî-nâme, 50 mukatta'ât, 87 müfred bulunmaktadır. Eserin çeşitli kütüphanelerde birçok nüshası mevcuttur. (Kaya, 1996: XVI-XVIII).

2.2.3. Çağatayca Fıkıh Kitabı

Dinî içerikli bir eserdir. 134 varak 21 satırdır. Muhammed bin Ahmedü'z-Zâhid, 106 kitaptan tercüme ederek bilgileri bir araya getirmiştir. Önce Arapçadan Farsçaya sonra da Türkçeye tercüme edilmiştir (Erbay, 2003: 3).

Eser üzerine Fatih Erbay²¹ tarafından bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.

¹⁹ TÜRKAY, Kaya (2002). *‘Alî Şîr Nevâyî, Bedâyi' u'l-vasat-Üçünçü Divan*. Ankara: TDK Yayınları.

²⁰ KAYA, Önal (1996). *‘Alî Şîr Nevâyî- Fevâidü'l-Kiber*. Ankara: TDK Yayınları.

²¹ ERBAY, Fatih (2003). *Muhammed bin Ahmedü'z-Zâhid'e Ait Çağatayca Bir Fıkıh Kitabı, İnceleme-Metin-Sözlük*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

2.2.4. Gül ü Nevruz

Çağatay şairi Lutfî tarafından İranlı şair Celâleddin Tabib'in *Gül ü Nevruz* adlı Farsça mesnevisinin çevirisidir (Ünlü, 2013: 18). Bu eser üzerine Bayram Orak²² tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Metnin en son ve en geniş yayımı Süleyman Efendioğlu tarafından yapılmıştır²³. Bu eser, Şiraz Emiri İskender Mirza'nın isteği üzerine ve onun adına 1411 yılında yazılmıştır. Toplam 1245 beyitten oluşan eser, klasik mesnevi düzeninde *tevhit, naat-ı enbiya, naat-ı Muhammed, münacaat, sebab-i telif-i gül ü nevrüz, medh-i padişah, ağaz-ı destan-ı gül ü nevrüz, asıl hikâye, padişah medhi bile kitab hatimesi* bölümlerinden oluşur. Efendioğlu'nun belirttiğine göre eserin sekiz nüshası bulunmaktadır (Efendioğlu, 2019: 5-15).

Karaağaç Samoyloviç'ten aktardığı ifadelerde şunları belirtmektedir: “Lutfî, *asıl başarısını gazel ve tuyuğ tarzında göstermesine rağmen, Gül ü Nevrûz mesnevisi ile tespit edebildiğimiz dört kasidesinde de gerek dil ve üslup, gerekse nazım tekniği bakımından aynı başarıya ulaşmıştır. Zâten, kısmen Türkçenin hece veznine tekâbül eden aruz vezinlerinin seçilmiş olması ve diğer nazım tekniklerinin sağlamlığı, Türk atasözleri ve halk deyişleri gibi Klasik İran şiir dilinden daha gerçekçi ifâdeler, asırlarca işlenerek billûrlaşmış net bir dil, Lutfî'nin şiirlerinin başlıca hususiyetleridir.*” (Karaağaç, 1997: XVII-XVIII).

2.2.5. Gülistan Tercümesi

Eser M. 1397-1398 yılında tamamlanmıştır. Tek nüshası Biritish Museum'dadır. Sibîcâbî mahlaslı bir şair tarafından yazılan eser 1220 varak ve 13 satırdan oluşur. Eserin başında ve sonunda eksik varaklar vardır (Berbercan, 2011: 7-9). Eser üzerinde Mehmet Turgut Berbercan²⁴ doktora çalışması yapmıştır. Bu eser 2016 yılında Hakim Yayıncılık, 2018 yılında da Bilge Oğuz Yayınları tarafından yayımlanmıştır.

²² ORAK, Bayram (1995), *Lutfî'nin Gül ü Nevrûz'u Gramer-İndeks*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

²³ EFENDİOĞLU, Süleyman (2019). *Mevlânâ Lutfî, Gül ü Nevrûz (Dil İncelemesi-Metin ve Aktarma-Gramatikal Dizin-Tıpkıbasım)*. Erzurum: Eser Yayınları.

²⁴ BERBERCAN, Mehmet Turgut (2011). *Çağatayca Gülistan Tercümesi (Gramer-Metin-Dizin)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

2.2.6. Lutfî Divanı

“Lutfî'nin divanında, ne belli başlı bir vezin hatâsına, ne de kafiye ve redif aksamasına rastladık. Bilhassa tuyuğlarındaki cinaslar, şiir tekniği kadar Türk Dilinin imkânları hakkındaki ilminin de delilidirler.” (Karaağaç, 1997: XVII).

Bu eser üzerine Günay Karaağaç²⁵ bir çalışma yapmıştır. Eserin altı nüshası üzerinde çalışarak tenkitli yayımını yapan Karaağaç, en az yirmi nüsha olduğunun bilgisini verir. Lutfî Divanı'nda 1 tevhid, 1 na't, 4 kaside, 361 gazel, 113 tuyuğ ve 57 müfret bulunmaktadır (Karaağaç, 1997: XIX).

2.2.7. Hayretü'l-Ebrâr

Ali Şîr Nevâyî tarafından Nizâmî'nin Mahzenü'l-Esrar adlı mesnevisine nazire olarak kaleme alınmıştır.

“Nevâî'nin Hayretü'l-Ebrâr'ında ise başlangıç, tahmit 4 münacaat, 5 na't, Nizâmî ile Husrev'e övgü, söz hakkında iki manzume, Baykara'ya övgü, gönül hakkında, hayret başlığı altında tasavvufî 3 manzume, Hace Bahâü'd-din Nakşbendî'ye övgüden sonra şu bahislerle hikâyeler yer almaktadır.” (Levend, 1965: 85-86). Levend, eserde bahsedilen konuları ise; İman, İslâm, Sultanlar (Adalet), Hırka-Puşların İki Yüzlülüğü, Kerem, Edep, Kanaat, Vefa, Aşk Ateşi, Doğruluk, Bilim, Kalem ve Kalem Sahipleri, Bulut gibi Halka Faydalı Olanlar, Felekten Şikâyet, Bilgisizlik İçkisinden İçip Sarhoş Olanlar, Kendini Beğenmişlerin Hilekarlığı, Bahar Yiğitliği, Feleğin Cefasına Katlanmak ve Her Nefesin Kadrini Bilmek, Horasan Hakkında, Veliht Bediüzzaman'a Övüt, Son Bölüm olarak belirtir (Levend, 1965: 86).

Eser üzerine Muhammed Sabir'in doktora tezi bulunmaktadır (Teres, 2009: 17).

2.2.8. Leylî vü Mecnûn

Levend, bu eser üzerine şu bilgileri vermektedir:

“Nevâî'nin aslına mümkün olduğu kadar sadık kaldığı bir hikâyedir. Ancak bazı motifleri atarak onu tabiileştirmeye çalışmıştır. Tabîlik, gerçekçilik ve hikâye tekniğine

²⁵ KARAAĞAÇ, Günay (1997). *Lutfî Divanı (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: TDK Yayınları.

uygunluk, onun başlıca dikkat ettiği özelliktir. Nevaî, öteki eserlerinde olduğu gibi, bunda da tabîliği göz önünde tutmuştur. Gerçi bir çöl kahramanı olan Mecnun'u tasvir ederken gerçekçiliğe kaymak o kadar kolay olamazdı. Böyle olduğu halde o, hikâye tekniğini gözönünde tutmuş, eserini aşırı abartmalardan koruyabilmiştir.” (Levend, 1967: 2).

38 bölümden oluşan eserde 3622 beyit vardır. Bu eserin Türkiye kütüphanelerinde 16 nüshası tespit edilmiştir. Ayrıca Taşkent, Leningrad, Paris ve Londra kütüphanelerinde de nüshaları vardır (Şavk, 2011: 21-23).

Eser üzerine Ülkü ÇELİK'in hazırladığı doktora tezi TDK tarafından basılmıştır²⁶.

2.2.9. Mahbûbü'l-Kulûb

M. 1500-1501 yılında yazılmış ahlâkî bir kitaptır. “Mahbûbü'l-Kulûb hakkında Togan (1940: 355), İslam Ansiklopedisi'ndeki Ali Şir maddesinde şu bilgileri verir: “Hayatının son senelerinde yazdığı eserlerinde yorulduğu hissedilmektedir. Bunlardan Mahbûb al-kulûb, zamanındaki cemiyetin muhtelif tabakaları, bey, bahadır, yasavul, nöker, yasağcı, kara çerig, kuşçu, ressam, musikişinas, köylü ve şehir ahalisi bahis mevzuu edilerek yazılan didaktik bir eser, zamanının küçük bir Kutadgu Bilig'idir. Türk atasözleri ile süslenen bu eserin dili, oldukça müsanna'dır.” (Ölmez, 1993: 4). 26 nüshası olan bu eser üzerine Zuhâl Kargı Ölmez²⁷ bir doktora tezi hazırlamıştır.

2.2.10. Muhâkemetü'l-Lügateyn

Ali Şir Nevâyî tarafından Farsçayla Türkçeyi kıyaslamak için yazılmıştır. Zengin şiir ve kelime örnekleri ihtiva etmektedir. Türk şâirlerinin Farsçaya özendiklerini gören Ali Şir Nevâyî, Türkçenin güzelliklerini anlatmak için böyle bir eser yazmıştır. Çağatay döneminin en çok bilinen eserlerinden biridir. Topkapı, Fatih, Paris ve Budapeşte nüshaları olmak üzere dört yazma nüshası vardır. Eser üzerinde birçok çalışma yapılmıştır. En bilineni Sema Barutçu Özönder'in²⁸ çalışmasıdır. Bu çalışmada eser hakkında geniş bilgi verildikten sonra Nevâyî'nin karşılaştırma yöntemi üzerinde

²⁶ ÇELİK, Ülkü (1996). *Ali Şir Nevayî-Leylî vü Mecnûn*. Ankara: TDK Yayınları.

²⁷ ÖLMEZ, Zuhâl Kargı (1993). *Mahbûbü'l-kulûb, İnceleme-Metin-Sözlük*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

²⁸ ÖZÖNDER, F.S. Barutçu (1996). *Ali Şir Nevâyî, Muhâkemetü'l-Lügateyn*. Ankara: TDK Yayınları

durulmuştur. Sonraki bölümde ise transkripsiyonlu metin, edisyon kritik, tercüme, dizin ve tıpkıbasım yer almaktadır.

2.2.11. Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ, Târîh-i Mülûk-ı Acem, Münşeât

Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ: “Nevâyî’nin TMA gibi muhtasar sıfatıyla nitelediği TEH’nin üç bölümden oluştuğunu söylemek mümkündür. Birinci bölümde Adem’den başlayarak Hz. Muhammed’e kadar peygamberler ve kıssalarından, ikinci bölümde abidlerden, üçüncü bölümde hakimlerden söz edilir.” (Abik, 1993: 13).

Târîh-i Mülûk-i ‘Acem, Acem tarihinin anlatıldığı bir eserdir. “Acem tarihinde İran hükümdarlarının dört tabakaya ayrıldığı cümlesiyle başlayan TMA’de ilk tabakada on bir kişi olan Pişdadiler sıralanır. Keyumers ile başlayan Pişdadi sülalesinden Huşeng, Tahmures, Cemşid, Erem, Dahhak bin Meradis, Feridun, Menuçehr, Nevder, Efrasiyab, Zab bin Tahmasb sayılır.” (Abik, 1993: 17-21).

Münşe‘ât, Nevâyî’nin yazmış olduğu mektup ve inşa metinlerini içerir. Mektupların kimlere yazıldığı belli değildir. Fakat bazılarının içerdikleri bilgiler nedeniyle kimlere yazıldığı bellidir (Abik, 1993: 21-29). Bu üç eser üzerine Ayşehan Deniz Abik²⁹ bir doktora tezi hazırlamıştır.

2.2.12. Mevlâna Sekkâkî Divanı

Mevlâna Sekkâkî’nin, döneminde kaside alanında büyük bir üstat olarak kabul edildiği ve Türkistan’da şöhretinin yayıldığı bilinmektedir (Eraslan, 1999: 17).

Sekkâkî Divanı’nın British Museum (BM) ve Taşkent (T)’te olmak üzere iki nüshası bulunmaktadır. BM nüshasında on üç kaside ve elli yedi gazel bulunmaktadır (Eraslan, 1999: 22). T nüshasında ise on üç kaside ile elli iki gazel içerir (Eraslan, 1999: 25). Eser üzerinde Kemal Eraslan³⁰ çalışmıştır.

²⁹ ABİK, Ayşehan Deniz (1993). ‘Ali Şîr Nevâyî’nin Risâleleri Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ, Târîh-i Mülûk-ı ‘Acem, Münşeât. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

³⁰ ERASLAN, Kemal (1999). Mevlânâ Sekkâkî Divanı. Ankara: TDK Yayınları.

2.2.13. Sedd-i İskenderî

Eserin konusu hakkında Levend şunları kaydeder: “*Nevâî'nin beşinci mesnevîsi olan Sedd-i İskenderî, Nizamî'nin İskender-name (Şeref-name, İkbâl-name)siyle, Emir Husrev'in Ayine-i İskenderî'sine cevaptır. Bu mesnevîlerin vezni 'bahr-ı mütekarib'den 'faûlün faûlün faul' dır. Eser Makedonya kralı Philipos'un oğlu İskender'in serüvenlerinin hikâyesidir.*” (Levend, 1965: 151).

Ali Şîr Nevâyî'nin mesnevilerinden biridir. Eserin 14 nüshası vardır. Mesnevi nazım biçiminde yazılmıştır. 802 varak 27 satırdan oluşur (Tören, 2001: 8-9). Eser üzerinde Hatice Tören³¹ çalışmıştır.

2.2.14. Şiban Han Divanı

Klasik divan tarzında düzenlenmiştir.7 tevhid, 10 na't, 306 gazel, 8 mensur parça, 1 murassa-nâme, 27 rubâî, 12 tuyuğ, 5 tarih, 1 murassa beyit ve 48 muamma içerir (Karasoy, 1998: 29-30). Eser üzerinde Yakup Karasoy³² çalışmıştır.

2.2.15. Şecere-i Terâkime

Türkmenlerin soy kütüğü olarak bilinen eser 1659-1690 yıllarında yazılmıştır. Ebu'l-Gâzî, Türkmen boyları arasında söylenen rivâyetler ve hocaların ve beylerin ellerinde bulunan şecereleden yararlanmışır. Ayrıca Reşideddin'in Câmiü't-tevârîh'inden de yararlanmışır. Eserin yedi nüshası vardır (Ölmez, 1996: 24). Eser üzerine en bilinen çalışma Zuhâl Kargı Ölmez³³'e aittir.

2.2.16. Garâibü's-Sıgar

Ali Şîr Nevâyî'nin 8-20 yaşları arasındaki şiirlerini topladığı eseridir. Divan içerisinde 676 gazel, 1 müstezad, 3 muhammes, 1 müseddes, on bendlik 1 tercî-i bend,

³¹ TÖREN, Hatice (2001). *Ali Şîr Nevâyî, Sedd-i İskenderî, Giriş-Metin*. Ankara: TDK Yayınları.

³² KARASOY, Yakup (1998). *Şiban Han Divanı, İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*. Ankara: TDK Yayınları.

³³ ÖLMEZ, Zuhâl Kargı (1996). *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü)*. Ankara: Simurg Yayınevi.

147 beyitlik 1 mesnevî, 50 mukatta‘, 133 rübâ‘î bulunmaktadır (**Kut, 2003: XLIX**). Birçok nüshası bulunan eser Günay Kut³⁴ tarafından çalışılmıştır.

2.2.17. Nevâdirü’ş-Şebâb

Ali Şîr Nevâyî’nin 20-35 yaşları arasındaki şiirlerini topladığı eseridir. Metin Karaörs³⁵ tarafından çalışılan bu divanda 651 gazel, 7 müstezad, 3 muhammes, 1 müseddes, 1 terci-i bend, 1 terhib-i bend, 50 kıta, 8 muamma bulunmaktadır. Eserin beş nüshası üzerine çalışan Karaörs, yedi nüsha daha olduğundan bahseder (**Karaörs, 2006: XIV-XIX**).

2.2.18. Ferhâd ü Şîrîn

Eserin hem Türkiye’de hem de Avrupa kütüphanelerinde birçok nüshası mevcuttur. Gönül Alpay Tekin³⁶ Süleymaniye, Topkapı, Oxford ve Taşkent nüshalarını karşılaştırarak metin yayını ve edebî incelemesini yapmıştır.

“*Nevâî’nin hamsesinin ikinci mesnevisi olan Ferhad ü Şirin, Nizamî’nin Husrev ü Şirin ve Emir Husrev ile Eşref Meragî’nin Şirin ü Husrev mesnevîlerine cevaptır. Fakat büsbütün değişik niteliktedir ve orijinaldir. Her üç eser de ‘bahr-ı hezec’ den ‘mefâilün mefâilün faûlün’ vezindedir. Sonradan bu hikâyeyi kaleme alan şairler de aynı vezni kullanmışlardır.*” (**Levend, 1965: 92**).

2.2.19. Seb‘a-i Seyyâre

Levend, bu mesnevinin konusu hakkında şunları söylemektedir: “*Nevâî’nin hamsesinin dördüncü mesnevîsi olan Seb‘a-i Seyyare, Nizamî’nin Heft Peyker ve Emir Husrev’in Heşt Bihîşt mesnevîlerine cevaptır. Bu mesnevîlerin vezni ‘bahr-ı hafif’den*

³⁴ KUT, Günay (2003). *Ali Şîr Nevâyî, Ğarâ’ibü’s-Sıĝâr, İnceleme-Karşılaştırmalı Metin*. Ankara: TDK Yayınları.

³⁵ KARAÖRS, Metin (2006). ‘*Alî Şîr Nevâyî- Nevâdirü’ş-Şebâb*. Ankara: TDK Yayınları.

³⁶ TEKİN, G. Alpay (1994), *Alî Şîr Nevâyî Ferhâd ü Şîrîn*. Ankara: TDK Yayınları.

'failâtün mefâilün fa'lün'dür. Eser, İran hükümdarlarından Behram-ı Gûr'un hikâyesidir.' (Levend, 1965: 127).

Ali Şîr Nevâyî Nizâmî ve Emir Hüsrev'in eserlerinden yararlanarak bu eseri yazmıştır. 5000 civarında beyitten oluşur. Bu eser üzerine Güzin Tural bir doktora tezi hazırlamıştır (Aktaran: Teres, 2009: 18).

2.2.20. Yusuf Emirî Divanı

Bu divanın İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde iki nüshası vardır. Bu divanda Farsça ve Çağatayca şiirler karışık şekilde yer almıştır. Divandaki 490 şiirden 326'sı Çağatay Türkçesi ile 164'ü ise Farsçadır. Bir tane ise Çağatayca-Farsça karışık yazılmış şiir bulunmaktadır. Şiirler ağırlıklı olarak gazel türünde yazılmıştır. Bunun yanında kaside, muhammes, müseddes, müsemmen, tahmis, rübai gibi nazım şekilleri de mevcuttur (Köktekin, 2007: 6-7). Eser üzerinde Kâzım Köktekin³⁷ çalışmıştır.

2.2.21. Mecâlisü'n-Nefâyis

Ali Şîr Nevâyî tarafından yazılmış bir şairler tezkiresidir. Bu eser 896 (m.1490-1) tarihinde yazılmıştır (Eraslan, 2001: XXIX). Eserin birçok nüshası bulunmaktadır. Eraslan'ın belirttiğine göre bu nüshalardan en güvenilir olanları Topkapı, Fatih, Bibliothek National, Leningrad nüshalarıdır (Eraslan, 2001: XXIII-XXIV). Manzum bir eser olan Mecâlisü'n-Nefâyis'te bir önsözden sonra sekiz bölüm halinde şairlerin terceme-i halleri verilir (Eraslan, 2001: XXX-XXXII).

Eser üzerinde en bilinen çalışma Kemal Eraslan³⁸'a aittir.

2.2.22. Nesâyimü'l-Maḥabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve

Ali Şîr Nevâyî tarafından h.901 (m.1495-6)'te yazılan sufiler bibliyografyasıdır. İçerisinde 770 şahıs hakkında bilgi vardır. Nevâyî bu eseri, Câmî'nin Nefeḥâtü'l-üns min ḥazarâti'l-kuds adlı eserine eklemeler yaparak tercüme etmiştir. Bu eseri Türk

³⁷ KÖKTEKİN, Kâzım (2007). *Yusuf Emirî Divanı, Giriş-İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*. Erzurum: Fenomen Yayınları.

³⁸ ERASLAN, Kemal (2001). *Mecâlisü'n-Nefâyis I (Giriş ve Metin), II (Çeviri ve Notlar)*. Ankara: TDK Yayınları.

münevverlerinin istifadesine sunmak ve Türk ve Hind meşâyihına âit eksiklikleri tamamlamak için yazmıştır (**Eraslan, 1996: XLI**). Levend eser üzerine şu bilgileri vermektedir:

“*Nevâî, Şehy Feridü’-d-dîn-i Attar’ın Tezkiretü’l-Evliya’sında olup da Nefehatü’l-Üns’te bulunmayan şeyhleri aldığı gibi, eserde Türk şeyhlerini az görerek, Ahmet Yesevî’den zamanına değin gelip geçen Türk şeyhlerini de eserine katmış, buna karşılık önemsiz gördüğü şeyhleri çıkarmıştır. Nevâî’nin hacim bakımından en yüklü eseri budur.*” (**Levend, 1968: 3**).

Eser üzerine Kemal Eraslan³⁹ bir çalışma yapmıştır.

2.2.23. Mîzânü’l-Evzân

Nevâî, bu eseri yazarken Arap ve acem dillerinde aruz vezniyle ilgili birçok eser bulunduğunu fakat Türk dilinde bulunmadığı için yazdığını belirtir (**Eraslan 1993: 8**). Bu eser Câmî’nin Aruz risalesine nazire olarak yazılmıştır. Tam olarak hangi tarihte yazıldığı kesin değildir. Mukaddime ve asıl eserin olduğu bölümlerden oluşur. Eserde aruz ilmiyle ilgili bilgiler verilir. Risâlenin bazı kısımlarındaki hatalar Bâbü’r tarafından eleştirilmiştir; fakat Eraslan bu hataların müstensihlerden kaynaklandığını düşünür (**Eraslan 1993: 8**). Eserin yedi nüshası vardır (**Eraslan, 1993: 7-9**). Eser üzerine Kemal Eraslan⁴⁰ çalışmıştır.

2.2.24. Bâbü’r Dîvânı

Bâbü’r Dîvânı’nı yayımlayan Bilal Yücel⁴¹’e göre Bâbü’r’ün şiirleri oldukça sadedir. Genellikle şiirleri aşk, tabiat, güzellik konularının yanı sıra içtimai, ahlaki ve tasavvufi konuları içerir. Konuşma diline yakın bir üslubu vardır. Eserin 6 nüshası olduğu bilinmektedir. “*Divanda, Risale-i Vâlidîyye Tercümesi, 199 gazel, 210 rubâî, 57 muamma, 19 kıt’a, 15 tuyuğ, 79 matla’, 7 masnû’ şiir, 16 nâtamam gazel, 3 nazm, 16*

³⁹ERASLAN, Kemal (1996). *Alî Şîr Nevâyî, Nesâyimü’l Maḥabbe Min Şemâyimi’l-fütüvve I Metin*. Ankara: TDK Yayınları.

⁴⁰ERASLAN, Kemal (1993). *Alî Şîr Nevâyî, Mîzânü’l-Evzân*. Ankara: TDK Yayınları.

⁴¹YÜCEL, Bilal (1995). *Bâbü’r Dîvânı, Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

musarra' beyit, 5 müfred, 4 yerde mensur parça bulunmaktadır. Ayrıca Farsça olarak 2 gazel, 12 rubâî, 8 kit'a, 17 matla' ve 1 mensur parça vardır.” (Yücel, 1995: 19).

2.2.25. Baburnâme

Bir hatırat niteliği taşıyan eser Fergana, Kâbil ve Hindistan bölümlerinden oluşur. Ayrıca bu bölümler de alt başlıklarla yıllara göre düzenlenmiştir. Eseri yayına hazırlayan Reşit Rahmeti Arat⁴²,ın kitabın içeriğiyle ilgili düşünceleri şunlardır:

“Babur'un eseri belirli bir sistem dâhilinde yazılmış bir tarih kitabı değildir. Ona daha çok olayların vakit buldukça kaydedildiği bir not defteri denilebilir. Bunların bazen kısa ve toplu, bazen de ayrıntılı olması, belki de onun mücadele esnasında bu iş için bulabildiği zamanın imkânlarına bağlıdır. Daha sonrasında bu notlar tekrar gözden geçirilmiş belki bu sırada açıklamalarla genişletilerek yeniden kaleme alınmıştır.” (Arat, 2006: 123-124).

Baydemir, eserin üslubunun oldukça samimi olduğunu, Babür'ün başından geçen olayları olduğu gibi yazarak bir hükümdardan beklenmeyecek bir tavrın içinde olduğunu ifade eder (Baydemir, 2010: 108).

Nimet Ceylan eserin tahribata uğramış ve eksik olan on nüshası olduğunu belirtir (Ceylan, 2009: 21).

⁴² ARAT, Reşit Rahmeti, (2006). *Gazi Zahîreddin Muhammed Babur-Baburnâme*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANLAM BİLİMİ, ANLAM ve ANLAM TÜRLERİ

3. ANLAM BİLİMİ

Anlam bilimi sözcükleri anlam bakımından inceleyen bilim demektir. İnsanoğlu tarihin çok eski dönemlerinden beri anlamlara meraklı olmuştur ve bu nedenle sözlükler hazırlamıştır. Buna paralel olarak anlam bilimi çalışmaları da çok eskiye dayanır.

Aksan'a göre anlam bilimi çalışmaları daha çok dilbilimsel anlam bilim olarak yürütülmektedir. Aksan anlam bilimin alt dallarını ise şu şekilde açıklamaktadır. Sözcük anlam bilimi ve tümce anlam bilimi. Eş zamanlı ve art zamanlı olup olmamasına göre ise durgun ve gelişmeli anlam bilim. Yöntem açısından ise yapısal, yorumlayıcı, üretimsel, mantıksal olarak sınıflandırır. Aksan bu sınıflandırmaları dünyadaki çalışmaları gözden geçirerek oluşturduğunu belirtir (Aksan, 2009: 19-20).

Anlam biliminin en çok üzerinde durulan kısmı sözcük anlam bilimidir. Bu kısım daha çok genel dilde sözcük olarak adlandırılan, bunların türemiş ve başka öğelerle bir araya gelmiş biçimlerini inceleyen bilim dalıdır. Sözcük anlam biliminde belli bir bağlam hesaba katılmaz. Temel anlam, tasarımlar, duygu değerleri, yan anlamlar, sahne oldukları çeşitli aktarmalar, eşanlamlılık, eşadlılık, tersanlamlılık gibi konular incelenir. Ayrıca anlam türleri ve art zamanlı anlam değişimleri de bu kısımda incelenir (Aksan, 2009: 27).

Guiraud'a göre anlam bilimi, sözcüklerin anlamını inceleyen bilim dalıdır. Ayrıca Guiraud anlam bilimin üç sorunundan bahseder: *Ruh bilimsel sorun, mantıksal sorun, dilbilimsel sorun* (Guiraud, 1999: 17-18). Yine Guiraud, göre anlam bilimin 'anlam' ve 'anlamlama' sorunlarını kapsadığını belirtir (Guiraud, 1999: 20).

Michel Breal anlamları ve bunların değişmesine yol açan yasaları inceleyen bilim olduğundan bahseder (Guiraud, 1999: 18).

Anlam bilimini “*Dil birimlerinin gösterge değerlerini ve bu değerlerdeki değişiklikleri izleyen dil bilgisi kolu*” olarak tanımlayan Karaağaç, anlam bilimin söz ve söz dizimi yapılarındaki anlam değişmelerini izlediğini, anlam değişme yollarının yapısını incelediğini, diller arasındaki var olan evrensel kuralları bulmaya ve göstermeye

çalıştığını ve bir dilin söz ve söz dizimi birimlerinde görülen anlam değişmelerini incelediğini belirtir (Karaağaç, 2013: 31).

3.1. Anlam (Meaning)

Dünya üzerindeki bütün diller zaman, mekân ve coğrafyaya göre türlü değişimler yaşamıştır. Bu değişimler ses, biçim, anlam ve cümle düzeyinde olabilmektedir. Türkçe de bu değişimleri her zaman içinde barındıran bir dil olmuştur. Bir sözcüğün içerdiği anlamları belirtmek ‘sözlük bilim’in işidir. Fakat o sözcüğün kazanmış olduğu anlamları ve yaşamış olduğu anlam değişim ve gelişmelerini ise ‘anlam bilimi’ inceler.

Anlamın iki kaynağının beş duyu ve dil olduğunu ifade eden Karaağaç, anlamın tanımını “*saymacalardan oluşan yapay bir dünya olan dil ve düşünce dünyasından dil yoluyla alınan bilgilerin, kişinin önceki algı ve bilgileri ışığında yorumlanmış biçimine anlam (sense, meaning) denir.*” (Karaağaç, 2015: 313) şeklinde yapmaktadır. Karaağaç için saymaca kavramı önemlidir. Anlamların saymaca olarak ortaya çıktığını belirtir.

Bugüne kadar ‘anlam’ın kesin olarak tanımı yapılamamıştır. Ama göstergelerden yola çıkılarak sözcüğe dayalı bir tanım yapılabilir. Göstergeler anlamdan bütünüyle soyutlanamaz. Sadece tek anlamlı göstergeler değil çok anlamlı göstergeler de söylendiğinde zihnimizde aydınlanır. Ayrıca bir göstergenin çeşitli kullanımları zaman içinde ortaya çıkar (Aksan, 2009: 45-46).

Bir ögenin anlamı, ‘bağlam’ a ve diğer sözcüklerle girmiş olduğu ilişkilere göre değişiklik gösterebilir. Bir sözcük bağlam içerisinde başka kavramları yansıtsa bile sözlükte yer alabilecek bir temel anlama sahiptir (Aksan, 2009: 46). Bu bilgiler ışığında Aksan anlamın tanımını şu şekilde yapmaktadır: “*Dilde birer gösterge niteliğiyle yer alan, insanın dünya bilgisine dayalı birtakım belirleyicileri bulunan sözcüklerin belli bir bağlam ve belli bir konu içinde ilettikleri kavram.*” (Aksan, 2009: 48).

John Lyons anlamı iki açıdan inceler: Sözcüksel ve dilbilgisel anlam. Sözcüksel anlam, kelimelerin sözlükteki karşılığıdır. Dilbilgisel anlam ise, sözcüklerin diğer dilbilgisel öğelerle kurmuş olduğu bağlantılar sonucu ortaya çıkan anlamdır (Lyons, 1983: 389).

Bazı araştırmacılar ‘anlam’ kavramı yanında ‘anlamlama’ kavramı üzerinde de durmuştur. Guiraud anlamlamayı “*bir nesneyi, bir varlığı, bir kavramı, bir olayı, bunları*

anlığımızda, canlandırabilecek bir göstergeye bağlayan oluşturu” (Guiraud, 1999: 23) şeklinde tanımlamaktadır.

Anlamlama kavramı üzerinde duran bir araştırmacı da Aksan’dır. Ona göre anlamlama ‘*Dünyadaki nesne ve olayların belli bir ses bileşimiyle kavramlaştırılması*’dır (Aksan, 2009: 31).

F.R. Palmer ise ‘*anlam*’ kavramıyla ‘*niyetinde olmak*’ kavramı arasındaki farkı ortaya koyar. Anlam bilimiyle ilgili ihtiyaç duyulan terimlerin ise ‘*anlam*’, ‘*demek istemek*’ veya ‘*anlamına gelmek*’ ifadeleri olduğunu belirtir (Palmer, 2001: 15).

3.1.1. Temel Anlam (Main Meaning)

Temel anlam bir sözcük söylendiğinde ilk akla gelen anlamdır. Sözlüklerde sözcük ilk olarak bu anlamıyla gösterilir. Sözcükler tek başlarına söylendiğinde genellikle akla bir sözcüğün temel anlamı gelir. Diğer anlamlar ise genellikle kelime grupları veya cümleler içinde ortaya çıkar.

Karaağaç temel anlam yerine *düz anlam* terimini kullanır. Düz anlamda kelimelerin anlamları nedensizdir. Gösterge ile gösterilen arasında nedensiz fakat *saymaca* ve *toplumsal uzlaşmaya dayalı* bir ilişki vardır (Karaağaç, 2015: 316).

Doğan Aksan temel anlam kavramına gösterge ve zihinde oluşturduğu görüntü açısından yaklaşmaktadır. Temel anlamın sözcüğün göndergesel anlamı olduğunu belirten Aksan, bir sözcüğün temel anlamını belirlerken eş zamanlı olarak düşünülmesi gerektiğini belirtir. *Kedi*, *çiçek* gibi sözcükler söylendiğinde zihnimizde bir görüntü oluştururlar. Bu görüntüler *köpek*, *kuş* gibi göstergelerden tamamen farklıdır. *Kedi* sözcüğü söylendiğinde zihnimizde oluşan görüntüye *temel anlam* denmektedir (Aksan, 2009: 50-51).

Ahanov, temel anlamı “Sözün nesne, durum ve bunların nitelikleriyle ilgili anlamı” olarak tanımlar. Temel anlam-nesne-durum ilişkisi dolaylı değil doğrudan bir ilişkidir. Temel anlamdaki sözlerin diğer sözlerle ilişkileri, bu sözler aracılığıyla karşılanan gerçek hayattaki durumlar arasındaki ilişkilerle uygun düşer. Temel anlamdaki sözlerin diğer sözlerle ilişkisi nesnel-mantık bakımından belirlenir (Ahanov, 2008: 98).

Guiraud temel anlam ve bağlamsal anlam ilişkisini şu şekilde açıklar:

“Bir adın birçok anlamı olabilir, ama bunlar gücül anlamlardır; belli bir bağlamda anlamlardan ancak bir teki gerçekleşebilir.

Her sözcüğün bir temel anlamı, bir de bağlamsal anlamı vardır. Her kullanımda anlamı bağlam belirginleştirir ve her durumda ad kesin bir kavramı canlandırır.” (Guiraud, 1999: 42).

3.1.2. Yan Anlam (Secondary Meaning)

Yan anlam, bir sözcüğün temel anlamından sonra kazanmış olduğu anlamdır. Genellikle cümle içinde ortaya çıkar. Varlığın kendi adıyla değil, neden-sonuç, parça-bütün, benzerlik-aykırılık ilişkileriyle komşu bilginin adıyla anılmasıdır. Yan anlamda nedensizlikten nedencilikğe geçiş vardır (Karaağaç, 2015: 317).

Çok anlamlılık ve yan anlam arasında doğrudan bir ilişki vardır. Yan anlam kavramları daha etkili hale getirmek için kavramları aralarında biçim, işlev, amaç ilişkisi ve yakınlığı bulunan kavramlara dayanarak açıklamak istemesinden kaynaklanır (Aksan, 2009: 58). Aksan’a göre yan anlamlar dört şekilde göstergeyle bağlantılıdır: 1) Somuta yeni somut anlamlar eklenmesi, 2) Somuta yeni soyut anlamlar eklenmesi, 3) Soyuta yeni soyut anlamlar eklenmesi, 4) Soyuta yeni somut anlamlar eklenmesi (Aksan, 2009: 60). Mecaz anlam kavramının yan anlam kavramının içinde düşünülmesi gerektiğini belirten Aksan, bir sözcüğün yan anlam kazanmasında benzetme ve aktarmaların etkili olduğunu savunur (Aksan, 2009: 60).

Yan anlam terimini Ahanov, cümlelik anlam olarak karşılar. Bu anlamda söz tek başına değil cümle içinde kullanılır. Söz, kullanıldığı cümleye göre, temel anlamın dışında bir anlam kazanır (Ahanov, 2008: 101). Sözü cümle içinde kullanıldığı zaman kazanmış olduğu anlama cümlelik anlam denir (Ahanov, 2008: 102). Cümlelik anlam genellikle bir duyguyu belirtir. Bu duygu beğenme veya beğenmeme ifade edebilir (Ahanov, 2008: 102).

Ahanov temel (gerçek) ve cümlelik (yan anlam) dışında bir de deyim anlamı olduğunu belirtir. Bu anlam bir sözcüğün deyim içerisinde kazanmış olduğu anlamdır (Ahanov, 2008: 100).

3.1.3. Çok Anlamlılık (Polysemantic, Poly-semy)

Çok anlamlılık, bir sözcüğün birden fazla anlama sahip olmasıdır. Sözcükler kullanılmış olduğu bağlama göre birçok yeni anlam kazanabilir. Bu anlamlar zamanla ve çeşitli sebeplerle unutulabilir. Bazı durumlarda ise -genelde sık kullanım sebebiyle- varlığını uzun süre devam ettirir.

Aksan, çok anlamlılık kavramını “*değişik etkenlerle bir göstergenin yansıttığı temel anlamın yanı sıra yeni yeni kavramları da anlatır durumda olması*” olarak tanımlar (Aksan, 2009: 70). Ona göre çok anlamlılıkta gösterge temel anlamını yitirmez. Her dilde genellikle teknik terimlerin tek anlamlı olarak kullanıldığını, bazı bilginlere göre (Lyons, 1977) çok anlamlılığın *anlam bulanıklığına* yol açtığını belirtir (Aksan, 2009: 70-71).

Çok anlamlılığı aynı kelimelerin farklı anlamlara sahip olması olarak tanımlayan Palmer, çok anlamlılık konusunda bazı problemlerden bahseder. Bu problemlerden birincisi iki anlamın aynı mı yoksa farklı mı olduğu ayırt edilmesi. Bu nedenle de bir kelimenin kaç anlama sahip olduğunun tam olarak belirlenmesi. İkincisi anlam farklılıkları hakkında genel bir belirlemede bulunup bulunması. Üçüncüsü ise birden fazla anlama sahip unsurların çok anlamlılık mı yoksa eş adlılık mı olduğunun belirlenmesidir (Palmer, 2001: 82-85).

Ahanov birden fazla anlama sahip olan sözlerin çok anlamlı olarak adlandırıldığını ve bütün dillerde çok anlamlılığın olduğunu belirtir (Ahanov, 2008: 95). Ahanov’a göre sözün anlam yükü toplaması, dilde olduğu gibi yeni birimleri toplaması yoluyla meydana gelir. Bu durum dilin genelleşme özelliğiyle bire bir ilgilidir. Genelleşme, temel anlamın üstüne yeni anlam yüklenmesine imkân verir (Ahanov, 2008: 97).

Ullmann, çok anlamlılık veya polysemy kavramını ‘bir tek sözcüğün iki ya da daha çok anlam içermesi’ olarak tanımlar. (Ullmann, 1978: 357).

3.1.4. Duygu Değeri (Connotation)

Aksan’a göre duygu değeri kavramının tanımı şu şekildedir:

“Her dilde kimi sözcükler o dili konuşan bireylerde birtakım tasarımların yanı sıra duygulandırıcı öğeler de taşır. Şiir dilinde özellikle etkileyici öge olarak geniş ölçüde yer alan bu sözcükler kimi anlambilimcilerce tasarımlar, imgelerle bir arada düşünülmüş, kimi bilginlerce onlardan ayrı olarak ele alınmıştır. Biz connotation terimiyle değinilen bu öğeleri duygu değeri adıyla anmayı uygun buluyoruz” (Aksan: 2009: 56).

Aksan’a göre duygu değeri bazı araştırmacılar tarafından belirtildiği gibi yan anlam kavramıyla aynı değildir. Lyons tarafından ‘sözcüğün merkez anlamına eklenen duygulandırıcı ve etkileyici bileşen’ olarak nitelendirilmiştir (Aksan, 2009: 56).

3.1.5. Bağlam (Context)

Bağlam, bir sözcüğün cümle içinde kazandığı anlama denir. Sözcükler cümle içinde diğer sözcüklerle olan konumuna göre yeni anlamlar kazanabilir. Bağlam, yazanın veya konuşanın vurgu ve tonlamasına göre de değişebilir.

Karaağaç'a göre bağlam '*bağıntılı birimlerin toplamı*'dır. Dili kullanırken alıcı ve göndericinin içinde bulunduğu tüm koşullar o metnin bağlamını oluşturur (**Karaağaç, 2013: 188**). Yine Karaağaç'a göre iki türlü bağlam vardır. Metin içi ögelerin oluşturduğu bağlam *dil içi bağlam*; metin dışı ögelerin oluşturduğu ögelerin (cümlelerin bağdaşıklığı, konuşucu ve dinleyicinin dil dışı toplumsal, kültürel ve ruhsal nitelikli deneyim ve bilgilerine ilişkin verilerin tümü ve aralarında mantıksal tutarlılığın bulunması) oluşturduğu bağlama *dil dışı bağlam* denilmektedir (**Karaağaç, 2013: 188**).

Aksan, bağlamın tanımını "*Bir göstergenin birlikte bulunduğu öteki göstergelerle oluşturduğu ve anlamını aydınlatan bu bütüne bağlam (context) adını veriyoruz.*" (**Aksan, 2009: 75**) şeklinde yapar. Saussure'ün *dizge* anlayışıyla birlikte *bağlam* kavramı da önem kazanmıştır (**Aksan, 2009: 75**).

3.1.6. Eş Adlılık Homonymy

Eş adlılık dilbilimin kavram kargaşasının yaşandığı kısımlarından biridir. Genellikle eş adlılık, eş seslilik, eş yazımlılık birbiriyle karıştırılan kavramlardır. Bu ayrımı yapan Berke Vardar eş adlılığı "*Gösterileni ayrı, göstereni özdeş olan sözcüklerin özelliği (örn. bir 'renk' belirten kara ve 'toprak parçası' anlamına gelen kara sözcükleri)*" (**Vardar, 2002: 93**) olarak tanımlar. Ayrıca yazılışı ayrı söylenişi aynı olan eş adlı sözcüklere *eş sesli*; söylenişi ayrı, yazılışı aynı olan sözcüklere *eş yazımlı* dendiğini belirtir (**Vardar, 2002: 93**).

Aksan'a göre eş adlılığın tanımını "*Bir dil içinde, birbirinden bütün bütün ayrı iki ya da daha çok kavramın ses ya da yazım açısından aynı nitelikteki göstergelerde dile getirilmesidir.*" (**Aksan, 2009: 72**) şeklinde yapmaktadır. Yine Aksan eş adlılığın oluşması için iki etkenin olduğunu belirtir. *Birinci olarak* iki farklı anlama gelen sözcüğün geçirmiş oldukları ses ve biçim değişikliği sonucu birbirine yaklaşmış sesteş duruma gelmesi; *ikinci olarak* ise alıntı sözcüklerin yerli dildeki sözcükle sesteş duruma gelmesi olarak açıklar (**Aksan, 2009: 73**).

Ahanov'a göre eş adlılık, söylenişi aynı olup anlamı farklı olan sözcüklere (Ahanov, 2008: 110). Ahanov çok anlamlılık ile eş adlılığı birbirinden ayırmanın zorluğundan bahseder. Bunu ayırmanın yollarından biri yazılışı aynı olan sözcüğün anlamları arasında bir ilgi var mıdır buna bakmak gerekir (Ahanov, 2008: 111). Bu durum yeterli olmazsa sözcüğün kökünün türetime elverişli olup olmamasına bakmak gereklidir (Ahanov, 2008: 111).

Ahanov eş adlılığın oluşma sebeplerini dört maddeyle açıklar: 1) Dilin gelişimiyle çok anlamlı sözlerin arasındaki bağın kopması, 2) Bazı eş adlıların çeşitli ses olayları sonucunda söyleyiş bakımından aynılaşmayla oluşması, 3) Eş adlı eklerin eklenmesiyle oluşması, 4) Alıntı sözlerle yerli sözlerin birleşmesiyle oluşması (Ahanov, 2008: 112-117). Ayrıca eş adlılığı sözcül, sözcül-dil bilgilik ve karışık olarak da üçe ayırmıştır (Ahanov, 2008: 118-119).

Ullmann iki ya da daha çok değişik sözcüğün aynı biçimi içerdiği eşadlılık kavramını üçe ayırır.

- 1) Eşsesliler: Benzer biçimde söylenen, ayrı biçimde yazılan sözcükler: *Write, rite, right, wright*.
- 2) Eşyazımlılar: Benzer biçimde yazılan, ayrı biçimde söylenen sözcükler: *Lead (ad), to lead (eylem)*.
- 3) Kesin anlamda eşadlılar: Hem yazımları hem söylenişleri benzer olan sözcükler: *Bear (ad), to bear (eylem)*. (Ullmann, 1978: 358).

3.1.7. Eş Anlamlılık (Synonymy)

Eş anlamlılık, anlamca aynı ses bakımından farklı olan sözcükleri tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Fakat gerçek mânâda aynı anlama gelebilecek sözlerin olup olmadığı tartışmalıdır.

Dil bilime göre bir kavramı yansıtmak için başlangıçta birden çok göstergenin olamayacağı ve tamamen aynı anlama gelen göstergelerin bulunamayacağı bilinmektedir (Aksan, 2009: 78). Yine Aksan'a göre bir dilde tam anlamıyla eş anlamlıların bulunması yabancı dilden alınan sözcüklerle mümkün olmaktadır (Aksan, 2009: 79).

Eş anlamlılığı dar ve geniş olarak ikiye ayıran Lyons, dar anlamına göre eş anlamlılığı *içlemleri aynı olan iki öge* olarak tanımlar (Lyons, 1983: 398). Geniş yorum konusunda ise Roget's Thesaurus'taki 'nice' sözcüğünün eş anlamlıları olarak verilen

kelimeler üzerinde duran Lyons, bu sözcüğün *savoury*, *discriminative*, *exact*, *good*, *pleasing*, *fastidious*, *honorable* gibi sözcüklerle eş anlamlı olduğunu belirtir. Bu eş anlamlılıklar bize eş anlamlılığın geniş yorumunu vermektedir (Lyons, 1983: 398). Lyons'un Ullmann'dan almış olduğu bütüncül eş anlamlılık kavramına göre iki sözcüğün tam olarak eş anlamlı olması için iki ölçüt gereklidir: Bütün bağlamlarda değiştirilebilirlik ve hem duygusal hem de anlalsal anlamda özdeşlik (Lyons, 1983: 399).

Eş anlamlılığı '*anlamlın aynılığı*' olarak ifade eden Palmer, dillerde tam olarak eş anlamlılığın olmadığını iddia edebileceğini belirtir. Ayrıca eş anlamlı kelimelerin tam olarak birbirinin aynısı olmadığını gösterebilecek beş yol olduğunu göstermiştir (Palmer, 2001: 75-76). Birincisi bazı eş anlamlı kelimelerin farklı lehçelere ait olmasıdır. Örneğin sonbahar anlamındaki *fall* ve *autumn* kelimeleridir. İkincisi üsluba bağlı kullanımlardır. Örneğin ölmek anlamındaki *pass away*, *die* ve *pop off* kelimeleri farklı resmiyet derecelerine sahiptir. Üçüncüsü bazı kelimelerin duygusal veya değerlendirici anlamları yönünden farklılık arz etmesidir. Örneğin *statesman-politician*, *hide conceal* kelimeleri. Dördüncüsü birlikte kullanıldığı kelimeye göre değişen anlamlar. Örneğin kokmuş, ekşimiş anlamındaki *rancid* kelimesinin pastırma veya tereyağı kelimeleri için kullanılması, benzer anlamdaki *addled* kelimesinin ise yumurta veya beyin için kullanılması. Beşincisi ise yakın anlamlı kelimelerdir. Örneğin yetişkin anlamındaki *mature*, *adult* sözcükleri veya yönetmek anlamındaki *govern*, *direct* sözcükleri gibi (Palmer, 2001: 76-78).

Ahanov tarafından '*Anlamları birbirine yakın veya benzer sözler*' (Ahanov, 2008: 122) olarak tanımlanan eş anlamlılık, yine Ahanov tarafından bazı şartlara bağlanmıştır. Sözcüklerin eş anlamlı olabilmesi için anlamlarının birbirine yakın olması ve aynı türden olması gerekir (Ahanov, 2008: 122). Ayrıca Ahanov'a göre eş anlamlılık sözün anlam yönünden gelişerek yan anlamlara sahip olması, dillerin yeni türetimlerde bulunması, ağızlardan söz alma, örtmecelerin başka söz veya söz gruplarıyla eş anlamlılık göstermesi, alıntı sözler gibi yollarla oluşur (Ahanov, 2008: 127-128).

3.1.8. Ters Anlamlılık (Antonymy)

Anlam olarak birbirinin karşıtı olan sözcükleri ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Dilbilimcilere göre ters anlamlıların birçok türü vardır. *Yön gösteren*, *dereceli*, *ilişkisel*, *ikili*, *kutupsal*, *biçimsel ilişkili* (ve *ilişkisiz*) vb. (Aksan, 2009: 81).

Ters anlamlılık konusunda bazı sınıflamalara giden Lyons *zıt anlamlılık*, *bütünleyicilik* ve *karşıtsallık* kavramları üzerinde durmaktadır. *Bütünleyicilik* terimini bekâr-evli, dişil-eril gibi sözcüklerle açıklayan Lyons, bu sözcük çiftlerinden birini belirlemenin diğerini yadsımak anlamına geldiğini belirtir. Yani *John evli değildir* cümlesinin, *John bekârdır* anlamına geldiğini söylemektedir (Lyons, 1983: 411). *Zıt anlamlılık* kavramı bütünleyicilik kavramından farklı olarak derecelendirme içerir. Büyük-küçük örneğinde olduğu gibi daha büyük-daha küçük gibi derecelendirmeler kullanılabilir (Lyons, 1983: 413). *Karşıtsallık* kavramı ise birbirinin yerine geçebilen zıtlıkları ifade etmek için kullanılır. Örneğin karı-koca karşıtlığını ele alırsak *AÖ1(Ad öbeği1) AÖ2'nin kocasıdır, AÖ2 AÖ1'in karısıdır* demektir. Burada karı-koca kavramları karşıt da olsa birbirinin yerine kullanılabilir (Lyons, 1983: 418).

Ters anlamlılığı karşıt anlamlılık terimiyle ifade eden Ahanov, anlamları birbirine karşıt, zıt olan sözler tanımını yapar (Ahanov, 2008: 129). Karşıt anlamlılığın eş anlamlılığa göre daha dar olduğunu, daha çok sıfatlarda görüldüğünü ayrıca sözün anlamını verirken eş anlamlılığın yanında karşıt anlamlılığın da kullanılabileceğini belirtir (Ahanov, 2008: 129-130).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ESKİ TÜRKÇEDEN ÇAĞATAY TÜRKÇESİNE ANLAM OLAYLARI

4. ANLAM OLAYLARI

4.1. Anlam Değişmesi

Anlam değişmesini ‘anamlı dil birimlerinin içerik düzlemlerinde ortaya çıkan değişiklik’ (Vardar, 2002: 22) olarak tanımlayan Berke Vardar, anlam değişikliklerini *tarihsel, dilbilimsel, toplumbilimsel, ruhbilimsel* nedenlere dayandırır. Vardar’a göre *tarihsel neden*, bilimlerde, kurumlarda ve törelerde görülen değişimlerin nesnelere değiştirilerek dil dizgesini dolaylı olarak değiştirmesidir; *dilbilimsel neden*; bulaşma, yakıştırma ya da yerileştirme vb. olayların eşadlı çatışmasına yol açmasıdır; *toplumbilimsel neden*; sözcüğün toplumsal katmanlar arasındaki geçişinde yaşadığı anlamsal değişikliklerdir; *ruhbilimsel neden* ise anlatımlılığı artırma çabalarıdır (Vardar, 2002: 21).

Günay Karaağaç, anlam değişmesinin tanımını “*Dil birimlerinin, dillerin sosyal uzlaşımlara dayalı saymaca (symbolic) ve öğretilmeli (metaphoric), iki ve çok katmanlı göstergelerindeki değer (semiotic value)*” (Karaağaç, 2013: 139) olarak yapmaktadır. Yine Karaağaç’a göre anlam değişmesinin nedenleri “*yer, zaman, eksik öğrenme*”dir. Anlam değişmesi ise “*benzerlik ilişkisine dayalı öğretilmeli anlam, komşuluk ilişkisine dayalı öğretilmeli anlam, kültürel ve kurgusal bir ilişkiye dayalı öğretilmeli anlam*” (Karaağaç, 2013: 140-145) yollarıyla olur.

Korkmaz’a göre anlam değişmesinin tanımı şu şekildedir:

“*Bir kelimenin gösterdiği anlamdan az veya çok uzaklaşarak yeni bir anlam kazanması olayı. Olay, geniş kapsamlı olarak anlam genişlemesi, anlam daralması, anlam iyileşmesi, anlam kötüleşmesi gibi değişme olaylarını da içine alabilirse de, asıl bir anlamdan başka bir anlama geçiş, yani bir kavramdan başka bir kavrama geçişle ilgili anlam değişmelerini içine almaktadır*” (Korkmaz, 1992: 10).

Guiraud anlam değişimleriyle ilgili şu ifadeleri kullanır:

“*Anlam değişir: Çünkü mantıksal ya da anlatımsal amaçlarla bir kavrama bilinçli olarak bir ad verilir; nesnelere adlandırılır. Anlam değişir: Çünkü çağrışımlardan biri*

ikincildir (bağlamsal anlam, anlatımsal anlam, toplumsal değer) ve yavaş yavaş temel anlama doğru kayarak onun yerini alır; anlam evrim geçirir.” (Guiraud, 1999: 67). Ardından anlam değişimlerinin sebeplerini şu şekilde sıralar: *Mantıksal Adlandırma, Anlatımsal Adlandırma, Bilinçaltındaki Coşkusal Güç, Tabular ve Örtmeceler, Konuşmada Tutumluluk, Bildirişimde Açık Seçiklik- Eşadlı Çatışmaları, Ses Aşınması* (Guiraud, 1999: 68-78).

Necip Üçok ise anlam değişmelerinin sebeplerini ‘*benzetmeye bağlı tedai, ihtilata bağlı tedai, duygu tedaisi, sentaksa ait tedai*’ olarak dört sebebe dayandırmaktadır (Üçok, 2004: 100).

Eski Türkçe ve Çağatay dönemleri arasında tespit ettiğimiz ve anlam değişikliği olduğunu düşündüğümüz kelimeler ise şunlardır:

Adaş/addaş

Bu sözcük Standart Türkiye Türkçesinde ‘*adları aynı olanlardan her biri*’ anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 27). Kökeniyle ilgili tartışmalar aşağıda yapılmıştır.

Sözcüğün günümüzde birçok modern lehçede yaşadığını görüyoruz: **Tr.**(Ağ) *adaş* (DS 64); **YUyg** *adaş* (YUTS 3); **Öz.** *ädäş* “isimdaş” (ÖTS E 177); **SUyg.** *yakın* (Malov, 35); **Tuv.** *adaş* “arkadaş” (Kök Munçak); **Hak.** *adas* “isimdaş” (I HakRS 17); **Alt.** *adaş* “isimdaş” (AltRS 33); **Yak.** *ataş* “arkadaş” (YakRS 51) (Ayazlı, 2016: 37).

Clauson, sözcüğün kökeninin *āt (ād)* olduğunu belirtir; ayrıca Abdülkadir İnan’ın ‘*adaş*’ anlamını daha sonradan kazandığı şeklindeki görüşünü eleştirir. Ona göre ‘*adaş*’ anlamı ilk zamanlarda yaygındır. Ayrıca ‘*kabile üyesi*’ anlamının birincil olduğunu da söylemektedir (Clauson, 1972: 72). Zieme de bir yazısında sözcüğün karı/eş veya sevgili anlamından ziyade arkadaş-dost anlamında kullanıldığını belirtir (Zieme, 2013: 132-133). Doerfer’e göre sözcüğün kökeni **āt+daş* biçimindedir. Ayrıca Farsça, Evenkice, Rusça, Çeremişçe ve Bulgarcada alıntı olarak yaşamaktadır (Doerfer, II: 437). Doerfer’in köken konusundaki görüşüne Erdal da katılmaktadır (Erdal, 1991: 119).

Talat Tekin Doerfer’in *adaş* sözcüğünün **āt+daş* ‘*adları bir*’ şeklinde yaptığı etimolojisine şu şekilde itiraz etmiştir:

“*Bu türetme şu nedenlerle kabul edilemez: 1) Eski Türkçe adaş sözcüğünde ‘adları bir’ anlamı yoktur; 2) Eski Türkçe döneminden önce td>d değişmesi düşünülemez; 3) ET*

*adaş sözcüğü Orta Türkçe metinlerde ve bugünkü Türk dillerinde ayaş biçimindedir: İbn Mühenna ayaş ‘arkadaş’, Kırgızca ayaş ay vb. ET adaş sözcüğü *âdaş’tan gelse idi bu gelişme olmazdı.” (Tekin, 2004: 374).*

Eski Türkçe döneminde ‘aynı ada sahip olan’ anlamı belirgin değildir. Kelimenin anlam gelişiminde ‘arkadaş, dost’ anlamından ‘aynı ada sahip olan’ şeklinde gelişim görülmektedir. Kelimenin tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘adaş, arkadaş, dost, eş’ (TT IV 46 52; TT VIII 85). **Karahanlı Türkçesinde** ‘arkadaş, dost’ (DLT I 61; KB 317); ‘benzer, eş’ (TIEM 73 226v/9). **Harezmi Türkçesinde** ‘arkadaş’ (HŞ 1326). **Kıpçak Türkçesinde** ‘adaş, aynı adda olanlar’ (KTS 15), **Çağatay Türkçesinde** ‘aynı ada sahip olan’ (Seng. 33r. 23; NN 435/5). Kelimede *anlam değişmesi* yaşandığı görülmektedir.

*Miskîn Şibânî sözünġ her sözde şîrîn oldı
Bu söz ile her tünle Hüsrevġa adaş oldum*

(ŞHD 100a/10)

*Ol peri ‘ılkıda atım boldı mecnûnlukka fâş
Andın artuğ kim burun mundın maŋga érdi adaş*

(NN 435/5)

Adırık

Sözcük, Standart Türkiye Türkçesinde **ayrık** biçiminde kullanılmaktadır. Sözcüğün TDK Türkçe Sözlük’te ‘ayrık otu; ayrılmış; ayrı tutulan; kural dışı; uygun olmayan’ gibi birçok anlama sahip olduğu görülmektedir (TS, 2011: 209). Birçok Çağdaş Türk lehçesinde de varlığını sürdürmektedir. Standart Türkiye Türkçesinde -y- olarak kullanılan ses diğer lehçelerde -z- ve -r- olarak varlığını sürdürmektedir. Günümüz lehçelerindeki durumu şu şekildedir: **YUyg.** *ayrık* ‘yarık, çatlak’ (YUTS 25); **Öz.** *bâşka* (UZED 45); **SUyg.** krş *azır-* ‘ayrımak’ (Malov, 12); **Tuv.** *adırık* ‘ayrı; kol, ırmak kolu’ (TuvRS 39); **Hak.** *azırık* ‘kol’ (HakRS 19); **Alt.** krş *ayrı* ‘nehir kolu’ (RusAS 610); **Yak.** *araaru* (RusYS 381) (Ayazlı, 2016: 38).

Clauson sözcüğün kökünün *adır-* olduğunu morfolojik olarak paralel fakat semantik olarak farklı olduğunu belirtir. Kelimenin anlamını ‘*kökleriyle birbirinden ayrılan otlar; ayrık otu*’ olarak vermektedir. Ayrıca Güneydoğu Türkçesinde *acırık*, Osmanlıcada *ayrık*

biçimlerinde olduğunu **-c-**'li biçiminin Moğolcadan alıntı ihtimali olabileceğini belirtmektedir (Clauson, 1972: 65).

Bahaeddin Ögel, bu sözcüğe Oğuzların **ayrık** dediğine, Orta Asya'daki Türklerin ise hâlâ **adhrik** sözcüğünü kullandıklarına işaret etmiştir. **Bayrak** ve **bayram** sözcüklerini örnek göstererek bu ses değişmesinin olağan bir gelişme olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Batı Türklerinde bu sözcük çok kullanılırken Orta Asya Türklerinde bu sözcüğün unutulmaya başlandığını ifade etmiştir (Ögel, 1978: 375).

Sözcükle ilk defa Karahanlı Türkçesinde karşılaşıyoruz. **adırık**: Ayrık otu (Türklerce) (Oğuzca) (DLT I 98). Çağatay Türkçesinde ise **acriğ** şeklindedir ve 'kuru bir bitkinin lifi' (Seng. 32r.29) anlamındadır. Bu nedenle sözcükte **anlam değişmesi** olduğunu söyleyebiliriz.

Ağtar-/Axtar-

Hem Standart Türkiye Türkçesinde hem de Çağdaş Türk lehçelerinde yaygın olarak kullanılan bir sözcüktür. Standart Türkiye Türkçesinde **aktar-** biçiminde kullanılan sözcük 'bir kaptan başka bir yere geçirmek; bir şeyin yönünü değiştirmek; bir lehçeyi başka bir lehçeye uyarlamak; toprağı iyice bellemek; iletmek; bir kitabı sonuna kadar okumak; birinin başka biriyle telefonla konuşmasını sağlamak; çatı kiremitlerini onarmak; alıntılama; kaynak kişiden derlenen herhangi bir parçayı kitlelere duyurmak; tür değişikliği yapmak; bir tekniğe uyarlamak; üretilmiş enerjiyi başka organlara iletmek' gibi birçok anlamı vardır (TS, 2011: 77). Çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda da yaygın olan bir sözcüktür: **YUyg. ahtar-** (YUTS 6); **Öz. ağdär-** (ÖTS_M 23); **SUyg. derat-**; **Tuv. aňdar-** (TuW 75); **Hak. aňdar-** (HakRS 27); **Alt. aňdar-~aňar-** (AltRS 24); **Yak. ıatar-** (IACUTICA 286) (Ayazlı, 2016: 40).

Sözcüğün anlamını 'döndürmek' olarak veren Clauson, ayrıca başka bir dilden kitabı 'çevirmek' anlamını da vermektedir. İkinci anlamının **evir-**'le bağlantılı olduğunu belirtmektedir. Sözcüğün ikinci hecesinin daima **-tar-** şeklinde olduğunu belirten Clauson, **agna-**'la eş anlamlı olduğunu fakat etimolojik bağlantının belirsiz olduğunu ifade eder. DLT'de **axtar-** şeklinde olmasına rağmen **ağtar-** biçiminin doğru olabileceğini; fakat Uygur yazmalarının sözcüğün okunuşu için yetersiz olduğunu belirtmektedir. Sözcüğün Kuzeydoğu'da **aňdar-/aňnar-/aňar-**; Kuzeymerkez'de **awdar-** biçiminde olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 81). Marcel Erdal da sözcükle ilgili bazı

açıklamalar yapar. Uig.-Wb.'den yola çıkarak kelimenin **agtar-** olarak okunmasını önerir. Ayrıca EDPT ve DLT'de **axtar-** olarak geçtiğini de belirtir. Bu durumu ise şöyle açıklar: /g/ art ünlülü kelimelerin çevrelemesinde sürtünmeli ünsüzdür, /gt/ kümesi sonradan /xt/ olmuştur. Art ünlülü kelimelerde /t/ den önce /g:k/ karşıtlığı etkisiz hale gelmiştir (Erdal, 1991: 734).

Sözcüğün tarihî dönemlerde fonetik ve semantik gelişmesi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde ahtar-**: 'dönmek, çevrilmek, aktarmak' (U II 4, 10); 'çevirmek, tercüme etmek' (U I 14, 7). Karahanlı Türkçesinde ve sonrasında ise genellikle sızıcılaşarak **ahtar-** biçimine dönüşür. **Karahanlı Türkçesinde ahtar-**: 'aktarmak, döndürmek, yöneltmek' (DLT I 219). **Harezm Türkçesinde ahtar-**: 'alt üst etmek, kazmak, aramak' (NF 191/16). **Kıpçak Türkçesinde aktar-/ahtar-/ahtur-**: 'döndürmek, baş aşağı getirmek' (KTS 5/6). **Çağatay Türkçesinde ahtar-/aktar-**: 'aramak, araştırmak' (Seng. 32v.8; ZT T4a/7; CS 205). Çağatay döneminde 'aramak, araştırmak' anlamında kullanılan sözcüğün **anlam değişmesi** yaşadığını söyleyebiliriz.

*Ahtarur min 'ışık hicri içre vaşlınġ gevherin
Bu cihetdin dāyimā ser-geşte min girdāb dik*

(YED 168/6)

*Ķan bolup itken kōngūlni isteyü ol ravzada
Ķonçeler ħaylini gül-bünlerde ahtarmaĶdur iş*

(BV 247/5)

*Tiġ ile ħākī tenimni ħaraf yardınġ kēlip
NaĶd-i cān almaĶĶa bu tofraġnı aħtardınġ kēlip*

(NN 113/1)

Aġtarıl-/Aħtarıl-

Türkiye Türkçesinde aktarıl- biçiminde yaşasa da TDK Türkçe Sözlük'te yer almamaktadır. Clauson, sözcüğün **agtar-/ahtar-**'in edilgen şekli olduğunu ve bazı modern lehçelerde yaşadığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 82).

Sözcükle ilk kez Eski Uygur Türkçesi döneminde karşılaşıyoruz. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde ahtarıl-**: 'baş aşağı çevrilmek, devrilmek, yuvarlanmak' (TT I 65). **Karahanlı Türkçesi** döneminde ise ses

değişikliğiyle **agtarıl-**: ‘devrilmek, yere vurulmak, sarsılmak’ (DLT I 264) şeklindedir. **Çağatay Türkçesinde** ise sızıcılaşarak **ahtarıl-**: ‘aranmak’ (Seng. 32v.26) şekline geçmiştir. Çağatay Türkçesinde ‘aranmak’ anlamında kullanılarak **anlam değişmesine** uğramıştır.

Artıl-(Ardıl-)

Bu sözcük Standart Türkiye Türkçesinde ardıl- biçiminde ve ‘*birisinin sırtına asılmak; sataşmak; musallat olmak*’ gibi anlamlarda kullanılmaktadır (TS, 2011: 147).

Tarihî lehçelerde çok sık kullanılan bir sözcük değildir. Clauson, bu sözcüğün ‘*yüklemek*’ anlamında olduğunu ve **art-(ard-)** fiilinin ettirgen biçimi olduğunu belirtmektedir. Ayrıca **Hakasça artıl-**, Güneydoğu Türkçesi, Kırgızca ve Anadolu ağzlarında **ardıl-** olarak yaşadığını ifade etmektedir (Clauson, 1972: 209).

Sözcükle ilk olarak Karahanlı Türkçesinde karşılaşıyoruz. **Karahanlı Türkçesinde artıl-** şeklindedir ve ‘*yüklemek, binmek; ardılmak bir binit üzerine başı bir tarafa ayakları bir tarafa gelmek üzere heybe gibi ardılmak*’ (DLT I 244) anlamındadır. **Çağatay Türkçesinde** ise **artıl-** biçiminde ve ‘*öteye beriye koşmak, kalkmak, sendelemek; geçip gitmek*’ (LÇT 8; AL 60) anlamındadır. Bundan dolayı sözcükte **anlam değişmesi** olduğunu söyleyebiliriz.

Têngiz éyleben қаt‘ u tağ artılıp

Yörür érdi yol Rûm ‘azmi kılıp

(Sİ 5622)

Artılıp köz üstidin yüz reng ile gül tirmege

Bâğ-ı hüsnünge meger ham boldı gül-çin қаşlarınġ

(YED 202-5)

Yüz körür her kirpigimge artılıb bir қatre yaş

Şüh yaşlar dik ki oynarlar çıbuқ merkeb қlub

(LÇT 8)

Ayım

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde sadece ‘*ay gibi güzel olan sevgilim*’ anlamında bir kız ismi olarak kullanılmaktadır. Bu anlamının tarihî metinlerdeki ‘*güzel ve seçkin kadın*’ anlamıyla bağlantılı olduğunu söyleyebiliriz.

Günümüzde bazı lehçelerde varlığını sürdüren sözcük, tarihî dönemlerde çok yaygın değildir. Clauson, bu sözcüğün ‘*güzel ve seçkin kadın*’ anlamında olduğunu, *āy* sözcüğünün iyelik ekli biçiminin olduğunu ayrıca DLT’deki anlamının geçici olduğunu belirtmektedir. Güneydoğu Türkçesinde, Kuzeymerkez Kırgızcada ve Güney dillerinde yaşadığını ifade etmektedir (Clauson, 1972: 273).

İlk olarak Karahanlı Türkçesinde karşımıza çıkmaktadır. Sözcük Karahanlı Türkçesi ve Çağatay Türkçesinde *ayım* biçimindedir. Fakat **Karahanlı Türkçesindeki ‘köle’ (DLT II 193)** anlamı **Çağatay Türkçesinde** yerini ‘*hanım, hatun, zevce, kadın*’ (Seng. 57v.11; LÇT 60) anlamına bırakmıştır. Bu nedenle sözcükte *anlam değişmesi* olduğunu söyleyebiliriz.

Basruk

Tarihî ve modern dönemlerde çok yaygın olarak kullanılmayan sözcük sadece Türkiye Türkçesi ağızlarında ‘*çadır iplerinin bağlandığı kazıklar*’ anlamında kullanılmaktadır (THADS 2009: 545). Sözcük Kırgızcada ve Kazakçada *basqur* biçiminde Türkmencede ise *basrık* biçimindedir (Özönder, 1996: 58).

Sözcüğün kökenini *basur-*olarak belirten Clauson, ‘*basılı*’ temel anlamının yanında yaygın anlamının ‘*bir şeyleri başka bir şeyin üzerine koymak*’ olduğunu söylemektedir. Ayrıca Türkmencede *basrık* şeklinde olduğunu da belirtmektedir (Clauson, 1972: 374). Marcel Erdal da sözcüğün kökünün *basur-* olduğunu söyler ve Eski Uygur Türkçesindeki şekilleri de takip ederek sözcüğün ‘*basurok, basrok*’ şekillerini gösterir. DLT’deki açıklamaların ‘*zulüm*’ imasında bulunmadığını belirtir (Erdal, 1991: 229). Ögel bu sözcük hakkında şunları söyler: “*Basruk: Malatya dolaylarında, çadır iplerinin bağlandığı kazığa, basruk diyorlar (DS). ‘Basrık’, İzmir Bornova’da küçük bir çadırın adıdır (DS). Herhalde başka yerlerde, yalnızca kazık diyorlardı. Dış Türklerde de böyle olmalıdır*” (Ögel, 1984: 395).

Karahanlı Türkçesinde *basruk* olan sözcük Çağatay Türkçesinde *basruk/basrug* şeklindedir. **Karahanlı Türkçesindeki ‘baskı’ (DLT I 466); ‘sabit dağ’ (RKT 37/70a3)** anlamları yerini **Çağatay Türkçesinde** ‘*rüzgâr, yağmur ve sıcaktan muhafaza için yurt*

etrafinā çekilen keçe’ (AL 851; Seng. 122v.4; LÇT 68) anlamlarına bırakmıştır. Bu nedenle sözcükte *anlam değişmesi* olduğunu söyleyebiliriz.

Ammā eczāsınınġ köpini Türk tili bile ayturlar. Andaġ ki tünġlük ve üzük ve torluġ ve basruġ ve çıġ ve kanat ve gözünek ve uġ ve baġış ve irkene.

(ML 777a/19)

Begeç

Sözcüğe Standart Türkiye Türkçesinde ve ağızlarında rastlamıyoruz.

Clauson, bu sözcüğün *beg* sözcüğünün *-ç* küçültme eki almış biçimi olduğunu belirtmektedir. Anlamını ise ‘küçük bey’ olarak verir. Orta Türkçe zamanında *begüm* gibi ‘kadın nidası’ kazandığını ayrıca Kazakçada *bikeş* ‘kocanın ablası’ ve Kazancada *bikeç* ‘genç kadın, nişanlı’ anlamında olduğunu söyler (Clauson, 1972: 325).

İlk olarak Karahanlı Türkçesinde kaydedilmiştir. Karahanlı Türkçesinde *begeç* olan sözcük Çağatay döneminde *-é-* ile *bégeç* şeklindedir. Fakat anlam olarak farklılık görüyoruz. **Karahanlı Türkçesinde** ‘küçük bey, tiginlerin unvanı’ (DLT I 357) anlamında olan sözcük **Çağatay Türkçesinde** ‘kız, saygıdeğer kadın’ (Seng. 148r.5; AL 952) anlamına gelmiştir. Bu nedenle sözcükte *anlam değişmesi* olduğunu söyleyebiliriz.

Cefāni cānġa talay aldınġız alay mı bolur

Sizinġ omaġda bégeç resminġiz bulay mu bolur

(AL 952)

Boġsa-

Tarihî lehçelerde çok yaygın olarak kullanılan bir sözcük değildir. Clauson bu fiille *boxsuk* sözcüğü arasında bir bağlantı olduğunu söylemektedir. Ayrıca bu sözcüğün ikincil biçimi olan *boġza-* fiilinin *boġuz*’dan türediği kabul edilse de Çağatay Türkçesindeki anlamın daha uygun olacağını belirtmektedir (Clauson, 1972: 320). Sema Barutçu-Özönder kelimenin anlamını ‘dokunaklı, yanık bir sesle, boġuna boġuna ağlamak’ olarak verdikten sonra kökenini şöyle açıklamaktadır: **boġuz+a-* > **boġza-* > **boġsa-* veya *boġsa-* “boġulur gibi olmak” → “boġulur gibi ses çıkarmak” → “boġuna boġuna ses çıkarmak” → “boġuna boġuna ağlamak” yoluyla *boġsa-* olmuş olmalı (Özönder, 1996:

109). Kaçalın, sözcüğün kökenini *boğ-(u)k+sa-* biçiminde açıkladıktan sonra Moğolca *buğsa-* biçimiyle karşılaştırır (Kaçalın, 2011; 912).

Sözcük **Karahanlı Türkçesi** ve **Çağatay Türkçesinde** *boğsa-* biçiminde kaydedilmiştir. **Karahanlı Türkçesinde** ‘bir işi kabul etmeyip kerhen yapmak’ (DLT III 284) anlamında kullanılırken **Çağatay Türkçesinde** ise ‘ıstırap ile boğuna boğuna ağlamak’ (Seng. 130v.18), ‘aşığın firkatten dolayı ağlaması’ (AL 995) anlamlarını kazanarak *anlam değişmesine* uğramıştır.

Hecr endühıda boğsap-mén bile alman n'ètey

Mey 'ilâcımdu kopup deyr-i fenâğa 'azm étey

(ML 776a/10)

Bürme

Sözcük bugün Türkiye Türkçesinde *burma* biçiminde yaşamaktadır. Hem Standart Türkiye Türkçesinde hem de Anadolu Ağızlarında birçok anlama sahiptir. TDK Türkçe Sözlük'te ‘burmak işi; sarıgıburma; burularak yapılmış altın bilezik; burulmuş, burularak yapılmış, kıvrılmış; hadım etme, içdiş etme’ gibi anlamlar verilmektedir (TS, 2011: 415). Ayrıca Anadolu Ağızlarında ise ‘musluk; çeşme oluğu; eğrilmek üzere bükülmüş yün; keten liflerinden keçini ayırdıktan sonra yapılan kelep, deste; kolçak; yaşken burulup kurutulan ot; üzüm küfelerinin ağzına örülerek konulmuş saz; yaş ağaç kabuğunu soyma; yonca; bilezik; ilkbaharda hayvanlara yapışan büyük, beyaz renkli kene; iplik topundan çıkan iplik turası; arabada, yüke bağlanmış zinciri germek için kullanılan yuvarlak sırtık; dolanarak yükselen yer; kıvrıla kıvrıla çıkan duman; simit, halka yuvarlak ekmek; burularak yapılan bir çeşit börek; unla yapılan bir yemek; şalvarda büzgü’ (THADS, 2009: 799-800) anlamlarında kullanılmaktadır.

Sözcüğün *bür-* kökünden geldiğini söyleyen Clauson ‘bir şeyleri katlamak veya yuvarlamak’ anlamını vermiştir. Ayrıca *bür-* sözcüğünün modern lehçelerde yaşadığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 366). Bahaeddin Ögel ‘yorgan bürünmek’ ifadesinden yola çıkarak kelimenin örtünmek anlamına değinmektedir. Anadolu’da kadın çarşafı için ‘börük, bürgü, bürme, bürüngeç, bürünçek’ gibi adların kullanıldığını söylemektedir. Ayrıca DLT’deki ‘kadın yorgan büründü’ ifadesinden ikili bir mana çıktığını belirtmektedir (Ögel, 1978: 223).

Bu sözcüğün Karahanlı ve Çağatay dönemlerinde kalınlaşmaya uğradığını görüyoruz. **Kar. *bürme* > Çağ. *burma***. Anlam olarak ise bir değişikliğin var olduğunu görebiliriz. **Karahanlı Türkçesinde** ‘*şalvar beli, torba ağzı gibi bükülebilecek nesne*’ (DLT II 94) anlamında olan sözcük **Çağatay Türkçesinde** ‘*kravat, deste, musluk*’ (Seng. 132v.29) anlamına gelmeye başlamıştır. Muhtemelen ***bur-*** yani ‘*eğip bükme*’ anlam ilişkisi nedeniyle böyle bir değişim yaşanmıştır. Bu nedenle sözcükte ***anlam değişmesi*** olduğunu söyleyebiliriz.

Çalm-

Sözcük bugün hem standart Türkçede hem de Anadolu Ağzlarında yaşamaktadır. TDK Türkçe Sözlükte ‘*çalma işine konu olmak*’ (TS, 2011: 487). Sözcüğün Anadolu ağzlarında zengin bir anlam alanına sahip olduğunu görüyoruz. Ağzlarda ise ‘*inme inmek; deli olmak; cin çarpmak; ölmek üzere olan hastanın dili peltekleşmek; sürünmek, uğraşmak, sokulmak; bir ilçe veya bucak başka bir ile bağlanmak; rüzgâr veya sıcaktan ekin bozulmak; örtünmek, sarınmak; dedikodu yayılmak; kendi kendine aranmak; araştırmak, az yemek*’ (THADS, 2009: 1055-1056) gibi anlamlarda kullanılmaktadır.

Hem tarihî hem de modern dönemlerde oldukça yaygın olarak kullanılan bir sözcüktür. Kökünü ***çal-*** olarak alan Clauson, sözcüğün bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 421). Gülensoy da sözcüğün kökünü ***çal-(1)n-*** biçiminde göstermektedir (Gülensoy, 2007: 215).

İlk olarak Karahanlı Türkçesinde karşımıza çıkan sözcük tarihî metinlerin hepsinde ***çalın-*** biçiminde geçmektedir. Sözcüğün tarihî metinlerdeki durumu şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘*kendini yere çalmak veya kendini yere atlıyormuş gibi göstermek*’ (DLT II 149); ‘*(at vb.) zayıflama*’ (DLT II 149); ‘*söz ulaşmak*’ (DLT II 149). **Harezm Türkçesinde** ‘*müzik aleti çalınmak*’ (HŞ 3189); ‘*çakmak çakılmak*’ (ME 145/3). **Çağatay** ‘*müzik aleti çalınmak*’ (Seng. 208v.1); ‘*dövünmek*’ (GN 54/4). Karahanlı döneminde ‘*zayıflama, sözün bir yere ulaşması*’ gibi anlamlarda kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde bu anlamlarını kaybetmiştir. Bu nedenle sözcükte ***anlam değişmesi*** olduğunu söyleyebiliriz.

Çalmā

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde ‘*çalmak işi; hırsızlık, sirket; başa sarılan sarık; çalınmış; kakmalı olmayan*’ gibi anlamlarda kullanılmaktadır (TS, 2011: 489). Anadolu Ağızlarında ise anlam alanı çok daha geniştir. Derleme sözlüğünde ‘*koyulaştırılmış pekmez; başa takılan altın süs; kibrit; çiğ süttten yapılan yoğurt; bir cilt hastalığı; azmış yara veya sivilce; kabartma işli kilim, çuval; keçi ve koyunların ayaklarının tutulup aksaması; çeltik tarlalarında su çıkmayan yere, çevresine çamur atarak su çıkarma; ağaç dalı; orman ve çalılık içindeki otu bol sulak yer*’ (THADS, 2009: 2059) gibi anlamlar verilmektedir. Sözcük Çağdaş Türk lehçelerinden Özbekçe ve Yeni Uygurcada **çalma** biçiminde görülmektedir (Teres, 2009: 259).

Sözcüğün kökeni hakkında kesin bir bilgi vermeyen Clauson, birçok modern lehçede genelde ‘*gübre veya toprak yumrusu; türban; kement*’ anlamlarında olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 420). Gülensoy’a göre sözcüğün kökeni **çal-** biçimindedir ve Moğolcada **çalma** biçiminde yaşamaktadır (Gülensoy, 2007: 215). Sözcüğün kökünün ‘örtme’ anlamından yola çıkarak **çal-** olduğunu söyleyebiliriz.

Ses olarak tarihî metinlerde herhangi bir değişim olmaksızın **çalma** biçiminde görülmektedir. Sözcüğün tarihî metinlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘*koyun ağıllarında ve deve ağıllarında toplanıp kesilen ve kışın yakıt olarak kullanılmak üzere kurutulan tezek; kurumuş çamur parçası; kesek*’ (DLT I 433); **Harezm Türkçesinde** ‘*sarık*’ (KE 168v/7; ME 94/3); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*başörtüsü*’ (KTS 46); **Çağatay Türkçesinde** ‘*başörtüsü*’ (Seng. 208v.24; LÇT 148); ‘*kadeh*’ (Seng. 208v.24; LÇT 148) anlamlarında kullanılmıştır. Sözcük ilk başlarda ‘tezek’ anlamında kullanılırken daha sonradan ‘sarık, başörtüsü’ anlamında kullanılmaya başlamıştır. Bu nedenle sözcükte **anlam değişmesi** olduğunu söyleyebiliriz.

Dedî şeftälü i kurut alam

Sin kibi yerde köp yata çalma

(MMü 52/42)

Niçe kim tizrek kılayım tise namazı bozular niçük kim bil bağlamak yā çalma çalmak ve mundağ işler tig (ÇFK 48b/11)

Çaptur-

Sözcük Standart Türkiye Türkçesi ağızlarında ‘*serserice gezmek*’ (THADS, 2009: 1078) anlamında kullanılmaktadır.

Clauson, sözcüğün *çap-*’in ettirgen biçimi olduğunu ve *çapıt-* şeklinde bazı modern lehçelerde yaşadığını belirtmektedir. (Clauson, 1972: 395)

Sözcüğün fonetik gelişiminde bir değişiklik görülmemektedir. Sadece Kıpçak döneminde *çapdur-* biçiminde geçmektedir. Fakat anlam olarak bazı değişimler yaşanmıştır. Sözcük ilk defa Karahanlı Türkçesinde karşımıza çıkmaktadır. **Karahanlı Türkçesinde** ‘*su vb. yerlerde yüzmek; boyun vurdurmak; katkısız çamurla sıvatmak*’ (DLT II 180) gibi anlamlarda kullanılmıştır. Daha sonra **Harezm** (KE 149r/6; ME 42/6), **Kıpçak** (KTS 46) ve **Çağatay Türkçesi** (AL 1566; Seng. 204r.8) dönemlerinde ‘*koşturmak*’ anlamında kullanılmıştır. Bu nedenle sözcükte *anlam değişmesi* olduğunu söyleyebiliriz.

*Yaş ferzendirin yügürtüp yüz sarı her dem közüm
Çün seniñ irniñni tapmas çapturur gülgün burāk*

(LD 878)

*Her yan kişi çapturup yığıp el
Kın emride muhkem eyleben bel*

(LM 1836)

*Kişi Bānū’ga çapturdı şitābān
Ki kıldı seyr ‘azmi mihr-i tābān*

(FŞ XXXIV/14)

Çorçkanındın rastını aydı. Çozıcını bend kıldılar. Barça ilge kişi çapturdılar.

(ŞT 96a/6)

Ekē

Bu sözcük Standart Türkiye Türkçesinde ve Anadolu ağızlarında ‘*büyük, yetişkin, yaşlı, kart; yaşı küçük olduğu halde sözleri ve davranışları büyükmiş gibi olan çocuk*’ (TS, 2011: 765/THADS, 2009: 1692) anlamlarında kullanılmaktadır.

Clauson, sözcüğün ilk başlarda ‘*babadan daha genç ve kendinden daha yaşlı yakın kadın akraba*’ anlamında olduğunu daha sonra ‘*küçük teyze, abla*’ anlamında

kullanıldığını en sonunda ise ‘*abla*’ anlamında kullanıldığını söylemektedir. Orta Türkçede bu sözcüğün yerine daha çok Moğolca alıntı olan *egeçi* sözcüğünün kullanıldığını, ‘*baba, amca, ağabey*’ anlamında birkaç modern lehçede görüldüğünü ayrıca sözcüğün Senglah’ta Moğolca *aka/ağa* ‘*ağabey*’ sözcüğünden alıntı olduğu ifadesinin doğru olabileceğini belirtir (Clauson, 1972: 100).

Doerfer sözcüğün anlamlarını (kardeş veya teyzeyle ilgili) yaşlı kadın ve ağabey olarak vermektedir. Daha sonra kelimenin tarihî dönemlerdeki örneklerini verdikten sonra başlangıçta kelimenin genel olarak yaşlı anlamında olabileceğini söylemektedir. Ayrıca kelimenin Türkçeden Moğolcaya, Mordvinceye, Çeremişçeye geçtiğini belirtir (Doerfer, II: 512).

Tuncer Gülensoy *Altay Dillerindeki Akrabalık Adları* adlı makalesinde bu kelimenin anlam gelişmesi hakkında şunları söylemektedir:

“Eski Türk yazıtlarında ve Uygur Türkçesinde hala karşılığı olarak belli bir isim görülüyorsa da DLT.’de eçe (I, 86)~eke(I, 68, 90; II 7)~eze (I, 90); Kıpçak: eke “hala, bibi”(Ettuhf.); Çağatay ekeşi “büyük kızkardeş” (Radl.); Yakut: agaş (İd.)(Radl.); Kazan, Kırım: apa “abla, hala, teyze” (Radl.); Kırgız: epe(İd.); Çuvaş mən appa “baba yahut annenin en küçük kız kardeşi” (Çuv. Sözl. 5)~mən akka “hala, teyze” (Çuv. Sözl.91) sözlerinden, bu adın müşterek bir apa~epe veya aka (>aga)~şeklinde kullanıldığı görülmektedir.” (Gülensoy, 1974: 295).

Sözcük tarihî metinlerde genellikle *eke* biçiminde kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinde *egeçi* biçimine de rastlarız. İlk olarak Köktürkçede ‘*abla*’ (KT K9) anlamında kullanılmıştır. Eski Uygur (TT I, 13, 155) ve Karahanlı Türkçesi (DLT I, 90; TIEM 73 261v3) dönemlerinde de aynı anlamını devam ettiren sözcük Kıpçak Türkçesinde ‘*hala, bibi*’ (KTS 71), Çağatay Türkçesinde ‘*büyük birader, büyük kardeş*’ (Seng. 45v.14; LÇT 17; ZT T33b/13) anlamında kullanılarak *anlam değişmesine* uğramıştır.

Ni cān feda ki ata ve ana ağa ekeci

Eyā ḥabīb bu barça muḥabbetingā feda

(LÇT 17)

İçğın-

Sözcüğe Standart Türkiye Türkçesinde rastlanmamaktadır. Fakat Anadolu ağzlarında **ıçkın-** ‘şaşırtmak; kurtulmak’ (THADS, 2009: 2455) şeklinde bir sözcük vardır.

Clauson, sözcüğün anlamını ‘bir şeyin kaybolmasına izin vermek, bir şeyi ağzından kaçırmak’ olarak vermiştir. Dönüşlü biçimde olduğunu fakat kökeni hakkında bilgi olmadığını belirtmiştir. Ayrıca **Altayca ve Teleütçede ıçkın-/ıķkın-**, **Sagaycada ıskın-**, **Hakasçada ıshın-**, **Tuvacada ıskın-**, **Kazakçada ıçkın-** olarak yaşadığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 23). Erdal, bu sözcüğün Eski Türkçede çok yaygın olduğunu belirtir; fakat kökeni ve türeyişi hakkında belirsizlik olduğunu söyler (Erdal, 1991: 601).

Sözcükle ilk defa Köktürkçe döneminde karşılaşırız. **Köktürkçede ıçğın-**: Kaybetmek (O 2, KT D 13, BK D 11). Daha sonraki dönemlerde küçük ses farklılıklarıyla kullanılmıştır. **Eski Uygur Türkçesinde ıçğın-/ıçkun-/ıçkın-** şekillerinde ve ‘dağılmak, kaybolmak, ufalmak’ (U III 88,79; Man. III 1711; TT VII 46 10) anlamında kullanılmıştır; **Karahanlı Türkçesinde** şekil olarak aynı fakat ‘kaçırmak; kaybedilmek, yok olmak, elden gitmek, yakalanmak’ (DLT I 253; KB, 2350) anlamındadır; **Harezmi Türkçesinde ıçğın-/uçğın-/uçkun-** ‘bırakmak, terk etmek’ (NF 76/8, 237-10) anlamındadır; **Kıpçak Türkçesinde ıçkın-** biçiminde yer alan sözcük ‘kaçmak, sıvışmak’ (KTS 101) anlamındadır; **Çağatay Türkçesinde** ise yine **ıçkın-** şeklinde fakat ‘hayrete düşmek’ (AL 293; Seng. 96v.8; LÇT 46) anlamındadır. Bu nedenle sözcükte **anlam değişmesi** olduğu görülmektedir.

Éligdin ıçkınp balıǵnı saldı

Taŋırǵap barmaǵın tişledi ǵaldı

(GN 80/935)

İsirken-

Standart Türkiye Türkçesinde rastlamadığımız sözcüğün kökenini Clauson **isi-** olarak açıklamaktadır. Anlamını ise ‘sıcaktan dolayı noktalar çıkmak’ olarak vermektedir. Ayrıca **Hakasça ve Tuvacada izirgen-** biçiminde yaşadığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 252). Sözcüğün kökü konusunda Clauson’a katılan Erdal, Eski Uygur Türkçesinden yeni örnekler vermiştir (Erdal, 1991: 464).

Sözcük ilk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşımıza çıkmaktadır. **Eski Uygur Türkçesinde** *isirken-*: ‘merhamet etmek, esirgemek’ (TT VIII 91), **Karahanlı Türkçesinde** ise *isirgen-* ‘sıcak yüzünden isiriklenmek’ (DLT I 290) anlamındadır. **Çağatay Türkçesinde** kalınlaşmaya uğrayan sözcük *ısrigan-* ‘utanmak’ (AL 356) anlamını kazanarak *anlam değişmesine* uğramıştır.

Alıp keldi anı öz mesnediğa

Isırğandurdu luğf-ı bî-ğadîğa

(GN 16/192)

Ķarāĉi

Standart Türkiye Türkçesi ağızlarında *karacı* biçiminde ve ‘çingene’ (THADS, 2009: 2641) anlamıyla yaşamaktadır.

Tarihî lehçelerde çok yaygın olarak kullanılmamaktadır. Clauson, sözcüğün kökünü *karā* olarak gösterir. Türkçede ‘avam’ anlamında olduğunu Moğolcaya *karacı* biçiminde geçtiğini ve ‘sıradan insan’ anlamında olduğunu belirtmektedir Ayrıca Doerfer’in sözcüğün Moğolca olduğu düşüncesine karşı çıkar (Clauson, 1972: 647). Doerfer, sözcüğün anlamını ‘burjuva, basit adam’ olarak verir. Sözcüğün Moğolca olduğunu düşünen Doerfer, Moğolcadan Evenkice, Rusça, Farsça ve Türkçeye geçtiğini savunur (Doerfer, I: 274). Gülensoy ‘çingene’ anlamını verdikten sonra sözcüğün kökenini *kara-çı* biçiminde gösterir. Ayrıca Azerbaycan Türkçesinde *karacı* biçiminde yaşadığını da belirtmektedir (Gülensoy, 2007: 463).

Sadece iki dönemde rastladığımız sözcük küçük bir fonetik değişikliğe uğramıştır. Sözcüğün tarihî metinlerdeki durumu şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** *karacı* ‘dilenci’ (DLT I 445); **Çağatay Türkçesinde** *karacı* ‘göçebe’ (Seng. 271r.11) anlamlarında kullanılmıştır. Çağatay Türkçesine kadar ‘dilenci’ anlamında olan sözcük Çağatay Türkçesi döneminde ‘göçebe’ anlamına gelerek *anlam değişmesine* uğramıştır.

Orunluğ

Sözcüğün kökü olan *orun* kelimesi Türkiye Türkçesinde ‘özel yer; makam, mansıp, mesnet, mevki’ (TS, 2001: 1819) anlamında, ağızlarda ise ‘yatak’ anlamında kullanılmaktadır. Doerfer *orunduk* biçiminde verdiği sözcüğün **Kırgızca** ve **Karaimcede**

orundık, Kazakçada *orındık*, Özbekçede ise *orındık* biçiminde olduğunu belirtir (Doerfer, II: 591).

Sözcüğün kökenini *orun* olarak veren Clauson, anlamını ‘*taht, koltuk*’ olarak vermiştir. Küçük ses değişiklikleriyle bazı modern lehçelerde yaşadığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 237). Doerfer *orundık* biçiminde verdiği sözcük için ‘*tahtı desteklemek için yastık*’ anlamını vermektedir. Ayrıca Türkçeden Farsça, Moğolca ve Rusçaya geçtiğini belirtir (Doerfer, II: 591). Gülensoy, sözcüğün kökenini **or+un* biçiminde göstermektedir (Gülensoy, 2007: 633).

Orun ve **ülüş** sözcüklerinin Türk kültüründeki yerine değinen İnan, **orun** ‘*mevki*’ ve **ülüş** ‘*pay*’ sözcüklerinin toplumların birçok şey üzerindeki haklarını gösteren delil olduğunu, yayla, av, harp ganimetleri taksim edilirken orun ve ülüş’ü dikkate aldıklarını ve bu kavramları kaybeden kabilelerin birçok haktan (yayla, mera vs) mahrum kaldıklarını söyler (İnan, 1987: 254).

Sözcükle ilk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşılaşıyoruz. **Eski Uygur Türkçesinde** *orunluk* ‘*taht*’ (PP 61). Karahanlı ve Harezmi Türkçesi dönemlerinde *orunluğ* olarak kullanılan sözcük **Karahanlı Türkçesinde** ‘*mevki ve makam sahibi*’ (TIEM 73 178r/1; RKT 31/29b3); ‘*topluluk, meclis*’ (RKT 31/28b3); **Harezmi Türkçesi** döneminde ise ‘*yerli yerinde, makam ve mevki, sahibi, yararlı*’ (HKT 232b/4) anlamında kullanılmıştır. **Çağatay Türkçesinde** ise *orundık* biçimindeki sözcük ‘*eğer esbabı, eğer malzemeleri*’ (LÇT 32; Seng. 72v.23) anlamında kullanılarak *anlam değişmesine* uğramıştır.

Atı irdi çü şarşar-ı tiz-i refâr

Orundukğa cevher irdi ħar-vâr

(LÇT 32)

Saçığ

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde ‘*gelinin başından aşağı saçılan çiçek, şeker, arpa, para vb. şeyler; düğün armağanı*’ (THADS, 2009: 3508) gibi anlamlarda kullanılmaktadır.

Sözcüğün kansız kurban (libation) olduğunu belirten İnan, bu dinî terimin Türk boylarında müşterek olduğunu, Moğollarda da *saçu* şeklinde söylendiğini, kanlı

kurbanlara *tayılğa/hayılğa* adlandırmasından esinlenerek saçıya da *saçılğa/çaçılğa* dendiğini ve her kavmin kendi emeğiyle kazandığı mübarek nimetlerden biri olduğunu söyler. Ayrıca göçebe kavimlerde süt, kırmızı; çiftçi kavimlerde buğday, darı, şarap; tüccar kavimlerde ise paranın saçı olarak sayıldığını belirtir (**İnan, 1986: 100**). İnan'a göre saçı, yabancı soya mensup olan bir kızı kocasının soyunun ataları ve koruyucu ruhları tarafından kabul edilmesi için yapılan bir kurban olarak kullanılan ayinin kalıntısıdır (**İnan, 1986: 167**).

Tarihî dönemlerde oldukça yaygın bir sözcüktür. Clauson, sözcüğün *saç-*'tan türemiş olduğunu ve '*saçılma eylemi*' anlamında olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Kazakçada şaşu, Karakalpakçada şaşuw şeklinde olduğunu belirtmektedir (**Clauson, 1972: 796**). Erdal, anlamını '*teklif sunmak*' olarak verir. Ayrıca *saç-*'in nesne ismi olduğunu da belirtir (**Erdal, 1991: 199**). Günümüzde Standart Türkiye Türkçesinde saçı biçiminde yaşayan sözcük '*gelinin başından saçılan çiçek*' anlamındadır (**Gülensoy, 2007: 710**).

Bütün dönemlerde *saçığ/saçık* olarak kaydedilen sözcük ilk olarak **Eski Uygur Türkçesinde** '*teklif, adak*' (TT VII 39, 3) anlamıyla karşımıza çıkmaktadır. **Harezmi Türkçesinde** '*saçı, düğünlerde gelininin üzerinden atılan para vb. şeyler*' (HKT 3340) anlamında karşımıza çıkan sözcük **Çağatay Türkçesinde** '*düğünde konukların içinde saçılan para* (AL 1791); '*düğün zamanında damadın evinden gelinin evine gönderilen para ve mal*' (Seng. 225v.28) anlamında kullanılarak *anlam değişmesine* uğramıştır.

*İy Hüseyinî yâr kilgeç naqd-i cân iyler nişâr
İl saçık saçkan kibi dil-h'âh-ı mihmân üstine*

(BD 167/7)

*Gerdün körüben bu iş muvâfiğ
Kêltürdi tokuz tabakda saçık*

(LM 2678)

*Hûrlar kilse anı körmek üçün hazîn-i cennet
Yiberür saçığı gül-bergleridin direm eylep*

(FK 61/7)

*Gerdün körüben bu iş muvâfiğ
Kêltürdi tokuz tabakda saçık*

(LM 2679)

Sart

Sözcük Standart Türkiye Türkçesi ağızlarında ‘*tüccar*’ anlamında kullanılmaktadır (THADS, 2009: 3548).

Clauson, sözcüğün Soğdca aracılığıyla Sanskritçeden alıntı olabileceğini söylemektedir. XI. yüzyıla kadar bu anlamını koruduğunu daha sonra ise ‘*kasaba sakini*’ ve daha özel olarak ‘*İranlı*’ anlamına geldiğini belirtmektedir. Ayrıca XIX. yüzyıla kadar Rus Türkistan’ında korunduğunu fakat artık eskidiğini belirtmektedir (Clauson, 1972: 846).

Melek Özyetgin’in kelime hakkındaki açıklamaları şu şekildedir:

“*Maniheist Türk çevresi metinlerinde ‘tüccar, satıcı’ anlamlarında geçen Sanskrit kökenli sart (ED 846a) kelimesi dikkat çekmektedir. Clauson kelimenin, Türkler arasında ticaretin yaygınlaşmasında önemli rol oynayan Sogdlar aracılığıyla dilimize girdiğini söylemiştir. Yine Kâşgarlı Mahmud’un Divân’ında ve Kutadgu Bilig’de aynı anlamla geçen sart kelimesinin ‘tüccar’ anlamı 11. yüzyıl sonrasında gözükmemektedir. Kelime Orta Türk döneminde konargöçere karşılık ‘şehir sakini’ anlamına gelmiş, yine bir topluluğa, İranlılara işaret eden bir terim olarak kullanılmıştır. Sart kelimesi Türkçeden Moğolcaya da geçmiş ve özellikle ‘İranlı tüccarlar’ için kullanılan teknik terimlerden olmuştur.*” (Özyetgin, 2005: 170).

Sözcük tarihî dönemlerin hepsinde *sart* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*kervan, tüccar*’ (TT II 6, 16); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*tacir, satıcı, tecimen*’ (DLT I 66; KB 2745); **Harezmi Türkçesinde** ‘*Fars*’ (KE 80v/15); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*şehirli*’ (KTS 228); **Çağatay Türkçesinde** ‘*Türkler ve Moğollara verilen ad*’ (LÇT 178), ‘*şehirli acem*’ (AL 1795), ‘*İranlı*’ (Seng. 230v.26) anlamlarında kullanılmıştır. İlk dönemlerde ‘*tüccar*’ anlamında kullanılan sözcük daha sonradan ‘*İranlı, şehirli*’ gibi anlamlara gelerek *anlam değişmesine* uğramıştır.

Sārt’ka gerçi bu barur yaḥşılar

Türk ile hem yaḥşı barur baḥşılar

(HE 67)

Bu faķir Türk ve Sārt arasında andın tamāmraķ kişi körmeydür-mén

(MN II, 389)

Biri Türk[i] eyvānıda ası mihr

Biri Sārt dīvānıda bası mühr

(Vak. R 745b)

Sāy

Sözcük Standart Türkiye Türkçesi ağızlarında ‘*ekime elverişsiz, altında taş, kum ve kil tabakası bulunan toprak; su kaynağı, pınar*’ (THADS, 2009: 3557) gibi anlamlarda kullanılmaktadır.

Tarihî dönemlerde çok yaygın olmayan bir sözcüktür. Clauson, sözcüğün anlamını ‘*taşlarla örtülü yer; taşlı çöl*’ olarak verir daha sonra genişletilmiş anlamlarıyla ‘*kuru taşlı nehir yatağı; sığ yer*’ olduğunu belirtir. Ayrıca Türkmencede *say* biçiminde yaşadığını da kaydeder (Clauson, 1972: 466). Gülensoy ise Anadolu ağızlarından yola çıkarak iki farklı *say* sözcüğü olduğunu, *say(1) düz tabaka biçiminde ince, yassı taş; iri büyük kaya; ekime elverişsiz, killi kumlu toprak; dik kayalık, taşlık yer; say(2) kışın suyu akıp yazın akmayan dere anlamlarında olduğunu belirtir (Gülensoy, 2007: 744).*

İlk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşımıza çıkan sözcük bütün dönemlerde *sāy* biçimindedir. Fakat anlam olarak aralarında farklılık vardır. Tarihî dönemlerde gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*kır, çöl, taşlık, bozkır*’ (TT VII 54, 8) anlamındadır. **Karahanlı Türkçesinde** ‘*kara, taşlık yer*’ (DLT III 158) anlamında, **Çağatay Türkçesinde** ise ‘*kışın akıp yazın akmayan dere*’ (Seng. 238r.12; AL 1860) anlamındadır. Bu nedenle sözcükte *anlam değişmesi* olduğunu söyleyebiliriz.

Seyl suyn tapsa içip mül kēbi

Say taşını tapsa isip kül kēbi

(HE 19)

Baş tüşüp ol rezmdē say taşıca

Baş kēsiben her kişi öz başıca

(HE 6)

Seyller kim töker közüm yaşı

Sayming taşıdur yede taşı

(BV 598/1)

*Ni rūd aqızdın ulus qanıdın ki tigrende**Nazargā say taşı dik niçe baksa baş körünür*

(FK 198/5)

Tokū

Clauson, sözcüğün *tokō* şeklinde de okunabileceğini, *törō* sözcüğüyle ilişkili olduğunu ve anlamının ‘*geleneksel merasim*’ olduğunu söylemiştir, sadece Güneybatı Anadolu’da *toqa* biçiminde yaşadığını söylemiştir (Clauson, 1972: 466). Standart Türkiye Türkçesindeki *toka* sözcüğüyle ilişkisi şüphelidir.

Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde *toqu* biçiminde olan sözcük, Çağatay Türkçesinde genişlemeye uğrayarak *toqa* biçimine girmiştir. Eski Uygur Türkçesinde ‘*töre, tören, merasim, adet, örf*’ (TT VII 32, 231) anlamında kullanılan sözcük Karahanlı Türkçesinde ‘*adet, düzen, töre*’ (KB 4026) anlamındadır. Çağatay Türkçesinde ise ‘*resmî kıyafet ve ekipman*’ (Seng. 181r.23), ‘*eşya, esbab, halka, at kolanı, makara, bağlamak için güçlü bağ, bende, âşık ve ma‘şûk*’ (LÇT 123) anlamlarını alarak *anlam değişmesine* uğramıştır.

Ve atnın iyerin egerçi zîn dirler, amma köprek eczāsın, mesel cibilger ve hana ve tokum (4) ve cazlıg ve olang qom olançağ ve gancuğa ve çilbur ve kuşkun ve kıantar ve TWFK ve toqa yosunluq köpin Türkçe ayturlar.

(ML 777b/3-5)

Yalk-

Clauson, sözcüğün kökeni hakkında herhangi bir açıklama yapmazken anlamını ‘*ığrenmek*’ olarak vermiştir (Clauson, 1972: 924). İbrahim Taş sözcüğün kökünü **yal-* olarak almıştır (Taş, 2009: 178). Günümüz Türkiye Türkçesinde Anadolu ağızlarında *yalkı-* ‘*yaralanıp berelenmek*’ (THADS, 2009: 4147) anlamında bir sözcük vardır. Anadolu ağızlarındaki bu biçimin kökenini Gülensoy **yar-+-kı-* olarak vermiştir (Gülensoy, 2007: 1046).

Bu sözcük Uygur, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi dönemlerinde *yalk-* şeklindedir. Çağatay döneminde ise *yalkı-* şeklindedir. Anlam olarak ise oldukça çeşitlidir. Eski Uygur Türkçesinde ‘*bir şeyin gerçekleşmesine engel olmak, engellemek*’ (Suv. 235, 10)

anlamında kullanılan sözcük **Karahanlı** ve **Harezmi Türkçesi** dönemlerinde ‘*bıkmak usanmak*’ (DLT III 435; KB 6628; TIEM 73 36v/9; KE 119v/8) anlamında kullanılmıştır. **Çağatay** döneminde ise ‘*acı çekmek, hasta olmak*’ (Seng. 336r.3), ‘*dişi hayvanın kızması, gevşenmek*’ (LÇT 298) anlamlarında kullanılarak *anlam değişmesine* uğramıştır.

Ger Nevāyī nālesidin yār yalkıptur velik

‘İşki yokdın ta‘n iter gāhī ki yoktur nālesi

(FK 631/7)

Bular ilge miniŋg ‘ışkım işidin

Ƙulağım yalkıban il ƙarğasıdın

(LÇT 298)

Yaval-

Sözcüğe Standart Türkiye Türkçesi, Anadolu ağızları ve Çağdaş Türk lehçelerinde rastlanmamıştır.

Bu sözcüğü Clauson, *yava-*’ın edilgen biçimi olarak açıklamıştır. Anlamını da ‘*evcilleşmek, sakinleşmek, dindirmek*’ olarak vermiştir (Clauson, 1972: 877). Sözcüğün kökeni konusunda açıklama yapmayan Erdal, EDPT ve DLT’de biçimleri bulunduğunu MaitrGeng’de vahşi hayvanlar üzerindeki anlamına dikkat çekildiğini, diğer anlamlarının ise insanlar üzerinde olduğunu belirtir (Erdal 1991: 814).

Sözcük tüm dönemlerde *yaval-* biçimindedir. Fakat anlamında bir değişiklik olduğunu görüyoruz. **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*güçlenmek, kuvvetlenmek*’(TT VIII 103) anlamında olan sözcük **Karahanlı Türkçesinde** ‘*yavaşlamak*’ (DLT I 397) **Çağatay Türkçesinde** ise ‘*zayıflamak*’ (Seng. 347v.7) anlamında kullanılmaya başlamıştır. Bu nedenle sözcükte *anlam değişmesi* olduğunu söyleyebiliriz.

Yipgil

Sözcüğe Standart Türkiye Türkçesinde, Anadolu ağızlarında ve Çağdaş Türk lehçelerinde rastlanmamıştır.

Clauson, sözcüğün ‘*menekşe rengi*’ anlamında, en eski biçiminin *yipin/yipün* olduğunu, renk isimleri için kullanıldığında *-gil* ekiyle kullanıldığını belirtmektedir.

Ayrıca Karaimce *ipkin*, Luck lehçesi *yipkinli* biçimlerini de vermektedir (Clauson, 1972: 875).

Bu sözcük ses ve anlam olarak oldukça değişime uğramış bir sözcüktür. İlk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşımıza çıkar: Eski Uygur Türkçesinde *yipkin/yipün* ‘menekşe rengi, Lotus çiçeği’ (H II 14, 126; U VI 30, 52). Karahanlı Türkçesinde de ses değişikliğiyle karşımıza çıkmaktadır: *yipkil/yipkin* ‘erguvan rengi’ (DLT III 46); ‘menekşe rengi’ (DLT III 37) anlamındadır. Kıpçak Türkçesinde *ipkin* ‘menekşe’ (KTS 113) anlamındadır. Çağatay dönemine geldiğimizde ise şekil ve anlam olarak tamamen olarak farklılaştığını görüyoruz. Çağatay Türkçesinde *epgin* ‘siyah kumaş’ (Seng. 27v.13), ‘susam yağının siyah tortusu’ (LÇT 3) anlamındadır. Bu nedenle sözcükte *anlam değişmesi* olduğunu görüyoruz.

*Sünbülün körgeç közüm boldı qarangu iy sabā
Saçı mundaq tīre yāhod saç bağı epgin midür*

(FK 205/4)

4.1.1. Anlam Daralması

Günay Karaağaç, anlam daralmasını kavram ve anlam kapsamının daralması olarak açıklayarak, bir sözün eskiden anlattığı şeyin artık bir bölümünü ve türünü anlatır duruma gelmesi olarak açıklamaktadır. Sözün geniş bir anlamdan daha dar bir anlama geçtiğini belirtmektedir. Ayrıca üst anlamdan alt anlama geçişin söz konusu olduğunu ifade etmektedir (**Karaağaç, 2013: 146**). Doğan Aksan da Karaağaç'a benzer tanımlar yaparak "göstergenin önceden anlattığı nesne ya da devinin ancak bir bölümünü veya türünü anlatır duruma gelmesi" şeklinde açıklamaktadır (**Aksan, 2009: 90**). Berke Vardar da anlamlı bir birimin kapsamının daha sınırlanmaya başlamasından bahseder (**Vardar, 2002: 20**).

Korkmaz'a göre anlam daralmasının tanımı şu şekildedir:

"Kelimenin kavram ve anlam kapsamı bakımından bir daralmaya uğrayarak, eskiden anlattığı şeyin ancak bir bölümünü, bir türünü anlatır duruma gelmesi; bir kelimenin genel bir anlamdan özel bir anlama geçişi." (**Korkmaz, 1992: 9**).

Genel olarak anlam daralması bir sözcüğün diğer zaman dilimine geçerken bazı anlamlarını kaybetmesi olarak tanımlanabilir. Birden fazla anlamlı sözcükler zamanla içerdiği anlamları kaybedebilir. Tespit edebildiğimiz anlam daralması örnekleri şunlardır:

Açığ

Standart Türkiye Türkçesinde 'bazı maddelerin dilde bıraktığı yakıcı duyu', 'tadı bu nitelikte olan', 'herhangi bir dış etken dolayısıyla duyulan rahatsızlık, ızdırıp', 'ölüm, yangın, deprem vb. olayların yarattığı üzüntü, keder, elem', 'çarpıcı, göz alıcı (renk)', 'keskin, şiddetli', 'kırıcı, üzücü, incitici, dokunaklı, kötü' anlamlarında kullanılmaktadır (**TS, 2011: 8**). Sözcük birçok lehçede varlığını sürdürmektedir. Hlç. *hāçug*, Trkm. *ācr*, Az. *acr*, Yak. *ahī*, Hor. *haççı* (**Gülensoy, 2007: 45**).

Sözcüğün anlamını Clauson, 'acı, ağrı, tam olarak ekşi' biçiminde vermiş, zamanla 'kederli, acılı' anlamlarına geldiğini yazmıştır. Bazı dillerde 'sinir' anlamında kullanılan sözcüğün Kuzeybatı ve Güneybatı dillerinde 'sinir, öfke' anlamında kullanıldığını da belirtmiştir (**Clauson, 1972: 21-22**). Räsänen'e göre sözcüğün asıl biçimi **āç* şeklindedir (**Räsänen, 1969: 4**). Tekin ise asıl biçimini **hāçig* olarak vermektedir (**Tekin, 2003: 359**).

Aslında sözcüğün Clauson'un söylediğinin aksine Eski Uygur Türkçesinde de 'öfke kızma, şiddet' anlamında olduğunu görüyoruz. Bu sözcük Çağatay dönemi dışında fonetik olarak değişmemiş ve hep **açığ** şeklinde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** 'öfke, kızma, şiddet' (TT I 14), 'acı, ıstırap' (Man. 19), 'ekşi, acımtrak' (H. II 16), 'hediye, armağan' (TT I 9) anlamlarında kullanılan sözcük **Karahanlı Türkçesinde** 'acı, acı veren, elem verici' (DLT I 63; KB 1170); 'felaket, musibet' (RKT 29/37b1) **Harezm Türkçesinde** 'acı' (NF 135/5), **Kıpçak Türkçesinde** 'üzüntü, üzüntü veren, acı, keder' (KTS 2) anlamlarında kullanılmıştır. **Çağatay Türkçesinde** **açığ/açık/açığ** 'acı, tadı olmayan, tatsız' (AL 28); 'acı, üzüntü' (LD 766); 'öfke, sinir' (Seng.32v.5). **Çağatay Türkçesi** dönemine geldiğimizde ise 'ekşi' anlamını kaybeden sözcük **anlam daralmasına** uğramıştır.

İy firāk öltür mini fi'l-ḥāl u kutqar qaygudın

Yārsız açığ 'ömr zehr ü bu ecel tiryāk irür

(LD 766)

Āçığ almanı süçüg-ge ulap mīve-si süçüg bolğan dēk bu yığit me edgüler muşāḥabeti-ğa ulanıp vücūdı şecere-sidin yaḥşı şemere ḥāşıl bolsa, 'aceb bolmağay. (GT 22/3)

Ger açık yığlar Nevāyī vaqtığa iy şūḥlar

N'itti allında turup bir dem şeker-ḥand itseñiz

(FK 227/7)

Şeyḥ Kevşer şerbeti min telḥ-i mey medḥin didim

Açığı kilse ni taṅ nivçün ki açığ kildi ḥaḳ

(BV 324/7)

Arığ

Sözcük günümüz Türkçesinde 'temiz; yabancı şeylerden arınmış, katışıksız, saf, halis; günahsız' anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 148). Anadolu ağızlarında 'temiz' anlamında kullanılmaktadır (THADS: 2009: 313). Günümüz Türk lehçelerinde de yaygın olarak görülmektedir: Koyb. *ārahı*; Kar. *aruw*; Kum. *irās*; Yak. *arū*; Çuv. *ire* biçimindedir (Gülensoy, 2007: 76). Clauson, sözcüğün kökünü *arī-* olarak almaktadır.

Anlamını ise ‘temiz’ olarak vermekle birlikte zaman zaman *arîf* biçiminde ‘tamamen, iyice’ anlamında zarf olarak kullanıldığını ve bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 213). Gülensoy sözcüğün kökünü *ārī-g* biçiminde gösterir (Gülensoy, 2007: 76).

Bu sözcük Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde oldukça geniş bir anlam alanına sahipti fakat Çağatayda anlam alanı daralmıştır. **Köktürkçede** *arîg* ‘temiz’ (Ton. 37) anlamındadır. Ahmet Caferoğlu metinlerden örnekle çeşitli kelimelerle kullanım şekillerini Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde vermiştir. **Eski Uygur Türkçesinde** *arîg* biçiminde ve ‘temiz, arı, saf, kusursuz, mukaddes’ (TT IX 40); ‘semek’le: çay, çay kıyısı, ark’ (Suv. 608); ‘simek’le: Orman, koruluk’ (U III 63); ‘tenrim’le: Mukaddes tanrım.’ (Ust. 194, 14); ‘tegin’le: Özel ad’ (Usp. 263); ‘dintar’la. Gerçek din hadimi’ (Chuas. 59); ‘tigin’le: Özel ad’ (Suv. 506, 11) anlamlarında kullanılmıştır. **Karahanlı Türkçesi** döneminde ise sözcüğün birçok anlamıyla karşılaşırız. **Karahanlı Türkçesinde** *arîg* biçiminde ve ‘temiz, pak’ (DLT I 63; TİEM 73 5r/5; RKT 28/78a2); ‘münezzeh, takdis ve tenzih etme’ (TİEM 73 124v/9; RKT 28/22b1); ‘mukaddes, kutsal’ (TİEM 73 229r/1; RKT 38/31v3); ‘esma-i Hüsnâ’dan el-Kuddüs’ (TİEM 73 405v/2; RKT 38/31v3); ‘Allah’ı noksan sıfatlarından tenzih etmek, kusursuzluk Allah’a mahsustur’ (TİEM 73 236r/2); ‘geçimlik’ (TİEM 73 435r/6); ‘helal, temiz’ (TİEM 73 204v/6); ‘iyi ahlaklı’ (TİEM 73 55v/1); ‘yücelmek, yükseltme’ (TİEM 73 64v/5); ‘temiz ve hoş şeyler’ (TİEM 73 77r/4); ‘beyaz, temiz’ (TİEM 73 94r/7); ‘nimet’ (TİEM 73 153v/8); ‘güzel, etkili’ (TİEM 73 190r/6); ‘rıızık’ (TİEM 73 211v/1); ‘masum’ (TİEM 73 220r/8); ‘abdestli’ (TİEM 73 396v/2) anlamlarında kullanılmıştır. Harezmi ve Kıpçak Türkçesi dönemlerinde bu anlamlarından bir kısmını kaybetmiştir. **Harezmi Türkçesinde** *arîg* ‘temiz, arı, masum, suçsuz, günahsız, parlak, güzel, hoş’ (NF 55/5; KE 14r/21; ME 69/1); ‘güzel, hoş, değerli’ (HKT 191b/2). **Kıpçak Türkçesinde** *arîg* ‘arı, saf, temiz; kutsal, mübarek; güzel, hoş’ (KTS 11). **Çağatay Türkçesinde** ise *arîg* ‘temiz, pak’ (Seng. 37v.12; AL 46; LÇT 10) anlamında kullanılarak *anlam daralmasına* uğramıştır.

İnsân cāizü’l-ḥatādur, velikin nedāmet eşki kim ‘ibāret-i tevbe suyıdın bolğay, günāh çirkin arıtur. Özüñni bu nev‘ arıḳ ḳılsanḡ ümed oldur, kim Haḳ ta‘ālā kēçürgey. (Mün. 799b/2)

Nūr bahrıdın arıḡ zātınḡ irür dürr-i yetim

Ni dip aytayın anıñ tig gevher aşın m̄ vü t̄in

(SD 29)

Köñül ü köz qanıdın arıǵ bolur irmiş yüzi

‘Āşıqı kim her ğarazdın köz ü köñli pāk imiş

(FK 256/5)

Arıt-

Sözcük hem Anadolu ağızlarında hem de Standart Türkiye Türkçesinde görülmektedir. Standart Türkiye Türkçesinde ‘temizlemek, temiz duruma getirmek, paklamak; katışıksız duruma getirmek, tasfiye etmek’ (TS, 2011: 150) anlamlarında, Anadolu ağızlarında ise ‘düzenlemek; kiracı evi boşaltmak; bitirmek, tüketmek; yükletmek’ (THADS, 2009: 324) anlamlarında kullanılmaktadır. Clauson, sözcüğün *arī-*’ın ettirgen şekli olduğunu söylemektedir. Anlamını ise ‘temizlemek, arındırmak; üstünü silmek’ olarak veren Clauson, Kuzeydoğu ve Kuzeymerkez’de *art-* olarak yaşadığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 207). Erdal da sözcüğün kökünün *arī-* olduğunu belirtir (Erdal, 1991: 763).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesinde kaydedilmiştir. Kelime taradığımız tüm dönemlerde *arıt-* biçiminde geçmektedir. Eski Uygur Türkçesinde ‘temizletmek’ (Wind. 250, 35; TT V 26, 98) anlamında kullanılan sözcük Karahanlı Türkçesinde ‘temizlemek, arındırmak’ (DLT I 208; TİEM 73 435v/5); ‘temizlemek, zekât vermek’ (TİEM 73 232r/2); ‘kusursuz kılmak’ (TİEM 73 53r/3); ‘imtihan etmek, denemek’ (TİEM 73 379v/7); ‘artmak, neşv ü nema bulmak, temiz ve doğru olmak’ (TİEM 73 256v/1); ‘temizlemek, ıslah etmek, düzeltmek’ (TİEM 73 18r/4) anlamlarında kullanılmıştır. Harezmi Türkçesinde ‘temizlemek, temizletmek’ (NF 418/4; KE 197v/21); Kıpçak Türkçesinde ‘temizlemek’; ‘ayıklamak’; ‘kabuğunu soyamak’ (KTS 11); Çağatay Türkçesinde ‘temizlemek’ (Seng. 34r.15; LÇT 11) anlamlarında kullanılmıştır. Çağatay Türkçesine geldiğimizde Karahanlı ve Kıpçak dönemindeki anlamları göremediğimiz için *anlam daralmasına* uğradığını söyleyebiliriz.

Asramaqqa yir iki közdin münāsib tapmadım

Arıtıp yüzni ki kıldım gerd-i meydānıñnı cem’

(BV 294/3)

Raķībīng̃ raķm itip baķım arıttı kōp ķurumadı
Tefāvūt yoķ bulut alsa niķe kim sunı deryādın

(LD 1478)

Tün dehr yüzidin arıttıp mėng̃
Kündüzni öziģe tutmayın tēng̃

(LM 183)

Aruķ

Hem Standart Türkiye Türkçesinde (TS, 2011: 149) hem de Anadolu ağızlarında (THADS, 2009: 316) ‘zayıf, sıksa, kuru, cılız’ anlamında kullanılmaktadır. Sözcük günümüz lehçelerinde şu şekillerde yaşamaktadır: *arık* (Karakalpak T., Yeni Uygur T., Nogay T., Kırgız T., Kazak T.); Türkmen T. *ārik*; Özbek T. *arig~ārik*; Azerb. T. *arx*; Yeni Uygur T. *erik* (Gülensoy, 2007: 77). Clauson, sözcüğün *ar-*’tan türediğini söyleyerek anlamını ‘yorgun düşmüş, bitkin’ olarak verir. Ayrıca çoğu modern lehçede *arık* olarak yaşadığını belirtir (Clauson, 1972: 214). Erdal, kökenini *ār-* olarak belirlediği sözcüğü, oka benzeyen sembolden dolayı *aroķ* olarak okumuştur (Erdal, 1991: 228). Gülensoy sözcüğün kökünü *ar-uk* biçiminde gösterir (Gülensoy, 2007: 77). Hamilton da sözcüğün kökünü *ar-* (birinci ünlü uzun olabilir) olarak gösterir (Hamilton, 1998: 135).

Sözcük taradığımız tarihî metinlerde fonetik olarak değişmemiş ve *aruķ* biçiminde kullanılmıştır. İlk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşımıza çıkmaktadır. **Eski Uygur Türkçesinde** ‘yorgunluk, argınlık’ (U. III 80, 16) anlamında kullanılan sözcük **Karahanlı Türkçesinde** ‘yorgun’ (DLT I 66); ‘zayıf, cılız’ (TIEM 73 177r/7) anlamlarında **Harezmi Türkçesinde** ‘zayıf, cılız, arık, güçsüz’ (NF 274/16; KE 47r/19) **Kıpçak Türkçesinde** ise ‘zayıf, cılız’; ‘yorgun’ (KTS 12) anlamlarında kullanılmaktadır. **Çağatay Türkçesinde** ise ‘zayıf, halsiz, güçsüz’ (Seng. 37v.17) anlamındadır. Eski Uygur Türkçesi ve Kıpçak Türkçesi dönemlerinde ‘yorgun’ anlamı bulunan sözcük Çağatay Türkçesi döneminde bu anlamını kaybetmiştir. Bu nedenle sözcükte *anlam daralması* vardır.

Özüngiz hizmetkārlarınģiz irdük kōp aç ve aruķ bolup turur miz

(ŞT 105a/12)

Teniņģga meşke vü ķaddingģga naķl oķşamas

Ki budur asru semizlik oldur asru aruḡ

(NH 526/5)

Bir kiçe melik Reyyān tūş kördi kim yiti semiz uynı yiti aruḡ uy yidiler ve yiti tāze kökergen hūşeni yiti ḡuruḡ hūşe çırmaşıp bī-ḡarāvet ḡıldı.

(TEH 701a/14)

Aṣā-

Sözcük Anadolu ağızlarında *yemek yemek* anlamında varlığını sürdürmektedir (THADS, 2009: 350). Günümüz lehçelerinde de varlığını sürdürmektedir: Sarı Uygur T. *aṣa-* Potanın 152; Yakutça *ahaa-* YakRS 49 (Ayazlı, 2016: 59).

Clauson, sözcüğün kökenini *āṣ* olarak verir. Temel anlamı ‘yemek’ olan bu sözcüğün bazen mecazi olarak ‘*yiyip bitirmek, yok etmek*’ veya ‘*denemek, tecrübe etmek (bir şeyleri)*’ anlamına geldiğini de söyler. Ayrıca bütün modern lehçelerde yaşadığını da belirtir.” (Clauson, 1972: 256). Sözcüğün ‘yemek’ anlamında ve *ye-* fiiliyle eş anlamlı olduğunu belirten Erdal, *ye-* fiilinin bazen ‘*yiyip bitirmek*’ veya bazı olumsuz anlamlara işaret edebileceğini, buna karşılık *aṣa-* fiilinin olumlu anlamda olduğunu belirtir. Ayrıca Kaşgarlının, Hakaniye Türklerinin *aṣa-* fiilini yalnızca asalet için kullandığı beyanıyla bu durumun uyuştüğünü ve *aṣa-*’ın aslında türemiş olduğunu belirtir. İkinci olarak ise bu durumun örtmece olarak ortaya çıkmış olabileceğini belirtir. Erdal bunların dışında sözcüğün ‘*zevkini çıkarmak, acı çekmek*’ gibi anlamlara da sahip olduğunu ifade eder. (Erdal, 1991: 418).

Taradığımız tarihî kaynaklarda kelime ses değişikliğine uğramadan *aṣa-* biçiminde kullanılmıştır. İlk olarak Eski Uygur Türkçesi döneminde karşımıza çıkan sözcük iki farklı anlamda kullanılmıştır. **Uygur Türkçesi** ‘*yemek, silip süpürmek*’ (Suv. 529, 2; Ust. 198, 63); ‘*kabul etmek, hürmet etmek, saymak*’ (Suv. 559, 16). **Karahanlı (DLT II 253; KB 1350), Harezmi (NF 263/12; KE 228v/21), Kıpçak (KTS 14) ve Çağatay Türkçesi (Seng. 41r.14; LÇT 14) dönemlerinin** hepsinde ‘*yemek yemek*’ anlamında kullanılmıştır. Bu nedenle sözcükte *anlam daralması* olduğunu söyleyebiliriz.

Pādişāhlik ḡılıp aṣlarını aṣap ve yaṣlarını yaṣap atası kiyinindin kitdi

(ŞT 69b/8)

Ay-

Standart Türkiye Türkçesinde ve Anadolu ağızlarında yer almayan sözcük çağdaş ve tarihî lehçelerde oldukça yaygındır. Sözcüğün çağdaş lehçelerdeki anlam ve biçimleri şu şekildedir: YUyg. T. *éyt*-“söylemek” YUTS 128; Öz. T. *äyt*-ÖTS_M13; SUyg. T. *ay*-“söylemek, konuşmak” Malov, 13; Tuv. T. *ayıt*-TuW 82; Hak. T. *ayt*-“söylemek” HakTS 60; Alt. T. *ayt*-AltRS 10; Yak. T. *ıy*-“göstermek, işaret etmek” YakRS 522 (Ayazlı, 2016: 62).

Sözcüğün anlamını ‘*konuşmak; söylemek*’ olarak veren Clauson *té-* ve *sözle-* arasında küçük bir fark olduğunu söylemektedir. Ayrıca eski biçiminin *ayıt-* olduğunu belirtmiştir (Clauson, 1972: 266).

Sözcük taradığımız metinlerde her zaman *ay-* şeklindedir. Fakat anlam olarak farklılıklar vardır. İlk olarak **Köktürkçe** döneminde rastladığımız sözcük ‘*söylemek*’ (Ton. 32); ‘*emretmek*’ (Ton. 5) anlamlarında kullanılmıştır. **Eski Uygur Türkçesinde** de benzer şekilde ‘*söylemek, konuşmak, haber vermek*’ (U III 35, 26; Man. III 23, 5) anlamındadır. **Karahanlı Türkçesinde** anlam alanı genişleyen sözcük ‘*demek, söylemek*’ (DLT I 174; AH 314; KB 613); ‘*uydurmak, düzmek, iftira etmek*’ (TİEM 73 386r/6); ‘*sormak, muaheze etmek hesaba çekmek, istemek, yerine getirilmesini istemek*’ (TİEM 73 416r/2); ‘*hikâye etmek, anlatmak, nakletmek*’ (TİEM 73 173v/3); ‘*telakki etmek, mevzuya girmek*’ (TİEM 73 255r/6); ‘*şüpheli söz söylemek, zanda bulunmak*’ (TİEM 73 409v/6); ‘*içinden geçirmek, içinden söylemek*’ (TİEM 73 18v/2) gibi birçok anlamda kullanılmıştır. **Harezmi** ve **Kıpçak Türkçesi** dönemlerinde de ‘*söylemek, demek, sormak*’ (NF 226/3; KE 99v/3; ME 45/6) ‘*söylemek, demek*’ (KTS 17) anlamında kullanılan sözcük **Çağatay Türkçesi** döneminde ‘*söylemek, konuşmak*’ (AL 180) anlamını devam ettirmiştir. Özellikle Karahanlı Türkçesi döneminde geniş bir anlam alanına sahip olan sözcük Çağatay döneminde bu anlamlarından bazılarını kaybederek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Bir nazar kıldım kul oldum aya mên

Bu sebedin cân u dilni aya-mên

Ger meni şâhımğa tégürse Hudây

Hazretinde ser-güdeştim aya-mên

(LD 463)

*Çenâr kefini köterip ayur bu hâlde Uğan
Emânda tutsun anı kim öger ‘Arab u ‘Acem*

(SD 195)

*Sehâb irmes ki kökrep tağ üze her sarı aylanmış
Ki dūd-ı âh u efğanım felek tâkığa çıрманmış*

(FK 275/1)

*‘Ārızı devride bir otluk söz aydım iy Emîr
Salmağıl defterğa dīvānıng kerekmez mi saŋga*

(YED 12/10)

Bağır

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde ve Anadolu ağızlarında yaygın olarak kullanılmaktadır. Standart Türkiye Türkçesinde “göğüs; ok yayı ve dağda orta bölüm; ciğer, bağırsak vb. vücut boşluklarında bulunan organların ortak adı, ahşa” (TS, 2011: 227) anlamlarında kullanılmaktadır. Anadolu ağızlarında birçok farklı şekil, anlam ve türevi vardır (THADS, 2009: 478). Modern lehçelerde genellikle göğüs sözcüğünün türevleri kullanılmış olsa da bazı modern lehçelerde kullanıldığını da görmekteyiz: Kzk, Kazan lehçesi *baur*, Yak. *byar*, Hak. *pār*, Tel. *pūr* (Gülensoy, 2007: 103).

Sözcüğün anlamını ‘karaciğer’ olarak veren Clason, birçok mecazi anlamı olduğundan bahsetmektedir. Ayrıca Altayca, Teleütçede *pūr* ve diğer dillerde *pār* şekillerinde olduğunu belirtmiştir (Clason, 1972: 317).

Doğan Aksan’ın sözcükle ilgili açıklamaları şu şekildedir: “Somut bir kavramı yansıtan bu sözcük Uygur belgelerinde ‘karaciğer’, göğüs’, ‘karın’ ve ‘dost, akraba’ anlamlarında da kullanılmaktaydı. (örn. TTI, 16’da ‘karaciğer’, Usp 266’da ‘sevilen, akraba’ anlamı vardır). Buradaki anlam gelişmesi, başlangıçtaki ‘karaciğer’ kavramının aktarmalı (metaphorical) kullanımla ilgili temel anlamdan yan anlamlara yönelme biçiminde olmuştur.” (Aksan, 2014: 83).

Taradığımız metin ve sözlüklerde ses açısından herhangi bir değişikliğe uğramayan sözcük her zaman *bağır* şeklindedir. İlk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşılaştığımız sözcük ‘karaciğer, göğüs’ (TT I 16, 221); ‘bir ilaç’ (HI 12, 142); ‘sevgili, akraba’ (Usp. 266); ‘karın’ (TT IV 14, 153) anlamlarında kullanılmaktadır. Karahanlı Türkçesi döneminde ‘karaciğer’ (DLT I 360; KB 1507) anlamını devam ettiren sözcük Harezmi Türkçesinde de ‘bağır, göğüs, ciğer’ (NF 271/6; KE 247r/6) anlamında kullanılmıştır.

Kıpçak Türkçesinde ise anlam alanı genişleyerek ‘*yayın uçları*’; ‘*göğüs*’; ‘*ciğer, karaciğer*’; ‘*her şeyin içi veya önü*’ (**KTS 21**) anlamlarını kazanmıştır. **Çağatay Türkçesinde** ise ‘*yürek, göğüs*’ (**LÇT 70; Seng. 125r.23**) anlamındadır. **Eski Uygur ve Kıpçak Türkçesi** dönemlerinde birçok anlama sahip olan sözcük Çağatay Türkçesi döneminde bu anlamlarını yitirmiştir. Bu nedenle sözcükte *anlam daralması* olduğunu söyleyebiliriz.

Bağır kan, gönçe tig ağzın tilep hergiz tapılmastın

Kaçan ol gül bigin külgey, açılğay bu mu‘ammāsi

(SD 533)

Kiltürür köz bağdın eşkim bağır perğālesin

Büstāndın iyle kim gül yafrağın su kiltürür

(BV 176/4)

Bizge nidin ol āhū-kaḫnıng nazarı yok

Şişlense bağır köyse yürek hem haberi yok

(LD 872)

‘İşkdın min hasteni tā zār u hayrān eyledi

Gönçe dik bağırım Emīr ol sīm-ber kan eyledi

Cem‘ olur köngli uşol kim terk-i imkân eyledi

Halknıng kaydı nevā’ini perīşān eyledi

Kim ki cem‘iyyet tiler kıлмақ kerekdür özni ferd

(YED 47/7)

Bağ-

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde birçok anlama sahiptir. ‘*bakışı bir şey üzerine çevirmek*’, ‘*aramak*’, ‘*bir şeyin yüzü bir yöne doğru olmak*’, ‘*bir şeyin gelişmesi veya iyi bir durumda kalması için emek vermek*’, ‘*beslemek, geçindirmek*’, ‘*bir iş birinden beklemek*’, ‘*hastayı muayane etmek*’, ‘*tedavi etmek için ilgilenmek*’, ‘*yoklamak, incelemek, denemek*’, ‘*bir işi yapmak, bir işi yapmakla görevli olmak*’, ‘*ilgilenmek*’, ‘*uğraşmak, meşgul olmak*’, ‘*yapılabilmesi bir şeye bağlı bulunmak*’, ‘*gözetmek, korumak*’, ‘*renklerde benzemek, andırmak*’, ‘*anlamak, farkına varmak*’, ‘*başka bir şeyle ilgilenmeyip elindeki veya önündeki işle uğraşır olmak*’ (**TS, 2011: 240**). Anadolu

ağızlarında *bağ-* şekline de rastlıyoruz (THADS, 2009: 488). Bazı Çağdaş Türk lehçelerinde de rastlanmaktadır. YUyg. T. *bak-* YUTS 28; Özb. T. *bāk-* ÖTS M 34; SUyg. T *pak-* Malov 86; Tuv. T. krş *bakıla-* TuW 85; Yak. *bık-* YakRS 91 (Ayazlı, 2016: 67). Bugün birçok lehçede *bak-* sözcüğünün yerini *kara-* sözcüğü almıştır.

Sözcüğün anlamını ‘*bakmak*’ olarak veren Clauson, genişletilmiş ‘*ilgilenmek; itaat etmek*’ anlamlarından bahsetmektedir. Ayrıca bütün modern lehçelerde de yaşadığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 311). Gülensoy, kelimenin kökünü <**ba-k-* şeklinde vermektedir (Gülensoy, 2007: 105). Talat Tekin, *bak-* fiilinin Eski Türkçe *ba-* eyleminden geldiğini kabul etmez. Tekin’e göre *bak-* eylemindeki /a/ ünlüsü kısadır, *ba-* eylemindeki /a/ ünlüsü ise uzundur. Buna kanıt olarak ise Halaççadaki *ā* ile yaşayan *vā-* ‘*bağlamak*’ ve Türkmencedeki *bāğ* ‘*bağ, ip*’ sözcüğünü örnek gösterir (Tekin, 1997: 147).

Sözcük tarihî metinlerde hiçbir ses değişikliğine uğramadan her zaman *bağ-* şeklinde kullanılmıştır. Bu sözcükle ilk olarak **Karahanlı Türkçesinde** karşılaşırız. Mecazi ve temel olarak çok çeşitli anlam alanına sahip, Türk dilinin temel sözcüklerindedir. **Karahanlı Türkçesinde** ‘*bakmak, görmek*’ (DLT II 16; KB 1857; AH 99); ‘*beklemek, gözlemek*’ (TİEM 73 330r/4); ‘*bakmak, düşünmek, araştırmak*’ (TİEM 73 381r/1); ‘*muttali kılmak, haberdar etmek, bildirmek, göstermek*’ (TİEM 73 283r/6); ‘*takip etmek, peşine takılmak, arkasına bakmak, arka tarafı kontrol etmek, korumak, gözetlemek*’ (TİEM 73 274r/4); ‘*çevirmek, vazgeçirmek*’ (TİEM 73 194v/6); ‘*göz atmak*’ (TİEM 73 327v/6) gibi birçok anlamda kullanılan sözcük **Harezmi Türkçesi** döneminde bu anlamlarından bir kısmını kaybeder: ‘*bakmak, dikkate almak, bakmak, besleyip büyütme*’ (NF 436/7; KE 183r/21; ME 23/6); ‘*beklemek, gözetlemek*’ (HKT 144b/8). **Kıpçak Türkçesi** döneminde anlam alanı biraz daha daralan sözcük ‘*bakmak*’ (KTS 22); ‘*göz ucuyla bakmak*’ (KTS 22) anlamlarında kullanılmıştır. **Çağatay Türkçesi** döneminde ise ‘*bakmak, dikkatle bakılmak*’ (Seng. 125v.13; AL 876) anlamındadır. **Karahanlı Türkçesi** ve diğer dönemlerde birçok anlamı bulunan sözcük Çağatay Türkçesi döneminde bu anlamların birçoğunu kaybetmiştir. Bu nedenle *anlam daralmasına* uğramıştır.

Hem ol töpe allındın andağ açar
Ki ‘āşık yaş u eşkidür kim baçar

(Sİ 2920)

*Zār könglümge eger **baķıp** anı zār iyleding̃
Cān-ı bīmārimğa hem baķ cism-i efgārimğa hem*

(BV 414/3)

*Ḳuyaşka ta‘neler urur bu kün yüzünġ kameri
Köyürdi yüzünġe **baksam**, mini közüm ḳamarı*

(SD 661)

***Baķ** derd ü melāmetimğa yā rab
Raḥm eyle bu ḥaletimğa yā rab*

(LM 106)

Barķ

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*ev bark*’ ikilemesi dışında rastlanmaz. Anadolu ağızlarında ise ‘*otel*’, ‘*park*’, ‘*bahçe*’ gibi anlamlarda kullanılmaktadır (THADS, 2009: 533). Lehçelerde de çok fazla görülmez.

Clauson, sözcüğün kökünü *bār* olarak almaktadır. Anlamını ise ‘*taşınabilir mal, ev eşyaları*’ olarak vermektedir. Her zaman *ev bark* ikilemesiyle kullanıldığını belirtmiştir. Ayrıca Güneydoğu Türkçesinde *öybarka/öyvaka* olarak yaşadığını söylemiştir (Clauson, 1972: 359). Sözcük hakkında bir makale yazan Şinasi Tekin *barķ* sözcüğünün *eb* sözcüğünden ayrı olarak hep ‘*türbe, anıt-kabir*’ anlamında kullanıldığını söylemiştir (Tekin, 2001: 93). Ayrıca sözcüğün kökünü *bar-* olarak göstermiştir. Bu *bar-* sözcüğünün ise Çağatay Türkçesinde kullanılan ‘*muhafaza etmek*’ anlamında bir fiil olduğunu söyler (Tekin, 2001: 97). Köprülü, Thomsen’in kelimeye verdiği ‘*mābed, ecdada mahsus salon, bina*’ anlamını uygun bulur (Köprülü, 2014: 129). İbrahim Taş, sözcüğün kökünü **bari-* ‘*inşa etmek, yapmak*’>*barıķ*>*barķ* biçiminde açıklamıştır (Taş, 2009: 138).

Günümüzde sadece ev bark ikilemesinde yaşayan sözcük tarihî dönemlerde *barķ* şeklinde ayrı olarak da kullanılmıştır. Bu sözcük tarihî dönemlerin tümünde *barķ* şeklinde hiçbir değişikliğe uğramadan yaşamıştır. Sözcük, Köktürkçede ‘*türbe, anıt-kabir*’ (KT G12; KT K13); ‘*ev, barınak, konut*’ (BK GD); Eski Uygur Türkçesinde ‘*hükümdar sarayı, ev, mülk*’ (Wind. 250, 32; TT II 8, 42); Karahanlı Türkçesinde ‘*bark, mülk*’ (DLT I 348; KB 4545; TIEM 73 246r/4; RKT 33 12b/3); Harezm Türkçesinde ‘*ev, bark, mülk*’ (NF 77/10; KE 59r/13; ME 166/1); Çağatay Türkçesinde ‘*ev*’ (Seng.

121r.21) anlamlarında kullanılmıştır. Köktürkçede ‘*türbe, anıt-kabir*’ anlamına sahip olan sözcük daha sonradan bu anlamını kaybetmiştir. Bu nedenle sözcük *anlam daralmasına* uğramıştır.

Belgölüg

Standart Türkiye Türkçesinde kullanılan ‘*belli*’ sözcüğünün tarihî biçimidir. Standart Türkiye Türkçesinde ‘*bilinmedik bir yanı olmayan, malum*’, ‘*gizli olmayan, ortada olan, bedihi, zahir, aşikâr*’, ‘*belirli, muayyen*’ gibi anlamlarda kullanılmaktadır (TS, 2011: 305). Gülensoy, köken bilgisi sözlüğünde derleme sözlüğünden *bel, belik, bellek, belli, bellig, bellik, bellilik, bilgilik* gibi karşılıklar verir (Gülensoy, 2007: 131). Çağdaş Türk lehçelerinde de varlığını sürdürmektedir. **Az.** bälli; **Bşk.** bildäli; **Kzk.** belgili; **Kırg.** belgilü; **Öz.** belgili; **Tat.** bilgili; **Trkm.** belli; **YUyg.** bälgilik (KTLS, 1991: 60-61).

Sözcüğün kökünü *belgü* olarak veren Clauson, anlamını ‘*apaçık, belirli, ayırt edici özelliklere sahip*’ olarak vermiştir (Clauson, 1972: 341). Gülensoy, sözcüğün kökünü *bel* ‘işaret, nişan’ +*gü+lüg* biçiminde verir (Gülensoy, 2007: 131).

İlk olarak Köktürkçe döneminde karşımıza çıkan sözcük *belgölüg* biçimindedir. Kıpçak dönemine kadar bu şekilde devam eden sözcük *belgölü* biçimine geçmiştir. Çağatay Türkçesinde ise *belgölüg/belgölük* biçimindedir. Sözcük **Köktürkçede** ‘*alâmetli, nişanlı*’ (ETY II, 57); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*belirli, görünen, alâmetli, tanınan*’ (Wind. 249, 15); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*belli, görünen, bilinen, apaçık, açıkça, aşikâr*’ (DLT I 528; KB 1902; TIEM 73 19v/6), ‘*delil, hüccet, açık delil*’ (RKT 30/51b1), ‘*nişan, ibret*’ (RKT 30/30a3), ‘*ayet, kitap*’ (TIEM 73 107r/8), ‘*iz, emare*’ (TIEM 73 320r/9), ‘*hak, hukuk*’ (TIEM 73 256r/4); **Harezmi Türkçesinde** ‘*belli, belirtili, açık ve seçik*’ (KE 5v/8; HKT 357b/6); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*belli, açık*’ (KTS 27); **Çağatay Türkçesinde** ‘*damgalı, işaretli*’ (AL 953; Seng. 149v.24) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesi döneminde birçok anlama sahip olan sözcük daha sonradan bu anlamlarını kaybederek *anlam daralmasına* uğramıştır.

‘*ışık otıdın kulluğunğ dağını koydum kögsüme*
özni bu nev‘ éyledim ‘*ışık ehli içre bēlgölük*

(GS 347/5)

Bè:rgü

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde ‘*kamu hizmetlerine harcanmak için hükümetin, yerel yönetimlerin yasalara göre doğrudan doğruya veya bazı malların fiyatlarının üstüne koyarak dolaylı yoldan herkesten topladığı para*’; ‘*bir kimsenin doğuştan sahip olduğu iyi nitelik*’ (TS, 2011: 2479) anlamlarında kullanılır. Çağdaş Türk lehçelerinde ise vergi anlamında daha çok *salık/salgı* sözcüğü kullanılmaktadır.

Clauson, sözcüğün kökünü *bé:r-* olarak almış ve anlamını da ‘*olması gereken veya verilen*’ olarak vermiştir. Ayrıca Osmanlıca *vérgü/vergi* şekillerini de göstermiştir (Clauson, 1972: 362).

Bu sözcük ses bakımından Harezmi ve Çağatay Türkçesi dışında her zaman *bergü* biçimindedir. Harezmi ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde ise kapalı e sesi ile *bérgü* biçimini almıştır. İlk olarak Eski Uygur Türkçesi döneminde karşımıza çıkmıştır. Sözcük Eski Uygur Türkçesinde ‘*bağış, verilecek ya da ödenecek şey*’ (İKPÖ X.4); Karahanlı Türkçesinde ‘*borç*’ (DLT I 427), ‘*yardım etme*’ (TİEM 73 324v/4), ‘*lütuf, bağış*’ (TİEM 73 332v/7), ‘*vermek, verme*’ (TİEM 73 324v/4); Harezmi Türkçesinde ‘*cömert*’ (İML 152); Çağatay Türkçesinde ‘*borç, verecek*’ (GT 111/7) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesi döneminde ‘*yardım, lütuf*’ anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesi döneminde bu anlamını kaybetmiştir. Bu nedenle sözcükte *anlam daralması* olduğunu söyleyebiliriz.

Hikāyet vāsīṭ élīde faqr vāsīṭasīdın dervīşlerniñ bir baqqāl-ğa bir nêçe derem bérgüleri bolup turur érđi. (GT 111/7)

Bilgē

Günümüzde de kullanılan bu sözcük Standart Türkiye Türkçesinde ‘*bilgili, iyi ahlaklı, olgun ve örnek (kimse), hakim*’ anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 337). Çağdaş Türk lehçelerinden ise benzer veya aynı anlamda **Altaycada *bilgir*, Yakutçada ise *bilge*** şekillerine rastlamaktayız (Ayazlı, 2016: 82).

Clauson, sözcüğün kökünü *bil-* olarak almıştır, anlamını ise ‘*büyücü, sihirbaz*’ olarak vermiştir. Ayrıca erken dönem metinlerinde ‘*danışman*’ anlamında kullanıldığını da belirtmiştir (Clauson, 1972: 340). Doerfer *bilge* ve *bügü/böke* sözcükleri arasında ilgi

olduğunu belirtir (Doerfer, II: 836). Erdal, en şeffaf ve muhtemelen en iyi kanıtlanmış *-gA* sözlükbiriminin, *bilgä* sözcüğünde Orhon, Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde bulunduğunu belirtir. ‘*akıllı insan, danışman*’ anlamlarını verdiği sözcüğün açık bir şekilde *bil-* kökünden geldiğini söyler (Erdal, 1991: 376). Aksan, yazıtlarda Bilge Kağan’ın adında geçtiği halde Yenisey Yazıtlarında, Uygur döneminde ve daha sonraki dönemlerde (örn. Kut. Bil.de, 1048) bu anlamda (*bilgili, hakîm*) görüldüğünü belirtir (Aksan, 2014: 59). Zafer Önler, Türkçenin en eski metinlerinden itibaren kullanılan bu sözcüğün zamanla anlam değişikliğine uğramasına rağmen yaygın olarak kullanıldığını, sözcüğün ‘*kesin bilgiye sahip kişi, âlim*’ anlamında kullanıldığını belirtir. Daha sonra *bügü* ve *bilge* sözcüklerini karşılaştırarak *bügü*’nün ‘hikmet ve bilgi sahibi’ *bilge*’nin ‘bilgi sahibi, bilgin’ anlamında olduğunu ifade etmiştir (Önler, 1999: 598).

Sözcük ses olarak herhangi bir değişikliğe uğramadan her zaman *bilge* şeklinde kullanılmıştır. İlk olarak Köktürkçede karşımıza çıkmaktadır. Sözcük **Köktürkçede** ‘*bilge, hakîm*’ (KT G 1), ‘*unvan niteleyicisi*’ (BK K 1); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*bilge, bilgili kişi*’ (U II 19, 9); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*hakîm*’ (DLT I 428), ‘*Yahudilerin kalem erbabı derin, yüksek fıkah âlimleri/hahamlar*’ (TİEM 73 85v/6), ‘*ruhban*’ (TİEM 73 88r/6), ‘*derinliğine ilmî araştırmalar yapan, dinde derinliğine bilgi sahibi olan keşiş*’ (TİEM 73 318r/2), ‘*bilgin, âlim*’ (DLT I 51; KB 223), ‘*akıllı*’ (DLT I 428); **Harezmi Türkçesinde** ‘*bilge, hakîm, bilgin, filozof*’ (KE 181v/1; HŞ 2960); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*bilge, âlim*’ (KTS 31); **Çağatay Türkçesinde** ‘*bilge, âlim*’ (GT 213/7) anlamlarında kullanılmıştır. Bu sözcük özellikle Eski Türkçe döneminde birçok farklı anlama geliyordu. Fakat zamanla bu anlamlarını kaybederek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Bilgedin özgege buyurma ‘amel

Bilge neçe ‘amel-qa hursend yok

(GT 213/7)

Ey Nevāyī kııl fena hāşıl ister çağda dost

Bilge rüst eylep étek téprerge bolğay sên ma‘ad

(NH 196/9)

Qatlime çıktı étek bilge urup tığ çekip

Qan tégerdin ayap éркиn étekin ol cellād

(NH 200/4)

Bilge sên tiġ-i firākinġ bile köksüm çākin

Ēmdi kim hecr saŋga çāk-i girībān etmiş

(NH 464/4)

Bitig

Tarihî metinlerde sıklıkla karşımıza çıkan bu sözcük Standart Türkiye Türkçesinde kullanımda değildir. Clauson, sözcüğün anlamını ‘*yazıt, kitap, doküman, mektup*’ olarak verir ve yazılı olan her şeyi kapsadığını belirtir. Kökenini ise *biti-* olarak açıklar. Ayrıca diğer lehçelerden de örnekler verir. Güneydoğu Türkçesi *pitik/pütük* Karaimce Lutsk ve Troki ve Kırım *bitik*; Osmanlıcada ise *biti/bitik* olduğunu belirtir (Clauson, 1972: 303). Sözcüğün tanımını “Çeşitli konularda bilgi alıp vermek için hanların, padişahların birbirlerine veya başkalarına gönderdikleri, emir mahiyeti taşımayan diplomatik mektup” olarak veren Özyetgin, Clauson gibi sözcüğü *biti-* ‘yaz-’ kökenine dayandırır. Bu sözcüğün daha çok Altın Orda, Kırım ve Kazan resmî yazışmalarında kullanıldığını belirten Özyetgin divan kâtipliği görevlerinde yer alan Türk-Uygurların Moğol resmî yazışma geleneğine soktuğunu oradan da İlhanlı ve Altın Orda sahasına intikal ettiğini belirtmiştir. Daha sonra Selçuklu ve beylikler döneminde ‘*ferman, berat*’ anlamında kullanılan kelimenin Osmanlı sahasında da belirli bir döneme kadar kullanıldığını belirtmiştir (Özyetgin, 2005: 27). Özyetgin’in de belirttiği gibi ‘*ferman, berat*’ sözcükleri kullanılmaya başlandıktan sonra eski önemini yitirmiştir.

Sözcükle ilk defa Köktürkçede *bitig* şeklinde karşılaşıyoruz. Harezmi Türkçesi dönemine kadar aynı şekilde devam eden sözcük Kıpçak Türkçesinde *bitig/bitik* şekillerinde kullanılmıştır. Çağatay Türkçesi döneminde de *bitig* şeklindedir. Köktürkçede ‘*yazıt*’ (KT G 13); Eski Uygur Türkçesinde ‘*yazı, kitap, belge, vesika, vasiyetname*’ (TT IV 14, 68), ‘*hurufat, harfler, alfabe*’ (TT VII 85); Karahanlı Türkçesinde ‘*mektup*’ (KB 2780), ‘*kitap, Kur’ân-ı Kerîm*’ (TIEM 73 2v/2), ‘*levh-i Mahfuz*’ (RKT 33/71b3), ‘*kitap hükmü*’ (RKT 26/2b1), ‘*yazı*’ (RKT 28/30b1), ‘*ferman, buyruk*’ (RKT 25/12b/3), ‘*parça, pay, sayfa, mecaz-ı mürsel yoluyla yazılı sayfa, yazı*’ (TIEM 73 330r/6), ‘*tevrat*’ (TIEM 73 345r/3), ‘*zebur*’ (TIEM 73 241v/7), ‘*sicil, üzerine yazı yazılan her şey, sahife*’ (TIEM 73 241v/6), ‘*incil*’ (TIEM 73 224v/5; RKT 12a/3), ‘*kuran vasfı olan ilim*’ (TIEM 73 187r/2); Harezmi Türkçesinde ‘*yazı, kitap, mektup, ferman*’ (NF 146/7; KE 63v/1), ‘*amel defteri*’ (HKT 272a/4), ‘*masal, efsane*’ (HKT

333a/5); Kıpçak Türkçesinde ‘*kitap, yazı, mektup*’; ‘*kefen*’; ‘*mehr*’ (**KTS 33**); **Çağatay Türkçesinde** ‘*yazı, belge, emir, buyruk*’ (**LD 530; SD 494**) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde birçok anlama sahip olan sözcük Çağatay Türkçesinde bu anlamların birçoğunu yitirmiştir. Bu nedenle sözcükte *anlam daralması* olduğunu söyleyebiliriz.

Ḳulluḳta bitig birür ü yüz şādılık iter
Zülf ü ḥādīḡa sünbül ü reyḥān, çemeninde

(SD 494)

Hem uşol tofraḡdın saçıp ḳurutuḡ nāmeni

Yazsaḡız ol ayḡa cismim tofraḡ olḡandın bitig

(BV 329/3)

Sözlemek boldı bitig birle vü kömek uyḡuda

Ḳorḡaram kim luṡfi ḥālī bolmaḡay mundın beter

(LD 530)

Bitidi her şarı ‘uşşāḡıḳa vefa bitigin

Meger uşaldı yetişken zamān ḡalem bizge

(NH 61/4)

Bökē

Sözcük Anadolu ağızlarında ‘*güçlü, elebaşı, pehlivan yapılı*’ anlamında kullanılmaktadır (**THADS, 2009: 767**). Günümüz lehçelerinde de kullanımını sürdürmektedir: **YUyg.** *böke*; **Kır.** *bökö*; **Alt.** *bökö*; **Hak.** *möke~pöke* (**Ercilasun, 2014: 446**).

Clauson DLT’deki ‘*büyük yılan*’ anlamına ve mecazi olarak ‘*güçlü savaşçılar*’ anlamına rağmen delillerin ters yönde olduğunu ve Moğolca alıntı olabileceğini söyler. Ayrıca Kuzeydoğu *pökö/bökö* Tarançi *böke* Kırgızca *bökö* olarak yaşadığını belirtir (**Clauson, 1972: 324**). Zuhall Kargı Ölmez, DLT’deki ‘*büyük yılan*’ anlamından sonra sözcüğün Çağatay Türkçesinde ‘*pehlivan, kahraman, kuvvetli, cesur*’ anlamında kullanıldığını söylemiştir (**Ölmez, 1996: 295**). Gülensoy, sözcüğün kökenini *bök-* olarak gösterir (**Gülensoy, 2007: 173**).

İlk olarak Köktürkçede karşımıza çıkmaktadır. Sözcük ses olarak herhangi bir değişikliğe uğramadan **böke** biçiminde kullanılmıştır. Sözcük **Köktürkçede** ‘*yiğit savaşı*’ (KÇ 17); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*büyük yılan*’; ‘*kahraman*’ (DLT III 227); **Çağatay Türkçesinde** ‘*kahraman, yiğit, güreşçi, güçlü adam*’ (Seng.138r.I) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesindeki ‘*büyük yılan*’ anlamı daha sonradan kaybolarak **anlam daralmasına** uğramıştır.

Üçüsi tağı mirgen ve böke irdi.

(ŞT 95b/16)

Bul-

Standart Türkiye Türkçesinde anlam alanı çok geniştir. ‘*arayarak veya aramadan bir şeyle, bir kimse ile karşılaşmak*’, ‘*bir şeyi elde etmek*’, ‘*kaybedilen bir şeyi yeniden ele geçirmek*’, ‘*varlığı bilinmeyen bir şeyi ortaya çıkarmak*’, ‘*ilk kez yeni bir şeyi ortaya çıkarmak, icat etmek*’, ‘*istenilen şeye kavuşmak, nail olmak*’, ‘*bir yere bir noktaya erişmek, ulaşmak*’, ‘*herhangi bir görüşe, bir yargıya varmak*’, ‘*seçmek*’, ‘*sağlamak, temin etmek*’, ‘*cezaya uğramak*’, ‘*hatırlamak*’ (TS, 2011: 410). Çağdaş Türk lehçelerinde bul- sözcüğünün karşılığı olarak daha çok tap- ve türevleri kullanılmıştır. Sözcüğün birkaç lehçede yaşadığını görmekteyiz. **Az. T. bulmag** (KTLS, 1991: 84); **Yak. bul-** (Ayazlı, 2016: 92).

Clauson, sözcüğün anlamını ‘*bulmak*’ olarak verip ‘*elde etmek*’ genişletilmiş anlamlarıyla da kullanıldığını belirtmiştir. Ayrıca erken dönemde kullanılmasına rağmen bugün sadece Osmanlıcada yaşadığını söylemiştir. **bul-** ve **bol-** sözcüklerinin fonetik olarak ayırt edilemeyeceğini de söylemiştir (Clauson, 1972: 332).

İlk olarak Köktürkçede karşılaştığımız sözcük temel ve mecaz olarak birçok farklı anlama sahiptir. Sözcük ses bakımından herhangi bir farklılığa uğramadan sürekli **bul-** şeklinde kullanılmıştır. Sözcük **Köktürkçede** ‘*elde etmek*’ (KT D 31); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*bulmak, elde etmek*’ (TT I 7, 10; U II 36, 43); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*bulmak*’ (DLT II 22; KB 3801; AH 378), ‘*bulmak, görmek, rastlamak, karşılaşmak, bilmek*’ (TIEM 73 175r/6), ‘*nail olmak, elde etmek, erişmek, nail kılmak, kavuşturmak*’ (TIEM 73 47r/3), ‘*ganimet almak*’ (TIEM 73 135r/1), ‘*hidayete ermek*’ (TIEM 73 315r/4); **Harezm Türkçesinde** ‘*bulmak, elde etmek, edinmek, erişmek*’ (NF 244/5; KE

186r/9), ‘yakalamak’ (HKT 178a/2), ‘bulmak, hissetmek’ (HKT 237/6); Kıpçak Türkçesinde ‘bulmak’ (KTS 37); Çağatay Türkçesinde ‘bulmak’ (Seng. 138r.11) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde birçok anlamı bulunan sözcük zamanla bu anlamlarını kaybedip *anlam daralmasına* uğramıştır.

Vaşlınğdın öğün hiç nime hağdın tilemes min

*Yā rab ki icābet **bula** bu bende du‘āsı*

(LD 1889)

Neñ ü nāmūs terk itip min bī-riyā boldım yana

*Şayha şöhre āfetin kılmaşğa yol **buldum** yana*

(ŞHD 167b/5)

Zāhid kim alur derem yā dīnār

*Sat ānı adın-ka **bul** hārīdār*

(GT 97/5)

*Oķı yétgeç kim **bulur** cān birle köñglüm muğ-beçe*

İztrāb érmes başak üstide eylerde talaş

(NH 431/5)

Bütün

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde ‘eksiksiz, tam; çok sayıdaki varlık ve nesnelerin hepsi; bozuk olmayan (para); parçalanmamış; birlik, tamlık’ (TS, 2011: 425) gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Sözcük aynı zamanda Çağdaş Türk lehçelerinde de yaygındır: Az., Kırg., Özb.T. *bütün*; Trkm. T. *bütin*; Kzk. T. *bütün*; Gag. T. *büttün*; Kırg. T. *büt*; Alt. T. *büdün*; Bşk. T. *bötön*; Kumd. T. *püdün*; YUyg. T. *pütün-pütkül* (Gülensoy; 2007: 196). Ayrıca Anadolu ağızlarında *bütöyü* biçimine de rastlanmaktadır (THADS; 2009: 830).

Clauson, sözcüğün *büt*-’ten türemiş isim olduğunu ve anlamının ‘bütün, tam’ olduğunu söylemektedir. Ayrıca *-ü-* sesinin hiçbir zaman *-i-* olmadığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 306). Erdal ve Gülensoy sözcüğün kökünü *büt*-olarak gösterir (Erdal, 1991: 301; Gülensoy, 2007: 196). Doerfer, sözcüğün Türkçeden Moğolca, Vogulca, Çeremişçe, Tunguzca, Balkan dilleri ve Arapçaya geçtiğini söyler (Doerfer, II:

719). Hasan Eren de sözcüğün kökünün *büt-* fiilinden *-n* ekiyle türemiş olduğunu belirtir (Eren, 1994: 406).

Sözcük tarihî dönemlerin hepsinde *bütün* şeklinde kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ‘*bütün*’ (Man. I 28, 26); Karahanlı Türkçesinde ‘*doğru, dürüst, sahih, bütün*’ (DLT I 224; KB 2585, AH 58), ‘*muhakkak ki, şüphesiz ki*’ (RKT 29/45a1), ‘*birleştirme, bitişirme, bitişik, bitleştirilmiş*’ (TIEM 73 235r/6), ‘*gerçek*’ (DLT I 398); Harezmi Türkçesinde ‘*bütün, tam, eksiksiz, noksansız*’ (NF 118/12; KE 72r/2), ‘*doğru, gerçek*’ (MM 160/3); Kıpçak Türkçesinde ‘*bütün, tam*’; ‘*sahih, sağlam*’ (KTS 40); Çağatay Türkçesinde ‘*hep, bütün, tam*’ (LÇT 76; Seng. 130v.6) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde birçok anlama sahip olan sözcük Çağatay Türkçesinde bu anlamlarını yitirerek *anlam daralmasına* uğramıştır.

*Ve eger şüret bütün bolsa namāzda ve
hem namāzdın özge vaқта mekrüh turur*

(ÇFK 54a/7)

*Tiğ ile yardı mu köksünġni dimenġ
İylemes tiğ ile hod anı bütün*

(BV 456/2)

*Qoymadı ġamlıq köngülni nāhun-i ġasret bütün
Tīşe-i Ferhāddın andağ ki kūh-ı bī-sütün*

(YED 251/1)

*Yağşıraq budur kim beytü’l-mağdis tüketmegi hemānçe fırsat
mağşūd irdi kim ‘aşā bütün irdi*

(TEH 712a/16)

Çalığ

Clauson, sözcüğün *çal-*’tan türemiş bir isim olduğunu ve *sorug*’un bir uzantısı olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bu sözcüğün sadece Altaycada *çalū* biçiminde ve ‘*şaman davulu*’ anlamında kullanıldığını belirtmektedir. Osmanlıcadaki çalık biçiminin Farsça *çālāk* ‘*hızlı, çevik*’ sözcüğünden geldiğini ifade etmektedir (Clauson, 1972: 419). Erdal, EDPT’de Eski Türkçeden örnek verilmediğini fakat Eski Türk Şiiri adlı eserde bu sözcük

için bir örnek bulunduğunu söyler. Fakat bu örneği DLT'deki anlamla bağdaştırmanın zor olduğunu da belirtir (Erdal, 1991: 185).

Sözcük ses bakımından Karahanlı ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde *çalıg* olarak görünürken Harezmi ve Kıpçak Türkçesi dönemlerinde *çalık* biçimindedir. **Karahanlı Türkçesinde** 'kaybolan bir şeyi sorma' (DLT I 374), 'önemli bir iş olduğu zaman beylerin, yanlarına gelsinler diye köylere ve göçebelere gönderdikleri haber' (DLT I 374); **Harezmi Türkçesinde** 'çaresiz, deli, divane' (KE 68v.12), 'gâfil' (İML 152); **Kıpçak Türkçesinde** 'yaramaz, afacan'; 'başı sert at'; 'kılıçla vurma, kesme' (KTS 46); **Çağatay Türkçesinde** 'hızlı, süratli giden at' (Seng. 209r.2) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı ve Harezmi Türkçesi dönemlerinde birçok anlamı bulunan sözcük Çağatay Türkçesinde bu anlamlarını kaybederek *anlam daralmasına* uğramıştır.

*Ger Kuyuşım bolsa raķib bolgū dēk ēmgenmesūn
Tevsen-i eflak nevçūn kim ērūr bī-ħad çalıg*

(NH 503/8)

Çek-

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde oldukça fazla anlam çeşitliliğine sahiptir. TDK Türkçe Sözlük'te 43 farklı anlamı vardır (TS, 2011: 514). Çağdaş Türk lehçelerinde az da olsa görülmektedir. **Az.** *çākmāk*; **Trkm.** *çekmek* (KTLS, 1991: 122-123). Ayrıca **Öz.** *çēkmāķ* (ÖTİL, II/363). Lehçelerde daha çok *tart*-biçimine rastlanmaktadır.

Clauson, sözcüğün asıl anlamının belirsiz olduğunu temel anlamı olan 'çekmek' dışında 'ödünc almak (para), acı çekmek, sigara çekmek, çekilmek' gibi birçok anlama sahip olduğunu söylemiştir. Ayrıca Standart Türkiye Türkçesinde otuz farklı anlamı olduğundan bahsetmektedir (Clauson, 1972: 413).

Taradığımız tarihî metinlerde sözcüğün herhangi bir ses değişikliğine uğramadığını görüyoruz. **Karahanlı Türkçesinde** 'ip, bağ vb. şeyleri çekmek'; 'kan almak, hacamat yapmak'; 'yazıya noktalar koymak, noktalamak' (DLT II 21); **Harezmi Türkçesinde** 'çekmek, yolmak' (KE 249r/17), 'çekmek, dayanmak, katlanmak' (HŞ 4658); **Kıpçak Türkçesinde** 'bir şeyi bir yerden çekmek'; 'katlanmak, tahammül etmek' (KTS 47); **Çağatay Türkçesinde** 'çekmek, uzatmak, tartmak' (Seng.219v.13; AL 1646) anlamlarında kullanılmaktadır. Karahanlı Türkçesi döneminde birçok anlama sahip olan

sözcük Çağatay Türkçesi döneminde bu anlamlarından birkaçını kaybederek *anlam daralmasına* uğramıştır.

*Gerçi ‘ışkıngda çekkenim bî-dād
Ëyledür kim sipihr bërmes yād*

(SS 1969)

*Boy çekting ü āfāk içide kıptı kıyāmet
Hey hey ni belā serv-i hırāmān yetilip sen*

(LD 1279)

*Luḫ ēyle özünġ sarı yolum çek
Çekting çü yolum tutup kolum çek*

(LM 107)

*Ün çekker mën ‘ışk ara bir nergis-i cādū körüp
Bağlağan it dëk ki feryād eylegey āhū körüp*

(NH 118/1)

Çekil-

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde birçok anlama sahiptir. ‘çekme işi yapılmak; kendini geriye veya bir yana çekmek; bir işten bir görevden kendi isteğiyle ayrılmak, istifa etmek; azalmak; yok olmak; bir yerden uzaklaşmak, bir yere uğramamak; geri gitmek, ricat etmek; katılmamak, vazgeçmek; katlanmak, üstlenmek, tahammül etmek; tartılmak; parça halindeki et kıyma biçimine getirilmek; uzaklaşmak, araya mesafe koymak’ (TS, 2011: 511). Çağdaş Türk lehçelerinde de yaygındır: Öz., YUyg. çekiniş; Kırg. çeginü; TatK. çiginü~çigü; Bşk. siginiv; Kzk. şeginüv (Gülensoy 2007: 227).

Kökenini çek- olarak gösteren Clauson, bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 415).

Ses bakımından herhangi bir değişiklik yaşamayan sözcük anlam bakımından şu değişikliklere uğramıştır: Karahanlı Türkçesinde ‘yaziya noktalar konmak, noktalanmak’ (DLT II 133); Kıpçak Türkçesinde ‘bitmek, ayrılmak’; ‘suyu boşaltılmak, çekilmek’; ‘tartılmak’ (KTS 47); Çağatay Türkçesinde ‘çekilmek’ (Seng. 220r.1) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde birçok farklı anlama gelen sözcük zamanla bu anlamlarını kaybederek *anlam daralmasına* uğramıştır.

*Ḳadīḡ hecrīde yüz dīvār ūze ḳoydum çü za‘ fīmdın
Ḳékildi bir elif her ḳatre eşkimdın nişān anda*

(NH 35/2)

*Mesīḡ ignesi Meryem égirgen ip bile güya
Ḳékilip ignige cān-baḡşlıḡ tonı tikiliptür*

(NH 307/5)

*Nāme-i hecrim ara şafḡa-i takvīm kibi
Eşk ḳanı bile her sarı çikilmiş cedvel*

(BV 383/3)

*Felek daḳāyıḳıdın kimse baş çıkarmadı hergiz
Kim uşbu riştenīḡ asru tügünleri çékiliptür*

(NH 307/8)

Çektür-

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde ‘çekme işini yaptırmak; birini sıkıntılı duruma sokmak, içinden çıkılmaz duruma düşürmek’ anlamlarında kullanılır (TS, 2011: 515).

Sözcüğün kökünü **çek-** olarak gösteren Clauson, bazı modern lehçelerde yaşadığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 414).

Her zaman **çektür-** biçiminde kullanılan sözcük ses bakımından herhangi bir değişikliğe uğramamıştır. **Karahanlı Türkçesinde** ‘yazının noktalarını koydurmak, noktalatmak’ (DLT II 181), ‘kan aldirmek’ (DLT II 181); **Kıpçak Türkçesinde** ‘çektirmek’ (KTS 48); **Çağatay Türkçesinde** ‘çektirmek’ (Seng. 219v.28) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde birçok farklı anlama gelen sözcük zamanla bu anlamlarını kaybederek **anlam daralmasına** uğramıştır.

Andaḳ ki ḡalīl otın zamane

Çektürgey dūd ara zebāne

(LM 514)

Çıbıkan

Sözcük bugün Standart Türkiye Türkçesinde ‘*vücudun herhangi bir yerinde oluşan ve çoğu, deride veya deri altında şişkinlik, kızartı, ağrı ve ateş ile kendini gösteren irin birikimi*’ (TS, 2011: 528) anlamında yaşamaktadır. Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Trkm.** *çīban*; **Kırg.** *çıykan*; **Alt.** *çıykan* (Gülensoy, 2007: 234). **Az.** *çiban*; **Kzk.** *şiykan*; **Bşk.** *sikan*; **Özb.** *çipkan*; **YUyg.** *çipkan* (KTLS, 1991: 128-129).

Anlamını ‘*hünnap meyvesi*’ olarak veren Clauson, mecazi olarak ‘*iltihaplı çiban veya ülser*’ olduğunu verir. Muhtemelen Hintçe bir alıntı olduğunu da belirten Clauson, **-k-** sesinin Orta dönemde düştüğünü Osmanlıca *çiban*, Türkmençe *çīban* biçimlerini de göstermiştir (Clauson, 1972: 396). Gülensoy, Tekin’den alıntı olarak sözcüğün **çīpğan* kökünden gelmiş olabileceğini belirtir (Gülensoy, 2007: 234). Doerfer sözcüğe ‘*çiban*’ anlamını vermektedir. Kökenini ise *çīp-* biçiminde göstermektedir. Ayrıca Türkçeden Moğolcaya geçtiğini belirtir (Doerfer, III: 1151).

Bu sözcük ses olarak oldukça farklı bir seyir izlemiştir: **Uygur Türkçesinde çubağan** ‘*innap*’ (H II 22, 39); **Karahanlı Türkçesinde çıbıkan** ‘*hünnap meyvesi*’; ‘*çiban*’ (DLT I 448); **Çağatay Türkçesinde çiban** ‘*çiban*’ (Seng.215v.14) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerindeki ‘*hünnap meyvesi*’ anlamı daha sonradan kaybolmuştur. Bu nedenle sözcükte *anlam daralması* olduğunu söyleyebiliriz.

İrür çemende yüzünğnünğ gedāyı aq gül kim

Köründi barça yamağlığ çībanı üzre mamuq

(BV 321/4)

Dāğ örterge çībanım iç ü taşı kalmadı

Bağladım merhem çībandın kaldı ger ismi mamuq

(BV 322/5)

Taşlaban dāğlarım merhemi birle mamuğın

Tilbedür-min ki çībanın salıp olğay yalanaç

(FK 104/4)

Çık-

Sözcüğün TDK Türkçe Sözlük'te 56 anlamı vardır (TS, 2011: 533-534). Çağdaş Türk lehçelerinde de yaşamaktadır: Trkm., TatK., Kırg., Alt., Tel. *çık-*; Az. *çix-*; Öz. *çık-*; Nog., Kzk., KKlp., Kaç., Şor. *şık-*; Sag., Kob. Bşk. *sık-* (Gülensoy, 2007: 235).

Sözcüğe '*çıkmaq; dışarı çıkmak*' anlamını veren Clauson, Güneybatı'da XI. yüzyıldan önce kaydedilmemesinin tesadüfi olmadığını söylemektedir. Ayrıca *taşık-* sözcüğünün değişmiş biçimi olduğunu da kaydeder (Clauson, 1972: 405). İlk olarak Karahanlı Türkçesinde rastladığımız sözcük köken olarak **taş(>tış) 'dış' +ık->tışık->çık-* biçiminde gelişimini tamamlamış olmalıdır (Gülensoy, 2007; 235).

Sözcük tarihî dönemlerde her zaman *çık-* biçiminde kullanılarak herhangi bir ses değişikliğine uğramamıştır. Karahanlı Türkçesinde '*çıkmaq, ayrılmak, terk etmek; uzaklaşmak, itaatsizlik etmek; ölmek (can için); karşısına çıkmak, görünmek; bitmek, büyümek*' (DLT II 17; KB 745; AH 132; TIEM 73 9r/5), '*gizlenerek gitmek, kaytarmak, sıvışmak*' (TIEM 73 261r/2), '*ihramdan çıkmak*' (TIEM 73 79v/3), '*koşturmak, saldırmak*' (TIEM 73 323v/2), '*geçmek, nüfuz etmek, çıkmak*' (TIEM 73 392r/4), '*sefere çıkmak*' (TIEM 73 152r/3), '*hicret etmek, göçmek*' (TIEM 73 138r/7), '*ortaya çıkmak*' (TIEM 73 189v/5); Harezmi Türkçesinde '*dışarı çıkmak, ortaya çıkmak, belirlemek, yükselmek, kaçmak, erişmek, ölmek*' (NF 20/1; KE 82v/11; ME 114/2), '*sefere çıkma*' (HKT 193a/3), '*sürgüne gitme, sürgün*' (HKT 522b/6), '*çıkma, kalkma, dirilme*' (HKT 497a/8); Kıpçak Türkçesinde '*çıkmaq*'; '*yukarı çıkmak*'; '*bir şeyi bir şeye sarmak*' (KTS 50); Çağatay Türkçesinde '*çıkmaq*' (Seng. 218v. 29; AL 1643) anlamlarında kullanılmıştır. Özellikle Karahanlı ve Harezmi Türkçesi dönemlerinde birçok anlama sahip olan sözcük Çağatay Türkçesinde bu anlamlarını yitirerek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Tāze bütmiş érdi kögsüm çāki veh kim talpınıp

Çıkkalı ol rahneni her dem harāb éyler köngül

(GS 386/2)

Ni kim kıllur körünür ol büt-i sitem-ger hoş

Çü nāz u 'işve bile bezmdin çıkar ser-hoş

(BV 251/1)

*Cānım **çıkadur** derd ile cānānıma aytıŋ
Min hasta gedā hālını sulţānıma aytıŋ*

(LD 943)

***Çıktı** ol kāfir açıp ruhsārıdın yağmāsına
İy köŋül köz sakla imānıŋ gerekmez mü saŋga*

(YED 12/8)

Çıkar-

Sözcük, TDK Türkçe Sözlük'te 23 farklı anlama sahiptir (TS, 2011: 531). Çağdaş Türk lehçelerinde de yaşamaktadır: **Az.** *çıxarmag*; **Bşk.** *sığarıv*; **Kzk.** *sığaruv*; **Kırg. T.** *çığarū*; **Öz.** *çıkarmaq*; **Tat.** *çığaru*; **Trkm.** *çıkarmak*; **YUyg.** *çıkarmak* (KTLS, 1991: 128-129).

Sözcüğün kökünü **çık-** olarak alan Clauson, anlamını 'çıkarmak, göndermek' olarak vermektedir (Clauson, 1972: 410). Gülensoy sözcüğün kökenini **taş 'dış'>taşgar-* biçiminde göstermektedir (Gülensoy, 2007: 236).

Sözcük Kıpçak dönemi dışında her zaman **çıkar-** biçimindedir. Kıpçak döneminde ise **çıkar-/çıgar-** biçimindedir. **Karahanlı Türkçesinde** 'çıkarmak, ortaya çıkarmak, göstermek' (DLT II 83; KB 2656; AH 402; TİEM 73 40v/5), 'çekip almak, ayırmak, soymak' (TİEM 73 322v/5), 'çıkarmak, çıkarmaya çalışmak, çözmek, istinbat etmek, çıkarmayı arzu etmek' (TİEM 73 322v/5), 'sarkıtmak' (TİEM 73 129r/2); **Harezm Türkçesinde** 'çıkarmak, kovmak, sürmek' (NF 51/1; KE 149r/14; ME 211/6), 'ortaya çıkarmak, göstermek' (HKT 306b/2), 'seçmek, ayırmak' (HKT 376a/1), 'elde etmek, sağlamak' (HKT 258b/3), 'yetiştirmek, çıkarmak' (HKT 153a/9), 'kurtarmak' (HKT 237b/8), 'netice çıkarmak, ne olduğunu bilmek, anlamak' (HKT 88b/8), 'hayata kavuşturmak, diriltmek' (HKT 149b/1), 'yapmak, yaratmak' (HKT 149b/1), 'elbise çıkarmak' (İML 108); **Kıpçak Türkçesinde** 'çıkarmak, çekip çıkarmak'; 'uzatmak' (KTS 50); **Çağatay Türkçesinde** 'çıkarmak' (AL 1644; Seng.219r.5); 'kız kardeşini talibine vermek' (Seng. 219r.5) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı ve Harezm Türkçesi dönemlerinde birçok anlama sahip olan sözcük Çağatay döneminde bu anlamlarını yitirerek *anlam daralmasına* uğramıştır.

*La‘ lîngni istemem ki ağızdın **çıkarğa-mên***

Bir hasta dèk ki cānını ağızda asramış

(BV 262/3)

Hecr deştin veh n’ètip kat’ eyleyin kim her tiken

*Baş **çıkarur** arkasıdın çün kefimga sançılur*

(NH 231/2)

Rüsül sürmedi lā-mekān üzre merkeb

*Sin irdin bu meydānda kim at **çıkarđıñ***

(FK 351/6)

Müşterī birle Zūhalnıng yarısını sin kiter

*Sin kırānıdın alıp baş atsang anğa ot **çıkar***

(ŞHD 189b2)

Çöb

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde ‘*saman inceliğinde herhangi bir sap, dal veya tahta parçası; yararsız, pis veya zararlı olduğu için atılan ufak tefek şeylerin hepsi*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 555-566). Sözcük Çağdaş Türk lehçelerinde de varlığını sürdürmektedir: **Trkm., Kırg., Alt., Tel. çöp; Nog., KKlp., Kzk., Şor. şöp; TatK. çüp, Bşk. süp, Çuv. şüp~şüpě** (Gülensoy, 2007: 255).

Clauson, sözcüğün öncelikle ‘*tortu*’ anlamına sahip olduğunu fakat zamanla ‘*değersiz, çöp*’ anlamında kullanıldığını belirtmektedir. Bazı ses değişiklikleriyle bütün modern lehçelerde yaşadığını da belirtmektedir (Clauson, 1972: 394). Gülensoy, Tietze’nin sözcüğün Kürtçeden gelmiş olduğu yolundaki görüşüne karşı çıkmaktadır (Gülensoy, 2007: 255).

Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde **çöb** şeklinde görülen sözcük Harezmi Türkçesi döneminden itibaren **çöp** şeklinde görülmektedir. **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*çöp, pislik, bulanıklık, boş şekil*’ (U I 14, 3); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*çöp*’ (DLT III 119), ‘*şarabın tortusu*’; ‘*tutmaç parçası*’ (DLT I 318); **Harezmi Türkçesinde** ‘*çöp*’ (KE 43r/3; ME 56/4); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*çöp, artık*’ (KTS 53); **Çağatay Türkçesinde** ‘*çöp*’ (Seng. 211v.3; LÇT 153) anlamında kullanılmaktadır. Karahanlı Türkçesi döneminde ‘*şarap tortusu, tutmaç parçası*’ gibi anlamlarda kullanılan

sözcük Çağatay Türkçesi döneminde bu anlamlarını kaybederek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Bî-edebleri tayak itmes mi hūb

Ĥaresni mollā ider bil zarb-ı çöb

(LÇT 153)

Esri

Clauson, 'benekli' anlamından sonra bu sözcüğün 'leopar' anlamına dönüştüğünü söylemiştir (Clauson, 1972: 250).

Sözcük tüm dönemlerde *esri* biçiminde kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde 'lekeli, benekli, puanlı' (IrkB. 49), 'bir hastalık' (H II 22, 19); Karahanlı Türkçesinde 'kaplan, tekir renk, kaplan rengi' (DLT I 126; KB 2310); Kıpçak Türkçesinde 'pars' (KTS 76); Çağatay Türkçesinde 'kar leoparı, vaşak' (PC III) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesi dönemindeki 'bir hastalık' anlamını daha sonradan kaybederek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Estür-

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde 'esmesini sağlamak' anlamında yaşamaktadır (TS, 2011: 821).

Clauson, sözcüğün kökenini *es-* olarak göstermiştir (Clauson, 1972: 244).

Sözcük tarihî metinlerde ses ve şekil değişikliğine uğramadan *estür-* biçiminde kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde 'estirmek' (TİEM 73 118r/4), 'uzattırmak, çektirmek, gerdirmek' (DLT I 221), 'elettirmek' (DLT I 221); Harezmi Türkçesinde 'estirmek' (KE 138r/8); Çağatay Türkçesinde 'estirmek' (Seng. 101r.21; AL 359) anlamlarında kullanılmıştır. İlk olarak Karahanlı Türkçesinde karşımıza çıkan sözcük birçok anlamda kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinde bu anlamlarını kaybederek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Şubḥ çūn esti şabā içkil kadeḥ kim bolmagunḡ

Şen vü köp estürgüsi bu bāḡ ara devran şabā

(FK 39/7)

Êşid-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*kulakla algılamak, duymak; haber almak*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1224). Lehçelerde de yaşamaktadır: Az., Öz., Trkm., Kırg. *eşit-*; Kzk. *esit-*; Bşk., TatK., YUyg. *işit-* (Gülensoy, 2007: 44).

Hem tarihî hem de modern lehçelerde oldukça yaygın bir sözcüktür. Clauson, sözcüğün anlamını ‘*duymak, dinlemek*’ olarak vermektedir. Kelimenin DLT’de *üşet-*’ten sonra gelmesini *é* sesine bir işaret olarak görür. Ayrıca Runik metinlerde ikinci ünsüzün daima *-d-* olduğunu ve Karahanlı Türkçesinden itibaren *-t-* olmaya başladığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 257). Kökeni konusunda bir belirsizlik vardır.

Bu sözcük Clauson’un da belirttiği gibi Karahanlı Türkçesinden itibaren *-t-*’li olarak yazılmaya başlanmıştır. İlk ünlüsü ise her zaman *é* ile yazılmıştır. Bazen *i*’li şekillere de rastlanmaktadır. İlk olarak Köktürkçede karşımıza çıkmıştır. Sözcük Köktürkçede ‘*işitmek*’ (KT G 2); Eski Uygur Türkçesinde ‘*işitmek*’ (Suv. 490, 20; TT VII 49, 41); Karahanlı Türkçesinde ‘*işitmek, duymak, dinlemek*’ (TIEM 73 230r/5; RKT 27/23a3), ‘*hissetmek, idrak etmek, bilmek*’ (TIEM 73 228r/9), ‘*ünsiyet ettirmek, alıştırmak, sevdirmek*’ (TIEM 73 449v/2), ‘*bellemek*’ (TIEM 73 420v/6); Harezmi Türkçesinde ‘*işitmek, duymak*’ (NF 69/17; HKT 534b/7), ‘*dinlemek*’ (HKT 534b/7); Kıpçak Türkçesinde ‘*işitmek, duymak*’ (KTS 76); Çağatay Türkçesinde ‘*işitmek*’ (AL 391) anlamlarında kullanılmıştır. İlk olarak Köktürkçede karşımıza çıkan sözcük Karahanlı döneminde birçok anlam kazanmıştır. Çağatay Türkçesinde ise bu anlamların büyük kısmını kaybederek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Ol söz aytsa işitmeli dep kulağların tutar érdiler

(TEH 696a/4)

Mén aytım encümen içre bu kızda yazuğ yok.

Ey beli égri qarı sên eşit sözüm tüzidin

(GT 184/9)

Bir şāhib-dil bahīl sözün eşitip aytur. Qur’ān til

uçıda turur ve qurbān cānı içide

(GT 183/4-6)

Ey köngül hūr u perī vasfın eşittim güyiyā

Hîç kıysı âdemîlikda émes insança hūb

(NH 87/8)

Evir-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*döndürmek, çevirmek; yapısını değiştirmek, taklip etmek*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 836). Günümüz lehçelerinde de **Kzk. äür-är, Çuv. aver** (Gülensoy, 2007: 349) biçimlerinde kullanılmaktadır. Özbekçede de **ävrämâk** biçiminde yaşamaktadır (ÖTİL, I/24).

Clauson sözcüğün anlamını ‘*çevirmek, tercüme etmek*’ gibi sözcüklerle karşılar. Ayrıca **çevür-** ve **tevür-** sözcüklerle ilişkili olduğunu ve bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtir (Clauson, 1972: 14). Gülensoy, sözcüğün kökenini **äbir->*ew-ür-* biçiminde gösterir (Gülensoy; 2007: 349).

İlk olarak Köktürkçe döneminde karşımıza çıkan sözcük **evür-** biçiminde düz ünlülü olarak yazılmıştır. Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren yuvarlaklaşarak **evür-** biçimine geçmiştir. Muhtemelen **-v-** sesinin etkisiyle bir yuvarlaklaşma meydana gelmiştir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘*evirmek, çevirmek*’ (BK D 25); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*evirmek, çevirmek*’ (Pfahl. 23, 25), ‘*tercüme etmek, bir dilden başka dile çevirmek*’ (ETG 265); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*çevirmek, evirmek; döndürmek, altını üstüne getirmek*’ (DLT II 82; KB 3205; AH 424), ‘*çevirmek, vazgeçirmek*’ (TİEM 73 160v/1), ‘*döndermek, iade etmek*’ (TİEM 73 211r/8), ‘*çevirmek, evirip çevirmek, muhtelif suretlerde arz etmek*’ (TİEM 73 259v/3), ‘*uzaklaşmak, uzak olmak, yüz çevirmek, öte gitmek, uzak durmak*’ (TİEM 73 212r/8), ‘*men etmek, alıkoymak*’ (TİEM 73 276r/9), ‘*aldırmak*’ (TİEM 73 195v/5), ‘*çevirmek, uzaklaştırmak*’ (TİEM 73 125r/5), ‘*silmek, döndürmek, başkalaştırmak, değiştirmek*’ (TİEM 73 64v/1), ‘*açıklamak*’ (TİEM 73 234r/2), ‘*çıkıp gelmek, karşılamak, öne atılmak, yönelmek*’ (TİEM 73 327v/8), ‘*savaştan dönüp kaçmak*’ (TİEM 73 132v/7), ‘*değiştirmek, başkalaştırmak, dümdüz etmek*’ (TİEM 73 64v/1), ‘*çevirmek (hayret ve ızdırap içerisinde bırakarak istikrarsız kılmak)*’ TİEM 73 105v/8), ‘*hazırlamak, kible tayin etmek*’ (TİEM 73 17r/5); **Harezm Türkçesinde** ‘*çevirmek, döndermek, değiştirmek*’ (NF 280/12; KE 38v/16), ‘*evirip çevirmek, tersini çevirmek*’ (HKT 188a/3), ‘*yüz çevirmek*’ (HKT 397b/8), ‘*yönelmek, dönmek*’ (HKT 189a/3), ‘*yöneltmek, döndürmek, göndermek*’ (HKT 364b/7), ‘*açıklamak*’ (HKT 131b/1); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*evirmek*’ (KTS 78); **Çağatay Türkçesinde** ‘*çevirmek, döndürmek*’ (AL 514; Seng. 118r.14) anlamlarında kullanılmıştır. Özellikle Karahanlı

Türkçesinde birçok anlama sahip olan sözcük zamanla bu anlamlarını yitirerek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Dêrler ki evâyilde, kim yüz kıble-i haķikîğa keltürdi ve halkdın yüz évürdi

(NM 14)

Kaçan düşmen peydā boldı érse, uruş peydāsıdın alındaķı dost-lar arķa ewürdi-ler (GT 33/11)

Çü mendin yüz évürdüñ tañ émes başıñğa évrülsem

Bu ser-gerdānlıgımğa gerdiş-i aħter érür bā' is

(NH 164/6)

Évürse her sarı tañ yok yüzini āhımdın

Ki çayķalur yel eger asru tünd bolsa çerāğ

(NH 500/2)

Evril-

Standart Türkiye Türkçesinde 'bir biçimden başka biçime doğal olarak dönmek' anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 839).

Clauson sözcüğün kökenin *evir-* olarak açıklamış ve 'dönmek, yüz çevirmek' gibi anlamlara sahip olduğunu söylemiştir (Clauson, 1972: 14).

Sözcükle ilk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşılaşıyoruz. Eski Uygur Türkçesinde *evril-* olarak düz şekliyle görülen sözcük Karahanlı Türkçesinden itibaren yuvarlaklaşarak *evrül-* şekline gelmiştir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** 'evrilmek, dinini değiştirmek, çevrilmek, dönmek, davranmak' (Suv. 192, 4; Ust. 194, 3); **Karahanlı Türkçesinde** 'dönmek, devretmek' (DLT I 248; TIEM 73 17r/2; RKT 30/53a3), 'ayırt etmek, haczetmek, fasletmek, araya girmek' (TIEM 73 315r/8), 'çevrilmek, yer değiştirmek, değişiklik yapmak' (TIEM 73 258v/9), 'dönüvermek, dönüşmek, inancından veya sözünden dönmek' (TIEM 73 242r/6), 'eski hallerine dönmek' (TIEM 73 374v/7); **Harezmi Türkçesinde** 'çevrilmek, dönmek, dönüşmek, debelenmek' (NF 179/6; KE 40v/11); **Çağatay Türkçesinde** 'dönmek, sapmak' (AL 518; Seng. 118r.29) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde birçok anlama sahip olan sözcük daha sonraki dönemlerde bu anlamlarını yitirerek *anlam daralmasına* uğramıştır.

*Èyle èvrüldi cām-ı noş-ā-noş
Ki țarabdın yetiști kökge ħuroş*

(SS 3870)

*Çü mendin yüz évürdüñ tang émes başingğa èvrülsem
Bu ser-gerdānligımğa gerdiş-i aħter érür bā' is*

(NH 164/6)

*Devr èyle burun yügür kırağdın
Èvrül başığa veli yırağdın*

(LM 2947)

*Ammā ay dèk yüzideki yulduz dèk közleri yıldızdın ağrılmadın pergār
dāyiresiniñ ħadeqa-sıda [e]vrülü turur érdi (GT 26/12)*

İsin-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘sıcak duruma gelmek; üşümesini gidermek; yadırgamaz olmak, hoşlanır olmak, alışmak, benimsemek; var olan gerginlik sona ermek’ (TS, 2011: 1127) anlamlarında kullanılmaktadır. Ayrıca lehçelerde **Az.** *isinmāk*; **Öz.** *isimāk*; **YUyg.** *issimak*; **Hlç.** *hissi-*; **Kırg., TatK.** *cılın-*; **Kzk.** *jılın-*; **Bşk., Trkm.** *yılın-* (Gülensoy, 2007: 419) biçimlerindedir.

Hem tarihî hem de modern lehçelerde sıklıkla kullanılan bir sözcüktür. Genellikle ‘ısınmak’ anlam alanıyla kullanılmıştır. Sözcüğün kökünü *isi-* olarak alan Clauson anlamını ‘kendini ısıtmak, ısınmak’ olarak vermiştir. Ayrıca mecazi olarak ‘dostça hissetmek, sıcak hissetmek’ anlamlarını da vermiştir. Sözcüğün bugün bazı değişikliklerle *isi-* olarak bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 248). Erdal da sözcüğün kökünü *isi-* olarak gösterir (Erdal, 1991: 602).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşımıza çıkmıştır. Sözcük tarihî metinlerin tümünde *isin-* biçimiyle yer almıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘ısınmak, sıcaklık duymak’ (Usp. 60, 17), ‘değerlendirmek, kıymet biçmek, hürmet, önem vermek’ (HTS. 43); **Karahanlı Türkçesinde** ‘ısınmak, sevmek, bağlanmak’ (DLT I 202; KB 2123); **Harezm Türkçesinde** ‘ısınmak’ (ME 152/4); **Kıpçak Türkçesinde** ‘ısınmak’ (KTS 114); **Çağatay Türkçesinde** ‘ısınmak’ (Seng. 101v.28) anlamlarında kullanılmıştır. İlk olarak Eski Uygur Türkçesi döneminde karşımıza çıkan sözcük ‘ısınmak’ anlamının yanında

'değerlendirmek, kıymet biçmek, hürmet, önem vermek' gibi anlamlarda kullanılıyordu. Sonraki dönemlerde bu anlamlarını kaybederek **anlam daralmasına** uğramıştır.

*Ot-dın ısınurğaça avuç aç
Köydürgü dik anğlasaṅ kiyin kaç*

(MK 82b/6)

Ḳām

Standart Türkiye Türkçesinde 'şaman' anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1287). Lehçelerde de kullanıldığı görülmektedir: **SUyg.** *kam*; **Tuv.** *ham*; **Hak.** *ham*; **Alt.** *kam* (Ayazlı, 2016: 132).

Clauson, sözcüğün 'büyücü, kâhin, sihirbaz' anlamlarında kullanıldığını ve Kuzeydoğuda birçok dilde yaşadığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 625). Abdülkadir İnan 'kam' sözcüğünün eski Türk din adamları için kullanıldığını Çin kaynaklarında VIII. yüzyıldan itibaren kullanıldığını DLT'de kâhin diye tercüme edildiğini ve İslam kaynaklarında ise XI. yüzyılda yazılan eserlerde geçtiğini belirtir (İnan, 1976: 54). Doerfer, sözcüğe 'şaman' anlamı vermektedir. Ayrıca Farsça ve Rusçada alıntı olarak yaşadığını belirtir (Doerfer, III:1409). Köprülü bu kelimenin Türk lehçelerinde yaygın olduğunu, DLT'de 'kâhin' anlamında olduğunu belirtir. Ayrıca LÇT'deki 'tabip, hekim, danışmend, filozof' anlamlarını da verir. Bu kelimenin Oğuzlar arasındaki önemini anlatmak için Ziya Gökalp'ten yaptığı alıntıda şunları belirtir: "Oğuzlarda kamlar sol kola, yani Üçoklara mensupturlar; binaenaleyh Üçoklar arasında kam tabirini çok miktarda görüyoruz: Kitab-ı Dede Korkud'da Bayındır Han'ın künyesi Kamgan Oğlu'dur, ki Kam Han oğlu olması lazım gelir. Yine Üçoklar içinde Kam Böre vardır, ki Bamsı Beyrek'in babasıdır. O halde Töre, Türklerin askerî ve siyasi mahiyeti haiz muahhar bir dinleriydi; büyücülük ise eski totemizm'in kalıntısı olmak üzere ruhlara tapan, sihir ve efsunlara kıymet veren eski dinleridir (Ziya Gökalp, 'Eski Türklerde İçtimai Teşkilat', Millî Tettebbular Mecmuası, sayı 3, s. 453-54)." (Köprülü, 2014: 99).

Eski Uygur Türkçesinden beri karşımıza çıkan sözcük her dönemde **kam** şeklinde yazılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** 'şaman, büyücü, sihirbaz' (TT VI 16, 018); **Karahanlı Türkçesinde** 'kâhin, şaman' (DLT I 283; KB 1065); **Harezmi Türkçesinde** 'kâhin' (HKT 546a/7);

Kıpçak Türkçesinde ‘şaman’; ‘sütüne’; ‘hekim’; ‘sihirbaz’ (KTS 124); **Çağatay Türkçesinde** ‘tabip, hekim, bilgili kişi’ (LÇT 222; Seng. 276v. 7) anlamlarında kullanılmıştır. İslamiyet öncesindeki geniş anlamları Kıpçak Türkçesine kadar devam eden sözcük, daha sonra bu anlamlarını yitirerek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Katıg

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde katı biçimiyle ve ‘sert, yumuşak karşıtı; hoşgörüsüz, acımasız, zalim, merhametsiz; düşünce ve davranışlarında belli ilkelere sıkı sıkıya bağlı olan; sıvıların ve gazların tersine, içinde bulunduğu yerin biçimini almayan, sulp; çok, aşırı derecede’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1349). Çağdaş Türk lehçelerinde de kullanılmaktadır: Bşk., **TatK. katı**, **Kzk. kattı**, **Kırg. katū**, **Öz. kattık**, **Az., Trkm. gatr**, **YUyg. kattık** (Gülensoy, 2007; 475).

Sözcüğün kökünü *kat-* olarak gösteren çeşitli şekillerde bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtmiştir. (Clauson, 1972: 597). Erdal, EDPT’de olmayan bazı örnekler vererek sözcüğün kökenini *kat-* olarak almaktadır (Erdal, 1991: 191).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşımıza çıkmaktadır. Karahanlı dönemine kadar *katıg* biçiminde kullanılan sözcük daha sonraki dönemlerde son ünlüsünü düşürerek *katı* biçiminde kullanılmaya başlamıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘katı, sağlam, cehd’ (TT I 7, 14), ‘pislik’ (TT III 12, 88), ‘karışık, katışık, karma’ (TT VII 26, 16); **Karahanlı Türkçesinde** ‘katı, sert, haşin, çetin, kuvvetli, şiddetli, elim, korkunç’ (DLT I 110; KB 478), ‘sert, acımasız’ (RKT 38/92b3), ‘(rüzgâr için) soğuk ve şiddetli’ (RKT 35/81b1), ‘şiddetli, sıkıntılı, çetin, zor’ (TİEM 73 169v/2), ‘kötü, kötülük’ (TİEM 73 6v/4), ‘şiddetli, kuvvetli’ (TİEM 73 377v/3); **Harezmi Türkçesinde** ‘katı, çok, zor, iyice, sağlamca, sert, sıkı, güç’ (NF 16/14; KE 5v/20); **Kıpçak Türkçesinde** ‘katı, sert, sağlam’; ‘çok, fazla, aşırı’; ‘şiddetli, sert’; ‘katık, ekmekle beraber yenilen süt, yoğurt gibi şeyler’ (KTS 130); **Çağatay Türkçesinde** ‘katı, sert acımasız’ (AL 2041; Seng. 267r.29) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı ve Kıpçak Türkçesi dönemlerinde birçok anlamda kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde bu anlamlarını kaybederek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Dime āsān gam-ı ‘ışık içre tiriklik hevesi

Vaşl ümmīdi katıg miñnet-i hicran müşkil

(YED 215/2)

*Sāmi‘ga **katıġ** kēlip begāyet*

Tolġandı özige bī-nihāyet

(LM 1809)

*Çün **katıġ** hengāmedür rıġlet iġer-min tün ü kün*

Kim özümni iylegey-min bī-ġod ol hengām ara

(FK 22/6)

*zāhirleri **katıġ** kōn dēk ve bāġın-ları ġarangı tün dēk ġaġġ ġabūlige ġābiliyyet-leri ma‘dūm taġı ‘ilm ü hūner ehliġa cāhiliyyet-leri ma‘lūm kōrdüm kim anlardın kōġli ġaġġ ġarafige yıġılmas taġı nefsim-ni otı ol otunġa yaġılmas. (GT 79/6-8)*

Kel-(g-)

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde gel- biçimindedir. TDK Türkçe Sözlükte 36 farklı anlamı verilmiştir (TS, 2011: 923-924). Lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Az.** *gālmāk*; **Bşk.** *kiliv*; **Kzk.** *kelüv*; **Kırg.** *kelü*; **Öz.** *kelmāk*; **Tat.** *kilü*; **Trkm.** *gelmek*; **YUyg.** *kālmāk* (KLTS, 1991: 264-265).

Sözcüğün anlamını Clauson, ‘*gelmek*’ ve ‘*geri dönmek*’ olarak vermiştir. Ayrıca bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 715).

Tarihî metinlerde sözcüğün yazımında yine [ġ] sesi dışında deġişiklik görülmez. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘*gelmek*’ (BK D 31); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*gelmek*’ (Suv. 624, 2); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*gelmek*’ (DLT II 25; KB 3303), ‘*cinsi münasebette bulunmak*’ (TİEM 73 27r/7), ‘*başına geçmek, ele almak*’ (TİEM 73 263r/2), ‘*kolayca gelmek, uğramak, rastlamak, karşılaşmak*’ (TİEM 73 196r/1), ‘*vaki olmak, tahakkuk etmek*’ (TİEM 73 394v/5), ‘*hicret etmek*’ (TİEM 73 308r/5), ‘*gelmek, hâsıl olmak, tahakkuk etmek*’ (TİEM 73 373r/6); **Harezm Türkçesinde** ‘*gelmek, meydana gelmek, zahir olmak, dönmek, dönüşmek, uygun düşmek, münasip olmak*’ (NF 57/12; KE 6v/10), ‘*gelip çatmak, kaçınılmaz olmak*’ (HKT 31a/9), ‘*yaklaşmak, yanaşmak, cinsî münasebette bulunmak*’ (HKT 33a/5); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*gelmek*’ (KTS 136); **Çaġatay Türkçesinde** ‘*gelmek*’ (AL 359; Seng. 315v.8) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesi döneminde birçok anlama sahip olan sözcük zamanla bu anlamlarını kaybederek **anlam daralmasına** uğramıştır.

Sözi-niñ açığı-nı sevmе-seneñ süçit kél

Ağız néçe me tüyiñni musıbet kılsa

(GT 46/6)

Artsun yengı ay tig sening kün kelmişçe devleting

Hem tolun ay dik iksügey, her kim anğa pejmān irür

(SD 131)

Közüm kararur kaçan ki kelse

Könglümde kaşı közi hayāli

(LD 1928)

Hāzret-i Fāṭıma radıya'llāhu 'anhā aydı sözleri bu turur resül 'aleyhi's-selāmğa hoş keldi (ÇFK 8a/15)

Kes-

TDK Türkçe Sözlük'te 26 farklı anlamı vardır (TS, 2011: 1400). Ayrıca lehçelerde de yaygın olarak kullanılmaktadır: **Az.** *käsmäk*; **Bşk.** *kisiv*; **Kzk.** *kesüv*; **Kırg.** *kesü*; **Öz.** *kesmāk*; **Tat.** *kisü*; **Trkm.** *kesmek*; **YUyg.** *käsmäk* (KTLS, 1991: 470-471).

Türk dilinin en temel sözcüklerinden bir olan bu sözcük bütün dönemlerde yaygın olarak kullanılmıştır. Clauson, sözcüğün anlamını '*kesmek, ayırmak*' olarak vermiş ve bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 748).

Tarihî metinlerin hepsinde **kes-** olarak kaydedilmiştir. **Eski Uygur Türkçesinde** *kesmek, kırmak* (HTS 17, 315), '*tayin etmek*' (Usp. 28, 2); **Karahanlı Türkçesinde** '*kesmek, yarmak, yok etmek, ortadan kaldırmak, sona ermek, parça parça etmek; hüküm vermek, anlaşmak, hesap görmek*' (DLT II 11; KB 363; AH 290), '*çokça yahut iyice kesmek, yarmak, yırtmak, parçalamak, dağıtmak, ayırmak, kesip biçmek*' (TİEM 73 268r/6), '*açılmak, kopukluk olmak, aralarındaki bağları koparmak*' (TİEM 73 251v/8), '*hayır hususunda cimrilik etmek, kısmak*' (TİEM 73 388r/8), '*ayrılmak, terk etmek, yalnız bırakmak, alakayı kesmek, irtibatını kesmek, küsmek*' (TİEM 73 62v/7), '*alakayı kesmek*' (TİEM 73 4v/5); **Harezmi Türkçesinde** '*kesmek, kırmak, tıraş etmek, terk etmek*' (NF 137/3; KE 51v/19), '*bölmek, ayırmak*' (HKT 165a/7), '*son vermek*' (HKT 243a/7), '*yok etmek*' (HKT 154b/9), '*geçişini önlemek*' (HKT 381a/8), '*kat etmek, geçmek, gitmek*' (HKT 198b/5), '*kesip geçmek, aşmak*' (HKT 283a/8), '*oymak, yontmak*' (HKT 573a/2), '*biçmek, devşirmek*' (HKT 542b/3), '*karar vermek, hükme bağlamak*' (HKT

398a/3), ‘kararlaştırmak’ (HKT 36a/6), ‘farz kılmak’ (HKT 335b/1); Kıpçak Türkçesinde ‘kesmek’ (KTS 140); Çağatay Türkçesinde ‘kesmek’ (Seng. 314r.24; AL 2339) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı ve Harezm Türkçesi dönemlerinde birçok anlamı bulunan sözcük Çağatay Türkçesinde bu anlamlarını kaybederek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Eger kıurbānlıknıŋ başını kesmeklikni cühüd veya tersāğa buyursa revā bolur
(ÇFK 79b/14)

Ƙanlı irinġli kıayınġ oġğa kıan yürgütdüm
Çapsa keser kıurç pülādğa tuġ bağlatdum

(ŞT 100b/2)

Salur Ƙazan başın kesti bermey amān
Alplar Bigler kören bar mu Ƙazan kibi?

(ŞT 99b/5-6)

Miķrāz ile lām-elifleri rüst
Ʀa‘n ehli tutup tilin kesip çüst

(LM 146)

Kesiş-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘birbirini kesmek; pazarlıkta herhangi bir fiyatta anlaşmak; erkek ve kadın, bakışlarla anlaşmak; bir nokta veya çizgi üzerinde birbirine kavuşmak’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1399). Ayrıca bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: YUyg. *kesiş-*; Öz. *kesiş-* (Ayazlı, 2016: 146).

Clauson, sözcüğün anlamını ‘kesmek için yardım etmek’ veya ‘kesmek’ olarak vermektedir. Ayrıca Osmanlıcada ‘anlaşmayı sonlandırmak, yerleşmek, oyun çizmek’ anlamlarına sahip olduğunu da söylemektedir (Clauson, 1972: 752). Erdal, EDPT’deki DLT’den alınan (somut anlamlı) birkaç örnek ve Usp.deki birkaç ekonomi metninde yer aldığını söyler. Anlamını da “hesaplaşmak, anlaşmaya varmak” olarak verir (Erdal, 1991: 561).

Sözcük tarihî metinlerde ses ve şekil açısından herhangi bir değişikliğe uğramadan *kesiş-* şeklinde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Eski Uygur Türkçesinde ‘kesişmek, uyuşmak, bir sonuca varmak’ (Usp. 114, 6);

Karahanlı Türkçesinde ‘kesmek işinde yardım etmek’ (DLT II 101); **Çağatay Türkçesinde** ‘kesişmek’ (Seng. 314v.5) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ‘uyuşmak, bir sonuca varmak’ anlamında kullanılan sözcük daha sonradan bu anlamını kaybederek *anlam daralmasına* uğramıştır.

*Köngülni şūhlar andağ talaştılar kəsişib
Ki kalmadı men-i bī-dil naşibi pergendi*

(FKÇTS 6690)

Kêt-

TDK Türkçe Sözlük’te 22 farklı anlamı vardır (TS, 2011: 948). Ayrıca lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Az.** *getmāk*; **Bşk.** *kitiv*; **Kzk.** *ketüv*; **Kırg.** *ketür*; **Öz.** *ketmāk*; **Tat.** *kitü*; **Trkm.** *gitmek*; **YUyg.** *kātmāk* (KTLS, 1991: 276-277).

Hem tarihî hem de modern lehçelerde sıklıkla kullanılmıştır. Sözcüğün anlamını ‘gitmek’ olarak veren Clauson, *bar-*’la eş anlamlı olduğunu söylemiştir. Ayrıca bazı modern lehçelerde {-p} zarf-fiilinden sonra yardımcı fiil olarak kullanıldığını da belirtmiştir (Clauson, 1972: 701).

Uygur ve Karahanlı dönemlerinde *kêt-* şeklinde kullanılan sözcük daha sonraki dönemlerde *kit-* şeklinde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘gitmek, devam etmek’ (TT IX 41); **Karahanlı Türkçesinde** ‘gitmek, çekilmek’ (DLT II 296; TIEM 73 215v/3), ‘elden çıkarmak, kaçırmak, fevt etmek’ (TIEM 73 399v/2), ‘kenarlamak, kenarından geçmek, makaslayıp geçmek’ (TIEM 73 215v/3), ‘gitmek, ayrılmak, uzaklaşmak’ (KB 4229; TIEM 73 215r/9); **Harezm Türkçesinde** ‘uzaklaşmak, gitmek’ (KE 84v/17; ME 21/3); **Kıpçak Türkçesinde** ‘gitmek’; ‘yok olmak, ortadan kalkmak’ (KTS 151); **Çağatay Türkçesinde** ‘gitmek, uzaklaşmak’ (AL 2310; Seng. 311v.2) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde birçok anlama sahip olan sözcük zamanla bu anlamlarını kaybederek *anlam daralmasına* uğramıştır.

*Çün irür her mışra‘ım bir tiğ-i cevher-dār Emīr
Kitmiş anı havfida Fağfūr u Hākāndın hevā*

(YED 20/9)

Mên hod kēter êrdim uşbu sâ‘at
Bêrdîng seferimğa istiî‘at

(LM 2718)

Atın tutsalâr nâ-geh kēter eyle hūşum kim
Beden içre rūhumdın dēgey sên eşer yoktur

(NH 309/3)

Qayû kulğa bolsa qoldaş faqr otı
Kūtını köydürüp kēter kuvveti
Öldürür hasretde bağrın her zemân
Öltürür her lahze renc ü mihneti

(GT 42/4-6)

Kēyik

Standart Türkiye Türkçesinde ‘geyikgillerden, erkeklerinin başında uzun ve çatallı boynuzları olan memeli hayvan; karısının veya bir kadın yakınının ihanetine uğramış erkek’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 939). Lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: YUyg. *kiyik*; Öz. *kiyik*; SUyg. *keyik*; Hak. *kiik*; Alt. *kiyik*; Yak. *keyiik* (Ayazlı, 2016: 147).

Clauson, sözcüğün anlamını ‘dört ayaklı vahşi oyun hayvanı’ olarak vermiştir. Bazı durumlarda ise ‘vahşi hayvan, geyik, yabani keçi’ anlamında kullanıldığını belirtmiştir. Ayrıca zarf olarak ‘vahşi, evcilleşmemiş’ anlamında da kullanıldığını belirtmiştir. Bu nedenle tam anlamını belirlemenin zor olduğunu ifade etmiştir (Clauson, 1972: 755). Gülensoy, sözcüğün kökenini *ked* ‘pek, sağlam’ + *ik* biçiminde gösterir (Gülensoy, 2007: 368).

Kelime hakkında Reşit Rahmeti Arat şöyle söylemektedir:

““geyik”; *keyik* (şivelerce *kîk*) sözü eskiden her türlü yabanî hayvan anlamında kullanılmışken (Bakınız *Kâşgârî* “yaban hayvanı, yabanî olan her şey, av hayvanı, av” ve karşılaştırın *İndex*, *yavuz keyik* ve *yırtıcı hayvanlar*”) zaman içinde daha çok bugün geyik denilen av hayvanının karşılığı olarak anlaşılmağa başlanmış ve bunun çeşitleri de isminin önüne getirilen muhtelif sözlerle ayırt edilmeye çalışılmıştır. Örneğin *ak-keyik* (Alt. Sag.) “*die Antilope, das Renntier*”; *ala-geyik* (Sâmî) “*sığın*”; *kara-keyik* (Babur, s. 484) “*Antelope cercivapra* (sirtının karalığı yüzünden; karşılaştırın *Süleyman* “yabani domuz, *âhû-i sahra*”); *kızıl-keyik* (Tel.) “*Hirsch*” (bk. *Arkargulca*); *say-keyigi* (Doğu

Türkçesi) “*saiga tatarica*” (krş. *cîrân*); *tag-keyigi* (*Doğu Türkçesi*). *Includes ibex, Ovis polii vb. Bir de bk. Buğu.*” (Arat, 2006: 679).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşımıza çıkan sözcük tarihî metinlerde her zaman **keyik** biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*geyik*’ (U IV 18, 215), ‘*vahşi hayvan*’ (U II 43, 14); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*vahşi hayvan, geyik*’ (DLT I 228; KB 712), ‘*maymun yapılı insanlar için*’ (DLT III 168), ‘*yaban*’ (DLT III 168); **Harezmi Türkçesinde** ‘*av hayvanı, yabani hayvan*’ (KE 157v/5; ME 81/2); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*geyik, ceylan*’; ‘*vahşi hayvan*’ (KTS 142); **Çağatay Türkçesinde** ‘*geyik*’ (Seng. 317r.13; AL 2368) anlamlarında kullanılmıştır. Geyik anlamının yanında ‘*vahşi hayvan*’ anlamında da kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde bu anlamını kaybederek **anlam daralmasına** uğramıştır.

Ve avda ‘umde ki keyikdür. Türk aning irkekin hona ve tişisin kulcaççı dir.
(ML 777a/21)

*Mu‘înü’-d-dîn Uluğ Big Hân şeh-i şehzade devrinde
Keyik arslan u koy, böri bu kün bir yirde, hoş otlar*
(SD 235)

*Fenā yolu keyikin eyle şayd şîr ersenġ
Ki dehr cîfesini cüst ü cū kıılır itler*
(NH 265/6)

*Közlerinġ dîvâne könglüm cānibin tuttı né tanġ
‘Işk deştide keyikler haylı Mecnūn sarıdur*
(NH 273/3)

Kır

Standart Türkiye Türkçesinde ‘şehir ve kasabaların dışında kalan, çoğu boş ve geniş yer, dağ bayır’ anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1412). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: Bşk., Kzk., Öz., Tat., YUyg. *kır*, Trkm. *gır* (KTLS, 1991: 476).

Clauson, sözcüğün anlamını ‘*izole edilmiş dağ veya dağ blokları*’ olarak vermektedir. Daha genel anlamının ise ‘*yüksek yer*’ olduğunu ve yükseklikle herhangi bir çağrışımı olmadığını belirtir (Clauson, 1972: 641). Doerfer, sözcüğe ‘taşlık, bozkır’

anlamını vermektedir. Ayrıca Moğolca ve Çeremişçeye geçtiğini belirtmektedir. (Doerfer, III: 1598).

Taradığımız metin ve sözlüklerde sözcük her zaman **kir** biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘su bendi, germeç’ (DLT I 324), ‘basık, dağ’ (DLT III 39), ‘kır, sahra; mezar’ (KB 3396); **Harezm Türkçesinde** ‘kır, ova’ (HŞ 3117); **Kıpçak Türkçesinde** ‘taşlık arazi, sahra, kır’; ‘kenar, yan, kıyı’; ‘çakıllı ve taneli kum’; ‘tepebaşı’; ‘felek’ (KTS 144); **Çağatay Türkçesinde** ‘kır’ (Seng. 295r.4) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı ve Kıpçak Türkçesi dönemlerinde birçok anlama sahip olan sözcük zamanla bu anlamlarını yitirerek *anlam daralmasına* uğramıştır.

kim kün gevheri kir yasige battı érse, anıñ yasıdın ‘ālem ‘abbās ālı-nıñ libāsı-nı keydi-ler (GT 20/2)

Ova kışlap kir[da] yaylap balkan aşdum

Ekse yatan kara tağğa uğrap keldüm

(ŞT 100b/4)

Yüzinğden encüm encümden kıyaş nür iktisāb eyler

Anıñ dikdür kıyaşdın ay vü aydın kir-gün gabrā

(LÇT 244)

Kir-

Sözcüğün TDK Türkçe Sözlük’te 19 farklı anlamı vardır (TS, 2011: 948). Lehçelerde de kullanımı yaygındır: **Az.** *girmäk*; **Kzk.** *kirüv*; **Kırg.** *kirü*; **Öz.** *kirmāk*; **Tat.** *kirü*; **Trkm.** *girmek*; **YUyg.** *kirmäk* (KTLS, 1991: 274-275).

Türkçenin en sık kullanılan fiillerindendir. Sözcüğün anlamını ‘girmek’ olarak veren Clauson, bütün dönemlerde yaygın olduğunu belirtmektedir (Clauson, 1972: 735).

Sözcük bütün tarihî metinlerde **kir-** şeklinde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘girmek’ (KT D 38); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘girmek, sokulmak, batmak(güneş)’ (TT I 7, 20); **Karahanlı Türkçesinde** ‘girmek’ (DLT II 8; KB 5684), ‘girmek, (karanlık) çökmek’ (TİEM 73 450r/3), ‘yola koyulmak’ (TİEM 73 200v/6), ‘ateşe atılmak, ateşe maruz bırakılmak, ateşe yaslanmak, ateşle pençeleşmek’ (TİEM 73 441v/8), ‘yürümeğe, akın etmek’ (TİEM 73 368r/9), ‘dalmak, girmek, girişmek, girip yürümeğe’ (TİEM 73 146r/4), ‘toplamak,

kovalamak, sürmek’ (TİEM 73 439v/2); Harezmi Türkçesinde ‘girmek, katılmak, dâhil olmak’ (NF 15/2; KE 111r/3), ‘sülük etmek’ (HKT 582b/1), ‘dalmak, saplanmak’ (HKT 131b/4); Kıpçak Türkçesinde ‘girmek, içeri girmek’ (KTS 149); Çağatay Türkçesinde ‘girmek, bakmak, dâhil olmak, aldırmaq, tohum atmaq’ (AL 2324; Seng. 312v.7) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde birçok anlama sahip olan sözcük zamanla bu anlamlarını yitirerek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Şehrğa el kîrgeli köp yol édi

Ol ki burun kirdi velî ol édi

(HE 16)

Min ki hicrân deştîğa kirdim koyun dik bî-ğarâr

Âh u vâveylâ ki hem ser-geşte min hem ħâk-sâr

(BV 133/1)

Kîrer âdemî sanîğa kılsa nûş

Fenâ deyride bir ħadeğ bâde şeyğ

(NH 188/7)

‘Âkıbet yirge kîrer-sin ger ħod

Bolsa kök ağlası rağsin üze cul

(FK 391/6)

Koğı

Türkçede yüzükoyun yapısında yaşamaktadır (Ayazlı, 2016: 167). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Öz.** *kuyı*; **SUyg.** *kozi, kozu, kuzı*; **Tuv.** *kudur*; **Yak.** *hotu* (Ayazlı, 2016: 167).

Sözcüğün kökünü *koç-* olarak gösteren Clauson, bir zarf olduğunu ve yalnızca Özbekçede *kıyı* şeklinde yaşadığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 596).

Sözcük ilk olarak Eski Uygur Türkçesinde *koğı* şeklinde görülürse de Harezmi Türkçesi döneminden itibaren akıcılaşmaya uğrayarak *koğı/kıyı* gibi şekillerde de görülmeye başlanmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘aşağı, koyu, adi’ (TT III 60, 20), ‘sağlam, pek’ (HTS 18, 287); **Karahanlı Türkçesinde** ‘aşağı, aşağıya, dip, çukur’ (DLT III 46; KB 3354; AH 102); **Harezmi Türkçesinde** ‘aşağı, basit, bayağı’ (HŞ 3368; HŞ 2911); **Çağatay**

Türkçesinde ‘aşağı, alt’ (Seng. 292v.24; AL 2278) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ‘aşağı’ anlamının yanında ‘sağlam’ anlamında da kullanılan sözcük daha sonra bu anlamını kaybederek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Ölmekimdin zülfige gūyā perīšanāslık yétip
*Matem ehli dék **ķuyı** salıp başın kayğudatur*

(GS 206/6)

Aķ saķalınġga yaraşur ‘anberin yüzünġ sininġ
İkki yanını kiterse ne uluġ közünġ sininġ
Anġa lāyıkni қоşunġu nā-münāsibni kiter
*Kim yoķaru **ķoyu** bolsun yaķşıdur sözünġ sininġ*

(ŞHD 190a/8-11)

*Ölmedim ansız uyat başım étiptür **ķoyı***
Za‘ f gümān étme kim kıldı bu rüsvāņı küj

(NH 381/3)

*Tiġ ol ķātil sürerde kim tüşer başım **ķoyı***
Min kılıcıdın ġacil-min ol imes ķat‘ā ġācil

(FK 383/4)

Қорқut-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘korkmasına yol açmak; kaygıya düşürmek; gözdağı vermek’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1483-1483). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Trkm.** *gorkzu-*; **Az.** *gorhuz-* (Gülensoy, 2007: 543).

Sözcüğün kökünü **ķork-** olarak veren Clauson, bütün modern lehçelerde yaşadığını ve genellikle ‘tehdit etmek’ anlamında kullanıldığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 655). Erdal, **ķork-** sözcüğünün kökenini ***ķori-ķ-** şeklinde göstermektedir (Erdal, 1991: 646). Gülensoy da aynı kökenden getirmektedir (Gülensoy, 2007: 542).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşımıza çıkmıştır. Sözcük çok büyük ses değişiklikleri yaşamasa da yine de bazı ses değişikliklerine rastlamaktayız. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** **ķorkıt-** ‘korkutmak’ (Chuas. 36); **Karahanlı Türkçesinde** **ķorkıt-** ‘korkutmak, uyarmak’ (DLT II 365; TİEM 73 99v/6), ‘korkutmak, sakındırmak’ (TİEM 73 40v/9), ‘incitmek’ (TİEM 73 305r/2), ‘yönelmek, isabet etmek, içine girmek’ (TİEM 73 167v/6), ‘korkutmak, telaşa

düşürmek, yıldırım’ (TİEM 73 136v/8); Harezmi Türkçesinde *korķut-* ‘korkutmak, uyarmak’ (NF 350/4; KE 34v/8); Kıpçak Türkçesinde *korķuđ-* ‘korkutmak’ (KTS 154); Çağatay Türkçesinde *korķut-* ‘korkutmak’ (Seng. 285.17) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde birçok anlama sahip olan sözcük zamanla bu anlamlarını kaybederek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Köp luşfını korķutma töker min diyü şanın
Töksenġ saġa ming ħatla řelāl uşbu dem ay cān

(LD 1528)

İy ecel korķutma öltürgüm diben öltürge sin
Ger tirig tapsaġ firākınıġ cefāsıdın mini

(BV 658/17-18)

Bāde-i hecrim alur köġlüġni dep korķutma kim
Vehm bu sözdin birev řılġay ki bolġay anda hūř

(NH 419/2)

Vařl nūřıdın köñülni kılmadın bir lařza řoř
Hecr zehri bīmidin yüz ħatla tā korķutmadın

(FK 366/3)

Kör-

TDK Türkçe Sözlük’te 20 farklı anlamı verilmiştir (TS, 2011: 969). Lehçelerde Az., Trkm. *gör-*; Kzk., Kırg., Öz., YUyg. *kör-*; Bşk., TatK. *kür-* biçimindedir (Gülensoy, 2007: 383).

Temel anlamını ‘görmek’ olarak veren Clauson, ‘*tecrübe etmek, bakmak, itaat etmek*’ gibi anlamlarını da verir. Ayrıca *köz* sözcüğü ile bağlantılı olduğunu da belirtir (Clauson, 1972: 736). Tarihî ve modern lehçelerde sıklıkla kullanılan temel bir sözcüktür. Genellikle ‘görmek’ anlam alanıyla kullanılmaktadır.

Doğın Aksan bu kelimenin özellikle Eski Türkçedeki anlam alanıyla ilgili ayrıntılı açıklamalar yapmaktadır:

“*Orhun Yazıtlarında bugünkü gör- eylemi kör- biçiminde çok anlamlı ve yaygın bir kullanım alanı olan bir sözcük olarak karşımıza çıkar. ‘Görmek’ anlamının (ör. KT K 10, BK K 14) yanı sıra, daha çok ‘tâbi olmak, bağımlı olmak’ anlamlarında sık kullanılmıştır (ör. KT D 8, 10; Tony. I B1). Uygur dönemi ürünlerinde aynı kökün büyük bir sözcük*

ailesine sahip olduğu görülmektedir: *körüm* ‘görünüş, bakış’; *körüm kör-* ‘fal bakmak’, *körümçi* ‘falıcı’, *körünç* ‘görünüş’, ‘*körünçle-* ‘sergilemek’, *körüş-* ‘görüşmek’, *körk* ‘görünüş, güzellik’, *körkle* ‘güzel’, *körkle-* ‘güzelleştirmek’ gibi (Aynı kökten bütün türevleri için bk. Aksan, 1969: 48).

Aynı dönem ve sonrasında bunca çok türevi bulunan *kör-* kökünün o dönemde de en az birkaç türevinin bulunması gerekirdi sanıyoruz.” (Aksan, 2014: 43-44).

İlk olarak Köktürkçede karşımıza çıkmaktadır. İncelediğimiz dönemlerde sözcükte ses ve şekil açısından herhangi bir değişiklik meydana gelmemiş ve *kör-* şeklinde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘görmek’ (Ton. 26), ‘itaat etmek, tâbi olmak’ (KT G 11); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘görmek’ (Suv. 190, 20); **Karahanlı Türkçesinde** ‘görmek, bakmak’ (DLT II 8), ‘karşılaşmak, mülaki olmak’ (TİEM 73 422r/6), ‘hissetmek, idrak etmek, bilmek’ (TİEM 73 235r/6), ‘durmak, beklemek, gözetlemek’ (TİEM 73 29r/7), ‘karşılaşmak, bulmak, rastlamak, işlemek, irtikâp etmek’ (TİEM 73 3r/8), ‘bakmak, araştırmak’ (TİEM 73 275r/8), ‘haber vermek’ (TİEM 73 369v/3), ‘göstermek’ (TİEM 73 118v/1); **Harezm Türkçesinde** ‘görmek, bakmak, maruz kalmak, sorumlu tutmak, saymak’ (NF 22/16; KE 144v/5); **Kıpçak Türkçesinde** ‘görmek’; ‘anlamak, kavramak’ (KTS 158); **Çağatay Türkçesinde** ‘görmek’ (AL 2386; Seng. 303v.22) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde birçok farklı anlama sahip olan sözcük Çağatay Türkçesinde bu anlamlarını yitirerek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Beytü ’l-aḥzān bile Ya’kūb’ını Yūsuf ḡamıda
Körmegen hecride kördik meni virānım ile
 (NŞ 570/3)

Dāne dāne ḡāl ile ḡonçenḡni istep kör ki bar
Tāze tāze dāḡ ile könḡlüm nümū-dārı anıḡ
 (BV 363/3)

Ḳatıḡ-lıḡ içre ḡoyup ehl ü evlād
Ten āsānlıḡ-ḡa kör saldı özini
 (GT 60/4)

Çün kördi fūrūḡ ḡal’atını
Ay çekmedi mihr minnetini
 (LM 214)

Kurşak

Standart Türkiye Türkçesinde kuşak biçimindedir. TDK Türkçe Sözlük'te 9 farklı anlamı vardır (TS, 2011: 1542).

Sözcüğün kökünü *kurşa-* olarak gösteren Clauson, Kazakçada *kursaw* ve Kırgızcada *kirçö/kurçö*; Azericede *ğurşag*, Osmanlıcada *kuşak* biçimlerinde yaşadığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 664). Gülensoy kökenini *kur*'kuşak'+*şa*'kuşanmak'-*k* biçiminde yapmaktadır (Gülensoy, 2007: 579). Sözcüğün kökünü *qurşa-* olarak gösteren Doerfer, anlamını 'kemer' olarak verir. Ayrıca sözcüğün Türkçeden Moğolca, Farsça, Rusça ve Balkan dillerine geçtiğini belirtir (Doerfer, III: 1565).

İlk olarak Karahanlı Türkçesinde karşımıza çıkmıştır. Tarihî metinlerde çok değişikliğe uğramayan sözcük zaman zaman /-r-/ sesini düşürmüştür. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde kurşak** 'yünden dokunan tura (halat gibi örülmüş ip çilesi)' (DLT I 464), 'kuşak' (DLT I 464); **Kıpçak Türkçesinde kuşak** 'kuşak, bele sarılan sargı' (KTS 165); **Çağatay Türkçesinde kurşak** 'kemer, kuşak' (Seng. 286r.11; LÇT 234) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde 'tura' anlamı da bulunan sözcük daha sonra bu anlamını kaybederek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Kurtul-

Standart Türkiye Türkçesinde 'tehlikeli veya kötü bir durumu atlatmak; istenmeyen, sıkıntı veren, hoşlanılmayan bir kimseden, bir yerden, bir durumdan uzaklaşmak; bir şey bulunduğu veya bağlı olduğu yerden ayrılmak; bağını koparıp kaçmak; doğurmak' (TS, 2011: 1535-1536). Anadolu ağızlarında *gurtul-* 'doğurmak' şeklinde yer alır (THADS, 2009: 2200). Ayrıca lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Az.** *gurtulmag*; **Bşk.** *kotolov*; **Kzk.** *kutluv~kutkaruv*; **Kırg.** *kutulū*; **Öz.** *kutuliş*; **Tat.** *kotulu*; **Trkm.** *gutuliş*; **YUyg.** *kutulmak* (KTLS, 1991: 518-519).

Clauson, sözcüğün **kurt* kökünden geldiğini ileri sürmüştür ve anlamını da 'kurtarılmak, korunmak' olarak vermiştir. Ayrıca Kuzeydoğu dışında bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 650). Erdal, *kutrul-* başlığı altında bu kelimenin anlamını 'kurtarılmak, kurtuluşa ermek' olarak vermektedir. Sözcüğün kökenini *kutur-*'tan getirmektedir. /r/siz biçiminin birçok modern lehçede bulunduğunu

söylemektedir. Ayrıca XI. yüzyıl Yunan kaynaklarında bu sözcüğün özel isim olarak zikredildiğini de söylemektedir. KB'de *ķutul-* DLT'de ise hem *ķutul-* hem de *ķutrul-* biçimindedir (Erdal, 1991: 667).

İlk olarak Karahanlı Türkçesinde karşımıza çıkmaktadır. Sözcük bütün dönemlerde *ķutul-* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** 'kurtulmak, doğurmak' (DLT II 233; TİEM 73 56r/6), 'kazanmak, felaha ermek' (TİEM 73 231r/1), 'elden çıkarmak, kaçırmak, fevt etmek' (TİEM 73 315r/5), 'kurtulmak, kurtuluşa ermek, kazanmak' (TİEM 73 66v/9); **Harezmi Türkçesinde** 'kurtulmak' (NF 200/14; KE 60r/7; ME 155/2), 'kurtulmak, düzelmek, doğru ve dürüst olmak' (HKT 182a/1); **Kıpçak Türkçesinde** 'kurtulmak' (KTS 164); **Çağatay Türkçesinde** 'kurtulmak' (AL 2204; Seng. 284v.4) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde birçok anlama sahip olan sözcük zamanla bu anlamlarını kaybederek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Néce ķılğay derd-i dil her dem sańga cān éy ecel
Rahm édip andın meni ķutķar özünġ dağı ķutul

(BV 371/5)

Kim kirdise künc-i 'āfiyet-ķa
Ķutuldı ĥasūd eli tilidin

(GT 35/13)

Melāyik dām-ı zülfidin ķutulmas veh ķutulğay mu
Ĥazīn könġlüm kuşıġa eylese ol ĥalkadın ilmek

(NH 552/3)

Lutfi ĥālınġnı körüp könġli ilindi zülf ile
Dāne ĥırşıdur beli kim ķuş ķutulmas dāmdın

(LD 1462)

Ķurul-

Standart Türkiye Türkçesinde 'kurma işine konu olmak veya kurma işi yapılmak; rahatça oturmak, yerleşmek; övünür biçimde davranışlarda bulunmak, kasılmak' (TS, 2011: 1538) anlamlarında kullanılmaktadır. Lehçelerde ise **Kırg.** *kurul-* (KırgS./526); **Kzk.** *kurıl-* (KzkTS./523); **Yak.** *tutulun-* (Tr-Yak. S./171) biçimlerindedir.

Sözcüğün kökünü **kur-** olarak alan Clauson bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 659).

İlk olarak Karahanlı Türkçesinde karşımıza çıkan sözcük bütün tarihî dönemlerde **kurul-** biçiminde kaydedilmiştir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘ürkmek, irkilmek’ (RKT 35/3a3), ‘büzülmek’ (DLT II 134), ‘yay kurmak, yay yerleştirmek’ (DLT II 134), ‘kurulmak, inşa edilmek’ (DLT I 195); **Harezm Türkçesinde** ‘kurulmak, yapılmak’ (KE 199v/20; HŞ 1053; MN 3/21); **Kıpçak Türkçesinde** ‘tıklamak, doldurulmak, basılmak, itilmek’; ‘örtülmek’; ‘oturmak, ikamet etmek’ (KTS 164); **Çağatay Türkçesinde** ‘kurulmak, dikilmek, meydana getirilmek’ (Seng. 284v.2) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı ve Kıpçak Türkçesi dönemlerinde birçok farklı anlama sahip olan sözcük zamanla bu anlamlarını yitirerek **anlam daralmasına** uğramıştır.

‘āşıklar mezkûr bolğay irdi ve ‘ıyş u neşât bezmi **kurulğay**

(MK 31b/13)

Tā felek müdevver kalğanığa ħurşîd-i enver mühresidin ħubbe bolğay ve ħavs-i ħuzah sefinesîga seĥâb sipihr-i peyker sefinesidin bād-bân **kurulğay**

(TEH 787b/18)

Ķut

Standart Türkiye Türkçesinde hem kök halinde hem de birçok türeviyle yaşamaktadır: ‘devlet idaresinde güç, yaratıcılık ve yetki bakımından sahip olunan üstün güç; mutluluk; ilahi bir kaynaktan gelen rahmet, bereket’ (TS, 2011: 1545). Birçok lehçede de varlığını sürdürmektedir: **Öz., Tuv., Alt., Yak., kut, Hak. hut** (Ayazlı, 2016: 170).

Clauson sözcüğün mistik anlamının ‘iyilik cenneti’ olduğunu ve bu anlamının yanında ‘iyi şans’ anlamına da sahip olduğunu belirtir. Ayrıca KB’de ‘devlet’ sözcüğüyle eş anlamlı olduğunu söylemiştir. Bütün modern lehçelerde de yaşadığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 594). Muhtemelen İslamiyet’in etkisiyle ‘tâlih, baht’ gibi sözcüklerin etkisiyle eski işleklğini yitirmiştir.

Hatice Şirin User bu sözcüğün Eski Türkçedeki anlamıyla ilgili şunları söylemektedir:

“Kut, **kök teqrinin** iyeliğinde bulunan üç asal nitelikten (diğerleri küç ve ülüg) biri kabul edilir (Divitçioğlu 2005: 85). Türk kağanları, Tanrı tarafından kut ve **ülüg** ile donatıldığı için yönetime gelebilmekteydi. (Kafesoğlu 1995: 237)” (User, 2010, 56).

İlk olarak Köktürkçede karşımıza çıkmaktadır. Bu sözcük tarihî dönemlerde her zaman **kut** olarak kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘baht, talih’ (BK D 25); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘kut, saadet, kutlama, takdis, ruh, rahmet’ (Ust. 198, 64), ‘haşmet-penah, hazret’ (P.P. 6,4), ‘unsur’ (TT VII 20, 7), ‘antroponim’ (TT IX 41); **Karahanlı Türkçesinde** ‘kutluluk, devlet’ (DLT I 320; KB 4180); **Harezmi Türkçesinde** ‘saadet, kut’ (HŞ 1307); **Kıpçak Türkçesinde** ‘bereket, saadet’ (KTS 165); **Çağatay Türkçesinde** ‘kut, talih, baht, saadet’ (LÇT 231; Seng. 283r. 20) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesi döneminde birçok anlama sahip olan sözcük zamanla bu anlamlarını kaybederek **anlam daralmasına** uğramıştır.

*Dehr eyyāmıda bardur her kişini dil-beri
Kām alur ‘işret bile dil-dārdın bolsa zeri
Nāzeninler ‘āşık-ı müflisni aytur tur narı
Bizni devrān mihneti hem ‘āciz itmiş hem qarı
Hüsn ile **kutnu** ra‘nā nev-civānlardın sorunġ*

(YED 193/6)

*İtleri **kut** itsün öltürgeç Nevāyī kanını
Barça ger her қatre bir cennet gülige gāzedür*

(BV 191/7)

*Nağd-i cān birsem ü la‘l-i lebidin **kut** alsam
‘Ömr bāzārıda min hastega bu sevdā bes*

(BV 240/3)

*Dünyā işi bitkende
Derd ü elem yitkende
Bilden **kut** kitkende
Tevbenġ kabül olur mı*

(LÇT 231)

Küçlüg

Standart Türkiye Türkçesinde güçlü biçiminde ve ‘gücü olan, kuvvetli, yavuz; şiddeti çok olan; etkisi, önemi büyük olan, sözü geçer, forslu; nitelikleri ile etki yaratan, etkili’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 995). Lehçelerde YUyg. *küçlük*; Öz. *küçli*; SUyg. *kuştığ*; Tuv. *küştüg*; Hak. *küstig*; Alt. *küçtü*; Yak. *küüsteeh* biçimlerindedir (Ayazlı, 2016: 171).

Clauson, sözcüğün kökünü *küç* olarak alır ve anlamını ise ‘güçlü, şiddetli’ olarak gösterir (Clauson, 1972: 697). Doerfer, ‘büyük, güçlü yönetici’ olarak tanımladığı kelimeyi Farsça ve Samoyedcede alıntı olarak gösterir (Doerfer, III: 1676).

Bu sözcük Kıpçak dönemine kadar *küçlüg* şeklinde kullanılmıştır. Kıpçak döneminde *küçlü*, Çağatay döneminde *küçlüg/güçlüg* şeklinde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Köktürkçede ‘güçlü’ (Ong. 12); Eski Uygur Türkçesinde ‘güçlü, kudretli’ (Wind. 249, 20); Karahanlı Türkçesinde ‘zorba, zalim’ (KB 1927; RKT 27/34b3), ‘esma-i hüsnâ’dan el-ğavi’ (Tiem 73 402v/7), ‘güçlü, kuvvetli’ (DLT III 161), ‘şiddetli, kuvvetli’ (TIEM 73 377v/3); Harezmi Türkçesinde ‘güçlü, kuvvetli’ (KE 9r/17; ME 96/1), ‘şiddetli, çetin’ (HKT 168a/8), ‘güçlü, kuvvet ve kudret sahibi, esma-i hüsnâ’dan el-ğaviyy, el-metin’ (HKT 220b/4); Kıpçak Türkçesinde ‘güçlü’ (KTS 167); Çağatay Türkçesinde ‘güçlü, kuvvetli’ (GT 130/4; Seng. 303v.14) anlamlarında kullanılmıştır. İlk defa Köktürkçede karşımıza çıkan sözcük Karahanlı Türkçesi döneminde birçok anlama sahip olmuştur. Daha sonraki dönemlerde bu anlamlarını kaybederek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Bir küçlüg yigit kerek kim kemi-niñ tanābın tutup bu menāre-ğa aşsa

(GT 130/3)

Ve ol kavm begāyet boyluğ ve ‘azim küçlüg halk idiler.

(TEH 696b/20)

Okı-

TDK Türkçe Sözlük’te ‘bir yazıyı meydana getiren harf ve işaretlere bakıp bunları çözümlmek veya seslendirmek; yazılmış bir metnin iletmek istediği şeyleri öğrenmek; bir konuyu öğrenmek için okulda, bir öğretmenin yanında veya yazılı şeyler üzerinde çalışmak, öğrenim görmek; sesli olarak söylemek; bir şeyin anlamını çözmek; hastalığı

iyi edeceğini ileri sürerek okuyup üflemek, üfürükçülük etmek; bazı belirtilerle bir anlamı, gizli bir duyguyu anlamak, kavramak; değerlendirmek; bir yere çağırmak, davet etmek; okuntu göndermek’ (TS, 2011: 1793) anlamlarında kullanılmaktadır. Ayrıca lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Kzk.**, **TatK.** *oku-*; **Kırg.** *okū*; **YUyg.** *okutuş*; **Trkm.** *oka-*; **Az.** *oxu-* (Gülensoy, 2007: 619).

Clauson sözcüğün asıl anlamının ‘*çağırmak*’ anlamında olduğunu ayrıca ‘*okumak*’ anlamının da olduğunu söylemiştir (Clauson, 1972: 79). Erdal, Karahanlı Türkçesinden itibaren ‘*okumak*’ anlamını kazandığını belirtmektedir (Erdal, 1991: 468). Gülensoy sözcüğün kökünü *ok* sözcüğünden getirir: *ok* ‘ok’ +*-* ‘belirtmek, davet etmek, çağırmak, *okumak*’ (Gülensoy, 2007: 619).

İlk olarak Köktürkçede karşımıza çıkmaktadır. Bu sözcük Çağatay Türkçesine kadar düz ünlülü olarak *okı-* şeklinde kaydedilmiştir. Çağatay Türkçesinde ise iki şekilli olarak *oku-/okı-* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘*çağırmak, davet etmek*’ (BK D 28); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*okumak*’ (Suv. 447, 15; TT VII 39, 29), ‘*çağırmak, davet etmek*’ (Wind. 249, 18); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*okumak*’ (DLT III 254; KB 2631), ‘*tapmak, ibadet etmek*’ (TIEM 73 346r/3), ‘*temenni etmek, ümit vermek*’ (TIEM 73 246v/4), ‘*dua etmek, niyaz etmek*’ (TIEM 73 345v/8), ‘*yardım dilemek, medet istemek*’ (TIEM 73 285r/9), ‘*davet etmek*’ (TIEM 73 344r/6), ‘*ders almak, tekrar tekrar okumak*’ (TIEM 73 105v/1), ‘*teşvik etmek*’ (TIEM 73 423v/6), ‘*ibadet etmeye davet etmek*’ (TIEM 73 423v/7), ‘*çağırmak*’ (KB 3257); **Harezmi Türkçesinde** ‘*okumak, öğrenim görmek*’ (NF 118/10; KE 183r/8), ‘*hatırlamak*’ (MM 190/4), ‘*çağırmak, davet etmek*’ (HŞ 2276), ‘*söylemek*’ (HŞ 2504); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*okumak*’ (KTS 204); **Çağatay Türkçesinde** ‘*okumak, çağırmak, seslenmek*’ (SD 167; Seng. 77r.12) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesi döneminde birçok anlama sahip olan sözcük zamanla bu anlamlarını yitirerek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Hükmünge dervāze açtılar bu kün cümle kulağ

Huṭbe atıngğa okırlar hālī fī külli’l-bilād

(SD 167)

Ġālībi Fārisī turur dēp eşitip turur miz. Bizge ‘acem tili birle şī’r okıgıl.

Mēn ayttım. (GT 162/1-2)

Serv-i nâzım kaşıda kıldı Nevâyî tûbî

Lems kim şu‘ret-i hattı okudum anı lemeş

(BV 249/7)

Hecl Ken‘ânıda şânımğa okur şabr âyetin

Ol ki hecl âyetleri nâzildür aning şânıda

(NH 36/5)

Ordu

Standart Türkiye Türkçesinde ‘bir devletin silahlı kuvvetlerinin tümü; bu topluluğun başlıca bölümlerinden her biri; amaç, nitelik vb. yönlerden benzeyen insanların bütünü; çok sayıda insan, kalabalık’ (TS, 2011: 1810) anlamlarındadır. Lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Tar., Az., Kzk., Bar. orda; Tel. ordo; Öz. ordu; Yak. ordū; TatK. urda** (Gülensoy, 2007: 630).

Clauson, sözcüğün anlamlarını ‘kraliyet konutu, saray, kraliyet yerleşkesi, cennet köşkü’ olarak vermektedir. Moğolca bir alıntı olduğunu da belirtmektedir. Ordu anlamını ise daha sonra kazandığını ifade etmiştir (Clauson, 1972: 203). Gülensoy, sözcüğün kökünü *or* ‘kale; ana meydan’ olarak gösterir (Gülensoy, 2007: 630). Doerfer, sözcüğün Farsça, Kürtçe, Moğolca, Arapça, Urduca, Mançuca, Tibetçe Gürcüce ve balkan dillerinde alıntı olarak yaşadığını belirtir (Doerfer, III: 452).

Köktürkçede *ordo* olarak görünen sözcük sonradan daralmaya uğrayarak her zaman *ordu* şeklindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘*ordugâh, karargâh*’ (KT K 8, 9); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*kale, şehir*’ (IrkB.34), ‘*cennet köşkü*’ (M III 7), ‘*saray, ordugâh*’ (PP 39,3); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*sıçan ve köstebek gibi yerde yaşayan hayvanların yuvası*’ (DLT I 124), ‘*saray, şehir*’ (DLT I 124); **Harezm Türkçesinde** ‘*hükümdarın yurdu ve durağı*’ (HŞ 210); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*ordu, şehir*’ (KTS 205); **Çağatay Türkçesinde** ‘*hükümdarın oturduğu yer, saray*’ (Seng.71r.14; LÇT 29), ‘*şehir*’ (LÇT 29) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ‘*cennet köşkü*’ anlamına sahip olan sözcük sonradan bu anlamını yitirerek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Her kiçe ordusı eṭrāfida çiktim nāleler

Bir yolu yād itmedi ‘uṣṣāḳ-ı ğam-perverdini

(YED 344-4)

*Her nefes ordu sarı könglüm kuşu eyler hevā
Kim alıp kêtken köngülni bir meh-i hār-gāhdur*

(NH 283/5)

*Ordu sonıça it kibi ser-geşte-min ki bar
Yarım sipāh āfeti hār-geh nişin yigit*

(FK 84/3)

*Ger şehri terk iylep şahrāğa koyup min yüz
Mağdūr irür min kim māhım irür orduda*

(BV 549/5)

Ört-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*korumak, görünmez duruma getirmek veya gizlemek için üstüne bir şey koymak; kaplamak; kötü bir durumu belli etmemek, gizlemek, saklamak*’ (TS, 2011: 1860) anlamlarında kullanılmaktadır. Birkaç lehçede varlığını sürdürmektedir: **Az. örtmāk; Trkm. örtmek (KTLS, 1991: 682-683).**

Clauson, sözcüğün anlamını ‘*örtmek, gizlemek*’ olarak vermektedir (Clauson, 1972: 202). Gülensoy’a göre sözcüğün kökeni *ör-t- biçimindedir (Gülensoy, 2007: 671).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşımıza çıkmaktadır. Bu sözcük bütün tarihî dönemlerde **ört-** biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde ‘örtmek, kapamak’ (TT V 6, 46); Karahanlı Türkçesinde ‘örtmek, örtülmek, kaplamak, bürümek’ (DLT III 425; KB 4885), ‘bağışlamak, affetmek, kötülüğü gidermek, örtbas etmek’ (TİEM 73 356r/4), ‘yakınlaşmak, cinsî münasebette bulunmak’ (RKT 28/58b2), ‘gizlenmek’ (TİEM 73 37v/8), ‘kaplamak, sarmak’ (TİEM 73 232r/4), ‘daldırmak, sardırmak’ (TİEM 73 132r/8), ‘kaplatmak, bürümek’ (TİEM 183r/8), ‘günahları silmek’ (TİEM 73 413v/8), ‘karıştırmak, müşkülleştirmek’ (TİEM 73 96r/6), ‘dürmek, bükmek, döndermek, birbiri üzerine getirmek’ (TİEM 73 163r/8); Harezmi Türkçesinde ‘örtmek, kapamak, gizlemek, saklamak’ (NF 413/3; KE 78v/9), ‘kapatmak, örtmek’ (HKT 575a/1), ‘kaplamak, sarmak, bürümek’ (HKT 172a/5); Kıpçak Türkçesinde ‘gizlemek, örtmek’ (KTS 212); Çağatay Türkçesinde ‘örtmek’ (GT) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı**

Türkçesi döneminde birçok anlama sahip olan sözcük zamanla bu anlamlarını yitirerek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Sağa til tégürgen her-âyine baş-sız bolğay. Mén ānı tileyin. Tilini örter tileyin
(GT 57/13)

Ey ādem oğlanları tutıngızlar tonıngıznu her mescid qatında ya'ni örtingizler
(ÇFK 6b/10)

Ba'zı 'ulemāning qavlinçe ilgini artığa qaytarıp ayaqını örtgey anıng için
müselmānlarning qarşularıda ayaqını yalıngaç tutmaqlıq edebdin irmes (ÇFK 42a/12)

Cānāneler şeydā kıllur könglümni 'anber kākülüng
Cānımnı örter her zaman hicrān tüninde sünbülüng

(ŞHD 85a/9)

Örtüglüg

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde 'örtüsü olan; örtülmüş, bir şey ile kaplanmış; gizli, saklı; açıklama yapmadan, belli belirsiz biçimde müphem' (TS, 2011: 1860) anlamlarında kullanılmaktadır.

Sözcüğün kökünü *örtüg* olarak veren Clauson, anlamını ise 'örtülmüş, gizlenmiş' olarak vermektedir (Clauson, 1972: 211).

Bu sözcük Çağatay Türkçesine kadar *örtüglüg* biçimindeyken Çağatay Türkçesinde *örtüklük* biçimine gelmiştir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** 'örtülmüş, gizli saklı' (TT IV 14, 65); **Karahanlı Türkçesinde** 'gayb, bilinmeyen' (TIEM 73 5r/8), 'örtülü, perdeli, kapalı' (TIEM 73 35v/4), 'Allahü teâlâ'nın isimlerindedir. Manası: hasselerle idrak edilemeyen zat-ı mukaddes' (TIEM 73 396r/5), 'gam, keder, tasa' (TIEM 73 159v/9), 'gayb, göze gözükmeyen' (TIEM 73 381v/3), 'gizli, sırlı, örtülü' (TIEM 73 381v/3), 'Kur'an, öteki semâvî kitap mensuplarının kitaplarına tahrif ettiklerine dair haber veren kitap' (TIEM 73 2v/2), 'kapatılmış, örtülmüş' (TIEM 73 443r/2), 'levhü'l-mahfuz' (TIEM 73 387v/3); **Harezmi Türkçesinde** 'örtülü, gizli, saklı, görünmeyen' (NF 57/5; KE 84v/15), 'örtülü, perdeli, kapatılmış' (HKT 580b/9), 'gizlice' (HKT 514b/1), 'görünmeyen, esma-i hüsnadan el-batın' (HKT 514b/1); **Kıpçak Türkçesinde** 'örtülü, gizli' (KTS 212);

Çağatay Türkçesinde ‘örtülü, kapalı’ (AL 633) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesi döneminde birçok anlama sahip olan sözcük zamanla bu anlamlarını yitirerek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Ve eger ‘uzv kim bolğay andın köpreki kitmiş bolsa ve bir közsiz ve kuyruksız hem reva irmes ve eger közide kil bolsa kim köziniñ köpreki örtüklük bolsa revābolmas (ÇFK 83b/6-7)

Ötüğ

Türk dilinin en eski dönemlerinden beri kullanılan bir sözcüktür. Clauson, sözcüğün anlamının ‘*istek, üst düzey birinden istek*’ olduğunu, etimolojik olarak belirsiz olduğunu, Doerfer’in Moğolca alıntı olan *öçi-*’ten getirdiğini, *öt-* fiilinden türemiş isim de olabileceğini söyler. Ayrıca fonetik ve semantik olarak *ötek*’ten ayrıldığını da belirtir (Clauson, 1972: 51). Erdal, anlamını ‘*rica, büyük kimselere hitap*’ olarak verir. Hem etimolojik hem de pragmatik açıdan *ötün-*’le bağlantılı olduğunu söyler. Ayrıca sözcüğün *kolunç* sözcüğüyle paralel olarak kullanıldığını, kökün özne ismi olması gerektiğini söyler. *ötik*’le karıştırılmaması gerektiğini de belirtir (Erdal, 1991: 199).

İlk olarak Köktürkçede karşımıza çıkmıştır. Sözcük bütün tarihî metinlerde *ötüg* biçiminde kaydedilmiştir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede ‘rica’ (BK D 39); Eski Uygur Türkçesinde ‘dilek, istida, dua, sual’ (U II 16, 21-22); Karahanlı Türkçesinde ‘dilek, rica’ (KB 2519), ‘hikâye’ (TİEM 73 275r/2); Kıpçak Türkçesinde ‘hikâye’ (Hou. 23, 7); Çağatay Türkçesinde ‘hikâye kitapları’ (Seng 62v.13; LÇT 26)** anlamlarında kullanılmıştır. Daha önceki dönemlerde ‘*dilek, rica*’ anlamında kullanılan sözcük Kıpçak Türkçesinden itibaren bu anlamını yitirerek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Sakış

Standart Türkiye Türkçesinde sakınmak gibi türevleri yaşasa da sakış sözcüğü yaşamamaktadır. Fakat Anadolu ağızlarında sakış biçimi ‘*fikir, düşünce*’ anlamında görülmektedir (THADS, 2009: 3519). Lehçelerden bazılarında da vardır: **Tuv. sagış; Hak. sagıs; Alt. sagış; Yak. ağış (Ayazlı, 2016: 198).**

Clauson sözcüğün kökünün *sāk-* olduğunu önceleri anlamının ‘*sayma, hesaplama*’ olduğunu daha sonra ise ‘*düşünce, merak, endişe*’ anlamına gelmeye başladığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 816). Erdal da ‘*sayma, hesaplama*’ olarak anlamlandırdığı sözcüğü *sāk-* kökünden getirir (Erdal, 1991: 271). Tekin’e göre sözcüğün kök ünlüsü uzundur: *sāk-* (Tekin, 1995: 173). Aynı yerde Tekin *sā-* ‘*sayma*’ şeklinde bir kök de gösterir (Tekin, 1995: 173).

Sözcükle ilk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşılaşıyoruz. Çağatay Türkçesi dışında bütün dönemlerde *sākış* biçiminde gördüğümüz sözcük Çağatay Türkçesinde *sağış* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*düşünce, madde, endişe, kaygı, hesap*’ (Suv. 614, 2; TT IV6, 25); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*sayma, sayış, hesap*’ (DLT III 247; KB 2221), ‘*muhasabe*’ (TİEM 73 39v/9), ‘*kıyametin koptuğu gün*’ (TİEM 73 191v/4), ‘*din, şeriat*’ (TİEM 73 445v/9); **Harezm Türkçesinde** ‘*sayı, hesap, vergi*’ (NF 260/4; KE 146r/20), ‘*hesap sorma, sorgu*’ (HKT 433a/5); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*düşünce, kaygı*’ (KTS 224); **Çağatay Türkçesinde** ‘*hesap*’ (Seng. 232v.6) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesi döneminde birçok anlamda kullanılan sözcük zamanla bu anlamlarından bir kısmını yitirerek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Salığ

Standart Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. Fakat bazı lehçelerde görülmektedir: YUyg. *sélik*; Öz. *salık* (Ayazlı, 2016: 199).

Clauson, sözcüğün kökünün *sal-* olduğunu ve erken dönemde ‘*vergi*’ anlamında kullanıldığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 826).

Melek ÖZYETGİN kelime hakkında şu açıklamaları yapmaktadır:

“*Salık/k eski Uygur belgelerinde ‘vergi’ dışında iki farklı anlamla tespit edilmiştir (Erdal 1991-I: 200). Uygurca İnsadi-Sūtra’da salık ‘işaret, iz’ (BT III 629, 631) anlamında geçiyor. Bir başka Uygur belgesinde salık ‘topuz, silah’ anlamıyla, bir çeşit silah karşılığında kullanılan bilik kelimesi ile birlikte hendiadyoin olarak geçmektedir (BT VII, D15).” (Özyetgin, 2005: 180).*

Sözcük ilk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşımıza çıkan sözcük tarihî dönemlerde *salığ* biçimindedir. Harezm ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde *salık* biçimi de mevcuttur. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur**

Türkçesinde ‘*vergi çeşidi*’ (İst.41), ‘*silah*’ (BT VII D15), ‘*işâret, iz*’ (BT III 629, 631); **Harezmi Türkçesinde** ‘*üzüm bağı vergisi*’ (AO II/38; K I 38); **Çağatay Türkçesinde** ‘*ordu için toplanılan hükümet vergisi*’ (Seng. 234r.14), ‘*işâret, iz*’ (Seng. 234r.14) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesindeki ‘*silah*’ anlamını Çağatay Türkçesinde göremiyoruz. Bu nedenle sözcüğün *anlam daralmasına* uğradığını söyleyebiliriz.

San-(sân-)

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*bir şeyin olma veya olmama ihtimalini kabul etmekle birlikte, olabileceğine daha çok inanmak, zannetmek, zannelemek; gibi gelmek, farz etmek; bir şey veya kimsenin olduğunu düşünmek*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2028). Lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Bşk.**, **Kzk.**, **TatK.** *san-*; **YUyg.** *sani-*; **TatK.** *sana-*; **Öz.** *sânä-*; **Bşk.** *hana-* (Gülensoy, 2007: 729).

Sözcüğün kökünü *sā-* olduğunu ifade Clauson, anlamını ‘*saymak*’ olarak göstermiştir. Ayrıca XI. yüzyıldan çok aktif bir fiil olduğunu belirtmiştir (Clauson, 1972: 833). Erdal, bu sözcüğün anlamını ‘*hesaba almak*’ olarak verir ve birçok kaynakta yaygın olduğunu belirtir. *sa-* ‘saymak’ DLT ve KB’de kaydedildiğini fakat kalıplaşmış zarf olan *sayu*’nun yazıtlardan beri var olduğunu söyler (Erdal, 1991: 611).

Sözcük ilk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşımıza çıkmış ve bütün tarihî dönemlerde *san-* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*saymak, sanmak, düşünmek*’ (Man. III, 11, 19; Suv. 165, 12); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*saymak, sayılmak sanmak, düşünmek*’ (DLT II 28; KB 2612; AH 367); **Harezmi Türkçesinde** ‘*sanmak, zannetmek, akıl etmek, düşünmek*’ (NF 149/17; KE 159r/12), ‘*saymak, hesap etmek*’ (MM 152/4; İML 112); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*sanmak, zannetmek, farz etmek*’ (KTS 226); **Çağatay Türkçesinde** ‘*zannetmek, farz etmek*’ (Seng. 234v.7) anlamlarında kullanılmıştır. İlk zamanlarda ‘*sanmak*’ anlamının yanında ‘*saymak*’ anlamında da kullanılan sözcük daha sonradan bu anlamını kaybederek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Düşti sevdâlar başımğa haṭṭ u ḥālīngni körüp
Vālih oldum gīsū-yı sūnbül mişālīngni körüp
Şanuram ḥuld-ı berin ruḥsār-ı alīngni körüp

*Sehdür tūbā dimek ra‘ nā nihāliᅇni körüp
Yā ki cennet bāᅇi gül-zār-ı cemāliᅇni körüp*

(YED 30/1)

*Sanap ‘uᅇᅇākını ᅇatlıyledi ol ᅇüsn sultānı
Çirigni tarᅇatıp āzād iter ᅇeh gerᅇi sen alᅇaç*

(FK 103/4)

*Zār cismimde bogunlar miᅇnetimniᅇ sanıdur
Kim sanap bir birge tökdi bir tūᅇün her tārᅇa*

(FK 571/2)

*Sinsiz imᅇek sarıdın bir demni cān miᅇᅇ yıl sanar
‘Ömr uᅇoldur kim sanar dil-dār iᅇikinde kiᅇer*

(LD 526)

Sançıl-

Clauson, sançıl- fiilinin kökünün *sanç-* olduğunu belirtmektedir (Clauson, 1972: 836). Erdal, sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde de geçtiğini belirtir (Erdal, 1991: 669).

Doᅇan Aksan bu kelimenin kökü hakkında ᅇunları söylemektedir:

“Orhun yazıtlarında birçok yerde (ör. KTK 6, Tony. I, K4), ‘düşman askerini süngülemek, mızraklamak’ anlamında geçen eylem, Türkçenin çeᅇitli dönemlerinde yaşamıştır. Karahanlı Türkçesinde sanç- eylemiyle birlikte, iᅇteᅇlik çatısı sançıᅇ-, edilgen çatısı sançıl-, ayrıca sançık- biçimleri görülmekte (Divan’da, sırasıyla III, 420, II, 217, 231; 228), ‘sokmak, saplamak’ anlamının da bulunduᅇu göze çarpmaktadır. Kut. Bil. de de geçer (ör. 2355, 2389). Eski Anadolu Türkçesinde sanç- eylemi ve sancak’la birlikte sancıl- ve sançıᅇ- çatıları bulunmakta, sançıᅇ- sözcüᅇü birçok kaynakta karşımıza çıkmaktadır.” (Aksan, 2006: 41).

Sözcük bütün tarihî dönemlerde *sançıl-* biçiminde kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde ‘saplanmak, sancılmak, batmak’ (DLT II 231; AH 455), ‘asker, ordu yenilmek’ (DLT II 231; TIEM 73 391v/6); Çaᅇatay Türkçesinde ‘saplanmak’ (YED 35/5; MK 99a/5); ‘aᅇaᅇı düşmek’ (Seng. 235r.28) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesindeki ‘askerin, ordunun yenilmesi’ anlamı daha sonradan kaybolduᅇu için *anlam daralmasına* uğramıştır.

*Ol şerer-ḥū gül-şen üzre seyr iter iy bāg-bān
Yanmağıl kim sançılur ruhsāre-i gül-nārı öt*

(YED 35a/5)

*Yolıda bes ki koydum çihre sançılğan ḥas u ḥāşāk
Samanlar bil ki çıkmış keh-rübā dik çihre-i zerdim*

(BV 407/3)

*Hecr deştin veh n'etip kat' eyleyin kim her tiken
Baş çıkarur arkasıdın çün kefimğa sançılur*

(NH 231/2)

*Birev cismiğa atsa ol sīm-ten oğ
Miniñ cānıma sançılur yüz tümen oğ*

(FK 333/1)

Söz

Sözcük, TDK Türkçe Sözlük'te '*bir düşünceyi eksiksiz olarak anlatan kelime dizisi, lakırtı, kelam, laf, kavi; bir veya birkaç heceden oluşan ve anlamı olan ses birliği, kelime, sözcük; bir konuyu yazılı veya sözlü olarak açıklamaya yarayan kelime dizisi; kesinlik kazanmayan haber, söylenti; bir işi yapacağını kesin olarak vadetme*' (TS, 2011: 2153) anlamlarıyla verilmektedir. Lehçelerde de yaygın olarak kullanılmaktadır: **Trkm., Kzk., Kırg., Öz., YUyg., Ker. söz, Oyr. sös, TatK. süz, Yak. ös** (Gülensoy, 2007: 810).

Sözcüğün geniş anlamını '*bir şeyler konuşmak*' olarak veren Clauson, kesin anlamını '*kelime, konuşma, ifade*' olarak vermektedir. Ayrıca XI. yüzyıldan önce çok nadir görüldüğünü ve *sāv* sözcüğünden daha kısa sözlere atıfta bulunduğunu belirtmektedir (Clauson, 1972: 860).

Sözcük bütün tarihî dönemlerde *söz* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** '*söz, emir, buyruk*' (TT V 8, 74; Man. III 20, 7); **Karahanlı Türkçesinde** '*söz, kelam, haber*' (DLT II 150; KB 1903), '*Hz. İsa için metonimli kullanım*' (TİEM 73 78r/7), '*maksadı açıklayan vazih beyyin, hüvvet, kuvvetli delil*' (TİEM 73 354v/9), '*iyilik*' (TİEM 73 407v/4), '*karşılıklı konuşma, hitab etme*' (TİEM 73 331v/5), '*kuran; ayırdedici söz anlamındadır*' (TİEM 73 252v/2), '*görüş*' (TİEM 73 383r/2), '*ilahi konuşma*' (TİEM 73 125r/2); **Harezm Türkçesinde** '*söz*' (NF 11/12; KE 15v/8), '*dil, konuşma*' (HKT 361b/7); **Kıpçak Türkçesinde** '*söz*' (KTS 241); **Çağatay Türkçesinde** '*söz*' (Seng. 248r.12) anlamlarında kullanılmıştır.

Karahanlı Türkçesinde birçok anlama sahip olan sözcük zamanla bu anlamlarını yitirerek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Cemāl u ḥüsnünge söz yoḳ vefā kirek bolsa

Mini ḥōd öltüredür sin reva kirek bolsa

(LD 171)

Ol ‘işve -ger çün açtı yüz közge naḫar yoḳ tilge söz

Kim eşkidin bağlandı köz ḫayrettin ol yaḅıḅlıḅ ki til

(BV 375/2)

Bes naḫmda söz deḅen mēniḅ deḅ

Mēn ḫod nē ki yüz tümen mēniḅ deḅ

(LM 82)

Ėki nēmerse ḫiredniḅ ṣafāsını ēlter

Köp vaḫtıda söz söz yeride tēk turmaq

(GT 5/12)

Sö:zlē-

Standart Türkiye Türkçesinde söyle- biçimiyle ve ‘düşündüğünü veya bildiğini sözle anlatmak; bir düşünceyi ileri sürmek, ortaya atmak; yapılmasını istemek; türkü, şarkı vb. okumak; yazmak, düzmek; haber vermek; önceden bildirmek, tahmin etmek; sipariş etmek; herhangi bir şeyi bildirmek, anlatmak, demek istemek, hatırlatmak’ (TS, 2011: 2152) anlamlarında kullanılmaktadır. Lehçelerde de yaygındır: **Kzk., Trkm., KKlp., Nog., Sag., Koyb., Kaça. söyle;** **Az., Öz., TatK. söylä-;** **Tuv. sögle-;** **Kırg. süylö-;** **Sag., Tel. sülö-;** **Trkm. sözle-;** **Öz. sözlä-;** **YUyg. sözli-** (Gülensoy, 2007: 809).

Clauson, sözcüğün kökünün **sö:z** olduğunu, **ay-** sözcüğüne benzediğini, XIII. yüzyıldan sonra **söyle-** şekline gelmeye başladığını ve birçok modern lehçede yaşadığını söylemiştir (Clauson, 1972: 863).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşımıza çıkmaktadır. İncelediğimiz metinlerde bu sözcüğe **sözle-** şeklinde rastlıyoruz. **Eski Uygur Türkçesinde** ‘söylemek, konuşmak, nutuk, konuşma’ (Suv. 217, 16; Ust. 194, 11); **Karahanlı Türkçesinde** ‘söylemek, konuşmak’ (DLT III 296; KB 4335), ‘anlatmak, hikâye etmek’ (TİEM 73 282r/1), ‘(söyleyen) olmak’ (RKT 30/98b3), ‘hakikî olarak veya mecaz yoluyla yaralamak, konuşmak’ (TİEM 73 323r/3), ‘güzel, fasih konuşmak’ (TİEM 73 267v/8);

Harezmi Türkçesinde ‘söylemek, konuşmak, birinin ardından konuşmak’ (NF 361/4, KE 11r/8), ‘konuşmak, hitap etmek’ (HKT 101a/6), ‘anlatmak’ (HKT 578b/4); **Kıpçak Türkçesinde** ‘söylemek, demek’ (KTS 242); **Çağatay Türkçesinde** ‘söylemek, demek, ifade etmek, beyan etmek’ (AL 1953; Seng. 242v.19) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde birçok anlama sahip olan sözcük zamanla bu anlamlarını kaybederek *anlam daralmasına* uğramıştır.

*Çend-ân bu nev’ sözledi kim özge **sözlegü** tākātı kalmadı*

(GT 121/8)

Rence bolmas hūr, eger nisbet özin kılsa saṅga

*Bī-hūde **sözler** edebsizdür, yamandır ādemī*

(SD 802)

*Ey Nevāyī **sözle** vāqı’ dāstānım ‘ışık ara*

Kim bu dem Ferhād u Mecnūn kışşası efsānedür

(NH 301/9)

*Kāfir dise ḡamzenḡni oḡ uçı bile **sözler***

Mihrāb içinde kan kıladurḡanı nedindür

(LD 627)

Tanık

Sözcük, TDK Türkçe Sözlük’te ‘gördüğünü ve bildiğini anlatan, bilgi veren kimse, şahit; duruşmada bilgisine, görgüsüne başvurulmuş kimse, şahit’ anlamlarında verilmiştir (TS, 2011: 2261). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Öz. tanık**; **Hak. tanıg**; **Alt. tanık**; **Yak. tuohu** (Ayazlı, 2016: 221).

Sözcüğün anlamını ‘tanık’ olarak veren Clauson, *tanık* biçiminde yaşadığını belirtir (Clauson, 1972: 518). Erdal, sözcüğün anlamını ‘tanık, delil’ olarak verdikten sonra özne, nesne veya hareket ismi olduğunu söylemektedir. Yarkend metinleri de dâhil olmak üzere birçok ekonomik metinde geçtiğini belirtmektedir (Erdal, 1991: 244).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşımıza çıkmaktadır. İncelediğimiz tarihî metinlerde sözcük *tanık* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘tanık, şahit’ (İst. 26); **Karahanlı Türkçesinde** ‘tanık, şahit’ (DLT III 166; KB 691), ‘doğru, gerçek şahit’ (RKT 27/53a3), ‘hazır olan,

bilen, şahid, gözetleyici, yemin eden' (TİEM 73 426r/1), 'şahid; esma-i ilahiyeden eş-şâhid' (TİEM 73 400r/4), 'yemin' (TİEM 73 255v/3); Harezmi Türkçesinde 'tanık, şahit' (NF 346/11; KE 247v/4), 'her şeye tanık olan, muttali, esma-i hüsnâ'dan eş-şehîd' (HKT 101b/2); Kıpçak Türkçesinde 'tanık, şahit' (KTS 262); Çağatay Türkçesinde 'tanık, şahit' (AL 1220; Seng. 164v.10) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı ve Harezmi Türkçesi dönemlerinde birçok anlama sahip olan sözcük zamanla bu anlamlarını kaybederek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Vaḥdet-i dātıǵa kuyaş dek tanuḳ
Derredin efzūn u kuyaşdın yaruḳ

(HE 3)

Mın yalguz u her sarı kanımǵa bolup tanuḳ
Köz yaşı ğulūv kıldı feryād-ı cüdā kıptı

(LD 2139)

Tēngri allıda tanuḳ ötker deme kim kimseni
Mēnçe sévmes sēn bu işge ḥod érür Tēngri tanuḳ

(NH 527/3)

Cilve kıldı kadiñ ü nergis ü gül boldı tanuḳ
Aña kulluḳ ḥaṭı kim süsen-i āzād birür

(FK 176/3)

Teg-

Sözcük bugün Standart Türkiye Türkçesinde değ- biçiminde ve 'aralık kalmayınca kadar birbirine yaklaşmak, dokunmak, temas etmek; ulaşmak, erişmek; istenilen yere düşmek, rast gelmek, isabet etmek' (TS, 2011: 612) anlamlarında kullanılmaktadır. Lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Az.** *däymäk*; **Bşk.** *tiyiv*; **Kzk.** *tiyüv~tüyisüv*; **Kırg.** *tiyü*; **Öz.** *tegmâk*; **Tat.** *tiyü*; **Trkm.** *değmek*; **YUyg.** *tägmäk* (KTLS, 1991: 156-157).

Clauson, sözcüğün anlamının 'ulaşmak' olduğunu fakat erken dönemden itibaren 'saldırmak, dokunmak, endişelendirmek, değmek (bir ödüle ulaşmak)' anlamlarında da kullanıldığını söylemektedir (Clauson, 1972: 476).

Sözcük bütün dönemlerde *teg-* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** 'değmek, ulaşmak' (BK D 30),

'saldürmak, hücum etmek' (KT D 32); Eski Uygur Türkçesinde 'ulaşmak, erişmek, düçâr olmak' (Ust. 196, 35); Karahanlı Türkçesinde 'değmek, dokunmak, ermek, erişmek' (TİEM 73 186r/8; DLT II 19; KB 447), 'kapamak, kuşatmak' (TİEM 73 345v/2; RKT 31/68b/2), 'istemek, irade etmek' (TİEM 73 332v/6); 'dokunmak, el sürmek' (TİEM 73 424r/7), 'nail olmak, kavuşmak, elde etmek' (TİEM 73 91v/9), 'uğramak, maruz kalmak' (TİEM 73 114r/4), 'isabet etmek' (TİEM 73 148r/9), 'kaplamak, büyümek' (TİEM 73 422r/8); Harezmi Türkçesinde 'ulaşmak, değmek' (ME 19/1; MM 235/4), 'fiyat etmek, değmek' (ME 127/1); Kıpçak Türkçesinde 'değmek, dokunmak, varmak, erişmek'; 'hissesine düşmek, nasip olmak' (KTS 268), 'değeri olmak, fiyatı olmak' (KTS 268); Çağatay Türkçesinde 'değmek, ulaşmak'; 'fiyatı etmek, değeri olmak' (Seng. 195v.7) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde birçok farklı anlama sahip olan sözcük zamanla bu anlamlarını kaybederek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Ğara Ğān kaçtı. Uruşda Ğara Ğānning başına oğ tegdi.

(ŞT 72b/5)

Pāk dāmen mü tirilgey 'āşık-ı bī-çāre kim

Tegmiş olsa tonı-nıñ başdın ayakıge vağal

(GT 146/1)

Ya'nī su tegip yüzige nā-gāh

Sēskengey öz uyqusıdın ol māh

(LM 3271)

Ğatlime çıktı étek bilge urup tiğ çekip

Kan tégerdin ayap érkin étekin ol cellād

(NH 200/4)

Tegür-

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde değıdir- biçiminde ve 'değmesini sağlamak, değmesine yol açmak' anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 607). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **YUyg.** *tegdür-*; **Tuv.** *deer-*; **Hak.** *teer-*; **Alt.** *tiydir-*; **Yak.** *tiär-* (Ayazlı, 2016: 230).

Clauson, *teg-* sözcüğünün ettirgen şekli olarak vermektedir. Anlamını ise ‘ulaştırmak’ veya ‘teslim etmek veya birilerine iletmek’ olarak vermektedir (Clauson, 1972: 485). Erdal, EDPT’ye ek olarak sözcüğün birçok Eski Uygur Türkçesi metninde geçtiğini söyler (Erdal, 1991: 722).

Sözcük ilk olarak Köktürkçede karşımıza çıkmaktadır. Sözcük tarihî metinlerde herhangi bir ses ve şekil değişikliğine uğramadan *tegür-* şeklinde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘ulaştırmak’ (Ton. 47); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘ulaştırmak, eriştirmek, değdirmek, dokundurmak, getirmek, sunmak’ (Irk.B. 35; İKPÖ LII.5); **Karahanlı Türkçesinde** ‘değdirmek, dokundurmak, eriştirmek, çektirmek’ (DLT II 84; KB 3898), ‘musibet vermek, eriştirmek’ (RKT 27/55b1), ‘ulaştırmak’ (RKT 33/8b1), ‘yanaşmak, temas etmek, yaklaşıp dokunmak’ (TİEM 73 63v/9), ‘dokunmak, el sürmek, değmek, değdirmek, dokundurmak’ (TİEM 73 97v/6), ‘isabet etmek’ (TİEM 73 144r/7), ‘cezalandırmak’ (TİEM 73 121v/9), ‘işitmek, duymak, hak ile batılı ayırdetmek, hakkı izhar etmek, açığa vurmak’ (TİEM 73 195v/5); **Harezmi Türkçesinde** ‘değdirmek, dokundurmak, vermek, ukaştırmak, bildirmek’ (MM 9/2); **Kıpçak Türkçesinde** ‘değdirmek, ulaştırmak’ (KTS 268); **Çağatay Türkçesinde** ‘değdirmek, ulaştırmak’ (AL 1314; Seng. 197r.10) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde birçok anlama sahip olan sözcük zamanla bu anlamlarını yitirerek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Buzuğ könglümni köz yaşım yémürdi

Tégürdi seyl vîrânımğa âfêt

(FK 88/3)

Saņa til tégürgen her-âyîne baş-sız bolğay. Mén ānı tileyin. Tilini örter

{a}tileyin (GT 57/12)

Ta‘rifide köp öter édi söz

Güyā ki anğa tégürdiler köz

(LM 1237)

Élge tégürüp ününğdin āzār

Aytur-sén özünğni ‘āşık-ı zār

(LM 1009)

Tëgzin-

Tarihî lehçelerde sıklıkla kullanılan bir sözcüktür. Clauson, sözcüğün *tegiz-*'in dönüşlü biçimi olduğunu, anlamının '*dönmek, çevirmek, seyahat etmek*' ve etimolojisinin ise belirsiz olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 488). Erdal, sözcüğün anlamını 'seyahatle ilgili, dönmek' olarak vermiştir. EDPT ve DTS' de olmayan örnekler de göstermiştir. Sözcüğün kökeninin belirsiz olduğunu fakat *tegirmi, tegirmen, tegre, tegrigle-, tegzinç* sözcükleriyle bağlantılı olduğunu belirtmektedir (Erdal, 1991: 617-618).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşımıza çıkmaktadır. Eski Uygur Türkçesinde *tëgzin-* biçiminde kullanılan sözcük daha sonraki dönemlerde metateze uğrayarak *tëzgin-* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** '*dönmek, dolaşmak, devir yapmak, daire çizmek*' (TT I 11, 105); **Karahanlı Türkçesinde** '*dönmek, tavaf etmek, çevrilmek*' (DLT II 241; KB 6154), '*sarsılmak, sallanmak*' (TİEM 73 385r/7), '*akmak, gezmek, cereyan etmek*' (TİEM 73 322v/8), '*çevirmek, evirip çevirmek, muhtelif suretlerde arzetmek*' (TİEM 73 310r/4); **Harezm Türkçesinde** '*dönmek, gezmek, gezinmek, dolaşmak*' (NF 109/2; KE 6v/11), '*tavaf etmek*' (HKT 22b/8), '*olduğundan daha değişik bir hale geçmek, dönmek*' (HKT 401a/2); **Kıpçak Türkçesinde** '*kaçmak, ürkerek kaçmak*'; '*dönmek, çevrilmek*' (KTS 273); **Çağatay Türkçesinde** '*dönmek*' (Seng. 194r.16) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı ve Harezm Türkçesi dönemlerinde birçok anlama sahip olan sözcük zamanla bu anlamlarını kaybederek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Teñ

Standart Türkiye Türkçesindeki denk sözcüğünün tarihî biçimidir. Standart Türkiye Türkçesinde '*ağırlık bakımından eşit olan; 0.80175 gram olan ağırlık ölçü birimi; uygun nitelik yönünden eşit*' anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 630). Sözcük lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Az.** *tän*; **Bşk.** *tiğiz~tiñ*; **Kzk.** *teñ*; **Kırg.** *teñ*; **Öz.** *teng*; **Tat.** *tiğiz*; **Trkm.** *deñ*; **YUyg.** *täñ* (KTLS, 1991: 162-163).

Clauson, sözcüğün anlamını '*eşit, eşdeğer*' ve '*terazinin iki kefi*' olarak vermektedir. Ayrıca bütün modern lehçelerde yaşadığını Farsçada alıntı olduğunu ve Standart Türkiye Türkçesinde **denk** biçiminde yaşadığını belirtmektedir (Clauson, 1972:

511). Doerfer, Afganca, Arapça, Ermenice, Evenkice, Moğolca, Çeremişçe ve Balkan dillerinde alıntı olarak yaşadığını belirtir (Doerfer, II: 941).

Sözcük tarihî dönemlerde *teŋ / teng* biçiminde yaşamaktadır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘denk, her çeşit, her nevi, benzer, müşabih’ (TT II 8, 58; U II 48, 13), ‘terâzi, sıklet, ağırlık’ (Ust., 196, 22), ‘kadar, ölçü’ (EUTS 233); **Karahanlı Türkçesinde** ‘denk, benzer, akran’ (DLT III 355; KB 333; AH 24), ‘miktar, muayyen ölçü’ (TİEM 73 421r/4); **Harezm Türkçesinde** ‘denk, eşit’ (KE 129r/21; ME 118/2); **Kıpçak Türkçesinde** ‘denk, eş’ (KTS 270); **Çağatay Türkçesinde** ‘eşit, beraber’ (Seng. 202r.23; AL 1363) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde birçok anlama sahip olan sözcük zamanla bu anlamlarını yitirerek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Ağzınga tégmes ‘idārıng birle söz

Bolmadı ħur-şéd birle derre teng

(GS 356/2)

Tün dehr yüzidin arıtıp mēng

Kündüzni özige tutmayın tēng

(LM 183)

Her ħayl-ı cefa ħolın sunup kēng

Ol mülkni yér bile ħılıp tēng

(LM 979)

Pend eşitür bolsañan ey pād-şāh

Kim aña teŋ ħikmet ara pend yok

(GT 213/6)

Tilē-(d-)

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde ‘birinden bir şeyin yapılmasını istemek, rica etmek, arzu etmek; biri için bir dilekte bulunmak; kendi düşünce, görüş ve isteğini yapmak’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 666). Lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Az.** *dilämäk*; **Bşk.** *tiläv*; **Kzk.** *tilev*; **Kırg.** *tilö*; **Öz.** *tilämâq*; **Tat.** *tiläv*; **Trkm.** *dilemek*; **YUyg.** *tilimäk* (KTLS, 1991: 172-173).

Clauson, sözcüğün asıl anlamının ‘araştırmak’ olduğunu fakat ‘arzulamak; sormak’ anlamında daha yaygın olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 492). Gülensoy, etimolojisini **til+e-/*til+a-/til+ä:-* şeklinde yapmaktadır (Gülensoy, 2007: 284).

İncelediğimiz tarihî dönemlerde *tile-* şeklinde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘dilemek, istemek’ (Ton. 23); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘dilemek, istemek’ (Ust. 200, 91); **Karahanlı Türkçesinde** ‘dilemek, istemek, arzu etmek’ (DLT III 271; KB 6349), ‘aramak, araştırmak’ (TİEM 73 179r/9), ‘en doğrusunu, en layığını bilmek, çalışma yapmak, araştırma yapmak’ (TİEM 73 425v/5), ‘rağbet etmek, arzulamak, tazarru ve istekle teveccüh etmek’ (TİEM 73 144v/9), ‘yapması için düzen kurmak, peşine düşmek, düşkünlük göstermek, çaba sarf etmek, elde etmeye çalışmak’ (TİEM 73 391v/1), ‘sormak, hesaba çekmek, muaheze etmek, istemek, yerine getirilmesini istemek’ (TİEM 73 252v/6), ‘çirkin karşılamak, hoşlanmamak’ (TİEM 73 342v/8), ‘iş, vazife yüklemek, gücü yeteceği kadar işi yüklemek, mükellef kılmak’ (TİEM 73 413r/5), ‘göz koymak’ (TİEM 73 391v/2), ‘tazarru ve niyazla teveccüh etmek’ (TİEM 73 144v/9), ‘zulmetmek, azgınlık etmek, haksızlığı sürdürmek’ (TİEM 73 287r/1); **Harezmi Türkçesinde** ‘dilemek, istemek, arzu etmek’ (NF 6/3; KE 89r/5), ‘istemek, talep etmek’ (HKT 9a/3); **Kıpçak Türkçesinde** ‘istemek, dilemek’ (KTS 276); **Çağatay Türkçesinde** ‘dilemek’ (AL 1326; Seng. 199r.5) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesi döneminde birçok anlamda kullanılan sözcük daha sonra bu anlamlarını kaybederek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Çāre-i kār isteбен bī-çārelig könglüm tiler

Hānmān terkin kılıp āvārelig könglüm tiler

(GS 182/1)

Nevāyi almadı köz ‘anberin hilālīngdin

Nidin kim ol tileben kökte yirde taptı muni

(BV 588/11)

Nevāyiyā gamı cānım alurda sa‘y itti

Sağındı kim tilegeç uşbu nā-tüvān birmes

(BV 241/7)

Cihān ehli nifākıdın kayan barsam émen imin

Tiler mén ol cihānnı tapқа mén şāyed emān anda

(NH 35/10)

Uğrā-

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde ‘yola devam etmek üzere, bir yerde kısa bir süre kalmak; bir yerin yanından, yakınından, içinden geçmek; fırlayarak çıkmak, hızla çıkmak; kötü duruma konu olmak; yaklaşmak; cin, peri çıkmak’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2410). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Az. uğramag; Bşk. urav; Tat. urau (KTLS, 1991: 914-915).**

Clauson, sözcüğün kökünün **uğur** biçiminde ve semantik açıdan belirsiz olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Eski Uygur Türkçesinde genellikle **-ğalı/-geli** ekiyle kullanıldığını ve ‘bir şeyler yapma niyetinde olmak’ anlamında kullanıldığını söylemektedir. Karahanlı Türkçesinde ise yönelme halini aldığını ve ‘kasıtlı gitmek’ anlamında kullanıldığını belirtir (Clauson, 1972: 91). Gülensoy, sözcüğün kökünü **og(u)r** ‘bir işte imkân, fırsat’ **+a-** biçiminde gösterir (Gülensoy, 2007: 959).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşımıza çıkmıştır. Sözcük tüm tarihî dönemlerde **uğra-** biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘planlamak, niyetlenmek, arzulamak’ (TT X 52); **Karahanlı Türkçesinde** ‘niyetlenmek, karar vermek, yönelmek’ (TİEM 73 50r/1), ‘azmetmek, kastetmek’ (TİEM 73 72r/2), ‘önce davranmak, ilk olarak yapmak’ (TİEM 73 139v/9), ‘meyletmek, yeltenmek’ (TİEM 73 81v/1); **Harezm Türkçesinde** ‘niyetlenmek, tasarlamak, karar vermek’ (ME 94/2; HKT 208b/3), ‘kasten, taammüden yapmak’ (HKT 399a/8), ‘yönelmek’ (HKT 22b/7); **Kıpçak Türkçesinde** ‘uğramak’; ‘rastlamak’ (KTS 290); **Çağatay Türkçesinde** ‘uğramak’ (GT 41/13) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde birçok anlama sahip olan sözcük zamanla bu anlamlarını kaybederek **anlam daralmasına** uğramıştır.

Bu fikr tüşüp içi buşup ébçisi-ge meşveret kılayın téyü uğradı érse

(GT 41/13)

Қılıсım sıyrıп бил егsemде қуы қазdum

Ova қышlap қыр[da] yaylap balkan ашdum

Ekse yatan қар тағға uğrap keldüm

Kaңқы гүрүh toy tutmadı anda boldum

(ŞT 100b/4)

Uğurluğ

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde uğurlu biçiminde ve ‘*uğuru olan, iyilik getirdiğine inanılan, kutlu, tekin, kademli, meymenetli, mübarek*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2412).

Sözcüğün kökünü **uğur* olarak gösteren Clauson, temel anlamını ‘*uygun*’ daha sonraki anlamını ise ‘*şanslı, talihli*’ olarak vermektedir (Clauson, 1972: 93).

Sözcük tarihî dönemlerde farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** *uğurluğ* ‘*uygun*’ (DLT I 146.), ‘*şanslı, talihli*’ (KB, 595); **Kıpçak Türkçesinde** *uğurtu* ‘*şans*’ (KİLLE 17); **Çağatay Türkçesinde** *uğurluk* ‘*şanslı, müreffeh*’ (Seng. 76v.29) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesi döneminde ‘*uygun*’ anlamına da sahip olan sözcük zamanla bu anlamını kaybederek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Ken‘ānga barıp Ya‘qūb ‘aleyhi’s-selāmğa İbn Yāminning uğurluğ kılıp ‘aziz anı asrağanın ayıttılar (T 701b/22)

Uluğ

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde ulu biçiminde ve ‘*erdemleri bakımından çok büyük, yüce; çok yüksek, çok büyük olan*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2414). Lehçelerin birçoğunda varlığını sürdürmektedir: **Az. ulu; Trkm., Kzk. ulı; Kırg. ulı; DTü., Soy., Hak., Şor., uluğ; YUyg. uluğ; Tar. uluk; TatK. olı; Bşk. olo** (Gülensoy, 2007: 967).

Clauson, ‘*büyük, mükemmel*’ temel anlamının yanında fizikî ve mecazî olarak ‘*büyük oğul, büyük baba*’ gibi anlamlara sahip olduğunu da belirtmiştir. Ayrıca kelimenin kökünün *ū* olmadığını ve Azerice ve Osmanlıcada **büyük** sözcüğüyle yer değiştirdiğini belirtmiştir (Clauson, 1972: 136). Erdal, sözcüğün kökenini *ul* ‘temel’ olarak gösterir (Erdal, 1991: 139). Gülensoy da aynı şekilde **ül+luğ* biçiminde açıklamıştır (Gülensoy, 2007: 965). Sözcüğe ‘*harika*’ anlamını veren Doerfer, Moğolca, Arapça ve Vogul dilinde alıntı olduğunu belirtir (Doerfer, II: 536).

Sözcük tarihî dönemlerin tümünde *uluğ* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘*büyük*’ (KT D 28); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*ulu, büyük, seçkin, seçme, aziz*’ (Ust. 198, 63); **Karahanlı**

Türkçesinde ‘ulu, büyük’ (DLT III 90; KB 4531), ‘ileri gelen kimse, sözü geçen kişi, hayırlı ve faziletli kişi’ (RKT 31/70a3), ‘pek, çok’ (TİEM 73 282v/8), ‘yüce’ (TİEM 73 381v/6; RKT 37/68a2), ‘esma-i hüsnâ’dan el-kebîr, el-mütekebbir’ (TİEM 73 62v/8; RKT 26/12b1), ‘dünya nimetleri ve şehvani şeyleri hususunda geniş bir bolluğa ve nimete sahip kılınan’ (TİEM 73 314r/1), ‘efendi’ (TİEM 73 42r/2), ‘büyüklüğü aşikâr olan’ (TİEM 73 424v/1); **Harezmi Türkçesinde** ‘büyük, ulu, yaşça büyük olan, aziz, eşraftan kimse’ (NF 8/14; KE 2r/21), ‘ağır, güç, zor’ (HKT 20b/8), ‘reis, büyük, şef’ (HKT 182b/72), ‘efendi, sahip’ (HKT 231a7), ‘efendi, koca, zevc’ (HKT 229a/3), ‘büyüklük taslayan, kibirli’ (HKT 474b/1), ‘büyük kabahat, büyük günah’ (HKT 31b/9), ‘yüksek, yüce, esma-i hüsnâ’dan el-kebîr’ (HKT 40a/2); **Kıpçak Türkçesinde** ‘ulu, büyük, yüce’ (KTS 292); **Çağatay Türkçesinde** ‘ulu, yüce, büyük, değerli, baş, reis’ (AL 733; Seng. 86r.29) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı ve Harezmi Türkçesi dönemlerinde birçok anlama sahip olan sözcük zamanla bu anlamlarını kaybederek *anlam daralmasına* uğramıştır.

*Ağzı kim sözde Mesîhâ dek kıılır êlni tirik
Bes **uluğ** sözlük-durur gerçi êrür asru kiçik*

(BV 329/1)

*Min hamûl min kim kavar Mecnûn dip imdi tıflar
Kim tiler irdi **uluğlar** ‘âkil ü ferzâne dip*

(BV 64/5)

*Tişinġ duri talebinde közüm **uluğ** deryâ
Tiyildi her dem aninġ içre oynar el-mâhî*

(SD 525)

*Ötüp ‘ışık içre ‘ömrüm zâhidâ koy zühd irşâdın
Kişi mundağ **uluğ** şan‘atnı ulğayğanda örgermes*

(NH 390/8)

Ur-

TDK Türkçe Sözlük’te sözcüğün 31 farklı anlamı vardır (TS, 2011: 2491-2492). Ayrıca birçok lehçede varlığını sürdürmektedir: **YUyg., Hak., Soy., Kzk., Öz., Trkm. ur-; Bşk., TatK. or-; Yak. ūr-; Çuv. ver-; Az. vur-** (Gülensoy, 2007: 1018).

Tarihî ve çağdaş dönemlerde sıklıkla kullanılan temel sözcüklerden biridir. Clauson, sözcüğün ünlüsü kısa olduğu için *ör-* ve *urür'*dan ayırt edilebildiğini, *ör-* sözcüğünün 'bir şeyleri yerleştirmek', *ur-* sözcüğünün ise 'bir şeylere vurmak' anlamlarına geldiğini ve bu iki kelimenin yazımının karıştırıldığını söylemektedir (Clauson, 1972: 194).

Sözcük, incelediğimiz tarihî dönemlerde *ur-* biçiminde kullanılmaktadır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Köktürkçede 'vurmak' (KT D 33); 'taşa yazı yazmak' (KT G 10), 'kurmak' (T 34); Eski Uygur Türkçesinde 'vurmak, dikmek, koymak, tanzim etmek, düzenlemek' (Usp. 196, 22; Wind. 250, 36); Karahanlı Türkçesinde 'vurmak, dövmek' (DLT I 164, KB 1420, TIEM 73 290v/3), 'söylemek, misal vermek' (TIEM 73 201r/7; RKT 30/68b2), 'yapmak, ortaya koymak' (TIEM 73 232r/2; RKT 31/59a3), 'akıtmak, salıvermek' (TIEM 73 392v/5), 'yumruk vurmak' (TIEM 73 281r/3), 'yol açmak' (TIEM 73 232r/2), 'vurmak, uçurmak' (TIEM 73 132v/3), 'tesis etmek, bir temel üzerine kurmak' (TIEM 73 150r/9); Harezmi Türkçesinde 'vurmak, dövmek, öldürmek, yaralamak, saplamak' (NF 322/10; KE 15r/14; ME 11/2), 'koymak, takmak' (ME 29/6), 'bir şeyi başka bir üzerine koymak' (HK 338b/9); Kıpçak Türkçesinde 'vurmak, dövmek'; 'koymak, yerleştirmek' (KTS 293); Çağatay Türkçesinde 'vurmak, çarpmak' (Seng.66v 21; LÇT 30) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde birçok anlama sahip olan sözcük zamanla bu anlamlarını yitirerek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Kim irse kim sanğa igri köngül tutar, bu qadr

Birür, qazā qılıçınğa özin urar 'amdā

(SD 342)

Aḥmed dem-i lā-iḥşā urur çün şan'atıngda

Ni ḥaddı bile Luṭfi şenā eylesün inşā

(LD 7)

İşve birle ger birev lāf-ı vefā vü 'ahd urar

İşve-gerler 'ahdığa yoq i' itibār iy dostlar

(BV 140/3)

Urar-min yirge başımı gamındın cān talaşurda

Firāqıñ ḥayli birle ol uruşum bu telāşımdur

(FK 188/6)

Urtur-

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde ‘*vurmasına yol açmak; vurmasını sağlamak*’ anlamlarında yaşamaktadır (TS, 2011: 2490).

Clauson, *ur-* sözcüğünün ettirgen şekli olduğunu ve birçok modern lehçede yaşadığını belirtmiştir. **Hak.** *urdur-*; **Kırg.**, **Öz.** *urdır-*; **Trkm.**, **Az.** *vurdur-* (Clauson, 1972: 210).

İncelediğimiz tarihî metinlerde Eski Uygur Türkçesine kadar *urtur-* olarak kullanılan sözcük daha sonraki dönemlerde *urdur-* olarak kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘*vurdurmak, çaktırmak*’; ‘*(süs, bezeme) yaptırmak*’ (KT G 12; BK K 14); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*yerleştirmek*’ (U III 40); **Harezmi Türkçesinde** ‘*vurdurmak, dövdürmek, koydurmak, taktırmak, kurdurmak*’ (KE 44v/15; HŞ 1779); **Çağatay Türkçesinde** ‘*dövdürmek*’ (Seng. 67v.22) anlamlarında kullanılmıştır. Köktürkçede birkaç farklı anlamı olan sözcük sonradan bu anlamlarını yitirerek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Ündē-

Bugün Standart Türkiye Türkçesinde *ünle-* biçiminde ve ‘*yüksek sesle çağırmak; yüksek sesle bildirmek*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2447). Ayrıca ağızlarda benzer anlamlarda *ünle-*, *ünnen-* şekillerine rastlıyoruz (THADS, 2009: 4067).

Clauson, sözcüğün anlamının ‘*çağırmak*’ olduğunu, kökünün *ün/ün* olduğunu söylemektedir. Ayrıca bütün modern lehçelerde yaşadığını söylemektedir (Clauson, 1972: 180). Gülensoy sözcüğün kökünü *ü-n+le-* biçiminde göstermiştir (Gülensoy, 2007: 992).

Bu sözcük incelediğimiz bütün dönemlerde *ünde-* biçiminde görülmektedir. Sadece Çağatay Türkçesinde düz ünlülü olarak *inde-* biçiminde görülmektedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*çağırmak, seslenmek*’ (Man. III 9, 12); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*seslenmek, çağırmak*’ (DLT I 273; KB 955), ‘*dua etmek, niyaz etmek, yalvarmak, tapınmak*’ (RKT 28/53a2), ‘*okumak*’ (RKT 33/75a1), ‘*yüksek sesle bağırarak, bağırta çıkarmak, haykırmak*’ (TİEM 73 20r/1), ‘*sormak, hesaba çekmek, muaheze etmek, istemek, yerine getirilmesini istemek*’ (TİEM 73 305v/3); **Harezmi Türkçesinde** ‘*çağırmak, seslenmek, davet etmek*’ (NF 78/17; KE 40r/15), ‘*dua ve ibadet etmek*’ (ME 97/4), ‘*istemek*’ (HKT 475a/8); **Kıpçak**

Türkçesinde ‘çağırmaq, seslenmek’ (KTS 298); **Çağatay Türkçesinde** ‘çağırmaq, seslenmek, davet etmek’ (AL 779; Seng. 88r.2) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı ve Harezmi Türkçesi dönemlerinde birçok anlama sahip olan sözcük zamanla bu anlamlarını yitirerek *anlam daralmasına* uğramıştır.

*Cihān-geşte müsāfirlerni ünder
Sorar bu tüşnünġ aĥvālin ser-ā-ser*

(GN 168)

*Şem‘ yanġlıġ yanadur başımda ot
Köz yaşımdın yir yüzide ündey ot
Kān yaşımdın kıldı yolunġnı lāle-zār
Munça taqşır eyledim kanımdın öt*

(YED 366)

*Seksen ikki yıl peygamberlik kıldı. Halknı toġrı yolġa ündedi. Andın song
Tengriñinġ emri birlen ‘Azra’ il kelip İdrīs ‘aleyhi’s-selāmı perniñ üstide koyup
behişteke alıp bardı (ŞT 66A/6-8)*

Ür-

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde *ürü-* biçiminde ve ‘havlamak’ anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2450). Birçok lehçede de varlığını sürdürmektedir: **Bşk.**, **TatK.** *or-*; **Oyr.** *ür-*; **Krç.** *ür-~yür-*; **Kzk.**, **Kırg.** *ürü-*; **Az.**, **Öz.** *hür-*; **Şor.** *übür-~ügür-*; **Az.** *üfür-*; **Trkm.** *üyr-~ö:rçe-*; **KarL.** *ir-*; **Bşk.** *örö-*; **TatK.** *ör-* (Gülensoy, 2007: 992).

Sözcüğün anlamını *ür-* olarak veren Clauson, Güneydoğuda *hür-* olarak yaşadığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 195).

Mehmet Kara kelime ile ilgili şunları söylemektedir:

“Üfür- “üflemek; üfleyerek bulunduğu yerden uzaklaştırmak; esmek; üfleyerek çalmak” ve ürü- “havlamak” fiilleri, ses ve anlam açısından başkalaşmaya uğramış iki kökteş örnektir. Bu iki kelimenin aslı şekli “üflemek; havlamak” anlamlarına gelen ür-’tir. Clauson, belki de bu fiilin farklı anlamlarına dayanarak, sözlüğünde iki ayrı madde başı oluşturmuş; Dankoff ile Kelly ise, aynı fiili tek madde altında vermeyi tercih etmişlerdir (Clauson, 1972: 195-196; Dankoff-Kelly 1985: 60). Bizce de iki ayrı anlamı olmakla birlikte bu fiil, temelde tek fiildir ve ayrı maddede verilmemelidir. Anlamı ise,

ister “havlamak” olsun, isterse “üfürmek”; bunların her ikisi de ciğerden çıkan hava ile ilgilidir.” (Kara, 2004: 68-69).

Bu sözcük bütün dönemlerde **ür-** biçimindedir. Çağatay Türkçesinde ise **hür-** biçimine de rastlamaktayız. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Eski Uygur Türkçesinde ‘kabarmak, üfürüp şişirmek, üflemek’ (Wind. 249, 24; Usp 302), ‘havlamak’ (TT VII. 54, 6), ‘sürmek (ilaç)’ (H II. 16,18,23); Karahanlı Türkçesinde ‘üflemek’ (DLT I 164; KB 4601), ‘havlamak’ (KB 6601); Harezmi Türkçesinde ‘üflemek, üfürmek, ürmek, havlamak’ (KE 228v/15; HKT 53b/5), ‘seçmek’ (HKT 297b/8); Kıpçak Türkçesinde ‘ürmek, ulumak’; ‘üflemek’; ‘bitmek’ (KTS 298); Çağatay Türkçesinde **ür-/hür-**: ‘ürmek, üflemek, havlamak, söndürmek, nefes almak’ (LÇT 287; Seng. 66v.21) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde birçok anlama sahip olan sözcük zamanla bu anlamlarını yitirerek **anlam daralmasına** uğramıştır.

Ḳūyige tapmas Nevāyī yol raḳībi ta‘nıdın
*Gūyiyā ol it **hürüptür** éylep efsūn her taraf*
 (NŞ 308/7)

Barıban aḥbāb u min ḡaflet esīri bolmaḡım
*İyledür kim it **ürüp** ḳaldı vü köçti ḳārvān*
 (FK 517/8)

Muḳrī ki irür pāk-rev ü zāhid-veş
Elḥānı hoş ü ḥüsn-i edası dil-keş
Cān anḡa feda ki rūḥ iter andın ḡaş
*Ger bolsa mununḡ ‘aksi nefes **ürmese** hoş*
 (MK 21A/7)

Üylen-/öylen-/evlen-

Standart Türkiye Türkçesinde **evlen-** biçimindeki sözcük ‘erkekle kadın, aile kurmak için yasaya uygun olarak birleşmek, izdivaç etmek’ anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 837). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Az.** *evlän-*; **Bşk., TatK., YUyg.** *öylän-*; **Trkm.** *öylen-*; **Kzk.** *üylen-*; **Öz.** *üylän-* (Gülensoy, 2007: 350).

Kökenini *evle-* fiiline bağlayan Clauson, “*ev satın almak; (erkek için) evlenmek*” anlamlarını verir. Sözcüğün bütün modern lehçelerde yaşadığını ve DLT’de ‘*halelenmek*’ anlamının olduğunu belirtir. Çağatay Türkçesinde ise XV. yüzyıldan önce kayıtlı olmadığını belirtir (Clauson, 1972: 11).

Bu kelimenin tarihî gelişimi ve anlamları hakkında Bahaeddin Ögel şunları kaydetmektedir:

“*Ev sözcüğü, Eski Türkçede eb şeklinde söylenirdi. Selçuk çağının başlarında artık bu söz, ev şekline girmiştir. Fakat Göktürk çağında bile eblenmek sözü, evlenmek manasına geliyordu. Bu gelişme yavaş yavaş olmuştur.*” (Ögel, 1978: 3).

Karahanlı Türkçesinde *ewlen-* biçiminde olan sözcük Kıpçak döneminde *evlen-* Çağatay Türkçesinde ise *üylen-* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘*halelenmek (ay için)*’ (DLT I, 259), ‘*ev sahibi olmak*’ (DLT I, 259), ‘*evlenmek*’ (DLT III, 240); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*evlenmek*’ (KTS 77); **Çağatay Türkçesinde** ‘*ev sahibi olmak ve mecazi anlamda evlenmek*’ (Seng. 91v.15) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde *halelenmek* anlamına sahip olan sözcük zamanla bu anlamını yitirerek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Kethudālīk közel yoldur

Ḳaygı ḳaldıran oldur

Yigitlik bir kızıl güldür

Solay disen öylengin

(LÇT 55)

Hem ibnü-selām ittḫāḳı

Sāz éyledi üylenir yaraḳı

(LM 1762)

Yan-

Gülensoy bu fiilin kökünün değil de türevlerinin Standart Türkiye Türkçesinde yaşadığını belirtmektedir. *yanılmak, yanıt, yankı vb.* (Gülensoy, 2007: 1053). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **YUyg.**, **Öz.**, **SUyg.** *yan-*; **Tuv.** *čan-*; **Hak.** *nan-*; **Alt.** *can-* (Ayazlı, 2016: 273).

Clauson, sözcüğün anlamının 'geri dönmek' olduğunu ve birçok modern lehçede yaşadığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 941).

Bu sözcük incelediğimiz bütün dönemlerde *yan-* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** 'geri dönmek' (Ton. 37); **Eski Uygur Türkçesinde** 'tehdit etmek' (TT V 8, 57), 'dönmek, geri gelmek' (Suv. 619, 1; U I 5, 2); **Karahanlı Türkçesinde** 'dönmek, geri dönmek, geri tepmek; tehdit etmek' (DLT III 64; KB 3680), 'tövbe etmek, suçtan dönmek, tanrıya yönelmek' (TİEM 73 255v/1; RKT 34/60b3), 'reddetmek, ayrılmak, sapmak, vazgeçmek, dönmek, yüz çevirmek' (RKT 27/58b2), 'başka bir şekilde dönmek, olmak' (RKT 34/66b3), 'kaymak, haktan yüz çevirmek, günaha girmek, haktan sapmak' (TİEM 73 25r/1), 'yürümek, akın etmek, lafa dalamak, aşırarak, vermek, aktarmak, ikram etmek' (TİEM 73 24r/3), 'dönüvermek, dönüşmek, inancından veya sözünden dönmek' (TİEM 73 24r/3), 'dönmek, kulun allah'a dönmesi, Allah'tan gelen her şeye katıyetle inanmakla, hak ve hayır dairesine girmesidir. asi ve günahkâr birinin Allah'a dönmesi ise, tevbe ve günahlardan çekilme ile olur' (TİEM 73 170v/4), 'korkup kaçmak' (TİEM 73 135v/9), 'başlamak, önce yapmak' (TİEM 73 115r/1); **Harezmi Türkçesinde** 'korkutmak, tehdit etmek' (ME 92/3; İML 121), 'dönmek, geri dönmek, vazgeçmek, yönelmek' (KE 237r/13; MM 135/1); **Kıpçak Türkçesinde** 'dönmek' (KTS 209); **Çağatay Türkçesinde** 'yanmak, dönmek' (AL 2592; Seng. 337v.8) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde birçok anlama sahip olan sözcük zamanla bu anlamlarını yitirerek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Zamāndın ehl nā-ehl-i zamāndın istegen ihsān

Yanar otdın tiler su kim çıkarğay hāredın gevher

(BV 161/8)

Bir pārsā öyige oğrı kirip nēmerse bulmas-dın yanayın dese, pārsā haber-dār bolup oğrı bolğanın revā körmedi (GT 73/1)

Dime şevk otığa teskīn birür mey

Yanar şu'lem otığa köp koymağıl yağ

(FK 312/3)

Yandılar alar ékevele nevmīd

Kim boldı 'ıyān belā-yı cāvīd

(LM 2995)

Yantur-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*yanmasına sebep olmak, yakmak*’ anlamında kullanılmaktadır. Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **YUyg.** *yandur-*; **Öz.** *yandır-*; **SUyg.** *çandır-*; **Hak.** *nandır-*; **Alt.** *candır-* (Ayazlı, 2016: 273).

Sözcüğün kökünü *yan-* olarak veren Clauson, anlamını ise ‘*yandırmak*’ olarak vermiştir (Clauson, 1972: 947).

Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesi dönemlerinde *yantur-* biçiminde olan sözcük daha sonraki dönemlerde *yandur-* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘*döndürmek, geri çevirmek*’ (Ton. 45), ‘*gömmek*’ (KT K 11); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*çevirmek, geri döndürmek, çıkmak*’ (TT I 11, 105); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*döndürmek, çevirmek*’ (DLT III 98; KB 3092), ‘*geri vermek, iade etmek, vermek*’ (RKT 38/20b1), ‘*döndürmek, başka bir şeye çevirmek*’ (RKT 26/22b2), ‘*tersine çevirmek, baş aşağı etmek*’ (TİEM 73 69r/5), ‘*kusmak, korkutmak*’ (DLT III 98), ‘*kaymak, haktan yüz çevirmek, günaha girmek, haktan sapmak*’ (TİEM 203r/7), ‘*iade etmek, döndermek*’ (TİEM 73 281v/7), ‘*masiyete karşılık vermek*’ (TİEM 73 68v/2), ‘*döndermek, götürmek*’ (TİEM 73 188v/3); **Harezmi Türkçesinde** ‘*geri çevirmek, çevirmek, göndermek*’ (KE 178r/21); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*döndürmek*’; ‘*aktarmak*’ (KTS 310); **Çağatay Türkçesinde** ‘*döndürmek*’ (AL 2568; Seng. 338r.3) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde birçok anlama sahip olan sözcük zamanla bu anlamlarını yitirerek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Nevāyī örteben özlük kadem bu yolğa koy ya‘nī

Ki her hem-rāh kim bolğay tecerrüd māni‘i yandur

(BV 132/9)

Qıl otqa nezāre kim köyer çağ

Su öçürür anı yandurur yağ

(LM 3606)

Hazīn könglüm kuşınıḡ perleri çörkendi ol kün kim

Buzuḡ ten āşiyānın şu‘le-i hecrinḡğa yandurdunḡ

(BV 347/3)

Yārini istey Nevāyī barmış irdi iy refiḡ

Bilmedim anı ni efsün birle yandurduḡ barıp

(FK 60/9)

Yarat-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*olmayan bir şeyi var etmek; zekâ, düşünce ve hayal gücünden yararlanarak o zamana kadar görülmeyen yeni bir şey ortaya koymak; olmasına, ortaya çıkmasına yol açmak, sebep olmak*’ (TS, 2011: 2535) anlamlarında kullanılmaktadır. Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Az., Bşk., TatK., Trkm., YUyg. yarat-; Öz. yârât-; Kırg. carat-; Kzk. jarat-** (Gülensoy, 2007: 1073).

Clauson, sözcüğün kökünün *yara-* olduğunu, asıl anlamının ‘*uygun, kullanışlı olanı bulmak veya yapmak*’ olduğunu, fakat ‘*yaratmak, Tanrı’nın dünyayı yaratması*’ anlamında kullanıldığını da belirtmiştir. Ayrıca bütün modern lehçelerde yaşadığını da belirtmiştir (Clauson, 1972: 960). Erdal da sözcüğün kökünü *yara-* olarak gösterir (Erdal, 1991: 793).

Bu sözcük tüm tarihî dönemlerde *yarat-* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘*örgütlemek, düzene sokmak*’ (BK K 9); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*yaratmak, vücuda getirmek, tanzim etmek, düzene koymak, yeniden gözden geçirmek*’ (PP 31, 5), ‘*süslemek*’ (TT VI 20, 80; X 53); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*yaratmak, vücuda getirmek*’ (DLT I 330; KB 126), ‘*(yalan) uydurmak*’ (TİEM 73 205r/1), ‘*yoktan var edip etrafa dağıtarak, çoğaltmak*’ (TİEM 73 108v/4), ‘*büyütmek, yetiştirmek*’ (TİEM 73 358r/7), ‘*icad etmek, meydana getirmek, yaratmak, kaldırmak, teşkil etmek, hazır etmek*’ (TİEM 73 109r/7), ‘*diriltmek*’ (TİEM 73 236v/5); **Harezmi Türkçesinde** ‘*yaratmak*’ (NF 277/10; KE 5r/7); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*yaratmak*’ (KTS 312); **Çağatay Türkçesinde** ‘*yaratmak*’ (LÇT 290; Seng. 328v.29) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesi döneminde birçok anlamı bulunan sözcük zamanla bu anlamlarını yitirerek *anlam daralmasına* uğramıştır.

*Uğan cānlar yaratıp bu cihānga rūzī birgende
Faķir Sekkāki’ge barça ğam u ğuşsa ‘aā kıldı*

(SD 632)

*Her ni kılsaᅅg nā-tüvān köᅅglüm siver cāndın sini
Haķ yaratmaydur ikin sindin kişi maᅅbūbraķ*

(BV 317/4)

*Riyāga ‘acz kitürsem taᅅᅅirgama iy şeyᅅ
Ol işte çün yaratıptur mini Hudā ‘āciz*

(BV 205/3)

*Yüz bu ‘ālemçe yaratmak kudretinġ élide cā’iz
Sad nigīn icād kılmak özgelerge yoġ mücevvez*

(NH 343/2)

Yarıl-

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde ‘*yarma işi yapılmak; üzerinde yarık açılmak*’ anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2538). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **YUyg.** *yéril-*; **Öz.** *yarıl-*; **SUyg.** *yarıl-*; **Tuv.** *çarıl-*; **Hak.** *çarıl-*; **Alt.** *carıl-* (Ayazlı, 2016: 276).

Clauson, *yar-*’ın geçişsiz biçimi olduğunu ve bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 967).

Bu sözcük bütün tarihî metinlerde *yarıl-* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*yarılmak, ayrılmak, parçalanmak, açılmak*’ (Suv. 624, 19); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*yarılmak*’ (DLT III 77; KB 6139), ‘*çatlamak, çokça yarılmak, parçalanmak*’ (TİEM 73 9r/5), ‘*yarılmak, çatlamak, parçalanmak*’ (TİEM 73 436r/8), ‘*infilak etmek, yarılmak, ikiye ayrılmak*’ (TİEM 73 269v/5); **Harezmi Türkçesinde** ‘*yarılmak, ikiye; ‘acındırmak*’ (KTS 312), ‘*esirgemek, yarılıgamak*’ (KTS 312); **Çağatay Türkçesinde** ‘*yarılmak, yarılıp açılmak, parçalanmak*’ (LÇT 292) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı ve Kıpçak Türkçesi dönemlerinde birçok anlama sahip olan sözcük Çağatay Türkçesinde bu anlamlarını yitirerek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Aġzınġ sıfatın kıllurda hāme

Köp tatlıġ için yarıldı tili

(LD 1905)

Ol kuyaşın mihr ü mindin tîrelîk veh isterem

Yir yarılsa yirge kirsem infî‘ālimdin gehî

(BV 652/8)

Buzuġ köñlümde revzen boldı tîġın zahmıdın yāħod

Bu vîrān öy hemānā kim yarılmışdur imes revzen

(FK 529/7)

Buġday barı hūşedin érîlip

Tābe noħudı kibi yarılıp

(LM 2051)

Yarlıg

TDK Türkçe Sözlükte sözlüğün ‘*ferman*’ anlamı verilmektedir (TS, 2011: 2541). Lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Kırg.** *carlık* TüKS; **Kzk.** *carlıq* KzkTS; **Trkm.** *yarlık* TürkTS; **YUyg.** *yarlıq* KYAS; **Tat.** *yarlık* TüTS; **TatK.** *yarlık* KazTS.

Clauson, kelimenin anlamını ‘*üstten alta verilen emir*’ olarak vermektedir. **-lıg** ekinin kelimenin etimolojisini açıklamaya yardımcı olmadığını, Uygur ve Mani metinlerinde kelimenin imlasının genellikle **yarlıg**, daha az sıklıkla ise **yarlıg** olduğunu daha sonraki dönemlerde **carlıg** şeklinde Moğolcaya geçtiğini belirtir. Ayrıca bütün modern lehçelerde yaşadığını da belirtmektedir (Clauson, 1972: 966).

Kelime hakkında Melek ÖZYETGİN şunları söylemektedir:

“*Muhteva bakımından hanın emir ve isteklerini içeren bir mektup türü olan yarlık Altın Orda’dan önce Moğollar devrinde de kullanılmıştır. Özellikle Moğol hükümdarları kendi tâbiyetindeki devletlerin hükümdarlarına gönderdikleri mektupları yarlık olarak adlandırmışlardır. Bu yüzden de emir mahiyetindeki yarlıklar sadece belirli güçteki bir hükümdar tarafından ona tâbi olan veya ondan daha alt seviyedeki hükümdarlara gönderilebilirdi.*” (Özyetgin, 2005: 19-20).

Kelime bütün dönemlerde **yarlıg** biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘*ihsan, bağış, hediye*’ (ETY II 64-66); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*emir, ferman, buyruk, yarlık*’ (TT I 7, 9), ‘*fakir, yoksul, aciz, bedbaht, sefil, perişan*’ (Suv. 612, 7; TT IV 10, 13), ‘*tarikât, sutra, mukadderat*’ (TT VI 30, 301), ‘*lütuf*’ (PP 18, 1); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*ferman, buyruk, mektup*’ (DLT I 87; KB 1767; TİEM 73 294v1), ‘*izin, müsaade, hüküm*’ (TİEM 73 12r/1), ‘*emir, emir edilen, husus, durum, hal, iş*’ (TİEM 73 144r/1), ‘*kuran, allah’ın kelamı*’ (TİEM 73 237r/6); **Harezm Türkçesinde** ‘*buyruk, emir, ferman*’ (NF 40/13; KE 4r/18); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*yardım*’ (KTS 313); **Çağatay Türkçesinde** ‘*yarlık, ferman*’ (Seng. 329v.3), ‘*handan emir alan kişi*’ (ŞT 79b/18) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde birçok anlama sahip olan sözcük zamanla bu anlamlarını yitirerek **anlam daralmasına** uğramıştır.

*Bir mini yarlıg bile yād kılmaz ol
Her niçe ol şehga kulluk yaza min*

(LD 2608)

Ve taqı hān yarlıkı birlen Bozoq oğlanları nökerleri birlen

(ŞT 79b/18)

Yüzi gül-çihre sākīning tarab hükmiğa tūgrādur

Yüzinde mey güli ol yārliġ üzre al tamġadur

(BV 196/1)

İy Nevāyī yār kūyi itleriniġ hāliġe

Kiçe tutmak ħapmaġıdın yarlıġlar mu imes

(FK 240/7)

Yaruqluġ

Sözcüğün kökünü *yaruq* olarak gösteren Clauson, bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 964).

Eski Uygur Türkçesinde *yaruqluġ* biçiminde olan sözcük Çağatay Türkçesine kadar olan dönemlerde *yaruqluq* biçiminde kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinde ise *yaruqluq/yaruġluq* şeklinde ikili bir kullanıma rastlanmaktadır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Eski Uygur Türkçesinde ‘*parlak*’ (Man. II 9, 7); Karahanlı Türkçesinde ‘*nur, ışık, aydınlık*’ (DLT III 51; TIEM 73 78v/8), ‘*kur'an-ı kerim*’ (TIEM 73 142r/2), ‘*hakka götüren deliller*’ (TIEM 73 107r/4), ‘*yakîni celbeden deliller, tanıtıcı ilimler*’ (TIEM 73 85v/5), ‘*tevrat*’ (TIEM 73 238v/2), ‘*şimşek, yıldırım*’ (TIEM 73 259v/3), ‘*nur (aydınlık veya iman yahut hakkı yakînen bilme, hidayet)*’ (TIEM 73 32v/9), ‘*aydınlanan, nura ileten*’ (TIEM 73 103v/6), ‘*peygamberlik*’ (TIEM 73 142r/2), ‘*rahatlık*’ (DLT II 316), ‘*incil*’ (TIEM 73 86r/3); Harezmi Türkçesinde ‘*ışık, aydınlık*’ (KE 6v/21; HŞ 1354); Kıpçak Türkçesinde ‘*parlaklık*’ (KTS 313); Çağatay Türkçesinde ‘*parlaklık*’ (Seng. 329v.15; LÇT 292) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde birçok anlama sahip olan sözcük zamanla bu anlamlarını yitirerek *anlam daralmasına* uğramıştır.

Niçe iy köz cān ħüsnidin açar irdiġ yüzün

Ay u yıl dik ot körer sin ġam tünile kündüzün

Tireliġdın istedim min ol yaruġluq yulduzın

Ders otın yaqtı közümge hicr çün kördüm yüzün

Köydürür elbette her dārū ki olġay sūd-mend

(YED 45/2)

Savuğ āhımdın yaruğluğ az veli köp tîrelik

Kışta ol yanğlıg ki tün bolğay uzun kün kaytarıp

(NH 89/3)

‘Ārızı hecride bolmış tîre könlüm kişveri

Müddetî boldı ki körmeydür yaruğluğ bu sevād

(FK 121/2)

Tün tîreliğı demekdin artuğ

Közni yumup istegen yaruğluğ

(LM 505)

Yè:l

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde ‘rüzgâr; romatizma ağrısı; kalın bağırsaktaki gaz’ gibi anlamlarda kullanılmaktadır (TS, 2011: 2566). Lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Az., Trkm., Nog., Alt., Tel., Tar., YUyg. yel; Hlç. yâ:l; Bşk., Bar. yil; Kırg. cil; TatK. cil; Şor. çe:l; Kzk. je:l; Çuv. şil** (Gülensoy, 2007: 1111).

Clauson, sözcüğün ‘rüzgâr’ anlamında kullanıldığını, bunun yanında ‘şeytanca sahip olma’ anlamına da sahip olduğunu fakat bu anlamı görmenin her zaman kolay olmayabileceğini belirtir (Clauson, 1972: 916).

Bu sözcük bütün tarihî dönemlerde *yè:l* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde ‘yel, rüzgâr’** (Wind. 249, 23; H II 22, 27); **Karahanlı Türkçesinde ‘yel, rüzgâr’** (DLT III 161; TIEM 73 189v/2), ‘devlet, erk, talih’ (TIEM 73 135v/5), ‘cin, cin çarpması’ (DLT III 163); **Harezm Türkçesinde ‘yel, rüzgâr’** (KE 14r/13; ME 138/8), ‘heves’ (MM 46/2); **Kıpçak Türkçesinde ‘yel, rüzgâr’** (KTS 318); **Çağatay Türkçesinde ‘yel, rüzgâr’** (Seng. 351v.21) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı ve Harezm Türkçesi dönemlerindeki bazı anlamlarını kaybeden sözcük *anlam daralmasına* uğramıştır.

hikāyet iskenderiyye élide yél kuruğ bolup yamğur yağmadı érse

(GT 114/5)

Çolun bu berk yaruttı demin bu yél açtı

Eger sipihr üze Musāédi vü ger ‘İsā

(NH 4/4)

*Tüşti yél keyfiyyetidin suvğa gül yafragları
Yoksa meydin zâhir oldı güller ol ruhsâr ara*

(NH 27/7)

*Hüdhüdka né mâye qadr ü sāmān
Seyr éylese yél üze Süleymān*

(LM 138)

Yigren-

Standart Türkiye Türkçesinde iğren- biçiminde ve ‘bir şeyi tiksindirici bulmak, istikrah etmek; aşağılık, bayağı bulmak’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1157). Lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Az.** *iyrān-*; **Trkm.** *yigren-*; **Bşk.** *yirān-~sirkān-~sikān-*; **Öz.** *cirkān-*; **Kırg.** *ciyirkenüç-*; **TatK.** *çirān-~çirkan-*; **YUyg.** *jirkān-*; **Kzk.** *jiyrā-~jiyirkān-* (Gülensoy, 2007: 427).

Clauson, sözcüğün anlamının ‘iğrenmek’ olduğunu *yig* sözcüğünün dönüşlü biçimi olduğunu ve bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 915).

Sözcük bütün dönemlerde *yigren-* biçiminde kaydedilmiştir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘tüyü ürpermek’ (DLT III 109), ‘iğrenmek’ (DLT III 109); **Harezmi Türkçesinde** ‘iğrenmek, nefret etmek, istememek’ (NF 254/10; KE 82v/12); **Kıpçak Türkçesinde** ‘iğrenmek, tiksirmek’ (KTS 322); **Çağatay Türkçesinde** ‘iğrenmek, tiksirmek, nefret etmek’ (LÇT 313; Seng. 351r.5) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesi döneminde ‘tüyü ürpermek’ anlamına da sahip olan sözcük Çağatay Türkçesinde bu anlamını kaybederek *anlam daralmasına* uğramıştır.

... ve aldamaq ve argadamaq ve işenmek ve iglenmek ve aylanmaq ve irikmek ve igrenmek ve avunmaq ve kıstamaq (ML B 8b/19)

Yorī-

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde en az 12 farklı anlamda kullanılmaktadır (TS, 2011: 2628). Birçok lehçede de varlığını sürdürmektedir: **Öz.** *yur-*; **Bşk., TatK.** *yör-*; **Trkm.** *yöre-*; **Az.** *yeri-*; **Kırg.** *cürü-*; **YUyg.** *jür-*; **Kzk.** *jürü-* (Gülensoy, 2007: 1195).

Sözcüğün anlamını 'yürüme' ve 'gitme' olarak veren Clauson, ilk ünlünün Eski Uygur Türkçesinde **-o-** olarak belirlendiğini, orta dönemde **yügür-** sözcüğünün etkisiyle değişiklik olduğunu belirtmiştir (Clauson, 1972: 957).

Sözcük fonetik olarak bazı değişimlere uğramıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede yor-** '(yaşamaya) devam etmek' (BK D 27), 'ordu ile ilerlemek' (KT D 37), 'isyan etmek' (Ton. 61); **Eski Uygur Türkçesinde yor-** 'yürüme, gitme, hareket etmek' (Ust. 196, 36); **Karahanlı Türkçesinde yor-** 'gezip dolaşmak' (TIEM 73 19r/5), 'sefere çıkmak, yolda olmak' (RKT 26/61b2), 'yürüme, uzaklaşmak' (DLT III 87; KB 1583), 'akıp gitme, yüzmek (rüzgâr için) esmek' (RKT 34/6b1), 'giderme' (TIEM 73 429r/1); **Harezmi Türkçesinde yör-** 'yürüme, gitme, hareket etmek, davranma, yaşamak, yaşamını devam ettirmek' (NF 60/8; KE 9v/17), 'gezmek, dolaşmak' (HKT 419b/7); **Kıpçak Türkçesinde yör-** 'yürüme' (KTS 328); **Çağatay yörü-/yürü-**: 'yürüme, gitme' (AL 2729; Seng. 341v.20) anlamlarında kullanılmıştır. Köktürkçe ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde birçok anlama sahip olan sözcük zamanla bu anlamlarını yitirerek **anlam daralmasına** uğramıştır.

Ġam tūni encūm kōzi yaŋlıĝ yumulmas kōz bile

Veh neĉe gāhī yōrūy gāhī turay geh olturay

(GS 641/4)

Hemīše mest-i ħarāb ol şıfat yōrūr mēn kim

Kōrūp taĥayyūr ēter 'ālem-i ħarāb maŋga

(NH 47/2)

Yēr yüzün baĥr ētti eškīm ey ki aytur sēn meni

Taĝlar ūzre nēdin ehl-i cūnūn yaŋlıĝ yōrūr

(NH 230/5)

İskender işitse kim anıŋ sarı yōrūr siz

Cān birgey atası kibi ūcān arasında

(LD 1617)

Yorit-

Clauson, sözcüğün kökünü **yor-** olarak göstermekte ve modern lehçelerde yaşadığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 960). Lehçelerdeki durumu şu şekildedir:

Kırg.. cürgüz- TüKS; Kum. yürüt- KumTS; Tat. yörtüv TüTS; YUyg. yürütmak KYAS.

Sözcük zamanla incelmeye uğrayarak **yürüt-** şekline gelmiştir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘yürütmek, ilerletmek’ (**KT G 4**), ‘(asker) sevk etmek’ (**BK K 3**); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘yürütmek, işletmek, harekete getirmek’ (**TT VI 30, 193**); **Karahanlı Türkçesinde** ‘yürütmek’ (**DLT II 315**), ‘karnını boşaltmak’ (**DLT II 315**); **Harezmi Türkçesinde** ‘yürütmek, dolaştırmak, hareket ettirmek’ (**NF 294/10; KE 142v/8**); **Kıpçak Türkçesinde** ‘yürütmek’ (**KTS 328**); **Çağatay Türkçesinde** ‘yürütmek’ (**Seng. 342r.12**) anlamlarında kullanılmıştır. Köktürkçe ve Karahanlı Türkçesi döneminde görülen bazı anlamlar Çağatay Türkçesinde görülmediği için **anlam daralmasına** uğramıştır.

La‘lınğız fikr-i daķıķidin közüm ay bağrı taş

Bir tigirmindür ki şan birle yürütmüşler anı

(LD 1923)

Ol yan tut ki saňga yitişkey ve ol yol-ğa yürüt ki saňga qarışķay.

(MK 110a/4)

Zulmet sipehi çü saldı sāye

Encüm yürütüp anğa řalāye

(LM 1874)

Çāk ü nālān köngül bile nē ‘aceb

Pāsbānıñ keçe yürütse ceres

(NH 389/3)

Yük (yük)

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde 10 farklı anlamda kullanılmaktadır (**TS, 2011: 2621**). Lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Az., Öz., Trkm., YUyg. yük; Bşk., TatK. yök; Kırg. cük; Kzk., YUyg. jük** (**Gülensoy, 2007: 1188**).

Clauson, sözcüğün anlamının ‘yük’ olduğunu, kökünün ise ***yü-** olabileceğini belirtmiştir (**Clauson, 1972: 910**). Erdal, sözcüğün anlamını ‘yük’ olarak verdikten sonra, **yüd** ile bağlantısı olduğunu söylemektedir (**Erdal, 1991: 258**).

Sözcük bütün dönemlerde **yük** biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘yük’ (Ust. 194, 11); **Karahanlı Türkçesinde** ‘yük, vebal, günah’ (AH 426; TIEM 73 233v/2); ‘hamile’ (TIEM 73 413v/6), ‘ev eşyası’ (TIEM 73 179r/8), ‘kasti işlenen suç, günah’ (TIEM 73 289v/3), ‘sorumluluk’ (TIEM 73 37v/7); **Harezmi Türkçesinde** ‘yük, hayvan üstündeki iki küfe ağırlık’ (NF 131/10; KE 23r/4), ‘yük, günah’ (HKT 379a/9), ‘doğacak bebek’ (HKT 536a/6); **Kıpçak Türkçesinde** ‘yük’; ‘ağırlık’; ‘kefillik’ (KTS 332); **Çağatay Türkçesinde** ‘yük, ağırlık’ (LÇT 307; Seng. 345r. 1) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı ve Harezmi Türkçesi dönemlerinde birçok anlama sahip olan sözcük zamanla bazı anlamlarını yitirerek **anlam daralmasına** uğramıştır.

*Sinsizin kılmay taḥammül nale kılsam kıлма ‘ayb
Ger bu yük yüklense taḫḫa kilgey andın miṅ şadā*

(LD 214)

*İy Nevāyī faḫr yolıda burun özlükni sal
Kim bu yolda pūyeḡa māni‘dür ol artuḡsı yük*

(BV 331/7)

*‘Aşā yörürge mededdür veli ‘aşā ehli
Çü nīze tuttı hem ol yük yörürge noḡşāndur*

(NH 302/4)

*Ger basmadı cismim ağır yük
Mundaḡ nége boldı bī-taḫarrük*

(LM 1391)

Yüksek

Standart Türkiye Türkçesinde sözcüğün 9 farklı anlamı vardır (TS, 2011: 2623). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Az.**, **Öz.**, **YUyg.** *yüksäk*; **Gag.** *üşek*; **Tel.** *öksö*; **Yak.** *öksöy*; **Çuv.** *şül~şülü* (Gülensoy, 2007: 1189).

Sözcüğün kökünü **yükse-** olarak gösteren Clauson, anlamını da ‘yüksek’ olarak vermektedir (Clauson, 1972: 916). Erdal da sözcüğün kökünü **yükse-** olarak gösterir ve **yügür-**’in nesne sıfatı olduğunu belirtir (Erdal, 1991: 258). Hamilton, bu sözcüğün kökenini **yüksä-k** biçiminde gösterir. **yüksä-** fiili için ise şu açıklamayı yapmaktadır:

“*yüksä- fiiline gelince, ben bunun ‘üst üste yağmak, biriktirmek anlamındaki yük-/ük- fiilinden türemiş olup olmayacağını kendi kendime soruyorum. Çoğunlukla istek bildirdiği kabul edilen fiil eki -sa-(krş. AG, 97 ve 154; ayrıca krş. Kaşgari'nin de I s. 278'de ökse- yazılışıyla kabul ettiği, ‘yağmak istemek’ anlamındaki üksä-), aynı zamanda sebep ve diğer nüansları da ifade eder gibi görünüyor (krş. W. Bang, ‘Studien, III’, s. 1254; MatMorph, s. 160). ‘yağmak, toplamak, biriktirmek’ anlamındaki yük-/ük- fiili ile bundan türemiş gözüken, ‘yükselmek, uzamak, kalkmak’ anlamındaki yüksä- fiili karşılaştırılacak olursa, -sä- ekinin bir tür dönüşlülük nüansı taşıdığı söylenebilir. Ayrıca yük-/ük- fiilinden; Eski Türkçede çok sık rastlanılan dönüşlü fiil yükün-, ‘yere kapanmak, secde etmek’ (krş. TT, VI, 98, n.); ükün ve üküm, ‘yığın’ (krş. K, Dizin'deki ök-; TT, VI, n. 102; TT, VII, Dizin); üküş ve ükil, ‘çok’ (krş. K, Dizin'deki ök-), vb. gibi birçok fiil türemiştir.” (Hamilton, 1998: 102-103).*

Bütün tarihî dönemlerde **yüksek** biçiminde kaydedilen sözcüğün anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde ‘yüksek’ (PP 61, 5); Karahanlı Türkçesinde ‘yüce, ulu’ (DLT III 45; KB 308), ‘üstün, ulu, yüce’ (TİEM 73 251v/3), ‘allah çok yüce ve büyük olandır esma-i hüsnâ'dan el-kebir’ (TİEM 73 301v/2), ‘mukaddes ve münezzeh olan, hissi yahut manevi hayrı bol olan, şanı yüce olan allah’ (TİEM 73 261r/8), ‘kadri çok yüce, çok yüksek esma-i hüsnâ'dan el-aliyy’ (TİEM 73 62v/8), ‘çok yüksek, pek ulvî’ (TİEM 73 226r/7), ‘tepe, yüksek yer’ (TİEM 73 251v/6); Harezmi Türkçesinde ‘yüksek, ulu, yüce’ (NF 164/17; KE 247v/6), ‘yüce, ali, esma-i hüsnâ'dan el-aliyy’ (HKT 40a/2); Kıpçak Türkçesinde ‘yüksek, ulu, yüce’ (KTS 332); Çağatay Türkçesinde ‘yüksek’ (Seng. 345r.3) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde birçok anlama sahip olan sözcük zamanla bu anlamlarını yitirerek **anlam daralmasına** uğramıştır.**

Anda kedin öre qopup ötündi kim sultān-nıñ yüksek menzileti dehqān menzilige qılmaqđın nazil bolmaqay érđi. (GT 119/2)

4.1.1.1. Özelleşme

Berke Vardar'a göre özelleşmenin tanımı şu şekildedir:

“Anlamlı bir birimin içeriğinin daha dar bir kapsama geçmesi.” (Vardar, 2002; 157).

Pierre Guiraud Fransızcadan verdiği ‘arriver’ (varmak, gelmek, erişmek) örneğiyle özelleşme ve genelleşme karşılaştırması yapar. Ona göre bu sözcük başlangıçta ‘kıyıya ulaşmak’ anlamında kullanılıyordu. Daha sonra ise genelleşerek ‘herhangi bir yere varmak’ anlamında kullanılmıştır. Devamındaki açıklamaları ise şu şekildedir:

“Sözcüğün toplumsal alanının yayılması demek olan genelleşmede çoğunlukla bir anlam genişlemesi, gönderge alanının yayılması (bkz.s. 45) söz konusudur; buna karşılık, özelleşme bir anlam daralmasına yol açar.” (Guiraud, 1999: 79).

Yine Guiraud özelleşme aşamalarını şu şekilde belirtir:

“Bir çevreden öbürüne geçerken sözcüğün anlamı değişir. Hatta bu ‘toplumsal aktarmalar’ Meillet’ye göre ‘anlam değişiminin başlıca ilkesi’dir. Aktarma çift yönlüdür; özel bir sözcük bütün toplumca benimsenebilir; buna karşılık, genel bir sözcük bir çevreye özgü duruma girebilir; bu da sözcüğün o çevredeki özel bağlamsal anlamını billurlaştırır. Sözcük genelleşir ya da özelleşir” (Guiraud, 1999: 79).

Bulabildiğimiz özelleşme örnekleri şunlardır:

Arkış

Clauson, sözcüğün kökünün *arka-* olduğunu, anlamının ise ‘resmî veya ticari geziler yapan kişi veya topluluk’ olduğunu, bundan dolayı hem ‘tüccar, kervan’ hem de ‘resmî elçiler’ anlamına geldiğini söylemektedir. Ayrıca birkaç Kuzeydoğu lehçesinde yaşadığını belirtmektedir: *argış/argıs Hak. argış; Kzk. arkıs (Clauson, 1972: 216).* Doerfer, sözcüğün Tunguzca, Rusça ve Komi dilinde alıntı olarak yaşadığını belirtir (Doerfer, II: 460).

Bahaeddin Ögel’in bu sözcükle ilgili açıklamaları şu şekildedir:

““Arkış” sözü: Dede Korkut kitabında, buna argış deniyordu. Göktürk çağında daha çok, “kervan veya vergi kervanı” karşılığı olarak söyleniyordu. Kervan ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde geniş olarak durmuştur. (b.bk). Uygur yazılarında artık

arkış sözü bir “haberci” ve “elçi” idi: “Ötrü ol arkışlar, vajram yel barıp...”. Yani “ondan sonra o elçi veya haberciler vairam bha’ya varıp...”, gibi...” (Ögel, 1978: 341).

“XI. yüzyılda, arkış sözünün Göktürk yazıtlarındaki “kervan” manası, yeniden ortaya çıkmıştı. Kaşgarlı Mahmud, arkış sözüne iki mana veriyordu: 1. Kervan. 2. Haberci. “Uzak yerin haberini kervan getirir” demek için Türkler, “Yırak yer savın arkış keltürür” diyordu. Bu büyük Türk bilginine göre, Arapların da buna benzer bir sözleri varmış. Kaşgarlı Mahmud bunu da, bize hatırlatmağı, ihmal etmiyordu. Yine aynı kaynağa göre, arkış sözünün ikinci anlayışı da “haberci” demektir. Bununla beraber yine bu kaynağımız, bu sözün “mektup” manasına geldiğini söylemeyi ihmal etmiyordu.” (Ögel, 1978: 343).

Sözcük ses bakımından fazla bir değişiklik göstermez. Köktürkçeden Harezmi Türkçesi dönemine kadar *arkış* biçiminde kullanılan sözcük daha sonraki dönemlerde *arğış* biçimini alır. İlk defa **Köktürkçede** karşımıza çıkan sözcük ‘kervan’ (KT G 8) anlamında kullanılıyordu. **Eski Uygur Türkçesinde** ‘kervan’ (U II 21, 18) ve ‘haberci’ (U III 29, 3) anlamlarında kullanılan sözcük **Karahanlı (DLT I 97; KB 1386), Harezmi (KE 48v/18) ve Kıpçak Türkçesi (KTS 10)** dönemlerinde aynı anlamını sürdürmüştür. **Çağatay Türkçesinde** ise ‘zahire ticareti, tahıl ticareti’ (LÇT 9; Seng.37r. 20) anlamında kullanılarak *anlam özelleşmesine* uğradığını görmekteyiz.

Çaw

Sözcüğün kökünü Çince olarak gösteren Clauson, anlamını ise ‘kâğıt para’ olarak vermektedir. Ayrıca Eski Uygur ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde de kullanıldığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 393).

Hem Eski Uygur hem de Çağatay Türkçesi dönemlerinde *çaw* biçiminde kullanılan sözcük anlam bakımından farklılık göstermektedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘para’ (THV 43, 15) anlamında kullanılan sözcük **Çağatay Türkçesinde** ‘üzerinde padişahın isminin bulunduğu para’ (Seng. 209v.10) anlamında kullanılarak *anlam özelleşmesine* uğramıştır.

Érin

Clauson, sözcüğün ‘dudak’ ve ‘alt dudak’ anlamında kullanıldığını ve bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 232).

Bu sözcük Eski Uygur Türkçesi döneminde *érin* biçiminde yazılırken daha sonraki dönemlerde *erîn* biçiminde yazılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur (Usp. 265)** ve **Karahanlı Türkçesi (DLT I 70)** dönemlerinde ‘*dudak*’ anlamında kullanılan sözcük **Kıpçak Türkçesi** döneminde bu anlamının yanına ‘*burun*’ (**KTS 74**) ve ‘*diş eti*’ (**KTS 74**) anlamlarını da katmıştır. **Çağatay Türkçesi** döneminde ‘*alt dudak*’ (**AL 308; Seng. 100r. 21**) anlamında kullanılarak *anlam özelleşmesine* uğramıştır.

*érin nāz kılıp sâ‘atî ser-bāz urdı. Melik ol cevrlüg şeker
sözlüg peri-ge āçığ kılıp bir qara devge bérđi. (GT 68/12)*

*Érni ki yapılmayın tişige
Ya‘nî kiş külümsüp öz eşige*

(LM 2087)

*Érnim gamı eşkin éte ceyhün
Barur mu ékin ol eşk-i mey-gün*

(LM 1556)

*Şafha-i hüsünğde cān-bağş érninğ éy sīmīn-beden
Oğşaşur kim éylegey ‘İsî kıyaş içre vağan*

(GS 490/1)

Osul-

Clauson, sözcüğün kökünün *os*-olduğunu fakat Eski Uygur Türkçesindeki çevirinin yanlış olabileceğini belirtir (**Clauson, 1972: 247**).

Erdal sözcüğün, Höllen 63, LautHöllen 73-87, Maitr 210 v5 gibi yerlerde *bıçıl-* fiiliyle birleşik fiil olarak ve ‘*küçük parçalara ayrılmak*’ anlamında kullanıldığını belirtir (**Erdal, 1991: 669**).

İlk olarak **Eski Uygur Türkçesinde** karşımıza çıkan sözcük ‘*bıçılmek*’ (**TM IV 253**) anlamında kullanılmıştır. **Çağatay Türkçesinde** ise ‘*etlerin ve kemiklerin kazınması*’ (**Seng. 75r.5**) anlamında kullanılarak *anlam özelleşmesine* uğramıştır.

Tavış

Clauson, sözcüğün anlamının ‘ses, yumuşak ses’ olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bütün modern lehçelerde bazı ses değişiklikleriyle yaşadığını da belirtir (Clauson, 1972: 446).

Ses olarak çok büyük değişiklikler göstermeyen sözcük Karahanlı Türkçesinde *tawış~tawuş* biçimindeyken Çağatay Türkçesinde *tawuş* biçiminde kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde ‘ses ve hareket’ (DLT I 367) anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde ‘ayak sesi’ (Seng. 165v.18; AL 1226) anlamında kullanılarak *anlam özelleşmesine* uğramıştır.

Tavuş kim öy taşıdın kelse dër mën bağrı taşımdur
Èřikdür saye kirgeç sağınur-mën, kim kıyaşımdur

(FK 188/1)

Tavuş [çün] anęladı ‘ifrît-i kıattâl
Çıkardı baş ki fehm êtkey nêdür hâl

(FŞ 45)

Tavuşıdın anığ oyęandı şâpür
Tapıp tün zulmetide bû’l-‘âceb nür

(FŞ 6)

Uğuş

Clauson, bu sözcüğün ilk dönemlerde ‘oymak veya kabileden az nüfuslu bir birlik’ anlamında olduğunu ve aile sözcüğünden daha geniş anlamda olduğunu, bundan dolayı ‘nesil’ veya ‘yakınlık derecesi’ anlamına gelebileceğini de belirtmektedir. Ayrıca ‘torun’ anlamını da vermektedir (Clauson, 1972: 96).

Abdülkadir İnan bu kelimenin anlamı üzerinde dururken şunları söylemektedir:

“Eski Türk yazıtlarında hakan milletine hitap ederken kendisine en yakın bulunanlardan başlayarak “.....iniyüğünüm, oğlanım, oğuşım” (Kül Tegin yazıtı Güney yüzü I) diyor. Yazıtlarda geçen bu kelimenin kan akrabalığını anlatan bir terim olduğu şüphesizdir. Fakat bu “akraba topluluğu”nun yakınlık derecesini tayin etmek güçtür.” (İnan, 1956: 181).

Kelime tarihî metinlerde *u~o* nöbetleşmesine uğrayarak *uğuş-oguş* şekilleri arasında değişkenlik gösterir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçe** döneminde *uğuş* ‘boy, kabile, grup’ (KT G6) anlamında kullanılan sözcük **Eski Uygur Türkçesinde** döneminde de *uğuş* ‘soy sop, kabile, soy’ (TT VIII, 101) anlamında kullanılarak aynı anlamı devam ettirmiştir. **Karahanlı Türkçesinde** bu anlamlarının yanına *uğuş/oguş* ‘kardeş erkek veya kız kardeş’ (TIEM 73 402v/9) anlamını da ekleyen sözcük **Harezm Türkçesinde** dönemde yalnızca *oguş* ‘hısım, akraba’ (KE 168v/16) anlamında kullanılmıştır. **Çağatay Türkçesinde** ise *oguş/uğuş* ‘torun’ (Seng.77r.6; LÇT 35) anlamında kullanılarak *anlam özelleşmesine* uğramıştır.

4.1.2. Anlam Genişlemesi

Anlam genişlemesini “*Anlam kapsamı dar olan bir sözün zamanla ilgili bulunduğu kavram alanı içinde yayılarak daha geniş, daha genel bir anlam kazanması olayı, anlam genişlemesidir. Anlam genişlemesi olayında, sözün anlamında, alt anlamdan üst anlama geçiş söz konusudur.*” (Karaağaç, 2013; 146) olarak belirten Karaağaç bu anlam olayında aynı kavram alanında zamanla ortaya çıkan farklı anlamları vurgulamaktadır.

Doğan Aksan ise daha çok parçadan bütüne geçişi ve daralmayla genişleme arasındaki zıtlığı vurgular (Aksan, 2009: 90-91).

Korkmaz anlam genişlemesinin tanımını “*Anlam kapsamı dar olan bir kelimenin zamanla ilgili bulunduğu kavram alanı içinde yayılarak daha geniş, daha genel bir anlam kazanması olayı*” şeklinde yapar ve Latincedeki cultura sözcüğünün aslında ‘ekilmeye hazır toprak, tarla’ anlamında olduğunu, zamanla ‘verim, birikim’ anlamına geldiğini sonra da anlam alanını genişleterek ‘yüzyıllar boyunca elde edilen maddî ve manevî değerler bütünü yani kültür’ olduğunu belirtir (Korkmaz, 1992: 10).

Çeşitli araştırmacıların görüşlerini değerlendiren Emine Atmaca anlam genişlemesi ve çok anlamlılıkla ilgili karışıklık hakkında şu bilgileri vermektedir:

“*Bu açıklamalardan anlaşılıyor ki, anlam genişlemesi ve çok anlamlılık terimleri birbirini yerine yanlışlıkla kullanılmaktadır. Aralarında anlamın genişlemesi ve anlamın çoğalması ~ çok anlamlı hale gelmesi gibi terim yönünden bir yakınlık vardır; ama karşıladıkları kavram ve kavram alanları bakımından nicelik farklılık söz konusudur. Anlam genişlemesinde kavram alanı tektir; çok anlamlılıkta ise kavrama alanı değil; alanları vardır. Filizok’un da ifade ettiği gibi anlam genişlemesinde tek bir kavram alanı, bu alandaki göstergelerin birbirleri arasında ‘yakın ayırım’ ilişkisi vardır. Çok anlamlılıkta kavram alanlarının birbirleriyle yakın ve uzak ilişkisi vardır. Çoğu zaman bu ayırım o kadar uzaktır ki çok anlamlı bir kelime zamanla insanların zihninde bağlantıların kurulamaması sonucunda eşgösterenli iki kelime haline dönüşebilir.*” (Atmaca, 2011: 621).

Tespit edebildiğimiz anlam genişlemeleri şunlardır:

Acıt-

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde ‘*acılık vermek; ağrı, sızı duyulmasına sebep olmak*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 12). Ayrıca bazı lehçelerde de

kullanılmaktadır: **Kırg.** *açıt*-**TüKS**; **Hak.** *açıt*-(**HaTS 26**); **YUyg.** *açıt*-(**KYAS 30**); **Tat.** *açıt*-(**KaTTS 24**); **Öz.** *açıt*-(**ÖzTS 57**).

Clauson, sözcüğün kökünün *açıt* olduğunu, anlamının 'acı veya ekşi yapmak, kederlendirmek' olduğunu söylemektedir. Ayrıca bütün modern lehçelerde yaşadığını da belirtmektedir (Clauson, 1972: 21). Erdal, sözcüğün anlamını Uig.-Wb.'ye istinaden 'kederlendirmek' olarak vermiştir. Ayrıca Eski Uygur Türkçesinde iki örnekte *agrit*-la birlikte kullanıldığını belirtmiştir. Röhsborn bunu birleşik fiil olarak çevirmiştir (Erdal, 1991: 760).

Çağatay Türkçesine kadar *açıt*- biçiminde kullanılan sözcük Çağatay Türkçesi döneminde *acit*- biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** 'acıtmak, ağrıtmak, gönül kırmak, acı duyurmak' (Chuas. 38); **Karahanlı Türkçesinde** 'ortadan kaldırmak' (RKT 36/58a2), 'acıtmak, ekşitmek, incitmek' (DLT I 207; KB 6543); **Harezmi ve Kıpçak Türkçesi** dönemlerinde benzer şekilde 'acıtmak, yüz ekşitmek' (KE 100v3); 'acıtmak, acı vermek' (KTS 2) anlamlarında kullanılan sözcük **Çağatay Türkçesinde** 'ağrıtmak, eziyet vermek' (LÇT 5; Seng. 31r 29); 'lezzeti acı vermek, hoş olmamak' (LÇT 5); 'kaşıyarak iltihap kaptırmak (veya ağrıtmak)' (Seng.31r 29) anlamlarında kullanılarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

*Hem könglin ağrıtkanı ve anıng telh-kām bolgandın
munuñ dağı kāmın açıtkanı (LM XXVII)*

Aç-

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde 27 farklı anlamda kullanılmaktadır (TS, 2011: 22). Birçok lehçede de varlığını sürdürmektedir: **YUyg.** aç-; **Öz.** aç-; **SUyg.** ahş-~aş-; **Tuv.** aş-; **Hak.** as-; **Alt.** aç-; **Yak.** as- (Ayazlı, 2016: 36).

Clauson sözcüğün anlamının 'açmak' anlamında olduğunu zaman zaman ise 'düğüm çözmek, işa etmek, temizlemek' anlamlarında da kullanıldığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 18).

Bütün dönemlerde *aç*- biçiminde kullanılmıştır. Anlam gelişmesi ise şu şekildedir: **Köktürkçede** 'açmak' (Ton.28). **Eski Uygur Türkçesinde** 'açmak, çözmek, yaymak' (TT IV 4, 6); **Karahanlı Türkçesinde** 'kapalı bir şeyi açmak, ferahlatmak, genişletmek,

uzaklaştırmak, izah etmek’ (DLT I 163), *‘ilan etmek, açığa vurmak*’ (TİEM 73 191r/9), *‘genişletmek, rızıklandırmak*’ (TİEM 73 99r/5), *‘fetih vermek, yardım etmek veya yol göstermek, bildirmek*’ (TİEM 73 375r/3), *‘keşfetmek, açığa çıkarmak, gidermek*’ (TİEM 199v/4), *‘ortadan kaldırmak yok etmek, gidermek*’ (TİEM 73 24r/1; RKT 288/6a2), *‘açmak, iki şeyin arasını açmak, ayırmak*’ (TİEM 73 124r/27; RKT 33/45b3), *‘bağışlamak, ihsan etmek*’ (TİEM 73 336r/2; RKT 34/92a3), *‘meydana çıkarmak, ortaya koymak*’ (TİEM 73 129v/9; RKT 28/56b1), *‘hüküm vermek, açıklamada bulunmak*’ (TİEM 73 73r/8; RKT 26/85b1); Harezmi Türkçesinde *‘açmak, belli etmek, ortaya çıkarmak, fethetmek, ele geçirmek, oruç tutmak, rahatlatmak, ferahlatmak, genişletmek*’ (NF 185/16; KE 194r/2; ME 14/8; MM 233/4), *‘giderme, uzaklaştırma*’ (HKT 2776a/3), *‘zafer*’ (HKT 488a/2), *‘açıklama*’ (HKT 347b/5), *‘bildirme, beyan*’ (HKT 65a/8); Kıpçak Türkçesinde *‘açmak, aralamak, açık duruma getirmek*’; *‘ortaya çıkarmak*’; *‘neşretmek*’; *‘genişletmek, rahatlatmak*’; *‘bir işe başlamak*’; *‘bir yeri ele geçirmek*’ (KTS 1); Çağatay Türkçesinde *‘açmak, aralamak, çözmek*’ (Seng. 31r.2; AL 31) anlamlarında kullanılmıştır. Köktürkçede sadece *‘açmak*’ anlamında kullanılan sözcük daha sonraki dönemlerde birçok yeni anlam kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

İrür her gönçe ma‘nâ içre şād-baṭn-ı mu‘ammāyî

Şabā fikr itmeyin nidin açar andağ mu‘ammānı

(SD 273)

Girih girih çü töker sên yeter ayâğınğa saç

Girihlerin çü açar sên tüşer kulaç kulaç

(NH 172/1)

Dime kün tüşkeçe uykuğa qalmış kim açā almas

Közin yâ nazdın yâḥūd şabūḥî mey ḥumārıdın

(BV 466/5)

Kök şeb-istānı kızıl güller açar çün kan yaşım

‘Aksini gam şāmı encüm közgüsi içre salur

(FK 153/4)

Açış-

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde *acımak* biçiminde ve ‘*tadı acı duruma gelmek, acılaşmak*’ anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 11). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Hak.** açış- (HaTS 26); **YUyg.** açış- (KYAS 30); **Öz.** açış- (ÖzTS 57).

Clauson, sözcüğün *açı-* fiilinin işteş biçimi olduğunu ve *açı-* fiiliyle eş anlamlı olduğunu fakat bu kelimenin daha çok ‘*topluluk*’ anlamıyla ilgili olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 31).

Kelime ilk olarak **Karahanlı Türkçesinde** ‘*ekşimek*’ (DLT I 181) anlamında karşımıza çıkmaktadır. **Çağatay Türkçesinde** ise ‘*rekabet etmek, yarışmak; ağrımak, sızlamak, acımak*’ (FK 214/223-6; Seng. 31v.6) anlamlarında kullanılarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Nāveki zaḥmıda aḡrıqdın açışmaḡdur füzūn

Muzmer itmışler meger su birle peykānıda tuz

(FK 223-6)

Açıġlıġ

Clauson, sözcüğün kökünün *açıġ* olduğunu ve bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtir (Clauson, 1972: 23).

Bazı ses deġişiklikleri görülmektedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** *açıġlıġ* ‘*ekşili, içine konanı ekşiten*’ (DLT I 147); **Harezmi Türkçesinde** *açıġlıġ* ‘*acılık, zorluk, güçlük*’ (NF 338/6); **Çağatay Türkçesinde** *acıġlıġ* ‘*sertlik, gazab, hışım*’ (LÇT 5; Seng. 32v.8); ‘*acılık, tatlı olmama tatsızlık*’ (LÇT 5) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde ‘*ekşili*’ anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde ‘*sertlik, gazap*’ anlamını kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Ağırtla-

Clauson, sözcüğün isimden türemiş fiil olduğunu anlamının ise ‘*iki şeyi birbirinden ayırmak*’ olduğunu söylemektedir. Ayrıca birçok modern lehçede yaşadığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 70).

Çağatay Türkçesinde kadar *adırtla-* biçiminde kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde *ayirtla-* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî anlamlarına baktığımızda genişleme olduğu fark edilmektedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘ayıklamak, ayırtlamak, tefrik etmek’ (TT V 24); **Karahanlı Türkçesinde** ‘ayırt etmek’ (KB, 1839); **Çağatay Türkçesinde** ‘birini diğerinden ayırmak’; ‘(mec.) iyiyi kötüden ayırmak’ (Seng. 55r.6) anlamlarında kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinde ‘iyiyi kötüden ayırmak’ anlamını kazanan sözcük *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Ağnat-

Clauson, sözcüğün anlamının ‘değiştirmek’ olduğunu ve *ağna-* sözcüğünün ettirgen biçimi olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 62).

Sözcük tarihî dönemlerde bazı farklılıklara uğramıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** *ağnat-* ‘değiştirmek, bozmak’ (DLT I 266; TIEM 73 93r/8); **Harezmi Türkçesinde** *aynat-* ‘değiştirmek’ (HŞ 6); **Çağatay Türkçesinde** *aynıt-* ‘rahatsız etmek bir durumu değiştirmek’ (Seng. 56v.23) anlamlarında kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinde ‘rahatsız etmek’ anlamını kazanan sözcük *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Ağrı

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde ayrı biçiminde ve ‘başka, başka türlü; aynı yerde kalan; yalnız, tek başına’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 209). Lehçelerde de kullanımı devam etmektedir: **Az.** ayrı; **Bşk.** ayırım~ayırı; **Kzk.** ayrıkşa; **Kırg.** ayrı; **Öz.** äyri; **Tat.** ayırım; **Trkm.** ayrı; **YUyg.** ayrim (KTLS, 1991: 38-39).

Clauson, sözcüğün *ağır-* kökünden geldiğini anlamının ise ‘kollara ayrılmış, kollara ayrılmış nesne’ olduğunu söylemektedir ve *ayrı* biçiminde bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 64).

Karahanlı Türkçesinde *ağrı* biçiminde kullanılan sözcük Kıpçak ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde *ayrı/ayru* biçimlerinde kullanılmıştır. Sözcüğün anlam gelişmesi ise şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘buğday temizlemek için kullanılan aygıt, yaba; çatal, çatal değnek’ (DLT I 126, II 22), ‘ayrı, farklı’ (KB 771); **Kıpçak Türkçesinde** ‘ayrı, başka, farklı’; ‘çatallanmış, iki çatal olan’ (KTS 18); **Çağatay**

Türkçesinde ‘ayrı’ (Seng. 57r. 18,23; LÇT 50), ‘ağacın ayrılmış bir parçası’ (Seng. 57r.23), ‘çift hörgüçlü deve’ (Seng. 57r.23; LÇT 50; ZT T33a/1) anlamlarında kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinde ‘ağacın ayrılmış parçası; iki hörgüçlü deve’ gibi anlamlar kazanan sözcük **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Altun közli tabuşkanı kitürdi tip

Qaz ayağı üç ayrı tamğa berdüm

(ŞT 100b/6)

Ağruk

Clauson, bu kelimenin kökünün **adır-** olduğunu anlamının ise ‘ayrık, ayrılmış; başka, farklı’ olduğunu söylemektedir. Ayrıca Eski Uygur Türkçesinde bulunma ve ayrılma görevinde kullanıldığını ve bazı lehçelerde de yaşadığını belirtmektedir: Kuzeydoğu ayrık, azırık, azırık; **Hak.** azırık; **Tuv.** adırık. (Clauson, 1972: 65).

Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde **ağruk** biçiminde kullanılan sözcük daha sonraki dönemlerde **ayruk** biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur (Suv. 118, 4)** ve **Karahanlı Türkçesi (DLT I 98; KB 201)** dönemlerinde ‘başka’ anlamında kullanılan sözcük **Kıpçak Türkçesinde** bu anlamının yanına ‘dağınık, ayrık; geri dönmez’ (KTS 17/18) anlamını, **Çağatay Türkçesinde** ise ‘yabancı’ (Seng. 57r.19) anlamını ekleyerek **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Resül şallā’llāhu ‘aleyhi ve sellem aydılar kim cemā’atdin

ayruk bolmaqlık ‘azābnıñ sebebi turur (ÇFK 22a/18)

Ağıl

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde ve ağızlarda ‘evcil küçükbaş hayvanların barındığı çit veya duvarlarla çevrili yer, arkaç; hale, bazı görüntülerdeki çok ışıklı cisimleri çevreleyen karşılıklı teker’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 40). Sözcüğün lehçelerde de yaşadığını görüyoruz: **Trkm.** āğıl; **Az.** ağıl; **Öz.** ağıl; **Tel.** ail; **Tar., Kzk. TatK.** aul; **Yak., Şor., Sag., Koyb., Kaç, Kız āl** (Gülensoy, 2007: 53).

Clauson, sözcüğün anlamını ‘çiftlik hayvanları için çevrilmiş; sığır ahır, koyun ahır’ verir daha sonradan ‘çadırların grubu veya yerleşimi’ anlamına geldiğini belirtir (Clauson, 1972: 83). Doerfer, sözcüğün Kürtçe, Moğolca, Evenkice, Samoyedce, Çeremişçe, Rusça, Bulgarca gibi dillerde alıntı olduğunu belirtir (Doerfer, II: 503).

Bahaeddin Ögel’in kelime üzerine yaptığı açıklamalar şu şekildedir:

“Burada ağıl sözünü, bütün manaları ile inceleyecek değiliz. Çünkü bu, çok geniş bir konudur. Aslında ağıl, etrafı çitle veya başka bir şeyle çevrilmiş, bir yer veya tarla demektir. Türk ağızlarında, bu manayı veren türlü fiil kökleri vardır. Eski Anadolu metinlerinde, ay ve güneşin etrafındaki hâleyi ifade eden, ay ağılı, gün ağılı gibi deyimler de, bu sözün ana anlayışını gösteren, açık örneklerdir.” (Ögel, 1978: 13)

Bu kelime bütün tarihî dönemlerde *ağıl* biçiminde kullanılmıştır. Anlam olarak ise bazı farklılıklar görülür. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur (MT 71)**, **Karahanlı (DLT I 73)** ve **Kıpçak Türkçesi (KTS 3)** dönemlerinde ‘koyun yatağı, ağıl’ anlamında kullanılan sözcük **Çağatay Türkçesinde** bu anlamının yanında ‘ayın etrafındaki halka’ (Seng.44r.19; ZT T32a/7; LÇT 16) anlamını kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Maña anıñ üçün bêrip turur kim luř u ihsân kılıp ağılmda yaǵşı āt

(GT 37/8)

Ağız

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde 12 farklı anlamda kullanılmaktadır (TS, 2011: 44). Birçok lehçede de varlığını sürdürmektedir: **Trkm.** ağız; **Hlç.** āğız; **Ker.** ağız; **Nog.** avız; **Kzk., KKlp.** awız; **Mişer Tat.** āwız; **Tuv.** aas (Gülensoy, 2007: 55).

Clauson, sözcüğün ‘ağız’ anlamında olduğunu böylelikle ‘nehirin ağzı’ veya herhangi bir açıklık anlamında kullanıldığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 98).

Bütün dönemlerde *ağız* biçiminde kullanılan sözcüğün Çağatay Türkçesinde *ağız* biçimine de rastlanmaktadır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘ağız’ (TT I 11); **Karahanlı Türkçesinde** ‘ağız’ (DLT I 55; KB 1431), ‘ırmağın, testinin, küpün ağzı’ (DLT I 55); **Harezmi Türkçesinde** ‘ağız, giriş, kapak’ (NF 25/11), ‘yeni doğuran hayvanın ilk sütü’ (İML 55); **Kıpçak Türkçesinde** ‘ağız’ (KTS 4); **Çağatay Türkçesinde** ‘henüz doğuran hayvanın ilk verdiği sütü ve

pelesi’ (LÇT 16), ‘ağız’ (LÇT 16; Seng. 44r.2) anlamlarında kullanılmıştır. İlk ortaya çıktığı dönem olan Eski Uygur Türkçesinde ‘ağız’ anlamında kullanılan sözcük, sonraki dönemlerde ‘ırmağın ağzı; yeni doğan hayvanın sütü’ anlamlarını kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Ni yaŋlıg yaşuray hicrān ğamın kim fāş iter her dem

Ağızđın şu‘lelıg āhım nazardın eşksiz kanım

(BV 405/3)

Yār ağız açmaska derdim sorgalı taptım sebab

Köp çüçüklüktin yapuşmışlar meger ol ikki leb

(NH 64/1)

‘Ayn irür muşhay yüzünĝde ‘aşr-ı āyāt-ı cemāl

Vağf lazım mīm ağız va’llāhu a‘lem bi’s-şavāb

(LD 244)

Ağız açmağka yoktur zehre, lĝin

Niler yoktur men-i miskĝn içinde

(SD 445)

Ağrı-/ağrı-

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde ‘vücutun bir yeri ağırlı durumda olmak’ anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 51). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Ker.** âğırmağ; **Tat., Bşk., Kzk., KKlp., Nog.** avır-; **Krç-Blk., Kum., Kar.** avru-; **Kar.K.** avrı-; **Kırg.** ooru- (Gülensoy, 2007: 57).

Clauson sözcüğün asıl anlamının ‘ağır olmak’ olduğunu fakat genellikle ‘acımak, ağrı çekmek’ anlamında kullanıldığını söylemektedir. Sözcüğün sonraki dönemlerde **-w-** sesinin etkisiyle **awru-** biçiminde olduğunu, bunun dışında **ağru-** biçiminin görülmediğini söylemektedir (Clauson, 1972: 91).

Kelime hakkında Marcel Erdal şu açıklamaları yapmaktadır:

“*agr+u-* ‘ağırlaşmak, ağır olmak; ciddi veya şiddetli hasta olmak’ UW’de agrumak altında tartışılmış, Eski Uygur Türkçesinde yalnızca bir kere kanıtlanmıştır. Ayrıca krş. agruk, agrukla-, agruklan-. EDPT, agrı- ile agru-’ı ‘ağırmak, acı çekmek’ karıştırır, kanıt

KB ve DLT'den delil alınmıştır. Hem DLT hem de KB agru-'in hem mecazi kullanımı (Eski Uygur Türkçesinde bulunan örneği) hem de temel kullanımına sahiptir.” (Erdal, 1991: 474).

İncelediğimiz bütün dönemlerde *agr-* biçiminde kullanılan sözcük anlam bakımından bazı farklılıklar göstermektedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçe (BK G9)**, **Eski Uygur (TT VII, 35 5)**, **Karahanlı (DLT I 273; KB 3430; TIEM 73 71r/7)**, **Harezm (NF 84/15)** ve **Kıpçak Türkçesi (KTS 3,4)** dönemlerinde ‘*agrımak, hastalanmak*’ dışında bir anlam görülmemektedir. **Çağatay Türkçesi** döneminde ise bu anlamının yanında ‘*sinirlenmek*’ anlamında da kullanılan sözcük *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Agrıgan cādū közüñgde eyleyin yüz cān fidā

Qılma müşğın perde birlen çeşm-i gubārıñnı bend

(YED 43/2)

Bir derd-mend köñglide körsenğ veca ‘ anğa

Ger köñglüñğ agrımas ol imes bu durur veca ‘

(BV 288/5)

Hali hecridin Nevāyī köñgli agrır iyle kim

Agrıgay ilniñğ kara dāğ-ı nihānıdın tüşüp

(BV 52/7)

Qaydadır Mecnūn ki bergey pend ü çün fehmi etmesem

Yığlağay hālimga bağrı agrıgandıñ zār zār

(NH 226/3)

Ağrıç

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*vücutun herhangi bir yerinde duyulan şiddetli acı*’ anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 50). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Trkm.** ağırır; **Ker.** ağrıç; **YUyg.** agrık; **Hlç.** hāgrıç (Gülensoy, 2007: 57).

Clauson kelimenin kökünün *agrī-/agrū-* olduğunu anlamının ise ‘*ağrı, ağrılı, ağrılı hastalık*’ olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 90).

Doğan Aksan bu kelime ile ilgili şunları söylemektedir:

“Burada hemen ekleyelim ki, bugün ağrı biçiminde yaşayan sözcüğümüz Uygur döneminde ‘hastalık’ anlamına da geliyor, örneğin köz agrıg, ‘göz hastalığı’ demek oluyordu. ‘Hasta’ için agrıglıg, bunun karşıtı agrıgsız kullanıyordu (Heilkunde I, 155; bk. Röhrborn I, 72, 73)” (Aksan, 2006: 49).

Sözcüğün Kıpçak Türkçesine kadar hem biçim olarak hem de anlam olarak paralel gittiği görülmektedir. Kıpçak Türkçesine kadar *agrıg* biçiminde yazılan sözcük Uygur (Suv. 587 I), Karahanlı (DLT I 98; KB 1883) ve Harezm Türkçesi (NF 167/2) dönemlerinde ‘ağrı, hastalık’ anlamındadır. Kıpçak Türkçesinde ‘göz iltihabı’ (KTS 4), Çağatay Türkçesinde ise ‘içerlemek’ (Seng. 43v.27) anlamını kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Baş ayak yalğan irür ‘ışk agrıgındın ursa dem

Bir meniḡ tig sarğarıp yüzi yara kan bolmağan

(LD 1376)

Yağşı at yol üze telim kalıp

Yaman eşek éviñe yetmiş bar

Ağrıg érge qarğanıñ gürde

Oluba[n] ten-dürüst yetmiş bar

(GT 84/7-8)

Nāveki zaħmıda agrıkdın açışmağdur füzün

Muzmer itmişler meger su birle peykānda tuz

(FK 223/6)

Yafrag yüzi boldı barça sarıg

Āyīn meger oldı sarıg agrıg

(LM 3174)

Ağrı-

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde ‘ağrımına yol açmak’ anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 51). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: Kırg. oorut- TüKS; YUyg. ağrı- (YUTS 5); Tat. avırt- (KaTTS 38).

Kökünü *agrı-/agrū-* olarak veren Clauson, anlamını ise ‘ağrıtmak’ olarak vermiştir (Clauson, 1972: 92).

Sözcük tüm tarihî dönemlerde *agrıt-*biçiminde kullanılmıştır. Anlam olarak ise **Eski Uygur (TT. VII 35, 21)**, **Karahanlı (DLT I 261; KB 4302; TİEM 733r/4)** ve **Kıpçak Türkçesi (KTS 4)** dönemlerinde '*ağritmak, eziyet etmek*' anlamlarında kullanılmıştır. **Çağatay Türkçesinde** ise bu anlamının yanında '*sinirlendirmek*' anlamı da vardır. Bu nedenle sözcükte *anlam genişlemesi* olduğunu söyleyebiliriz.

*Ol vaqt kim bir yetimni nā-ḥaḡ agrutıp yıǵlatsalar ikinci ol
vaqt kim biregü zinā kılsalar ve takı ğusl kılsa (ÇFK 12a/4)*

*Anıṅ köṅli cerāhatlarıdın munuṅ hem köṅlin agrıtkanı ve
anıṅ telḡkām bolǵanıdın munuṅ daǵı kāmın açıtkanı (LM XXVII)*

*Dīv sīretlerdin iy gerdūn mini agrıtma kim
Yüz alarça agrıturǵa ol peri-ruḡsār bes*

(FK 243/3)

*Tilbe köṅlümdin emes rāzī ki her tün küyide
İtleriniṅ agrıtur başın anıṅ feryādı köp*

(NH 102/3)

Al-

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde 33 farklı anlamda kullanılmaktadır (TS, 2011: 102). Lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Az.** almag; **Bşk.** alıv; **Kzk.** aluv; **Kırg.** alü; **Öz.** almaḡ; **Tat.** alu; **Trkm.** almak; **YUyg.** almak (KTLS, 1991: 18-19).

Clauson, kelimenin '*almak, ele geçirmek, borç toplamak, kabul etmek, çıkarmak, evlenmek*' gibi birçok anlamı olduğunu, hem tarihî hem de modern lehçelerde birçok deyimleşmiş yapının içinde bulunduğunu, tarihî dönemlerdeki deyim yapısının belirsiz olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 125).

Sözcük bütün tarihî dönemlerde *al-* biçiminde kullanılmıştır. Anlam olarak ise farklılıklar mevcuttur. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** '*almak, ele geçirmek*' (KÇ 13); **Eski Uygur Türkçesinde** '*elde etmek, almak*' (Suv. 616, 20); **Karahanlı Türkçesinde** '*almak*' (DLT I 168; KB 6035; AH 252), '*çıkarmak*' (TİEM 73 128v/3), '*akid yapmak*' (TİEM 73 46r/2), '*razı olmak*' (TİEM 73 149v/7), '*yapmak, husule getirmek*' (TİEM 73 227v/4); **Harezm**

Türkçesinde ‘almak’ (NF 26/10; KE 39r/2), ‘fethetmek’ (NF 69/2), ‘satın almak’ (NF 112/5), ‘sel basmak’; ‘evlenmek’; ‘su basmak’ (NF 82/5), ‘misafir etmek, ağırlamak’ (NF 27/5), ‘çıkarmak’ (HKT 167a/5), ‘geri almak’ (HKT 164a/3), ‘gidermek, yok etmek’ (HKT 128b/7), ‘kaydetmek’ (HKT 496a/1); **Kıpçak Türkçesinde** ‘almak’; ‘tutmak’; ‘evlenmek’ (KTS 6); **Çağatay Türkçesinde** ‘almak, fethetmek, istemek, evlenmek’ (AL 135; Seng. 45v.27) anlamlarında kullanılmıştır. Köktürkçedeki anlamının yanına birçok anlam ekleyen sözcük *anlam genişlemesine* uğramıştır.

*Algalı dünya ‘arūsın ey ki sattıng naqd-i dīn
‘Ömr satıp merg almağ aṅgla bu satıg alıg*

(FK 313/6)

*Hecr ara cānıng alay dip kör ni bolğay cevri kim
Bu maṅga ol şūhdın mihr ü vefa izhāridur*

(BV 137/4)

*Bolur levḥ-i zeberced ehl-i ḥayrān
Çü alur elgige levḥ-i müzehheb*

(NH 72/2)

*Mecnūn-mēn tīre-rūz-mēn bil
Tīg al né ki ḥātırıng tiler kııl*

(LM 1994)

Alın-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘alma işi yapılmak; elde edilmek; uyarlanmak; bir sözün, bir davranışın kendisine söylediğini veya yapıldığını sanarak incinmek, kırılmak’ anlamlarında kullanılmıştır (TS, 2011: 94). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Az.** alınmag; **Öz.** alinmä; **Tat.** alınma (KTLS, 1991: 16-17).

Clauson, sözcüğün *al-* fiilinin dönüşlü biçimi olduğunu ve bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 148). Erdal, sözcüğün ‘almak, seçmek’ gibi anlamlarını verdikten sonra Budist Uygur metinlerinde soyut anlamda kullanıldığını söylemektedir. Diğer taraftan *al-* çoğunlukla somut ve olumsuz çağrışımlarla kullanılmıştır (Erdal, 1991: 586).

Bütün tarihî dönemlerde *alm-* biçiminde kullanılan sözcüğün anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘elde edilmek, alınmış olmak, kendisi için almak’ (TT V 24, 73); **Karahanlı Türkçesinde** ‘alınmak, kendi başına alacağını almak’ (DLT I 203; KB 4767; TIEM 73 284r/8), ‘akid yapılmak, söz alınmak’ (TIEM 73 128r/7), ‘alınmak, mecaz olup, kabul edilmek ve rıza gösterilmek’ (TIEM 73 101v/5), ‘bir şeyi üzerine almak’ (AH 284); **Harezmi Türkçesinde** ‘alınmak, almak, kabul edilmek, edinmek’ (NF 250/3; KE 222v/18; ME 136/5); **Kıpçak Türkçesinde** ‘alınmak’; ‘ele alınmak, konu edilmek’ (KTS 7); **Çağatay Türkçesinde** ‘alınmak’ (Seng. 47r.13) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde birçok yeni anlam kazanan sözcük *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Qara miŋ al inġ üze qoymaq al imiş bildim

Temettu‘ andın alınmaq muhāl imiş bildim

(LD 1230)

Alış-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘bir işi tekrarlayarak kolaylıkla yapabilmek; yadırgamaz duruma gelmek; uyar duruma gelmek, intibak etmek; sürekli ister olmak, bağımlılık kazanmak; bağlanmak, ısınmak; evcilleşmek, ehlileşmek; tutuşmak, yanmaya başlamak’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 96). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Az.** alışmaq; **Bşk.** iyäläşiv; **Tat.** iyäläşü (KTLS, 1991: 16-17).

Sözcüğün kökünü *al-* olarak gösteren Clauson, anlamının ‘bir diğerinden almak’ olduğunu, Osmanlıcada ‘bir şeylere alıştırmak’ anlamında istisnai olarak kullanıldığını belirtir (Clauson, 1972: 153).

Sözcük bütün tarihî dönemlerde *alış-* biçiminde kullanılmıştır. Anlam gelişmesinde ise bazı farklılıklar mevcuttur. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘almak, elde etmek’ (TT II 17, 85); **Karahanlı Türkçesinde** ‘karşılıklı almak, birbirinden almak’ (DLT I 188), ‘beraber etmek, beraberce yapmak, beraberce paylaşmak’ (KB 5032); **Harezmi Türkçesinde** ‘alışmak, tutuşmak, beraberce yapmak, yardımlaşmak’ (KE 68v/4; HŞ 1452), ‘karşılıklı almak’ (İML 133); **Kıpçak Türkçesinde** ‘değişmek, değiştirmek, takas etmek’; ‘tokalaşmak, el sıkışmak’ (KTS 7); **Çağatay Türkçesinde** ‘takas etmek’ (Seng. 46v. 13; LÇT 21), ‘karşılıklı taciz ve kavga

etmek (Seng. 46v.13), ‘bir diğëerinden almak ve soymak’ (Seng. 46v. 13; LÇT 21), ‘dostluk kurmak, alışılmak, yakınlaşmak’ (LÇT 21) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ‘*almak*’ anlamında kullanılan sözcük daha sonraki dönemlerde birçok anlam kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Üç uluğ oğlı yayını sındurup alışdılar

(ŞT 78a-10)

Ey Nevāyī pāre pāre bolsa könglünğ yahşıdur

Kim tereddüdsiz alışkaylar anı dil-h ħahlar

(NH 259/7)

Altmış

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*elli dokuzdan sonra gelen sayının adı; bu sayıyı gösteren 60 ve LX rakamlarının adı; altı kere on, elli dokuzdan bir artık*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 108). Lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Az., Bşk., Trkm., Tat.** altmış; **Kzk.** alpıs; **Kırg.** altmış; **Öz., YUyg.** altmış (KTLS, 1991: 18-19).

Clauson, sözcüğün *altı*’dan türediğini ve bütün modern lehçelerde yaşadığını söylemektedir (Clauson, 1972: 130).

Tarihî dönemlerin hepsinde *altmış* biçiminde kullanılan sözcüğün anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur** (TT VII 20, 13), **Karahanlı** (KB 366), **Harezmi** (NF 65/11) ve **Kıpçak Türkçesi** (KTS 8) dönemlerinde ‘*altmış*’ anlamında kullanılan sözcük **Çağatay Türkçesinde** (Seng.50r.3; LÇT 19) bu anlamının yanına ‘*öncü asker müfrezesi*’ anlamını da ekleyerek **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Küreşçilik ‘ilmide üç yüz altmış türlüğ ‘amel bilür

(GT 55/12)

‘Adüvdur altı cihetdin manğa çü yétti felek

Né sūd yaşım eger altmış u ger yétmiş

(NH 423/5)

Ve zamānıdın altmış yıl ötkendin soğra Tūr oğlı Efrāsyāb sipāh tartıp anıñ üstige yürüdi.

(TEH 720a/1)

Keyḥusrevniṅ pādşāhlığı altmış yıl irdi. Anıṅ zamānıda enbiyādın Süleymān ‘aleyhi’s-selām ve aḥbārdı seylüni ve ḥükemādın Fişāğores irdiler.

(TMA 721a/23)

Arālā-

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde ‘iki şey arasında açıklık oluşturmak, az açmak; aralıklı duruma getirmek, seyrekleştirmek; bitkilerin fazla dal ve çubuklarını kesmek, seyrekleştirmek’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 142-143).

Kökünün *arā* olduğunu söyleyen Clauson, anlamını ‘araya girmek, aracı olmak’ olarak vermektedir (Clauson, 1972: 231).

Bu sözcük tarihî metinlerde her zaman *arala-* biçiminde kullanılmıştır. Anlam gelişimi ise şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘gidip gelmek, talan etmek, dolaşmak, araştırmak’ (TİEM 73 206r/7), ‘aralamak, arasını bulmak, barıştırmak’ (DLT I 308); **Harezmi Türkçesinde** ‘arasına girmek, aralamak’ (MM 75/2); **Kıpçak Türkçesinde** ‘parmaklarının arasını hilallemek, aralamak’; ‘arasını bulmak’ (KTS 10); **Çağatay Türkçesinde** ‘araştırmak’; ‘aracılık yapmak, arasını bulmak’ (Seng. 34v.2), ‘aralamak’ (LÇT 7) anlamlarında kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinde ‘araştırmak’ anlamını kazanan sözcük *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Aralık

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde 12 anlamda kullanılmaktadır (TS, 2011: 143). Lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Kzk.** aralık (KzkTS. 18); **Kırg.** aralık (TüKS); **Öz.** aralık (ÖzTS 341).

Sözcüğün kökünü *arā* olarak gösteren Clauson, bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 230).

İlk olarak **Eski Uygur Türkçesinde** *aralık* ‘aralık, mesafe’ (Usp. 188) anlamında kullanılan sözcük **Çağatay Türkçesinde** *aralık* ‘aralık, aralanmış, ayıran şey, fasıla, uzaklık’ (LÇT 7); ‘dar yol’ (LÇT 7); ‘ara, orta’ (LÇT 7; Seng. 36v.11) anlamlarında kullanılarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Sāḳiyā hecr ü ḥumār içre yetip mēn cānıma

Bir ḳadeḥ birle meni ḳıl bu aralıḡdın ḥalās

(NH 470/6)

Aran

Standart Türkiye Türkçesi ağızlarında ‘ahır, at tavlasi’ anlamında yaşamaktadır. Bazı lehçelerde de kullanılmaktadır. **Nog., Kzk., TatK., Kur., TatS. aran. (Gülensoy, 2007: 75).**

Clauson, sözcüğün ‘ahır’ anlamında olduğunu ve birkaç lehçede ‘sığır ahırı, tütün ambarı’ gibi anlamlarda kullanıldığını söylemektedir (**Clauson, 1972: 232**). Poppe, Ramstedt, Gülensoy gibi araştırmacılar sözcüğün Moğolcadan geçtiğini belirtmektedir (**Gülensoy, 2007: 75**).

Bu kelime ile ilgili Zuhâl Kargı Ölmez şöyle söylemektedir:

“Clauson, ilk olarak Kaşgarlıda görülen sözcüğün asıl anlamının ahır olduğunu, Kazakça, Nogayca ve birkaç diyalekte yaşadığını belirtir (ED, 232b). Sözcük ‘çit, parmaklık’ anlamıyla, yeni verilere göre Eski Uygurcada da görülür (UigWb 176a). Eski Uygurcada yalnız bir kez (UigWb’a göre), o da son dönem metinlerinden BT VII’de görülen Moğolca da olabilir. ET(Uyg.) ağıl ‘ağıl’ (UigWb 63b) sözü bugün çoğu Türk dil ve lehçesinde (āl, awıl, ağıl) ‘köy’ anlamına da gelmektedir, kiminde ilk anlamı da budur. Bu durumda EY-Mo. Aran ‘ağıl, ahır’ sözünden de Moğolcada ‘yığın→halk’ anlamı çıkabilir.

MK’da ‘ahır, at tavlasi’ anlamıyla yer alan sözcük, Çağataycada da aynı anlamdadır (ED, 232b; Dic. S.7; ŞS 7; Seng. 316v.15, EW, 23b). Ayrıca Mong.S. 91b; EW 23b; Lessing 49a’ya bakılabilir.” (**Ölmez, 1996: 313**).

Bütün dönemlerde **aran** biçiminde kullanılan sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı (DLT I 76)** ve **Harezm Türkçesi (ME 131/5)** dönemlerinde ‘ahır’ anlamında kullanılan sözcük **Çağatay Türkçesinde** bu anlamının yanında ‘kuş ve av hayvanlarının geçiş yollarına çakılan sık kazıklar’ (**LÇT 7; Seng. 36v.15**); ‘havası orta halli olan yer’ (**LÇT 7**) anlamlarında da kullanılarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Anıḡ yarını bizge berinḡ ve takı aran tükmeḡ üçün ikki miḡ kemiş berinḡ

(ŞT 105b/3)

Arslān

Standart Türkiye Türkçesinde arslan anlamında yaşamaktadır (TS, 2011: 157). Birçok lehçede varlığını sürdürmektedir: **Az.** aslan; **Bşk.** arıslan; **Kzk.** arıstan; **Kırg.** arıstan; **Öz.** ärslan; **Tat.** arıslan; **Trkm.** arslan; **YUyg.** arslan (KTLS, 1991: 28-29).

Clauson, bu sözcüğün *-lān* eki ile kurulduğunu ve Moğolcaya geçtiğini söylemektedir (Clauson, 1972: 238). Kelimenin kökeni üzerine birçok görüş vardır. Ayrıntılı bilgi için (Gülensoy, 2007: 82-83)'e bakılabilir. Doerfer, sözcüğün Kürtçe, Moğolca, Mançuca, Çeremisçe, Macarca, Slovence ve Balkan dillerinde yaşadığını belirtir (Doerfer, II: 453).

Bu sözcük bütün tarihî dönemlerde *arslan* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Eski Uygur Türkçesinde 'arslan' anlamında kullanılan sözcük Karahanlı (KB 834), Harezmi (İML 183) ve Çağatay Türkçesi (Seng. 37r.6) dönemlerinde 'arslan burcu' anlamında kullanılarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

*Mu'înü'd-dîn Ulug' Big Hân şeh-i şeh-zāde devrinde
Keyik, arslan u koy, bōri bu kün bir yerde, hoş otlar*

(SD 235)

*'Işk-ı 'ālem-süz keldi koy füsünüñ ey hıred
Yetti çün yer kökni yırtıp arslan ey tülkü kaç*

(NH 173/5)

*Mūr ayag' astıda ölgendin kaçan tapqay vuqūf
Arslan kim kökke çırmaşqay giriv-i şevketi*

(FK 679/5)

*'Aşıkqa özin satsa raqibing niye mingzer
Arslan bile tülküge ki lāf ursa celādet*

(LD 276)

Art-

Standart Türkiye Türkçesinde 'çoğalmak; harcandıktan sonra bir miktar geri kalmak; değeri yükselmek' anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 160). Lehçelerde

de varlığını sürdürmektedir: **Az.** artmag; **Bşk.** artıv; **Kzk.** artuv; **Kırg.** artū; **Öz.** artmak; **Tat.** artu; **Trkm.** artmak; **YUyg.** artmak (KTLS, 1991: 26-27).

Clauson, sözcüğün anlamının 'artmak' olduğunu ve bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtir (Clauson, 1972: 201).

Bütün dönemlerde **art-** biçiminde kullanılarak herhangi bir ses değişikliğine uğramamıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** 'artmak, çoğalmak' (Usp 262); **Karahanlı Türkçesinde** 'artmak, çoğalmak, fazlalaşmak' (DLT III 425; KB 438); **Harezmi Türkçesinde** 'artmak, çoğalmak, fazlalaşmak' (NF 212/1), 'havale etmek, yüklemek' (ME 71/5); **Kıpçak Türkçesinde** 'artmak, çoğalmak' (KTS 12); **Çağatay Türkçesinde** 'artmak, çoğalmak fazlalaşmak' (LÇT 8; Seng. 35r.5), 'kalmak, baki kalmak'; 'taşımak, yüklemek, sırtına koymak' (LÇT 8) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde 'artmak, çoğalmak' anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde 'havale etmek, yüklemek; taşımak' gibi anlamlar kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

*Artsun yenġi ay tig seniġ kün kelmišiçe devletiġ
Hem tolun ay dik iksügey, her kim aġa pejmān irür*

(SD 131)

*Cevrüng artar dem-be-dem šāyeste ġıdmet minde yoġ
Ni sebebtin yā Rab uš munça 'ināyettür maġa*

(LD 192)

*Tā zülfünġüzdin baġladım zünnār tersālar bigin
ġmānım artar dem-be-dem bu ni 'aceb zünnār irür*

(LD 690)

*Ġam irmes ni üçün kim ġüsni artar
Çıķarsa sebzedin bustān zümürrüd*

(FK 128/3)

Arukluġ

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde arıklık biçiminde ve 'zayıflık, sıksalık' anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 149).

Sözcüğün kökünü **aruk** olarak gösteren Clauson, anlamını ‘*bitkinlik ve yorgunluk*’ olarak vermektedir. Orta Türkçeden itibaren ise ‘*zayıflık, zayıflama*’ anlamında olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 218).

Sözcüğe tarihî dönemlerde farklı şekillerde rastlamaktayız. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde arukluk** ‘*yorgunluk, şiddetli yorgunluk*’ (DLT I 150; TIEM 73v 383v/2); **Harezmi Türkçesinde arukluk/arukluk** ‘*zayıflık, cılızlık*’ (ME 184/2), ‘*darlık, kıtlık*’ (HKT 236b/4); **Kıpçak Türkçesinde arıglık** ‘*münezzehlik*’ (KTS 11), ‘*temizlik*’ (KTS 11); **Çağatay Türkçesinde arıglıg** ‘*temizlik, paklık*’ (LÇT 11); ‘*zayıflık, güçsüzlük*’ (Seng. 37v.19; LÇT 11) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde ‘*yorgunluk*’ anlamında kullanılan sözcük daha sonraki dönemlerde yeni anlamlar kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Cüvānī bar ēdi hayr içre meşhūr

Ķamuğ tilde arıg-lıg birle manzūr

(GT 174-2)

Eger suğa yusalar yāhod otka taşlasalar

Sudın arıglıg u otdın yaruğluğ olğay güm

(FK 724/2)

Her niçe bolsa arıgsız çun arıglıg su ara

Halt boldı mümkün irmes kalmağ ol nā-pāklik

(FK 727/2)

Salıp tofrağ üstide bir gül ğamı

Arıglık su dek cismime piç ü tāb

(NH 77/2)

Astın

Standart Türkiye Türkçesinde ast biçimi yaşasa da **astın** biçimi görülmemektedir.

Clauson, sözcüğün **astın** sözcüğünün farklı bir şekli olabileceğini söylemiştir.

Altın’la eş anlamlı olduğunu fakat **ast**’ın farklı durumlarıyla karıştırılmaması gerektiğini

belirtmiştir. Ayrıca Kuzey Merkez Kırgızca *astan kestey* biçiminde yaşadığını da eklemektedir (Clauson, 1972: 242).

Bu sözcük tarihî dönemlerin hepsinde *astın* biçiminde kullanılmıştır. Sözcükle ilk olarak Karahanlı Türkçesi döneminde karşılaşıyoruz. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı (DLT I 108; AH 102; TIEM 73 169r/2), Harezmi (NF 222/2; KE 44r/3) ve Kıpçak Türkçesi (KTS 14) dönemlerinde ‘aşağı, alt’ anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde (LÇT 12; Seng. 40v.2) ‘alçak, adi; kesre’ gibi anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.**

Zülfünġ uzatur irdi köp zulum iligin iy yıġmadınġ

Hälâ uyalmaġtın başın astın salıp pejmân irür

(LD 685)

*Anda kedin muġarrıb-lerdin birisi vâkıf bolup tevaġġuf
kıldurmayın ol ġazret-ġa êltip burun kécürüp yoġar yerde orun bêrdiler
êrse, men özümni astın salıp âstâne-de turup aytım (GT 25/2-4)*

*Tegürmen-niġ astın taşı müteġarrık bolsa êrdi, herġiz
üstünideki âġır yükni kötermeġey êrdi. (GT 133/10-12)*

*Anıġ dêk kim astın êrini yakası-ġa yetip üstünü burunıdın
kécip turur erdi. (GT 69/1)*

At

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde ‘atgillerden, binme yük çekme, taşıma vb hizmetlerde kullanılan, tek tırnaklı hayvan, beygir, düldül; satranġta her yönde siyahtan beyaza ve beyazdan siyaha bir hane atlayarak L biçiminde hareket eden taş’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 178). Birçok lehçede at biçiminde yaşamaktadır (KTLS, 1991: 32-33).

Clauson, sözcüğün her zaman ‘binek atı’ anlamında kullanıldığını belirtmiştir. (Clauson, 1972: 33).

Sözcük tarihî metinlerin hepsinde ‘at’ anlamında kullanılmıştır. Köktürkçeden beri kullanılan sözcük **Köktürkçe (KT D 32-33)**, **Eski Uygur (H I 14; TT IX 40)**, **Karahanlı (DLT I 34; KB 474)**, **Harezm (NF 440/17)** ve **Kıpçak Türkçesi (KTS 15)** dönemlerinde ‘at’ anlamında kullanılmıştır. **Çağatay Türkçesinde (Seng. 30r. 25)** ise bu anlamının yanında ‘*satranç taşı figürü*’ anlamında da kullanılarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Çün perî vü hür érür atıng bégim

Sür‘at içre dév érür atıng bégim

Her hadengi kim ulus andın kaçar

Nā-tuvān cānım sarı atıng benim

(ML T776b-14)

Çün Nevāyî ‘ışk rāzın asray almay kıldı fāş

Atını rāz ehli tumārıda inşa kılmangız

(BV 216/9)

Hemişe bāķi vü pāyende bol u ‘işret kııl

Atıng öginde yügürsün Sikender ü Dārā

(SD 359)

Alğalı könglüm minip bir berk-raftār at kil

Ger miniñ könglüm kirektür berkdın hem bat kil

(FK 406/1)

At-

Sözcük, Türkçenin temel sözcüklerinden olduğu için TDK Türkçe Sözlük’te 33 anlamı vardır (TS, 2011: 186). Birçok lehçede at- biçiminde yaşamaktadır (KTLS, 1991: 32-33).

Hem günümüz Türkçesinde hem de tarihî lehçelerde çok sık kullanılan temel sözcüklerden biridir. Sözcüğün anlamını ‘*atmak, fırlatmak*’ olarak veren Clauson, birçok mecazi anlamı olduğundan bahseder. *tañ at-* gibi bazı deyimlerde objesiz olarak kullanıldığını, ayrıca bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 36).

Bu sözcük, taradığımız tarihî metinlerde her zaman *at-* şeklinde kullanılarak hiçbir ses değişikliğine uğramamıştır. Anlam bakımından döneme, duruma, metne ve cümleye

göre değişen birçok yan ve temel anlama sahiptir. İlk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşımıza çıkan sözcüğün anlam gelişmesi şu şekildedir. **Eski Uygur Türkçesinde** ‘şafak sökmek, tan atmak’ (U II 8, 61), ‘nişana atmak, silah atmak, nişan almak’ (TT III, 10), ‘fişkırmak, akmak, çağlamak’ (Man. I 19), ‘vurmak, dövmek’ (TT VIII, 86); **Karahanlı Türkçesinde** ‘atmak, fırlatmak, suçu başkasına atmak’ (DLT I 170; KB 2635), ‘nisbet etmek, zina iftirasında bulunmak’ (TIEM 73 72r/1), ‘meniyi atmak’ (TIEM 73 395r/1), ‘sürüklemek, teşvik etmek’ (TIEM 73 233r/5), ‘atmak, ihmal etmek, baştan savmak’ (TIEM 73 56v/1); **Harezmi Türkçesinde** ‘atmak, fırlatmak, bırakmak, salmak’ (NF 400/7; KE 41v/20); **Kıpçak Türkçesinde** ‘atmak, fırlatmak’ (KTS 15); **Çağatay Türkçesinde** ‘atmak, fırlatmak’ (AL 15; LÇT 5; Seng. 27v.8), ‘şafak sökmek’ (LÇT 5) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde oldukça geniş bir anlam alanı olan sözcük Çağatay Türkçesinde bu anlamların birçokunu devam ettirmiştir. Bu nedenle sözcükte *anlam genişlemesi* olduğunu söyleyebiliriz.

Çün peri vü hür érür *atıng* bégim

Sür‘at içre dev érür *atıng* bégim

Her hadengi kim ulus andın kaçar

(ML 776b/14)

‘Işk anı kiltüredür haste Nevāyī tarafi

Nāvek-i gamzeni ol şüh kayan kim *atadur*

(BV 143/9)

Ni gam *seniing* sarı kılıç sehmidin oķ *atsa* ‘adū

Altı cihetke yetti kök mihri bile kalķan irür

(SD 115)

Kačan ki gamzesi köz řanıma řara kılsa

Ĥatāsız oķnı *atar* cānıma Ĥatā kılsa

(LD 202)

Atalık

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde ‘ataya yakışır davranış, babalık’ anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 180).

Clauson, sözcüğün kökünün *ata* olduğunu ve anlamının da ‘*baba pozisyonundaki kişi, üvey baba*’ olarak vermektedir (Clauson, 1972: 59).

Doğan Aksan’ın bu kelime üzerine açıklamaları şöyledir:

“‘*Baba anlamındaki ata ise Uygur dil ürünlerinde ör. U.II, 202; A.Y. 587, 20) kaç ile birlikte (ör. U.II, 21, 3) görünüyor, hatta aynı tümce içinde geçiyordu: “...kız atası...kaçım... sakıncılık bolmazun” (U.II, 20, 2; bk. Clauson 40). Karahanlı döneminde ata’nın yaygınlaştığı anlaşılıyor; yaygın olarak kullanılıyordu (Kut. Bil. 1243, 1803...; Divan III, 210, 212...).* Ata sözcüğü Eski Anadolu Türkçesinde ve onu izleyen Osmanlıca metinlerde XVIII. yüzyıla kadar hep ‘*baba*’ anlamında geçiyor (bk. Tar. I), yazın dilinde yerini, bir “*çocuk sözcüğü*” olduğu anlaşılan *baba*’ya bırakıyordu. Ata’nın yazın dilinde daha çok ‘*ecdat*’ anlamında kullanılmasına karşın ağızlarda ‘*baba*’ anlamının da bulunduğunu biliyoruz. Aynı sözcükten türetilen *atalık* da Anadolu ağızlarında ‘*kayınbaba*’ (Afyon, Denizli, Burdur), *babalık* yapan herhangi bir kimse’ (Isparta), ‘*üvey baba*’ (Kars, Konya, D.S. I) anlamlarında geçmektedir.” (Aksan, 2006: 33).

Sözcük tarihî metinlerde birtakım farklılıklarla ilk olarak Karahanlı Türkçesinde karşımıza çıkmaktadır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde atalık/atalıg** ‘*babalı, babası olan*’ (KB 5380, 1552); **Harezm Türkçesinde atalık** ‘*atalık, babalık*’ (NF 215/7); **Kıpçak Türkçesinde atalık/atalıh** ‘*üvey baba, babalık*’ (KTS 15); **Çağatay Türkçesinde atalıg** ‘*babalık, baba olma, süt kardeşin babası*’ (LÇT 4; Seng. 30v.13), ‘*padişahın tuttuğu ve pederi gibi itimat ettiği adam*’ (LÇT 4), ‘*Türkistan’da ve Harezm Türkçesinde vesayet yoluyla geçen resmî bir unvan*’ (Seng. 30v.13; LÇT 4) anlamlarında kullanılmıştır. Çağatay Türkçesine kadarki dönemde ‘*babalık*’ anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde yeni anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Emîr luḡfunu tenḡri kōrdi lāyık

Tile ve ibn-i kılıç oldum atalık

(LÇT 4)

Ve Azer ol Nemrūd ḡukmi ferāsiḡa İbrāḡim ‘aleyi’s-selām
ḡatliḡa azīm bolup mübārek yüzün körgeç atalıg maḡabbeti anı ol ḡayāldin
ōtkerdi (TEH 698a/20)

*Ni siniṅ muḥāfazatıṅğa maşrūf kıldım ve ferzendliṅṅ rakamı
ni ḥātırımğa muharrer. Ve atalıṅ mihr ü şefkatin ḥālīṅṅğa muḥarrer
ittim. (MÜN. 798b/18)*

Atım

Clauson, sözcüğün kökünün *at-* olduğunu genellikle ‘tek bir atış mesafesi’ anlamında olduğunu Karahanlı Türkçesinde ‘hedefi vurmak için birden fazla atışa ihtiyaç duymayan nişancı’ anlamına geldiğini söylemektedir (Clauson, 1972: 59).

Tarihî dönemlerde her zaman atım biçiminde kullanılan sözcük bazı anlam farklılıkları içermektedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘nişancı’ (DLT I 75; KB 1949), ‘atış’ (DLT III 59) anlamlarında kullanılan sözcük **Çağatay Türkçesinde** ‘menzil’ (LÇT 5; Seng. 31r. 1), ‘alınmış’ (LÇT 5) gibi anlamlarda da kullanılarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Ḳanıṅğa ḳarattı köz uşol cādū ḳaraḳ kim

Bir oḳ atımı yerdin anıṅ aḳı körünür

(LD 563)

Ayā

Standart Türkiye Türkçesinde ‘elin parmak diperiyle bilek arasındaki iç bölümü, avuç içi; ayak tabanı; yaprakların düz ve parlak bölümü’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 194). Bazı lehçelerde varlığını sürdürmektedir: **Trkm.** āya; **SUyg.** haya~hayan (Gülensoy, 2007: 91).

Sözcüğün ‘avuç içi’ anlamında olduğunu söyleyen Clauson, sonradan farklı anlamlar kazandığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 267).

Tarihî dönemlerde herhangi bir ses değişikliğine uğramadan *aya* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘aya, avuç, el içi’ (U II 46, 70; Suv. 168, 23); **Karahanlı Türkçesinde** ‘aya, avuç içi’ (DLT I 348; KB 864); **Harezmi Türkçesinde** ‘aya, avuç içi, el ayası’ (NF 23/7), ‘lakap, sonradan takılan ad’ (İML 145); **Kıpçak Türkçesinde** ‘aya, avuç içi’ (KTS 17); **Çağatay Türkçesinde** ‘aya, avuç içi, el ayası, ayak tabanı’; ‘amuca’; ‘düz olan şeyler, yassı olan şeyler’ (LÇT 45) anlamlarında kullanılmıştır. İlk ortaya çıktığı

dönemde ‘*avuç içi*’ anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde ‘*yassı olan şeyler; lakap*’ gibi anlamlar kazanarak ***anlam genişlemesine*** uğramıştır.

*Mevlānā bir Hind şerhinde aydı ba‘zı aydı koyğay sağ ayası
baṭnı sol ayası zāhiringā ve ba‘zı aydı koyğay (ÇFK 33a/10)*

*Ol sakal mebrezğa taşlağalı yaḥşı ve ayasını malik-i dūzah
cehennem-ğa başlağalı yaḥşı. (MK 19a/13)*

*‘İsī ‘aleyhi’s-selām nīl küpige ilig urdı, her birini kim çıkardı
ayası tilegen reng bile çıktı. (TEH 714a/25)*

Aya-

Clauson, sözcüğün anlamının ‘*bir insana saygı göstermek*’ olduğunu ve bütün modern lehçelerde yaşadığını söylemektedir (Clauson, 1972: 267).

Sözcük bütün dönemlerde ***aya-*** biçiminde kullanılmıştır. Anlam gelişimi açısından ise farklılıklar vardır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*saymak, saygı göstermek, ululamak, arzulamak*’ (TT I 9, 65; II 10, 79; Suv. 613, 8); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*lakap vermek, korumak*’ (DLT I 271; KB 1494); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*ad takmak, lakap takmak, unvan vermek*’; ‘*saymak, hürmet etmek*’; ‘*karşı koymak, mukavemet etmek*’; ‘*esirgemek, sakınmak*’ (KTS 17); **Çağatay Türkçesinde** ‘*yasaklamak*’ (Seng. 53v.13; AL 181) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ‘*saygı göstermek*’ anlamında kullanılan sözcük özellikle Kıpçak Türkçesinde yeni anlamlar da kazanarak ***anlam genişlemesine*** uğramıştır.

*Nefis ecnāsını ayap çapan kéymese teḏīḏ ağḏiyeni yésirgep
kuruğ nān yemese (MK 25a-6)*

İtlerin anıḡ ayap başımnı kılman tu‘me hem

‘Işk yüz türlük beliyyet başıma kiltürgeli

(BV 640/4)

Ḳatlime çıktı itek bilge urup tiğ çikip

Kan tigerdin ayap irkin itekin ol cellād

(BV 125/4)

*Nazar mindin ayar gamzenġ ‘acebdür
Kim ösrüklerde bolmas resm-i imsāk*

(LD 917)

Āz-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘taşkınlıkta ileri gitmek; deniz, ırmak vb. kabarmak, taşmak; yara, hastalık etkili, tehlikeli duruma gelmek; cinsel duyguları artmak; çamaşır artık ağartılamaz duruma gelmek; hayvanlar iki ayrı ırktan doğmak; bitkiler, aşırı büyümek’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 217). Bazı lehçelerde azmak biçiminde yaşamaktadır (KTLS, 1991: 40-41).

Clauson, sözcüğün anlamının ‘yoldan çıkmak’ olduğunu ve bazen ‘yol’ nesnesiyle beraber kullanıldığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 279).

Sözcük her zaman **az-** biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Köktürkçe (Ong. 11), Eski Uygur (TT I 8, 33) ve Karahanlı Türkçesi (DLT I 173; KB 3089) dönemlerinde ‘yoldan çıkmak’ anlamında kullanılan sözcük Harezmi Türkçesinde ‘boşa gitmek’ (HKT 292a/9), Çağatay Türkçesinde ise ‘zayıf ve zebun olmak’ (LÇT 11), ‘duygularını kaybetmek’ (Seng. 37v.22) gibi anlamlar kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Közünġni körse zāhid, yoldın azġay

Niçe kim bolsa muhkem dīn içinde

(SD 444)

Cem‘ éter āvārelerni çāklıġ könglüm üni

Yoldın azġanlarnı ol yanġlıġ ki efġān-ı ceras

(NH 387/5)

Çıktı könglüm şaydı allıdın egerçi yāre yēp

Ķavsa nā-geh azmasun ey ‘ıřķ anıġ ħanın tamız

(NH 355/6)

Yüzün körgeç Nevāyi köġli azdı zülfdin bend it

Kim ol Mecnūn bahār-ı vařldın āşüfte-ħāl olmuş

(FK 271/9)

Bağırdak

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde ‘beşikteki çocuğun düşmemesi için beşiğe sarılıp bağlanan, kumaştan yapılmış enli bağ, bağıldak; kadınların âdet zamanında bağladıkları bez, bağıldak; yaklaşık 30 cm eninde, bir metre boyunda, uçlarında birer metre kaytanı olan, astarlı, ipek ve sırma işlemeli kumaş, bağıldak’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 227).

Clauson, sözcüğün kökünün *bağır* olduğunu anlamının ise ‘bir giysiyi veya karaciğeri korumak için sarmak’ olarak vermektedir. Ayrıca *bağıldak* biçiminin ilk olarak Orta Türkçede görüldüğünü belirtmektedir (Clauson, 1972: 319). Doerfer sözcüğün Farsça ve Arapçada alıntı olduğunu belirtir (Doerfer, II:750).

İlk olarak Karahanlı Türkçesinde karşımıza çıkan sözcük *bağırdak* ‘kadın göğüslüğü’ (DLT I 502) anlamındadır. Çağatay Türkçesinde ise *bağıltak/bağırdak* ‘başta ve gövdede zırh altına giyilen pamuklu bir tür kaftan’ (LÇT 70; AL 873); ‘beşikteki bebeğin midesinin üzerine sarılan bez parçası’ (LÇT 70; Seng. 125r.25) anlamlarında kullanılarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Bağış

Standart Türkiye Türkçesinde ‘bağışlanan şey, yardım, hibe, teberru’ anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 228). Kazakçada da bağış biçiminde yaşamaktadır (KTLS, 1991: 44).

Clauson, kökünün *bāğ* olduğunu ve bir şeylerin birlikte bağlanmasıyla çağrışımının olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 321). Sözcüğe ‘çadır bandı’ anlamını veren Doerfer, Farsçada alıntı olarak yaşadığını belirtir (Doerfer, II: 706).

Bütün tarihî dönemlerde *bağış* biçiminde kullanılan sözcük bazı anlam farklılıkları içerir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Eski Uygur Türkçesinde ‘bağ, ip’ (IrkB. 18) anlamında kullanılan sözcük Karahanlı (DLT I 367; TİEM 73 191v/1) ve Harezmi Türkçesi (KE 86v/74; HKT 559b/2) dönemlerinde ‘eklem, hücum’ anlamında kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinde ise ‘bağdaş’ (AL 871), ‘çadır bağı’ (AL 871; Seng. 125r.26), ‘bağış’ (GT 168/10), ‘hücum’ (LÇT 71), ‘diz eklemi’ (Seng. 125r.26) gibi anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Ammā aninġ eczāsıninġ köpini Türk tili bile ayturlar. Andak

*ki tünġlük ve üzük ve torluġ ve basruġ ve ıġ ve anat ve gözünek
ve uġ ve baġış ve bosaga ve irkene. (ML 777a/20)*

*ıldı baġış-rah oturub bünyād
Şeh du‘āsın ki arġ-ı köhne nihād*

(LÇT 71)

Bāl

Standart Türkiye Türkçesinde ‘bal arılarının bitki ve çiçeklerden topladıkları petek gözlerine doldurdukları, rengi beyazdan esmere kadar deġişen tatlı, koyu, sıvı madde; olgunlaşmış incirin dışına sızan tatlısı; ağaçların kabuġundan sızarak pıhtılaştıran besi suyu’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 241). Birçok Türk lehçesinde bal biçiminde kullanılmaktadır (KTLS, 1991: 48-49).

Clauson, bu sözcüğün Hint-Avrupa dillerinden çok eski bir alıntı olduğunu, *m>b* deġişiminin tarihlendirme olarak kabul edilemeyeceğini, Latince *mel*, Sanskritçe *maddu* biçimlerinin en yakın benzerlikler olduğunu, Kaşgarlının Batı sözcüğü olarak tanımladığını belirtir (Clauson, 1972: 330).

Kelime hakkında Edward Tryjarski ise şu bilgileri vermektedir:

“Çok geniş bir zaman ve mekâna yayılmış olan ve en popüler isimler arasında yer alan bal için kullanılan en temel bir isimdir ve ‘bal’ kelimesini başka terimlerle deġiştiren diller nadirdir. Bu tek heceli kelime, başka herhangi bir mantıklı morfolojik analize tabi tutulamaz ve genellikle yerel bir Türk ismi olarak kabul edilir. Diġer yandan Erken Moğolcada da bu kesin olarak kanıtlanmıştır. (Zemahşeri’de 5 kez adı geçmiştir); ancak bazı tarihî ve etnografik veriler Moğolca bal’ın Türkçeden alıntı bir kelime olduğu yönünde bizi ikna etmektedir.

Bal için en eski kanıt Kâşgarlıya aittir (Bkz.: Bölüm I), ancak aynı yazarın söz öbeġi düzlemindeki karşılıklarını tam olarak arı yayı “arı yaġı” şeklinde listelediği unutulmamalıdır.” (Tryjarski, 2016: 154).

Tuncer Gülensoy ise bal sözcüğünün alıntı olmadığını düşünür (Gülensoy, 2007: 107).

Bu sözcük bütün tarihî dönemlerde **bal** biçimindedir. Anlam olarak çok çeşitlenmeyen sözcük **Karahanlı (DLT III 156)**, **Harezmi (NF 260/1; KE 77r/17)**, **Kıpçak Türkçesi (KTS 22)** dönemlerinde ‘bal’ anlamında kullanılmıştır. **Çağatay Türkçesinde** ise bu anlamının yanında ‘bal suyundan yapılan sarhoşluk verici madde’ (**Seng. 126v.20**) anlamında kullanılarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

La‘l-i ‘unnabîng̃ üze h̃ālîng̃ irür mü yā şeker

Bal istep k̃ondı ol şekker lebiᅇng̃ üzre meges

(YED 107/4)

Zenbūr-ı ‘asel ağzı tola şehd igenindin

*İrmiᅇng̃ni körüp b̃imeze dip **balı** töküptür*

(LD 660)

Uçuᅇ lebiᅇnde imes r̃ize inᅇü la‘l üzre

*Ki berg-i gül üze bir kaᅇre **bal** imiş bildim*

(FK 457/2)

Şehd-i lebiᅇng̃ astıda koyay h̃āl

*Ol noᅇta kibi ki yazsalar **bal***

(LM 3293)

Bar-

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde var- biçiminde ve ‘erişilmek istenen yere ayak basmak, ulaşmak, vasıl olmak; belli bir duruma veya düzeye gelmek; hoş olmayan bir sona ermek; bir şeyi iyice anlamak veya duymak; acımadan çekinmeden yapmak; kadın, evlenmek; bir durumdan başka duruma geçmek’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2471). Lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Az.** varmag; **Öz.** barmâᅇ; **Trkm.** barmak; **YUyg.** barmak (KTLS, 1991: 938-939).

Clauson, sözcüğün anlamının ‘gitmek’ olduğunu ve bütün dönemlerde yaygın olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 354). Türkçenin bütün dönemlerinde kullanılan en temel sözcüklerindedir.

İncelediğimiz bütün dönemlerde **bar-** biçiminde kullanılan sözcük dönemler ilerledikçe anlam alanını da genişletmiştir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi

şu şekildedir: Köktürkçede ‘varmak, gitmek’ (KT D 34; BK D 20); Eski Uygur Türkçesinde ‘varmak, gitmek’ (U I 5, 1; II 25, 21); Karahanlı Türkçesinde ‘varmak, gitmek’ (DLT II 6; KB 366; AH 391), ‘geçip gitmek, çıkmak’ (TİEM 73 442v/2), ‘gitmek, gidivermek’ (TİEM 73 330v/5), ‘elden çıkarmak, kaçırmak; fevt etmek’ (TİEM 73 406r/8); Harezmi Türkçesinde ‘varmak, gitmek’ (NF 329/9; KE 41v/3), ‘kaybolmak, zail olmak’ (HKT 176b/6), ‘sefere çıkmak’ (HKT 86b/6); Kıpçak Türkçesinde ‘varmak, gitmek, ulaşmak’ (KTS 23); Çağatay Türkçesinde ‘varmak, gitmek’ (Seng. 120r.2; AL 829), ‘davranmak’ (Seng. 120r.2) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde birçok yeni anlam kazanan sözcük *anlam genişlemesine* uğramıştır.

*bara bilmes sên ey oğul hey hey
sên atağa bu kün ne hayr etsen*

(GT 180/6)

*Faqr deştide diseng fâriğ ü âzâde baray
Kir tevekkül bile vü vehmni berbâd itkil*

(BV 372/6)

*Tâ benefş etmiş tonın ol gül barur mên hüşdın
Bâğ ara her gülni kim körsem mên-i şeydâ benefş*

(NH 463/5)

*Her kıyan ol haft-ı müşkîn ki barur kılsa işâret
Baruram hâme kibi min dağı baştın kadem iylep*

(FK 61/3)

Barış-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘iki taraf, aralarındaki dargınlığı kaldırmak, uzlaşmak, anlaşmak; sevmek, zevk almak’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 255). Bazı lehçelerde de kullanılmaktadır: **Az.** barışmag; **Trkm.** barışmak (KTLS, 1991: 50-51).

Clauson, sözcüğün bar-’ın işteş şekli olduğunu, anlamının ‘birbirine gitmek’ olduğunu, modern lehçelerde hem ‘birbirine gitmek’ hem de ‘barışmak’ anlamında yaşadığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 369).

Kelime üzerine bir yazısında Mustafa Öner şunları kaydeder:

“Barış- şeklinin Eski Türkçedeki kullanışları bar- fiil kökündeki “gitmek” esas anlamına bağlıdır. Yani bu devirde barış- “karşılıklı olarak gidip gelmek” demektir.

Yeni Türkçe devrindeki edebî yadigârlarda ise barış- fiilinin giderek, üst bir anlam tabakasına geçtiği ve “uyuşmak, anlaşmak” anlamlarında kullanıldığı görülüyor.” (Öner, 2011: 260).

Barış ve bar- kelimeleri arasındaki anlam ilgisiyle ilgili Mehmet Kara'nın görüşleri ise şöyledir:

“Ancak, barış “barış, sulh” ve varış “varmak durumu veya biçimi; bir yarışın son bulunduğu yer” kelimeleri böyle değildir. Bu iki kelimedede de fonolojik başkalaşma olmuştur. Verilen örneklerin temel kökü bar- fiili, bir yere gitmeyi veya varmayı ifade eder. Ancak Eski ve Orta Türkçede bu fiil bar- şeklinde kullanılırken, Oğuzcada bir fonetik farklılaşma olmuş ve söz konusu fiil var- şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. Bu iki kelimedede meydana gelen fonolojik başkalaşmada, anlam veya ses değişmesinden hangisinin önce gerçekleştiğini tespit etmek, kanaatimizce biraz güçtür.” (Kara, 2004: 16).

Sözcük, incelediğimiz tarihî dönemlerde *barış*- biçiminde kullanılmıştır. İlk olarak **Karahanlı Türkçesinde** karşımıza çıkan sözcük ‘birbirine gitmek’ (DLT II 94; KB 2495) anlamında kullanılmıştır. **Harezmi** (HS 3244; AO III/14), **Kıpçak** (KTS 24) ve **Çağatay Türkçesi** (Seng. 120v.22; LCT 67) dönemlerinde bu anlamının yanında ‘barışmak’ anlamında da kullanılarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

*‘Işık içinde cüz ölüm müşkil ki bolğay bizge iş
Kim boluptur cān bile ğamzeng ara barış kiliş*

(NŞ 257/1)

Baş

Standart Türkiye Türkçesinde 13 farklı anlamda kullanılmaktadır (TS, 2011: 264). Birçok lehçede de yaşamaktadır: **Az.**, **Bşk.**, **Kırg.**, **Öz.**, **Tat.**, **Trkm.**, **YUyg.** baş; **Kzk.** bas (KTLS, 1991: 52-53).

Clauson, sözcüğün asıl anlamının ‘baş’ olduğunu mecazi olarak ise ‘ordunun başı’ anlamında kullanıldığını söylemektedir (Clauson, 1972: 375).

Tarihî dönemlerde her zaman *baş* biçiminde kullanılmıştır. Bu sözcük hem yan anlam hem de mecazi anlam açısından oldukça çeşitlenmiştir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘*baş, kafa*’ (KT D 31), ‘*dağ zirvesi veya ırmakların birbirine karışma yeri*’ (KT K 1); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*baş, kafa*’ (Suv. 21, 8; Man. I 20, 3), ‘*yara, yara başı*’ (TT VII 32, 2), ‘*başlangıç, birinci, ilk*’ (TT VII 42, 18); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*baş*’ (DLT III 126; KB 655; AH 492), ‘*saç baş*’ (TİEM 73 223r/5; RKT 31/5a1), ‘*baş, bir şeyin ağzı, yanı başı*’ (TİEM 73 342r/3), ‘*öncü, ileri gelen*’ (RKT 29/9b1), ‘*başlangıç*’ (TİEM 73 195r/7), ‘*baş, ön, uç, başlangıç*’ (KB 405; AH 391); **Harezm Türkçesinde** ‘*baş, kafa, ilk, ön kısım, uç, önder, lider*’ (NF 36/16; KE 29r/16), ‘*ekin başı, başak*’ (HKT 232a/1); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*baş, kafa*’; ‘*yara, çıban*’; ‘*buğday başağı*’; ‘*başlangıç, ilk*’; ‘*uç, uç noktası*’; ‘*baş, ana, temel*’ (KTS 24); **Çağatay Türkçesinde** ‘*baş, kafa, kelle, tepe*’ (AL 853), ‘*yara, cerahat*’ (GT 15/2), ‘*ön, uç, birinci, evvel*’; ‘*amir, yönetici, lider*’; ‘*beyin, zekâ, anlayış*’ (LÇT 68) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinden itibaren birçok yeni anlam kazanan sözcük *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Nê şeh-ler kim êgitledi-ler burun

Soñı ketti barıdın ol baş burun

(GT 15/2)

İy cünün erbâbı ser-gerdânlığım efsânesin

Güş kılmanğ kim işitkendin anı baş ivrülür

(BV 153/4)

Ni‘acab hüsn ehlininğ sultânı bolsañğ haşşa kim

Müşğdin koydı kuyaş başığa efser kâkülünğ

(BV 358/4)

Râstlar başını tofrağ iylese rahşı ni tağ

Ol ki koydı mestliğdın baş üze destâr kej

(FK 232/4)

Başak

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*arpa, buğday, yulaf vb. ekinlerin tanelerini taşıyan kılçıklı başı; tarlalarda bağlarda dökülmüş veya tek tük kalmış olan ürün*’ anlamlarında

kullanılmaktadır (TS, 2011: 269-270). Lehçelerin birçoğunda yaşamaktadır: **Az.** başağ; **Bşk.** başak; **Kzk.** masak; **Kzk.** maşak; **Öz.** başak; **Tat.** başak; **YUyg.** başak (KTLS, 1991: 52-53).

Baş sözcüğünün küçültme hali olduğunu belirten Clauson, 'küçükbaş, ok başı, mısır başağı' gibi anlamlara sahip olduğunu belirtir (Clauson, 1972: 378).

Bu sözcük, incelediğimiz bütün tarihî dönemlerde *başak* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı (DLT I 378)**, **Harezmi (NF 362/9; MM 344/3)** ve **Kıpçak Türkçesi (KTS 24)** dönemlerinde 'okun başına geçirilen demir' anlamında kullanılan sözcük, **Çağatay Türkçesinde (Seng. 124r.4)** bu anlamının yanında 'mısır başağı' anlamında da kullanılarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Cānım hedefi içre oğ urmas, irür ol hayf

Nāgeh irigey bağrım otı içre başağı

(SD 797)

Olturur ötken ü kalğan başağı könglümde

İy felek katlim irür şābit ü seyyārga iş

(BV 255/6)

Köngül genciğa kufl imes mi başağınğ

Yanğı dāğ imes anda naqşı nigīn mü

(BV 519/4)

Başağınınñ timürin tışe yasap āh otıdın

Ğuşşa tağımı qazar iyle ki Ferhād köñül

(FK 407/4)

Başgar-

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde başgar- biçiminde ve 'bir işi istenilen bir biçimde bitirmek, muvaffak olmak' anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 271).

Sözcüğün kökünü *baş* olarak gösteren Clauson, asıl anlamının 'başlamak, liderlik etmek, rehberlik etmek' olduğunu daha sonraki dönemlerde 'tamamlamak' anlamına geldiğini ve genellikle modern lehçelerde *başkar-* biçiminde yaşadığını belirtir (Clauson, 1972: 380).

Sözcük fonetik bakımdan zaman zaman farklılıklar gösterir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde başğar-** *'başlamak, yol göstermek, liderlik etmek'* (TT I 12); **Harezmi Türkçesinde başar-** *'başarmak'* (HŞ 2750); **Kıpçak Türkçesinde başğar-/başar-** *'başarmak'* (KTS 24, 25); **Çağatay Türkçesinde** *'tamamlamak'* (Seng. 123r.26); *'yönlendirmek'* (AL 864), *'yol göstermek'* (AL 865), *'seyahat etmek'* (Seng. 123r.6) anlamlarında kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinde birçok yeni anlam kazanan sözcük *anlam genişlemesine* uğramıştır.

'adem yolığa gerçi başğarur-sen

(FŞ 375)

Ala kél v'er bolsa Mecnûn şeve bî-ihtiyâr

Qoymayın öz ihtiyârığa bu sarı başğaru

(FK 534/5)

Ger müyesser bolmasa bu iş Nevâyî hasteni

Qoldaban ya südreben mey-hâne sarı başğarınġ

(BV 349/7)

Müjde iy tâlib ki yirdin almağı mümkün imes

Bir qadem matlûb başğarmay taleb-kârı anınġ

(BV 363/11)

Başla-

Standart Türkiye Türkçesinde *'bir işe girişmek, harekete geçmek; çalışır, işler yürür duruma gelmek; olmak, oluşmak, ortaya çıkmak, doğmak; görünmek; etkisini göstermek'* anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 276). Lehçelerde de kullanımı devam etmektedir: **Az.** başlamak; **Bşk.** başlav; **Kzk.** bastav; **Kırg.** baştō; **Öz.** başlamak; **Tat.** başlau; **Trkm.** başlau; **YUyg.** başlimak (KTLS, 1991: 54-55).

Sözcüğün kökünün *baş* olduğunu söyleyen Clauson, anlamının *'önderlik etmek'* olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 381). Doerfer, sözcüğün Farsça, Samoyedce, Çeremişçe gibi dillerde alıntı olduğunu belirtir (Doerfer, II: 700).

Sözcük tarihî dönemlerde her zaman *başla-* biçiminde kullanılmıştır. İlk olarak **Eski Uygur Türkçesinde** (Suv. 348, 7) karşımıza çıkan sözcük *'başlamak'* anlamında kullanılmıştır. **Karahanlı** (DLT III 291; KB 438; TİEM 73 289r/6) ve **Harezmi**

Türkçesi (NF 84/3; KE 237r/2) dönemlerinde ‘*yönetmek*’ anlamını kazanmıştır. **Çağatay Türkçesinde** ise ‘*kılavuzluk etmek*’ (Seng. 122v.11; AL 860), ‘*seyahat etmek*’ (Seng. 122v.11) anlamlarını da kazanarak *anlam genişlemesini* devam ettirmiştir.

Yandılar şehir sarı yol başlap

Bir eki eski keygülik taşlap

(SS 3233)

H̄āceni başladılar ol sarı

Ki nihān erdi māh ruhsārı

(SS 2056)

Külüp oturdı vü elgi çekip yanında yer bérđi

Tekellüm başladı her lafzı dürr-i hoş-āb eylep

(NH 107/4)

Cān kasdığa mununġ kibi kim ‘işve başladınġ

‘Uşşāķ kılsalar kirek ölmek yaraġını

(LD 2152)

Başmak

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*ayakkabı*’ anlamında kullanılan sözcük (TS, 2011: 277) lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Trkm.** başmak~paşmak; **Kzk.** paspak; **Çuv.** puşmak (Gülensoy, 2007: 120). **Özb.** başmâķ (ÖTİL, I/139).

Sözcüğün anlamının ‘*ayakkabı, terlik*’ olduğunu söyleyen Clauson, *baş-* kökünden türemiş gibi görüldüğünü fakat *bā-* kökünden türemiş olma ihtimalinin de olabileceğini söylemektedir. *Başak* sözcüğüyle olan bağlantısının belirsiz olduğunu ifade eden Clauson, Çağatay Türkçesindeki ‘*bir yaşından büyük buzaġı*’ anlamının Kazakçada yaşadığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 382). Doerfer sözcüğün Türkçeden birçok dile geçtiğini belirtmekte ve kökenini *baş-* olarak göstermektedir (Doerfer, II; 744).

Sözcük bütün tarihî dönemlerde *başmak* şeklinde kullanılmaktadır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı** (DLT I 466), **Harezmi** (KE 204r/16; ME 143/3) ve **Kıpçak Türkçesi** (KTS 25) dönemlerinde ‘*ayakkabı, pabuç*’ anlamında kullanılan sözcük **Çağatay Türkçesinde** (Seng. 124r.16) bu anlamının yanında ‘*bir yıllık buzaġı*’ anlamında da kullanılarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Batraq

Standart Türkiye Türkçesinde bayrak biçimindedir. Oldukça geniş anlam alanına sahiptir: *'bir milletin, belli bir topluluğun veya bir kuruluşun simgesi olarak kullanılan, renk ve biçimle özelleştirilmiş, genellikle dikdörtgen biçiminde kumaş, sancak; öncü; imge, sembol; baklagillerde diğerlerinden daha üstte bulunan, daha büyük olan ve çoğunlukla başka renkte ve yuvarlakça olan taç yaprağı; atletizmdeki bayrak yarışında dört sporcunun elden ele geçirdiği kısa, yuvarlak sopa; gerektiğinde indirilip kaldırılan, açılıp kapatılan kol'* (TS, 2011: 287). Birçok lehçede de varlığını sürdürmektedir: **Az.** bayrag; **Bşk., Kzk., Kırg., Öz., YUyg.** bayrak; **Trkm.** baydak (KTLS, 1991: 56-57).

Sözcüğün anlamını *'bayrak, afiş'* olarak veren Clauson, sözcüğün Sanskritçeden Soğdca vasıtasıyla alınmış olabileceğini söyler. Türkçe kökeninin ve fonetik tarihinin belirsiz olduğunu ifade eden Clauson, Uygur alfabesinin kesin telaffuzunu öğrenmemizi engellediğini, Karahanlı Türkçesinde *batraq* biçiminde olduğunu, daha sonradan *tā* harfinin altına iki nokta eklenerek *bayraq* biçimine geçmiş olabileceğini belirtir. Sözcüğün Çağatay Türkçesinde bayrak olmaya başladığını belirten Clauson sözcüğün fonetik aşamalarını *batrak > badrak > bağrak > bayrak* olarak verir (Clauson, 1972: 307). Gülensoy bu sözcüğü sözlüğüne alarak Türkçe olabileceğini düşünmektedir. Sözcüğün gelişimini *batır-aq[> batraq > badraq > bağraq > bayraq]* olarak göstermektedir (Gülensoy, 2007: 124). Doerfer, sözcüğün Farsça, Arapça, Kürtçe ve Balkan dillerinde alıntı olarak yaşadığını belirtir (Doerfer, II: 824).

Sözcük fonetik olarak bazı değişikliklere sahiptir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** *batruq* 'bayrak' (U IV 8, 9); **Karahanlı Türkçesinde** *batraq* 'bayrak' (DLT I 465); **Çağatay Türkçesinde** *bayraq* 'bayrak, sancak' (Seng. 128r.6; LÇT 90), 'yarışlarda kazanma nişanesi' (Seng. 128r.6) anlamlarında kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinde 'bayrak' anlamının yanında 'yarışlarda kazanma nişanesi' anlamını da kazanan sözcük *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Sipāhler ilginde sancaq ve bayraq

Yelüler sebz ve pıstaqı kızıl aq

(LÇT 90)

Belgü

Standart Türkiye Türkçesinde *belgi* biçiminde yaşayan sözcük ‘*bir şeyi benzerlerinden ayıran özellik, alamet, nişan; şiar*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 300). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Kzk.**, **Kırg.**, **Öz.** belgi; **YUyg.** bälgü; **TatK.** bilgi; **Bşk.** bildä (Gülensoy, 2007: 129).

Sözcüğün ‘*iz, işaret*’ anlamında olduğunu söyleyen Clauson, soyut anlamda ‘*ayırt edici özellik*’ anlamında olduğunu söylemektedir. Ayrıca Moğolca alıntı olduğunu da belirtmektedir (Clauson, 1972: 340).

Bu sözcük bütün tarihî dönemlerde *belgü* biçiminde kullanılmıştır. Anlam gelişmesi ise şu şekildedir: **Köktürkçe** ‘*işaret*’ (ŞU D9); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*alamet, sembol, işaret, belge, fal*’ (Suv. 164, 20; U I 8, 15); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*belge, im, nişan, alamet*’ (DLT I 427; KB 1522; TIEM 73 31r/29), ‘*ayet*’ (TIEM 73 131r/5; RKT 30/37b2), ‘*ibret ders*’ (RKT 30/30b2), ‘*zebur*’ (TIEM 73 391v/4), ‘*akıl*’ (TIEM 73 230v/4), ‘*mucize*’ (TIEM 73 167v/4), ‘*açığa çıkma, açıklığa kavuşma*’ (TIEM 73 243v/4), ‘*yüksek yer, sırt*’ (TIEM 73 280v/6), ‘*kuran; kur’ân’da doyurucu ve yeterli deliller bulunduğundan dolayı insanların doğruyu ve ileriye görmelerine yardımcı olmaktadır*’ (TIEM 73 366r/8); **Harezmi Türkçesinde** ‘*iz, işaret, alamet, nişan*’ (KE 35v/20; ME 74/8); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*zahir, aşikar, belli*’ (KTS 27); **Çağatay Türkçesinde** ‘*işaret, alamet*’ (Seng. 149v.18; AL 961), ‘*ok hedefi*’ (Seng. 149v.18), ‘*mahlas*’ (Seng. 149v.18) anlamlarında kullanılmıştır. Özellikle Karahanlı Türkçesinde birçok yeni anlam kazanan sözcük *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Cānda öz dağın körüp ‘āşıklıgımnı anğladı

Ol kişi dek kim tanığay öz kılın bēlgü körüp

(GS 62/5)

Ol tügen kim tilberep itken kōngülge urmadım

Kay sarı barsa ol aynınğ kulluğığa bēlgüdür

(NH 289/4)

Bıçuk

Standart Türkiye Türkçesinde bıçuk biçiminde ve ‘...ve yarım’ anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 402). Günümüz lehçelerinde daha çok *yarım* biçimi tercih

edilse de *buçuk* biçimi de görülmektedir: **Ker.** buçuğ; **Tar.** puçuk; **TatK.** poçak (Gülensoy, 2007: 175).

Sözcüğün kökünü *biç-* olarak gösteren Clauson, anlamını 'kesmek' ve 'yarı' olarak vermektedir. Ayrıca sözcüğün DLT'de vokalsiz olduğunu fakat *biçuk* olarak telaffuz edildiğini, Orta Türkçede gerileyici benzeşme yoluyla *buçuk* olma eğiliminde olduğunu belirtir (Clauson, 1972: 294).

Karahanlı Türkçesinde *biçuk* biçiminde olan sözcük daha sonraki dönemlerde *buçuk* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** 'kesilmiş şey' (DLT I 377; KB 4020), 'yarım' (DLT I 377) anlamlarında kullanılan sözcük **Harezmi** (NF 96/7; MM 187/1) ve **Kıpçak Türkçesi** (KTS 36) dönemlerinde 'yarım, buçuk' anlamında kullanılmıştır. **Çağatay Türkçesinde** ise 'burnunda ayıbı olan insan'; 'hamalların kullandığı bir alet'; 'yarım, buçuk, çeyrek' (LÇT 77), 'yaralı' (Seng. 130v.16) anlamlarında kullanılarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Bir buçuk yıldur saña hizmetde min

Kiçe kündüz dā'imā itmekde min

(LÇT 77)

Bıçak

Standart Türkiye Türkçesinde 'bir sap ve çelik bölümden oluşan kesici araç; çeşitli kesme işlerinde kullanılan keskin ağızlı araç' anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 326). Modern lehçelerin büyük kısmında kullanılmaktadır: **Ker.** pıçağ~pıçax; **Ab.** buçax; **Tuv.** bizäk; **Beş.** puçağ; **Tel.** bıçağ; **Tır., Tuz.** pıçağ; **Öz.** piçâğ; **Trkm., TatK., Alt., Tel., Şor.** pıçak; **Blk.** bıçak; **Nog., KKlp., Kzk.** pışak; **Yak.** bıhax (Gülensoy, 2007: 139).

Clauson, sözcüğün anlamının 'bıçak' olduğunu ve kökünün ise *biç-* olduğunu söylemiştir (Clauson, 1972: 293).

Çağatay Türkçesine kadar olan dönemlerde *biçak* biçiminde kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde bu şeklin yanında *biçek* biçiminde de kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur** (U IV 32, 7), **Karahanlı** (DLT I 384; KB 772), **Harezmi** (NF 118/2; KE 50r/10) ve **Kıpçak Türkçesi** (KTS 29) dönemlerinde 'bıçak' anlamında kullanılan sözcük **Çağatay Türkçesinde** (KTS 29)

'iğne' anlamına da sahiptir. Bu nedenle sözcükte *anlam genişlemesi* olduğunu söyleyebiliriz.

Yaramnı tikkeli başıng üze biçek mi ékin
Bıçekde rişte-i cânım mu yā ipek mü ékin

(GS 471/1)

Yağa çāk ü özi bî-bāk ü bilide zünnār
Bir iligide bıçak bir qolıda cām-ı şarāb

(BV 42/2)

Asıp bilige bıçakım sipihr üze zābih
Hasūd-ı devlet ü cāhını eylesün bismil

(LD 56)

Köngülni eylegendin zaħm ğamzenġ
Bıçak belkim qılıç hem yāre qılmas

(NH 412/4)

Bış-

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde piş- biçiminde ve 'ateşte, fırında, kaynar suda veya yağda ısı etkisiyle yenilebilir duruma gelmek; ısıtma sonucu belirli bir kullanıma uygun duruma gelmek; meyve olgun duruma gelmek; pişik oluşmak; bir konuyu iyice öğrenmek; işe alışıp beceri ve ustalık kazanmak, zorlukları göğüslemek; herhangi bir iş için konuşup hazırlanmak; bunalacak kadar sıcaklık duymak' anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1929). Birçok lehçede varlığını sürdürmektedir: **Kzk.** bis-; **Az.** Bşk., **TatK.**, **Trkm.**, **Ker.** bış-; **Kırg.** bış-; **Yak.** bus-; **Kzk.**, **Öz.**, **YUyg.** piş- (Gülensoy, 2007: 698).

Clauson, sözcüğün anlamının 'olgunlaşmak' olduğunu ve ünlüsünün *-i-* olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 376). Doerfer, sözcüğün Farsça, Rusça ve Moğolcada alıntı olduğunu belirtir (Doerfer, II: 835).

Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde art ünlülü olarak *bış-* biçiminde olan daha sonra incelmeye uğrayarak *bis-* biçimine gelmiştir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur (U IV, 50, 124)**, **Karahanlı (KB 5629; TIEM 73 65r/5)**, **Harezmi (NF 108/1; KE 14v/8; ME 159/5)** ve **Kıpçak Türkçesi (KTS 32)**

dönemlerinde ‘*pişmek, olgunlaşmak*’ gibi anlamlara shaip olan sözcük **Çağatay Türkçesinde** (Seng. 146v.24) bu anlamının yanında ‘*hatırlamak*’ anlamında da kullanılarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Raķībinġ Ārimī körse işikte, bişür it yanġlıġ
Aşilim nitti, kavlasaġ işiktin uşbu nākesni

(SD 728)

Ol dābbe ol müddetde bişken ta‘āmnı tamām yip toymay
Süleymān ‘aleyhi’s-selāmdın nime tiledi. (TEH 711a/8)

Ēl köġlide bu hayāl bişti
Nevfelġa daġı haber yetiştı

(LM 2513)

Bil-

Türkçenin en temel sözcüklerinden biri olan bu sözcük Standart Türkiye Türkçesinde 10 farklı anlamla varlığını sürdürmektedir. (TS, 2011: 344). Birçok lehçede de kullanılmaktadır: **Az.** bilmäk; **Bşk.** biliv; **Kzk.** bilüv; **Kırg.** bilü; **Öz.** bilmek; **Tat.** bilü; **Trkm.** bilmek; **YUyg.** bilmäk (KTLS, 1991: 70-71).

Clauson, sözcüğün anlamının ‘*bilmek*’ olduğunu, erken dönemde *bilig bil*-biçiminde ‘*bilgi sahibi olmak*’ anlamında kullanıldığını, ayrıca ana fiile *-ū/-ū* ekiyle bağlanarak yardımcı fiil oluşturduğunu belirtmiştir (Clauson, 1972: 330).

Bütün tarihî dönemlerde *bil*- biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘*bilmek, anlamak*’ (KT G 11); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*bilmek, tanımak*’ (Suv. 338, 4; TT I 16, 223); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*bilmek*’ (DLT I 11; KB 1152; AH 506), ‘*kuşatmak, ihata etmek, şamil olmak*’ (TİEM 73 425r/8), ‘*hissetmek, bilmek, farkına varmak, farkında olmak*’ (TİEM 73 270r/4), ‘*tanımak*’ (TİEM 73 178r/5), ‘*akıl etmek, akıl erdirmek*’ (TİEM 73 44v/3), ‘*ümit etmek*’ (TİEM 73 227v/1); **Harezmi Türkçesinde** ‘*bilmek, anlamak, öğrenmek, teşhis etmek, tanımak*’ (NF 191/14; KE 5r/8; ME 33/6), ‘*yeterlilik gösteren tasvirî fiil*’ (NF 122/3; KE 121v/3), ‘*zannetmek*’ (HKT 434a/1), ‘*hissetmek, sezmek*’ (HKT 54a/4); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*bilmek*’; ‘*saltanat sürmek*’; ‘*muktedir olmak*’ (KTS 30); **Çağatay Türkçesinde** ‘*bilmek, keşfetmek*’ (AL 965; Seng. 148r.13), ‘*-e bilmek*’ (Seng. 148r.13)

anlamlarında kullanılmıştır. Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesi dönemlerinde ‘*bilmek*’ anlamında kullanılan sözcük daha sonraki dönemlerde birçok yeni anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Bildi çü hadîşingni şahîh imdi Nevâyî

Mesken cü tiler bolsa ni Baḥḥā ni Buḥārā

(BV 6/7)

Cānım irnimge yetkürdi şeker irni temennāsı

Bilür-men, birgüsi yilge başımni zülfi sevdāsı

(SD 531)

Ey muğannî çün nihān rāzım bilür sēn sāz tüz

Tartıban munḡluḡ nevā sāzıḡ bile āvāz tüz

(NH 373/3)

Ey Nevâyî derdliḡ nazmıḡni derd ehli bilür

Derdsiz daḡı bolur anı oḡuḡaç ehl-i derd

(NH 203/7)

Bilig

Standart Türkiye Türkçesinde ‘bilgi’ biçiminde olan sözcük ‘*insan aklının erebileceği olgu, gerçek ve ilkelerin bütünü, bili, malumat; öğrenme, araştırma veya gözlem yolu ile elde edilen gerçek, malumat, vukuf; genel olarak ve ilk sezi durumunda zihnin kavradığı temel düşünceler; bilim; kurallardan yararlanarak kişinin veriye yönelttiği anlam*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 338). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: Az. bilgi; YUyg. bilik (KTLS, 1991: 69). Özb. bilik (ÖTİL, I/113).

Clauson, sözcüğün *bil-* kökünden türediğini, anlamının bilgi olduğunu, çok geniş bir anlam aralığında olduğunu ve birçok modern lehçede yaşadığını örnekleriyle göstermiştir (Clauson, 1972: 339). Erdal, bu sözcüğün bir hareket ismi olduğunu ve zihinsel bir işleme işaret ettiğini söyler. Ayrıca diğer zihinsel işlev ögeleriyle soyut olarak biçimlendiğini belirtir (Erdal, 1991: 183).

İncelediğimiz tarihî dönemlerin hepsinde *bilig* şeklinde kullanılan sözcük sadece Kıpçak döneminde *bilik* şeklindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu

şekildedir: **Köktürkçe (KT G5, 7)**, **Eski Uygur (Suv. 589, 4)** ve **Harezmi Türkçesi (KE 131r/13; ME 134/1)** dönemlerinde sadece ‘bilgi’ anlamına sahip olan sözcük **Karahanlı Türkçesinde (DLT I 261)** ‘*hikmet*’, ‘*us, akıl*’; **Kıpçak Türkçesinde (KTS 31)** ‘*silah*’, **Çağatay Türkçesinde** ‘*nasihat*’ (**AL 962; Seng. 150r.5**) gibi anlamlar kazanarak ***anlam genişlemesine*** uğramıştır.

bilig-sizdin bilig-lig rızkın azrak

bilig birle bulunmas baht u devlet

(GT 68/1)

Bar irdi ikkinçi meskenning muķimi nādiri

Köp bilig ehli dürüst itken aᅇga öz ħirfetin

(BV 660/10)

Deyr ara bī-hūş-min kim bāde tutqaç muğ-beçe

Özni bilmek resm imestür kimde kim bolğay bilig

(FK 341/8)

Bardı eše iħtiyār eligdin

Açılmas iş ol zamān biligidin

(LM 1973)

Boğuz

Türkçede geniş bir anlam alanına sahiptir. Standart Türkiye Türkçesinde ‘*boynun ön bölümü ve bu bölümü oluşturan organlar, imik, kursak; şişe, güğüm vb. kaplarda ağza yakın dar bölüm; iki dağ arasında dar geçit; yedirip içirme yükümü, iaşe; yiyeceği, içeceği sağlanan kimse; yeme içme; iki kara arasındaki dar deniz*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 370). Lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Ker.** bığaz~buğaz; **Az., Trkm., Nog., Sart.** boğaz; **Tar.** boğuz; **TatK.** buğaz; **Kzk.** bugaz; **Çuv. pır (KTLS, 1991: 156).** **Özb.** boğız (ÖTİL, I/167).

Clauson, sözcüğün anlamının ‘*boğaz*’ olduğunu ikinci ünlüdeki **-u-** ve **-a-** arasındaki tutarsızlıktan dolayı **-o-** sesi olabileceğini söyler (Clauson, 1972: 322). Erdal, sözcüğün kökeninin **boğ-** ‘*boğmak*’ olduğunu belirtir (Erdal, 1991: 326). Doerfer, sözcüğün Farsça, Afganca, Kürtçe, Arapça ve Balkan dillerinde alıntı olduğunu belirtir (Doerfer, II: 792).

Sözcük ilk olarak Köktürkçede karşımıza çıkmaktadır. Köktürkçede *boğuz*, daha sonraki dönemlerde *boğaz*, Çağatay Türkçesinde ise *boğuz/boğaz* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçe (Ton.8)**, **Eski Uygur (TT VI 16, 14)**, **Karahanlı (DLT I 364)**, **Harezmi (NF 369/14; MM 238/1)** ve **Kıpçak Türkçesi (KTS 34)** dönemlerinde ‘boğaz’ anlamında kullanılan sözcük **Çağatay Türkçesinde** bu anlamının yanında ‘sığır yemi’ (Seng.136v.12) anlamında da kullanılarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Qurıttı tamaqımnı raqıb cevri bilen āh
Boğzını bıçıp içsem anıñ qanını kana

(SD 432)

Közi İslām iliniñ cānın alurğa qātil
Zülfi taqvī iliniñ boğzıdın asmaqqa tınāb

(BV 42/3)

Biri hōd battı necāset içge boğzığaça
Özgeler uşbu necāsetka hāsed hem yirler

(BV 706/2)

Tiğ eger çekseñ sorar yérniñ dağı <ta‘ yīni bar>
Yalğuz érmes iltimās-ı qatl eger çeksem boğuz

(NH 350/3)

Boş/bōş

Standart Türkiye Türkçesinde yaygın olarak kullanılan bir sözcüktür: ‘içinde, üstünde hiç kimse veya hiçbir şey bulunmayan, dolu karşıtı; görevlisi olmayan (iş, görev), münhal; yapılacak işi olmayan, işsiz; kullanıldıktan sonra içinde bir şey bulunmayan, kirli (çanak, bardak vb.); anlamsız; bilgisiz; bir işe yaramayan, yararsız; habersiz, hazırlıksız bir biçimde’ (TS, 2011: 382) anlamlarında kullanılmıştır. Ayrıca birçok lehçede de varlığını sürdürmektedir: **Az.**, **Trkm.** boş; **Kırg.**, **YUyg.**, **Öz.** boş; **Yak.** boş; **Kzk.** bos; **Bşk.**, **TatK.** buş; **YUyg.** por (Gülensoy, 2007: 162).

Clauson, sözcüğün anlamının ‘denetime tâbi olmayan, özgür’ olduğunu, dolu sözcüğün karşıtı olduğunu, uzun ünlüsünün belirsiz olduğunu belirtmektedir (Clauson, 1972: 376). Gülensoy, farazi olarak **bōş* şeklinin olduğunu söyler (Gülensoy, 2007: 162).

Bu sözcük bütün tarihî dönemlerde *boş* biçiminde kullanılmıştır. İlk olarak **Eski Uygur Türkçesinde** (TT IV 6, 33) karşımıza çıkan sözcük ‘*boş, serbest*’ anlamında kullanılmıştır. **Karahanlı** (DLT III 124; KB 2307; AH 137) ve **Kıpçak Türkçesi** (KTS 34) dönemlerinde ‘*boşanmış, nikâhı bozulmuş*’ **Çağatay Türkçesinde** (Seng.135v.17) ise ‘*gevşek, aylak*’ anlamında kullanılarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

senġ-ni bağlap seg-ni boş koyup tururlar.

(GT 140/13)

Botu

Standart Türkiye Türkçesinde *potuk* biçiminde yaşayan sözcük ‘*deve yavrusu*’ anlamındadır (TS, 2011: 1942). Lehçelerde de kullanılmaktadır: **KKlp.** buta; **Tat.** bota; **Kırg., Nog.,** boto; **Öz.** botä (Doerfer, II: 777).

Clauson, sözcüğün anlamının ‘*genellikle bir yaşının altındaki deve yavrusu*’ olduğunu, Moğolcadan alındığını ve bütün modern lehçelerde *bota* biçiminde yaşadığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 299).

Karahanlı Türkçesinde *botu* biçiminde olan sözcük daha sonraki dönemlerde genişlemeye uğrayarak *bota* biçimine dönüşmüştür. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı** (DLT III 218), **Harezmi** (KE 31r/19; ME 7/2) ve **Kıpçak Türkçesi** (KTS 35) dönemlerinde ‘*deve yavrusu*’ anlamında olan sözcük **Çağatay Türkçesinde** ‘*oğul, yavru*’ (AL 987; 130r.25), ‘*hayvan yavrusu*’ (Seng. 130r.25) gibi anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Ķavmi mu‘cize taleb edüp eyitdiler ki

Hāre taşdın du‘ā kılıp bir botalıĶ tēve çıkarġıl

(TEH 697a/16)

Botam dēp gāh bozlap gāh ügürse

Cefā taşın sınıĶ kögsige ura

(FŞ XLIX 451, 115)

Botam mini sora turġıl bu şubĥ yilindin

Anıġ tig iĶe turur-min hecr meyin peymān

(ŞHD 120a/7)

*Botam dében ol şıfat éyler pîç
Kim qalmas rūhıdın eşer hîç*

(LM 2460)

Bölük (bölök)

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde ‘bir bütünden ayrılmış olan parça, kısım; saç örgüsü; hizip; takımlardan oluşan, üçü veya dördü bir tabur oluşturan ve öbür birliklerin temeli sayılan birlik; on kuralına göre yazılan bir tam sayının, sağdan sola doğru üçer üçer ayrılan basamaklarından her bir üçlü takımı’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 397). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Kzk.** bölük (TüKzkS); **Kırg.** bölük (TüKS, 125); **TatK.** bölük (TüTS, 72); **Tel.** pölügeş (TAS, 90); **Özb.** böläk (ÖTİL, I/160).

Clauson, sözcüğün kökünün *böl-* olduğunu, anlamının ise ‘bölüm, kısım’ olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 339). Sözcüğün kökünü böl- olarak gösteren Doerfer, Farsça, Arapça, Gürcüce, Kürtçe, Macarca gibi dillerde alıntı olduğunu belirtir (Dorerfer, II: 772).

Bütün dönemlerde *bölük* biçiminde kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde *bölek* biçimini de kazanmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur** (TT VI 201), **Karahanlı** (DLT I 385), **Harezmi** (KE 223v/9; ME 202/5) ve **Kıpçak Türkçesi** (KTS 36) dönemlerinde ‘*bölük, parça*’ anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde bu anlamının yanında ‘*bölge*’ (Seng. 141v.17; LÇT 86) anlamında da kullanılarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Bu âlemğa sin i‘timād itmegil

Hudādın bölük nerse yād itmegil

(LÇT 86)

Bil yüregim sindān oldı her taraf kıldıñg bölük

Hoş yaraşur bu köngülge tır-i müjgān ötkerür

(ŞHD 36a/8)

Kün Hān anlarnıñg her ikisini de bir örgede olturtdı. On ikki bölük boldılar. Bu on ikkisindin tuğganlarğa yüzlik tidiler (ŞT 82a/7)

*Bu düstür bile muqarrer kıılısa kim bölükler kint-be-kint
bu nev' amel kıılsalar. (TEH 793b/15)*

Buğday

Standart Türkiye Türkçesinde 'buğdaygillerin örnek bitkisi; bu bitkinin başaktan ayrılıp öğütülmesiyle elde edilen tanesi' anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 404). Hemen hemen tüm lehçelerde varlığını sürdürmektedir: **Alt.** buuday; **Trkm.** būday; **Az., Ker.** buğda; **Trkm., YUyg.** buğday; **Öz.** buğdây; **TatK.** buray; **Bşk.** boyzay; **Kzk.** biyday; **Çuv.** puri~pări (Gülensoy, 2007: 177).

Clauson, anlamının 'buğday' olduğunu ve bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 313).

Bütün tarihî dönemlerde *buğday* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: İlk olarak **Eski Uygur Türkçesinde** karşımıza çıkan sözcük 'buğday' (TT VII 24, 39) anlamında kullanılmıştır. **Karahanlı Türkçesinde** 'başak' (DLT II 235; KB 140), **Harezmi (NF 211/1; KE 9v21; ME 31/2)** ve **Çağatay Türkçesi (Seng. 136r.9; LÇT 82)** dönemlerinde 'başak burcu' anlamlarını kazanan sözcük *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Amā bilgil kim şadaqa-i fiṭr buğdaydın iki batman turur

(ÇFK 77b/4)

Arpa alğalı yanım-da cev yoq üçün izārīm girev bolğay.

Bu mundağ kişini azarıp buğday yağı dek yığ[ğ]ınça tarıq dek tarılmaq edğürek bolğay (GT 34/6)

Buğday bile arpa bérse sâyil

Bolmay eger inçü bolsa mâyil

(LM 441)

Diyür-min Haq sözün ilge işitsün h'āh işitmesün

Bular barçası buğdaydur u yalğız min semendür-min

(ŞHD 137b/8)

Bulğa-

Standart Türkiye Türkçesinde bula- biçiminde ve ‘*bir nesnenin her yanını bir şeye değdirerek üstünü onunla kaplamak, bir nesneyi başka bir nesneye batırmak*’ anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 407). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Az.**, **Trkm.** bula-; **Kzk.**, **Öz.** bulğa-; **YUyg.** bulği-; **Kırg.** bulğō-; **Kzk.** bılğa- (Gülensoy, 2007: 179).

Clauson, sözcüğün anlamının ‘*kariştirmek, rahatsız etmek, bozuk bir devlet ortaya çıkarmak*’ olduğunu ‘*bozuk bir devlet ortaya çıkarmak*’ anlamının daha eski bir anlam olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 337).

Bu sözcükle ilgili Doğan Aksan şunları söylemektedir:

“*Yine Tonyukuk’ta (ID 4-5) görülen “Türk bodunu yime bulganç [o]l timiş” (Türk halkı da karışıklık içindedir demiş) tümcesindeki bulganç da ‘karışıklık’ anlamında olup bulgak’la birlikte, aynı kökün türevidir.*

Her iki sözcük de bugün bula- ve bulan- eylemlerinde yaşayan, Uygur metinlerinde bulgan-, bulga-, bulgak-, bulgaş-, bulganyuk öğelerinde iki ayrı çatıda karşımıza çıkan eylemin türevleridir (Örneğin Uygur metinlerinden A.Y. ta bulgan- ‘üzülmek’ anlamında da geçer: 636.16)

Gerek bulgak, gerekse bulganç Köktürkçede geçtiğine göre bunların kökü olan bulga- ve bulgan- eylemlerinin de var olduğu kuşkusuzdur. Kaldı ki, bu eylemlerin daha o dönemde çokanlamlı oldukları anlaşılmaktadır. Somut bir eylemi dile getiren bulga-, başlangıçta hiç kuşkusuz somut anlamda kullanılmıştır. Zamanla soyut anlam da kazanmış, bulgak ve bulganç bir ülkedeki karışıklık ve huzursuzluğu anlatır duruma gelmiştir.” (Aksan, 2014: 52).

Sözcük bütün dönemlerde **bulğa-** biçiminde kullanılmaktadır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘*kariştirmek*’ (KÇ 11); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*bulanmak, karmakarışık olmak, bozmak, kariştirmek*’ (TT I 9, 63); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*can sıkılmak*’ (DLT III 291), ‘*bulandırmak, vesvese vermek*’ (DLT III 289; TIEM 73 113v/8); **Harezm Türkçesinde** ‘*bulamak, bulaştırmak, bulandırmak, bozgunculuk etmek, vesvese vermek*’ (KE 11r/19; ME 65/4; HŞ 1458); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*bulamak, kariştirmek*’; ‘*sıkılmak, üzme, bulandırmak*’ (KTS 37); **Çağatay Türkçesinde** ‘*kariştirmek, bulamak, bürümek*’ (AL 1050; Seng.140r.27)

anlamlarında kullanılmıştır. Köktürkçede ‘karıştırmak’ anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde birçok yeni anlam kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

*Könġlekin koy anıġa bulġap Yūsuf [‘aleyhi’s-salām]nı bōri yedi
dēp anlıġ kōnġlekin Ya‘kūb ‘alayhi’s-salām aşıġa kēltürdiler. (TEH 700b/11)*

*Kim yigitlikte ılır tevbe yigitlikdür ol
arı bulġar saalın ılsa adeh-peymāl*

(NH 534/4)

*Tün ırġa bulġaban olını
Bēr ēyler ēdi seher yolını*

(LM 2847)

*Hūner-mend aşıda bī-hūner ilig tipretmese ‘ayb tōhmetin
anġa yaar. İtelgūge toġdarınġ kūi yitmese sanġġı bile anı bulġar (MK 90b/5)*

Bulġaq

Clauson, sözcüğün kökünün **bulġa-** olduğunu anlamının ise ‘karışıklık, düzensizlik’ olduğunu belirtmektedir (Clauson, 1972: 336). Doerfer, sözcüğün Farsça, Arapça, Moġolca, Samoyedce, Rusça gibi dillerde alıntı olduğunu belirtir (Doerfer, II: 768).

Kelime hakkında Marcel Erdal şunları söylemektedir:

“*Bulġa-ġ Runik Türkçede, Uygurca ve Karahanlıcada kaydedilen sözcük ‘sivil, politik veya askeri karışıklığı, anarşiyi’ ifade eder veya ilgili bir sıfat. Bulga-’ın nesne ismi. EDPT ve DTS’de Ht IV 437, HtPar6v20-22, InscrOuiġ V 11 ve B 221, 1313, 4213 ve 4271’deki verilerden bahsedilmemiştir. Bulgan-ok, -Ok geniş anlamının türevidir, KB 1856, 2131, 3632, 4940, 5201, 5512, 5646 ve 5951’de görülür. Bulganyuk > DLT bulgayuk’la karıştırılmamalıdır, Clauson KB’in geç bir el yazmasını takip eder, bulganok’un bulgayuk’a birçok deġişim örnekleri vardır. Bunların ikisi de Eski Türkçede vardır.” (Erdal, 1991: 231).*

Kelime bütün dönemlerde **bulġak** biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘karışıklık’ (KT K4); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘karışıklık’ (U II 78, 35); **Karahanlı Türkçesinde** ‘fıtne, fesat, sıkıntı, keder, düşmanın gelmesi yüzünden halk arasında çıkan karışıklık, bulanıklık’

(DLT I 467; KB 4121; TİEM 7322v/9); Harezmi Türkçesinde ‘karışıklık, fitne’ (ME 47/2); Kıpçak Türkçesinde ‘bulanık’; ‘kargaşa, alt üst olma’ (KTS 37); Çağatay Türkçesinde ‘karışıklık, fitne’ (AL 1046; LÇT 85; Seng.141v.1); ‘devrim, inkılap’ (Seng.141v.1) anlamlarında kullanılmıştır. Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesi dönemlerinde ‘karışıklık’ anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde ‘inkılap, devrim’ anlamını kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

*Ammā şuğl u kām-rānlıg çağıda ve köngül mülkide halk
hücümü bulğagıda gāh emāret mesnedide olturdum ve hükümet
mahkemeside dād-hāh sordum. (MK 4b/3)*

*Dēme könglünğ mülki kay çağdın bu nev’ olmuş harāb
Tā bu kişver ehliğa tüştü firāking bulğagı
(BV 592/2)*

*Zülfünğ çü baş köterdi bozuldı köngül ili
Kaydın tapılsun emn ki bulğag çağıdur
(LD 704)*

Bulğanıç

Standart Türkiye Türkçesinde bulanık biçiminde ve ‘bulanmış olan, duru olmayan; bulutlu, kapalı (hava); açık seçik görünmeyen, net olmayan; donuk, anlamsız, fersiz (bakış); niteliği tam anlaşılmayan; bulanmış, duru olmayan’ (TS, 2011: 407). Birçok lehçede de varlığını sürdürmektedir: **Trkm.** bulanık~bulançak; **Az.** bulanıç; **Öz.** bulgançık; **Kırg.** bulganıç; **YUyg.** bulğanğan; **YUyg.** bulğak; **Bşk.** bolğansık; **TatK.** bolğançık (Gülensoy, 2007: 180). **Özb.** bulğançık (ÖTİL, I/149).

Sözcüğün kökünü **bulğan-** olarak gösteren Clauson, **-ŋ-** sesinin Kaşgarlıda **-y-** olduğunu, başka yerlerde ise genellikle **-n-** olduğunu söyler (Clauson, 1972: 338).

Sözcüğün fonetik durumunda bazı değişiklikler görülmektedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde bulğanyuğ** ‘karışık, bulanık’ (TT VI 65); **Karahanlı Türkçesinde bulğayuğ** ‘karışık, karışmış, bulanık, fasık’ (DLT III 179; KB 1856; TİEM 73 235v/8); **Harezmi Türkçesinde ‘bulanık’** (ME 138/8), ‘kötü, yoldan çıkmış’ (KE 238r/11); **Kıpçak Türkçesinde bulğanak/bulğanıç**

'bulanık' (KTS 37); Çağatay Türkçesinde **bulğanuq** 'tozlu, bulaşık, karışık' (Seng.141v.10; LÇT 85), 'gönül karışıklığı, karanlık bir gün' (LÇT 85) anlamlarında kullanılmıştır. Genellikle 'karışıklık' anlamında kullanılan sözcük Harezmi Türkçesinde 'kötü, yoldan çıkmış' Çağatay Türkçesinde ise 'gönül karışıklığı, karanlık bir gün' gibi anlamlarda kullanılarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Buntağ

Clauson, bu sözcüğün **bū** ve **tēg** sözcüklerinin birleşimi olduğunu, 'bunun gibi' anlamında kullanıldığını, **antağ** kelimesiyle eş anlamlı olduğunu belirtmektedir (Clauson, 1972: 349).

Eski Uygur Türkçesinde **muntag** biçimindeki sözcük diğer dönemlerde **mundag** biçimindedir. Çağatay Türkçesinde **mundak** biçimi de görülür. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur (Ust. 209, 22; Wind. 250, 39), Karahanlı (DLT I 64, 60; KB 175; TİEM 73 227v/5) ve Harezmi Türkçesi (NF 13/3; KE 12v/10) dönemlerinde 'böyle, bunun gibi' anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde (Seng. 320v.13) 'bu vakitte' anlamını da kazanarak anlam genişlemesine** uğramıştır.

Kindikleridin tizlerigeçe baqğaylar dānā ve kız mundağ oq turur

(ÇFK 7a/1)

Burçak

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde 'baklagillerden, taneleri hayvan yemi olarak kullanılan yıllık bir yem bitkisi (*vicia ervilia*); bu bitkinin mercimeğe benzeyen ve genellikle hayvan yemi olarak kullanılan tanesi' anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 414). Bazı lehçelerde de kullanıldığı görülmektedir: **Kzk.** burşak; **Kırg.** buurçak; **Tel., Leb.** purçak; **Tuv., Şor., Alt.** mırçak; **Alt.** murçak; **SUyg.** porso; **Çuv.** pırza (Gülensoy, 2007: 185). **Özb.** burçak (ÖTİL, I/153).

Clauson, kökünün kokulu bir şey anlamındaki **būr-** sözcüğünden gelmiş olabileceğini anlamının 'fasulye, bezelye' bazen de mecazi olarak 'dolu tanesi' olduğunu söyler (Clauson, 1972: 357). Doerfer, sözcüğün Moğolca, Macarca, Çeremişçe, Rusça, Sırpça gibi dillerde alıntı olduğunu belirtir (Doerfer, II: 730). Mehmet Emin Açar

kelimenin etimolojisini *boğ-ur+çak* şeklinde yapmaktadır. Gelişimini ise *boğ-ur+çak>buğurçak>burçak>burçak* şeklinde yapmaktadır. Burçak bitkisinin hububat arasında bulunduğu onu boğmasından ve DLT'teki *boğurda saç* 'kıvrıkcık, bükülmüş saç' şeklindeki veriden hareketle bu etimolojiyi yapmaktadır (Ağar, 2000: 499).

Sözcük tarihî metinlerde her zaman *burçak* biçiminde kullanılmaktadır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** 'bezelye, burçak' (H I 14, 197); **Karahanlı Türkçesinde** 'burçak' (DLT I 467), 'ter taneleri' (DLT I 466); **Harezmi Türkçesinde** 'burçak' (NF 417/16; KE 124r/16); **Kıpçak Türkçesinde** 'dolu, yağmur'; 'bezelye' (KTS 38); **Çağatay Türkçesinde** 'bezelye, burçak'; 'nohut tanesi büyüklüğündeki dolu tanesi' (Seng. 132v.15) anlamlarında kullanılmıştır. İlk olarak Uygur Türkçesinde 'burçak' anlamında kullanılan sözcük zamanla 'ter taneleri, dolu tanesi' gibi anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Buş-

Clauson, sözcüğün 'sinirlenmek, kızmak' anlamında olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 377).

Bütün dönemlerde *buş-* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı** (DLT II 12; KB 629; AH 52) ve **Harezmi Türkçesi** (KE 77v/6; ME 166/4) dönemlerinde 'kızmak, sinirlenmek' anlamında kullanılan sözcük **Kıpçak Türkçesinde** (KTS 38) 'zarar vermek', **Çağatay Türkçesinde** de 'batmak' (LD 913), 'kakımak' (AL 1016) gibi anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

*Ançası bar ki ol qavm idrāk ü fehmi az tüşer, andağ
kişi-ge yüz munça meşakqat ni buşar. (MK 20a/3)*

*Né bāk pāk köngül sarı çarḥ salsa küdüret
Zülāl küzgüsini sāye tīre qılsa né buşmuş*

(NŞ 261/6)

*Tilin 'özr sarı kılıp nükte-senc
Ki buşkunça hod yitmedi yolda renc*

(Sİ 3703)

Qadem bas k6z 7ze kirp7kke bakmay
Tiken buşmas ayaęęa bolsa nem-n7k

(LD 913)

B7ręek

Standart T7rkiye T7rkęesinde **p7ręek** biçiminde ve ‘şakaklardan sarkan sağ, z7l7f; bitkilerin sağaklı k6k7 veya p7sk7l7, p7rę7k’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1954).

Clauson, ‘b7k7lm7ř ve kıvrılm7ř’ anlamındaki **b7r-** k6k7nden geldiğini ve ‘peręem’ anlamında olduğunu s6ylemektedir (Clauson, 1972: 357).

B7t7n d6nemlerde **b7ręek** şeklinde kullanılan s6zc7ęe **ęaęatay T7rkęesinde p7rę7k** şeklinde de rastlıyoruz. S6zc77ę7n tarih7 d6nemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı T7rkęesinde** ‘insanın k7k7l7; atın peręemi’ (DLT I 476); **Kıpęak T7rkęesinde** ‘alındaki kesme sağ’; ‘dalların baş kısmı’ (KTS 40); **ęaęatay T7rkęesinde** ‘sağ, z7l7f, k7k7l’ (LęT 78), ‘sırmalı kumaştan yapılm7ř şerit şeklinde k777k bayrak’ (Seng. 132v.17) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı T7rkęesi d6neminde ‘k7k7l, peręem’ anlamında kullanılan s6zc77k Kıpęak d6neminde ‘dalların baş kısmı’, ęaęatay d6neminde ‘sırmalı kumaştan yapılm7ř şerit şeklinde k777k bayrak’ anlamlarını kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

B7r7ř-

Standart T7rkiye T7rkęesinde buruş- biçiminde ve ‘d7zg7nl7ę7 bozulmak, 7zerinde kırışık ve katlamalar oluşmak; ağızda kekrelilik duymak; tiksilmek’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 418). Bazı lehęelerde de kullanılmaktadır: **Az., 6z., Trkm.** b7r7ř-; **Kzk.** b7ris-; **TatK.** b6riş-; **Kırg.** bırış-; **YUyg.** p7rleş- (G7lensoy, 2007: 188).

Clauson, k6k7n7n **b7r-** olduğunu, bazen 6n bazen de art vokalli olduğunu, anlamının da ‘buruşmak’ olduğunu s6yler (Clauson, 1972: 370). Erdal, bu s6zc77ę7n EDPT’de **buruş-** ve **b7r7ř-** şekillerinde olduğunu; fakat DLT’de bu durumun ağıklığa kavuşturulduğunu s6ylemektedir. 6nceki, ęuvalın vb.’nin ağzını b7kmeyi ifade eder, ikincisi ise tekstil ve elbiseyi buruşturmeyi ifade eder (Erdal, 1991: 55).

Karahanlı ve ęaęatay T7rkęesi d6nemlerinde **b7r7ř-** biçiminde olan s6zc77k Kıpęak T7rkęesinde **buruş-** biçimindedir. S6zc77ę7n tarih7 d6nemlerdeki anlam gelişimi şu

şekildedir: **Karahanlı** ve **Kıpçak Türkçesi** dönemlerinde '*buruşmak*' (DLT II 94), '*büzmede yardım etmek*' (KTS 38) gibi anlamlara sahip olan sözcük, **Çağatay Türkçesinde** '*katlamak*' (Seng. 131v.15) anlamını kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Büt-

Standart Türkiye Türkçesinde anlam alanı geniş olan sözcüklerden biridir: '*tükenmek; sona ermek; çok yorulmak; güçsüz kalmak, çok zayıflamak; çok sevmek, bayılmak, beğenmek*' (TS, 2011: 365). Bazı lehçelerde de kullanılmaktadır: **Yak.** büt-; **Az., Trkm.** bit- (Gülensoy, 2007: 151). **Öz.** bitmâq (ÖTİL, 122).

Clauson, anlamını '*tamamlamak, bir sona gelmek, bitirmek*' olarak vermektedir. Ayrıca bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 298).

İncelediğimiz tarihî dönemlerde *büt-* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** '*bitmek, sona ermek, tamamlanmak*' (TT I 8, 34), '*inanmak*' (ETS 428); **Karahanlı Türkçesinde** '*inanmak, ikrar etmek; doğrulamak, ses kesilmek, alçalmak, borcu veya alacağı gerçekleşmek, yara kapanmak, sona ermek*' (DLT II 294; KB 1944; AH 147), '*kapanmak, onulmak*' (AH 140), '*bitmek, yaratılmak, doğmak*' (DLT II 294); **Harezmi Türkçesinde** '*inanmak, tapmak, bağlanmak*'; '*büyümek, yerine yenisi gelmek*' (NF 332/6; HŞ 3761); **Kıpçak Türkçesinde** '*inanmak, kabul etmek*' (KTS 40); **Çağatay Türkçesinde** '*bitmek (sebze ve meyve)*'; '*yanarın iyileşmesi*'; '*bitmek*'; '*gelip geçmek, bitmek*'; '*güvenmek*' (Seng. 128r.16) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde '*bitmek, inanmak*' anlamında kullanılan sözcük daha sonraki dönemlerde birçok anlam kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Kéçti vişāl būtti mü téyür ol füsūs

Bolğanda yār vaşlı müyesser sürür üze

(GT 169/13)

Bağrım kanıdın lāle bütüp toprağım üzre

Bir bir oğuşay qalmasa hiç nām u nişānım

(LD 1158)

*Luḡfi āhınıḡ otı zerre sirāyet kılmadı
 Kayda **bütkendür** ilāhī ol köngülnüḡ ḡāresi*

(LD 1853)

*Bu gül-sitān ara çun ḡārsız güli **bütmes**
 Özüḡge iylemegil ḡārlıḡ sitem birle*

(FK 592/5)

Bütgür-

Standart Türkiye Türkçesinde bitir- biçiminde ve ‘bitmesini sağlamak, tüketmek, tamamlamak, sonuçlandırmak; güçsüz düşürmek, bitkin duruma getirmek, yormak; onulmaz duruma getirmek, mahvetmek’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 363). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: Kırg. bütür-~bütkör- (Gülensoy, 2007: 152).

Clauson, *büt-* fiilinin ettirgen şekli olduğunu belirtir (Clauson, 1972: 303).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşımıza çıkar. Bütün tarihî dönemlerde farklı şekillerde görülmektedir. Eski Uygur *bütgür-* (Usp. 270), Harezmi *bitgür-* (HŞ 3767), Kıpçak Türkçesi *bütür-* (KTS 40) dönemlerinde ‘bitirmek, sona erdirmek’ anlamlarında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde *bütker-* ‘yetiştirmek’ (Seng. 129r.2), ‘tedavi etmek’ (AL 983; LÇT 76; Seng. 129r.2), ‘üretmek’ (Seng. 129r.2), ‘saklamak’ (Seng. 129r.2) anlamlarını kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

*Özüḡni zibā libās ḡayāli-din ötker, libās zibālıḡın tilesenḡ
 bir yalaḡnı **bütker** (MK 103b/13)*

*Çāk bolḡan köḡlüme kıлмақ ‘ilāc āsān émes
 Ğunca kim açıldı **bütkermek** anı imkân émes*

(GS 245/1)

*Żulm ile yüz çāk kılgan tenḡa ger merhem yaķıp
Bütkerür biz deseler ol zaḡmlarını bütmenḡüz*

(NH 357/3)

*Likin büt olup émes cemādi
 Yongan anı **bütker** üstādi*

(LM 316)

Çak-

Standart Türkiye Türkçesinde 12 farklı anlamdadır (TS, 2011: 484). Bazı lehçelerde de kullanılmaktadır: **Az.** çahmag; **Kzk.** jarkıldav; **Kırg.** çartıldō; **Öz.** çaknämäk; **Trkm.** çakmak; **YUyg.** çaknimak (KTLS, 1991: 112-113). **Öz.** çakmâk (ÖTİL, II/350).

Clauson, doğa taklidi ve şiddet karakteri taşıyan sesler için kullanıldığını, anlamlarının ‘ateş yakmak, ısırma, iftira atmak, kınamak, hıyanet etmek’ olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 405).

Bu kelime üzerine Mehmet Kara’nın açıklamaları şu şekildedir:

“ ‘Taşa vurulup kıvılcım çıkarılan çelik parçası; çelik, taş, cam, plastik vb. maddeden yapılmış gaz veya benzinle dolu tutuşturma aleti, esk. Tabanca veya tüfeklerde bulunan tetik düzeni’ anlamlarına gelen çakmak isminin kökünde bulunan çak- ‘parıldamak, ışık vermek’ fiili; çağ- ‘(güneş ışığı) vurma’ ve çav- hlk. ‘güneş doğmak; hlk. dağılıp yayılmak, saçılmak, hlk. Sapmak, yol değiştirmek, amaçtan şaşmak’ biçimlerinde ses (çak->çağ-; çav-) ve mana değişikliğine uğrayarak üç farklı şekilde kullanılır hale gelmiştir.” (Kara, 2004: 45)

İncelediğimiz bütün tarihî dönemlerde **çak-** biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘vurmak’ (U II 10 23); **Karahanlı Türkçesinde** ‘aşağı inmek’ (DLT III 46), ‘eriştirmek’ (DLT II 17), ‘kışkırtmak’ (DLT II 17), ‘yakmak’ (DLT II 17; TIEM 73 395r/7); **Harezmi Türkçesinde** ‘kıvılcım vermek, ateşlemek, tutuşturmak’ (ME 10/4; MM 321/4; HKT 513a/5), ‘gammazlık etmek, ihbar etmek, ifşa etmek’ (NF 67/9; İML 120), ‘çakmak, eriştirmek, kışkırtmak’ (HŞ 1734); **Kıpçak Türkçesinde** ‘iftira etmek’; ‘ihbar etmek, ifşa etmek’; ‘vurmak, çakmak’; ‘erişmek’; ‘işaret etmek’; ‘çalmak’; ‘birini bir büyüğe şikâyet etmek’ (KTS 45); **Çağatay Türkçesinde** ‘ısırma, sokmak’; ‘kötüye kullanmak, suistimal etmek’; ‘parlamak’; ‘çakmak’ (Seng. 206v.26; AL 1592), ‘gammazlamak, kovlamak’ (AL 1592) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ‘vurmak’ anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde birçok anlam kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Yüzge kilip **çakar** mini ‘âlemğa köz yaşı

Yüz derd serğa koyğan anıñ mâcerâsıdur

(LD 406)

Hecr taş vü selâsil timüri

*Tilbelik otını könglümge **çakıp***

(BV 65/5)

Berk imes kim ot çaķar-min dehrni köydürgeli

*Tag ile bolmış yaņı ay çunki taş u **çaķmağım***

(FK 416/4)

Yetişse kâc-ı firâķı közümge otça kılıp

*Köngülni örteğeli hem felek bu otını **çakıp***

(NH 99/4)

Çakıl-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘çakma işine konu olmak; hızla düşüp saplanmak; ortaya çıkmak, farkına varılmak, anlaşılmak’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 482).

Sözcüğün **çak-** kökünden geldiğini söyleyen Clauson, bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 407).

İncelediğimiz dönemlerde **çakıl-** biçiminde kullanılmaktadır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘ışıklanmak’ (R III 1846); **Karahanlı Türkçesinde** ‘çakılmak’; ‘ateş çakılmak’; ‘eriştirilmek’ (DLT II 133); **Harezm Türkçesinde** ‘çakılmak, çakmak çakılmak’ (HŞ 3203); **Çağatay Türkçesinde** ‘ısırmak, sokmak’; ‘iftira edilmek’; ‘bir yangının veya ışığın parlaması’ (Seng. 207r.26) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ‘ışıklanmak’ anlamında kullanılan sözcük daha sonraki dönemlerde yeni anlamlar kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Kirip közdin köngülge anı tartıp

*Elif tig cān içinde **çakılıp** sin*

(LD 1357)

Közi hadeng-i belā yağdurur ni fehm ittim

*Ki rahşı na‘lıdın otlar közümge **çakıldı***

(BV 597/5)

*Tire şāmım içre kim berķ-ı belālar **çakılur***

Her nefes ‘ışķ ejdehāsı ağızıdın ot saçılur

(NH 231/1)

Biyle kim ol kōzi āfet yanar ot cānıma urdı

*Berķ-ı āfet **çakılur** ‘ālem ara her şererimdin*

(FK 471/5)

Çal-

Standart Türkiye Türkçesinde geniş bir anlam alanı olan sözcük TDK Türkçe Sözlük’te 12 farklı anlama sahiptir (TS, 2011: 489). Bazı lehçelerde de yaşadığını görüyoruz: **Az.** çalmag; **Öz.** çalmak; **Trkm.** çalmak; **YUyg.** çalmak (KTLS, 1991: 114-115). **Öz.** çalmâķ (ÖTİL, II/351).

Clauson, anlamını ‘yere vurmak, yere atmak’ olarak vermektedir. Ayrıca bütün modern lehçelerde yaşadığını da belirtmektedir (Clauson, 1972: 417). Gülensoy, **çā** ‘yansıma’+I- köküne götürür (Gülensoy, 2007: 213).

Sözcük bütün dönemlerde **çal-** biçiminde kullanılmıştır. Günümüzde yaygın olan ‘hırsızlık etmek’ anlamı ilk dönemlerde yoktur. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘(yere) vurmak, aşağı atmak’ (HTS 1911, 12); **Karahanlı Türkçesinde** ‘yere vurmak, çalmak, yenmek; söz kulağa çalmak’ (DLT II 23; KB 2781); **Harezm Türkçesinde** ‘atmak, (yere çalmak)’ (KE 236v/19), ‘müzik aleti çalmak’ (HŞ 3724), ‘çalmak, hırsızlık etmek’ (ME 113/5), ‘herhangi bir bitkiyi soğuk vurmak’ (HŞ 232); **Kıpçak Türkçesinde** ‘müzik aleti, düdük vb. çalmak’ (KTS 44); **Çağatay Türkçesinde** ‘müzik aleti çalmak’ (Seng. 208r.16; LÇT 148), ‘vurmak, atmak, çarpmak’; ‘(başa sarık) çalmak, giymek, takmak’ (LÇT 148) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ‘yere vurmak, aşağı atmak’ anlamında kullanılan sözcük daha sonraki dönemlerde birçok yeni anlam kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

*Felek özin köterip künde yerge **çalğay** idi*

Yüzünġ fūrūġını körmese mihr ü ayında

(LD 221)

İy Nevāyī nevħa āhengide köp kıldınġ fiġān

*İmdi meclis muṭribi bu naġmeni **çalğança** kıł*

(BV 378/7)

*Nevāyī bī-nevālīg birle dāyim mey içer bir kün
Nevā naşını devrān muṭribi bezmide algay dēp*

(NH 111/7)

*Vaḥdet güherin élige alğan
‘Uzlet kemerin bélige alğan*

(LM 293)

alış

Clauson, sözcüğün kökünün al- olduğunu ve farklı anlamlarla yaşadığını belirtir (Clauson, 1972: 421). Doerfer, sözcüğün Arapça ve Kürtçede alıntı olduğunu belirtir (Doerfer, III: 1051).

İncelediğimiz dönemlerde **alış** biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘güreş’ (DLT I 368); **Kıpçak Türkçesinde** ‘cenk, muharebe, dövüş; ‘şası’ (KTS 46); **Çağatay Türkçesinde** ‘alışma, çaba’; ‘melez ırk’ (Seng. 208v.27), ‘özen, ihtimam’ (LÇT 148) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde ‘güreş’ anlamında kullanılan sözcük daha sonraki dönemlerde birçok anlam kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

alış-

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde ‘bir şeyi oluşturmak veya ortaya çıkarmak için emek harcamak; herhangi bir iş üzerinde olmak; işi veya görevi olmak, bulunmak; makine veya aletler işe yarar durumda olmak veya işlemekte bulunmak; bir şeyi yapmak için gereken çarelere başvurmak, o şeyi gerçekleştirmek için kendini zorlamak, çaba harcamak; bir şeyi öğrenmek veya yapmak için emek vermek’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 487). Bu sözcüğün yerine çağdaş lehçelerde daha çok **işle-** sözcüğü kullanılsa da Azerbaycan Türkçesinde **alışmag** biçimine rastlamaktayız (KTLS, 1991: 114). **Öz.** alışmâğ (ÖTİL, II/351).

al- fiilinin işteş biçimi olduğunu söyleyen Clauson, anlamını ‘biriyle güreşmek’ olarak vermektedir. Ayrıca ‘abalamak, gayret etmek’ anlamının daha yaygın olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 421).

Bütün dönemlerde **alış-** biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘(kapı, çanak, eyer vb. şeylerin)

çatlakları açılmak, ek yerleri açılmak’; *güreşmek, karşılıklı birbirini yere çalmak*’ (DLT II 108); Kıpçak Türkçesinde *savaşmak, çarpışmak*’ (KTS 46); Çağatay Türkçesinde *birlikte müzik aleti çalmak*’; *çabalamak, gayret etmek*’ (Seng. 208v.4; LÇT 148) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde *güreşmek, ek yerleri çatlama*’ gibi anlamlarda kullanılan sözcük zamanla yeni anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Çalpak

Clauson, sözcüğün kökünün *çalpa-* olduğunu söylemiştir. Tuvacada *çılbak* biçiminde olduğundan ayrıca Anadolu ağızlarındaki *çalpañ, çalpaş, çalpaş-, çilpık, çilpık* gibi biçimlerden de bahseder (Clauson, 1972: 418). Öz. çälçık (ÖTİL, II/352).

Erdal, sözcüğe EDPT ve DLT’den aldığı örnek ve anlamların yanında ETŞ’den de bir alıntı yapmıştır. O da Clauson gibi sözcüğün kökünü *çalpa-* olarak almıştır. Anlamı açısından Eski Uygur Türkçesinde bir değişiklik yoktur (Erdal, 1991: 231-232).

Karahanlı Türkçesinde *çalpak* biçiminde görünen sözcük, Çağatay Türkçesinde *çalpuq* biçimine de sahiptir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Karahanlı Türkçesinde *kötü, fena, karışık*’ (DLT I 470) anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde *yağmur yağdığında bataklık olan yer*’ (Seng. 208v.19; LÇT 148), *ham, olmamış*’ (LÇT 148) gibi anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Çap-

Standart Türkiye Türkçesinde *koşturmak; akın etmek, koşmak*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 495). Ayrıca bazı ses değişiklikleriyle ve farklı türevleriyle lehçelerde de yaşamaktadır: Nog. şap-; Ker. çap-; Kırg., Alt. çapçı-; YUyg. çapçı- (Gülensoy, 2007: 219). Öz. çap- (ÖTİL, II/378).

Clauson, bu sözcüğün tabiat taklidi bir sözcük olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 394). Zuhâl Kargı Ölmez de ‘Çağataycada *vurmak*’ ve *yağmalamak*’ anlamlarının yanı sıra *koşturmak*, *baş kesmek*, *kılıçla vurmak, yaralamak*’ anlamlarını kazandığını’ belirtir (Ölmez, 1996: 277).

Bahaeddin Ögel’in açıklamaları ise şu şekildedir:

“Anlaşıldığına göre bu sözler eski Türklerin, sıvama için kullandıkları, iki ayrı deyişleri idiler. Aslında çapmak eski Türklerde “vurmak” demektir. “çamuru duvara vurma ve çarpma” yolu ile sıvamak, Türklerin bu sözü ile anlatılmaktadır. Hatta Kaşgarlı Mahmud, Selçuk çağı Orta Asya Türklerinin söyledikleri bir örneği bile bize vermektedir: “Adam evini arı çamurla sıvadı.” Demek için o çağ Türkleri, “er evin çapdı”, diyorlardı. Türkler, suda yüzmek veya atını bir çubuk ile çırpıştırmak için de böyle diyorlardı.” (Ögel, 1978: 87-88).

Bütün tarihî dönemlerde **çap-** biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘yüzmek’ (DLT II 3; KB 73), ‘(ata) hafifçe vurmak’; ‘Uygur lehçesinde birinin boynunu vurmak’; ‘saf çamurla sıvamak’ (DLT II 3); **Harezmi Türkçesinde** ‘kesmek, parçalamak’ (KE 165r/17), ‘(el) vurmak, yüzmek’ (KE 233v/10; ME 104/7; HŞ 1375), ‘koşmak, (at) koşmak’ (NF 49/11; ME 79/8); **Kıpçak Türkçesinde** ‘koşmak, atılmak, sürmek, at koşturmak’; ‘vurmak, çarpmak, kılıç vurmak’; ‘yüzmek, suda çırpınmak’; ‘derisi soyulmak’ (KTS 46); **Çağatay Türkçesinde** ‘vurmak, elle vurmak’ (SD 659; ÇFK 90b/14), ‘at koşturmak’ (Seng. 203v.11; LÇT 145; AL 1561), ‘hücum etmek’ (LD 2073; Seng. 203v.11), ‘baş kesmek’ (Seng. 203v.11; AL 1568; LÇT 145) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinden sonra birçok yeni anlam kazanan sözcük **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Baş çaptı vü kıldı kiñeş qaşınğ qanımnı tökkeli

Hızmette yârlıg kıl, yana bilmen, ni taqşir eyledi

(SD 659)

Sultân-ı ıŝkıñg nâgehân kildi sipâh-ı ğam bile

Cân mülkini çaptı barı ni ‘aql kaldı ne dilî

(LD 2073)

Ot yalın dik sin kaçan çapsaŋ semend-i berğ-rev

Bir ‘alem ol otka başıñ üstide gül-gün yalav

(FK 532/1)

Meydānga çaptı tevsenin ol nev‘ kim dēgil

Kim çerh şeh-süvârı bile kılgusı nizā‘

(NH 489/3)

Çapıl-

Çap- sözcüğünün edilgen biçimi olduğunu söyleyen Clauson, birçok modern lehçede yaşadığını belirtir (Clauson, 1972: 397).

Karahanlı ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde **çapıl-** biçiminde olan sözcük Harezmi Türkçesi döneminde **çapul-** biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘saf çamurla sıvamak’; ‘uygur lehçesinde birinin boynu vurulmak’ (DLT II 119); **Harezmi Türkçesinde** ‘dağılmak, atılmak’ (HKT 579b/4), ‘yerine getirilmek’ (HŞ 1717); **Çağatay Türkçesinde** ‘dörtnala sürülmek’; ‘talan etmek’; ‘bir kılıç darbesi ile yaralanmak vb.’ (Seng. 204r.17) anlamlarında kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinde ‘dörtnala sürülmek, talan etmek’ gibi anlamlar kazanan sözcük **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Çavuş

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde ‘bir işin veya işçilerin başında bulunan ve onları yöneten sorumlu kimse; Osmanlı devleti teşkilatında çeşitli hizmetler yapan görevli; Osmanlı ordusunda üst komutanların buyruklarını ast komutanlara ulaştıran görevli; onbaşından sonra gelen ve görevi manga komutanlığı olan erbaş; askerî okullarda sınıf başkanı’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 506-507).

Bu sözcüğün ordu içerisindeki durumundan Clauson, ‘ordu komutanı’ anlamında olduğunu, zamanla eski statüsünü kaybettiğini, orta dönemde farklı anlamları olabileceğini söylemektedir (Clauson, 1972: 399). Doerfer, sözcüğün Farsça, Arapça Kürtçe, Balkan ve Kafkas dillerinde alıntı olduğunu belirtir (Doerfer, III: 1055).

Sözcükle ilk defa Köktürkçede karşılaşırız. Düz ünlülü olarak **çavuş** biçimindeki sözcük Karahanlı Türkçesinden itibaren **çavuş** biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçe (KÇ 17)**, **Karahanlı (DLT I 368)** ve **Harezmi Türkçesi (HŞ 3382; İML 156)** dönemlerinde ‘çavuş, askerî rütbe’ anlamındaki sözcük **Çağatay Türkçesinde** ‘topuz taşıyıcı ve kapı koruyucu’ (Seng. 209v.22), ‘kervanın ve hareketin önünde rehber olarak giden onlara gece için durmalarını ve hareket etmelerini duyuran adam’ (Seng. 209v.22) gibi anlamlar kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Şāhlar allıda çāvūş yañlıg

‘Aql anıñ derkide bī-huş yañlıg

(FK 689/7)

Bu zālīm çāvūşı bī-dādıdın ol mülk ehliniñ mazlūmları nitkey

(MK 56b/6)

Andağ tapıban çü hayl çāvūş

Kim bolğan ékin ol ikki bī-huş

(LM 1170)

Çeçek

Standart Türkiye Türkçesinde ‘bir bitkinin, üreme organlarını taşıyan çoğu güzel kokulu, renkli bölümü; çiçek açan kır veya bahçe bitkisi; davranışları hafif, toplum kurallarına uymayan kimse; süblimleşme veya çiçeksime yoluyla elde edilen toz; irinli kabarcıklar dökerek yüzde izler bırakan ateşli, ağır ve bulaşıcı bir hastalık’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 541). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Gag.** çiçek; **Az.** çiçäk; **Kırg.** çeçek; **Öz., YUyg.** çeçäk; **TatK.** çäçäk; **Kzk.** şeşek; **Bşk.** säsäk (Gülensoy, 2007: 240).

Clauson, sözcüğün anlamını ‘çiçek’ olarak verir aynı zamanda mecazi olarak ‘deri döküntüsü, çiçek hastalığı’ anlamlarında da kullanıldığını belirtir. Ayrıca erken dönemde Moğolcada alıntı olarak yer aldığını da belirtir (Clauson, 1972: 400). Doerfer, sözcüğün Türkçeden Balkan ve Kafkas dillerine geçtiğini ve Moğolcada da yaşadığını ifade eder (Doerfer, III: 1073).

Tarihî metinlerde *çeçek/çeçek/çiçek* biçimleri arasında değişkenlik gösterir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur (Suv. 173, 4; TT V 20, 1), Karahanlı (DLT I 388; TIEM 73 392v/1; RKT 36/2b1), Harezmi (MM 280/1; KE 61v/11; IML 182) ve Kıpçak Türkçesi (KTS 51) dönemlerinde ‘çiçek’ anlamında kullanılan sözcük, Çağatay Türkçesinde ‘çiçek hastalığı’ (Seng. 216r.11) anlamını da kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.**

sehre-i elvān çeçek yétildi katıldı

yaşıl ve kök ve benefşe aq-ile ālı

(GT 6/5)

*Ol perī ‘ışkıda çün öldi Nevāyī anġlaŋgız
Kim mücennindür isi kabriġa bütse her çiçek*

(BV 332/7)

*Bihıştiniġ çiçek ü merġ-zārıdın ni asıġ
Maġa ki ol ġaġ u yüz kildi sebze vü verdim*

(FK 438/5)

*Yüzünġe ābile zaġmıdın özge ġāletdür
Niçük ki bāġ tapar zīb çun açıldı çiçek*

(FK 343/5)

Çert-

Clauson, temel anlamını ‘bir şeyler yaparken çıkan gürültü’ olarak vermektedir. Ayrıca *çirt* sözcüğüyle karşılaştırılmasını istemektedir (Clauson, 1972: 428).

Karahanlı ve Kıpçak Türkçesi dönemlerinde *çert-* olarak kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde *çirt*-biçimine dönüşmüştür. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘kaçırmak’; ‘bir şeyin ucunu kırmak’ (DLT III 426). **Kıpçak Türkçesinde** ‘delmek, zımbalamak’; ‘şapırdatmak, şaklatmak’; ‘çatlamak’; ‘dedikodu etmek, birisi hakkında konuşmak, çamur atmak’ (KTS 49). **Çağatay** ‘saz çalmak’; ‘bacak için kullanılan tıraş aleti’; ‘dişle çekirdek ve tohumları bölmek’ (Seng. 216v.13). Çağatay Türkçesinde birçok yeni anlam kazanan sözcük *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Çıġır

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*çıġın kar üzerinde açtığı iz; patika; iz; yeni bir biçim, yöntem veya yol*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 529). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Az.** cıġır; **Kırg.** cıyır~cıyır yol (Gülensoy, 2007: 235).

Clauson’a göre anlamı ‘*dar yol, patika*’ şeklindedir (Clauson, 1972: 409). Gülensoy sözcüğün etimolojisini **çī+ġ+(i)r* şeklinde yapmıştır (Gülensoy, 2007: 235).

Bu sözcük hem Karahanlı Türkçesinde hem de Çağatay Türkçesinde *çıġır* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘*dar yol*’ (DLT I 363) anlamında kullanılan sözcük **Çağatay Türkçesinde** ‘*su dolabı*’ (LÇT 162), ‘*kar içinde açılan yol*’ (LÇT 162; Seng. 218v.23), ‘*ısıya maruz*

kalma nedeni ile büzüşmüş deri' (Seng. 218v.23) gibi anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Çıkış

Standart Türkiye Türkçesinde yaygın olarak kullanılan sözcük Türkçe Sözlük'te 11 anlama sahiptir (TS, 2011: 532). Bazı ses değişiklikleriyle çağdaş lehçelerde varlığını sürdürmektedir: **Az.** çihış; **Bşk.** sığış; **Kzk.** şığış; **Kırg.** çığış; **Öz.** çıkış; **Tat.** çığu~çığış; **Trkm.** çikalğa; **YUyg.** çıkış (KTLS, 1991: 128-129). **Öz.** çıkış (ÖTİL, II/374).

Kökünün *çık-* olduğunu söyleyen Clauson, anlamının '*çıkma*' olduğunu belirtmektedir (Clauson, 1972: 412).

Bütün tarihî dönemlerde *çıkış* biçiminde kullanılmaktadır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** '*menfaat, çıkar*' (DLT I 368; KB 1316), '*kurtuluş*' (TIEM 73 212r/4), '*haraç, vergi, ücret*' (TIEM 73 252v/6); **Harezm Türkçesinde** '*çıkış, kurtuluş*' (HKT 535b/2), '*masraf, harcolunan, para*' (İML 151); **Kıpçak Türkçesinde** '*çıkma, çıkış*' (KTS 50); **Çağatay Türkçesinde** '*yokuş*'; '*atın savlını atan*'; '*hakaret, tazir, dargınlık*' (LÇT 163), '*çıkış*' (Seng. 219v.11) anlamlarında kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinde birçok yeni anlam kazanan sözcük *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Çok-

Tarihî lehçelerde sıklıkla kullanılan sözcük, '*toplanmak*' ve '*saldırmak*' gibi anlamlarda kullanılmıştır. Clauson, '*kuşun gagalaması, saldırması*' anlamını verip, bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtmiştir. **Kırg.** çokı~çukı-; **Kzk.** şok~şuk- (Clauson, 1972: 406). **Öz.** çoqımâq (ÖTİL, II/388).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşımıza çıkmıştır. Bütün tarihî dönemlerde *çok-* biçiminde kaydedilen bu sözcük Çağatay Türkçesinde *çoqu-* biçiminde de görülür. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** '*öldürmek, kesmek (hayvan için)*' (PP 3,1); **Karahanlı Türkçesinde** '*kuş, ava veya leşe*) çullanmak, (insan, mala) çullanmak' (DLT II 17); **Harezm Türkçesinde** '*toplanmak, yığılmak, yapışıp kalmak*' (ME 237/2); **Çağatay Türkçesinde** '*toplanmak, cem olmak*' (AL 1689; LÇT 156), '*vurup çukur etmek; gagalamak*' (AL 1689; LÇT 156;

Seng.213r.28) anlamlarında kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinde birçok yeni anlam kazanan sözcük *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Közümni çoğunġ tenimni tişleng
Anıġ közin ü tenin bağışlanġ

(LM 2104)

Çöpür

Clauson, anlamının ‘keçi kılı’ olduğunu, kökeninin belirsiz olduğunu, *çöb* kelimesiyle bağlantısının olmadığını belirtir (Clauson, 1972: 398).

Sözcükle ilk olarak Karahanlı Türkçesinde karşılaşırız. Bütün tarihî dönemlerde *çöpür* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı (DLT I 363)** ve **Harezm Türkçesi (HKT 265a/9)** dönemlerinde ‘kıl, keçi kılı’ anlamlarında kullanılan sözcük, **Çağatay Türkçesinde** bu anlamlarının yanında ‘orman, çalılık’ (Seng. 211v.12) anlamında da kullanılarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Eçe

Clauson, bu sözcükle ilgili hem ‘annenin küçük kız kardeşi’ hem de ‘birinin ablası’ anlamını verir. Benzeri sözcük olan eke sözcüğü için ise hem ‘babanın küçük kız kardeşi’ hem de ‘birinin kendi ablası’ anlamını verir (Clauson, 1972: 20).

Sözcüğün farklı türevleriyle birlikte anlam alanının genişlediğini ve günümüzde de Anadolu ağızlarında farklı şekil ve anlamlarda kullanıldığını söyleyen Doğan Aksan Clauson’un açıklamalarına paralel bilgiler vererek şunları belirtmektedir:

“İkinci sözcük Orhun yazıtlarında ‘ağabey’ ve ‘amca’ demek olan eçi’dir(bk. ör. KTD 15-17). Uygur döneminde eçi ve içi (TT X, 44) olarak geçen sözcük XI. yüzyılda yine ‘büyük erkek kardeş’ ve büyük amca için kullanılıyordu. Eski Anadolu Türkçesinde rastlamadığımız sözcük, Anadolu ağızlarında içi biçiminde karşımıza çıkmakta, Samsun, Ordu ve Gümüşhane dolaylarında ‘kardeş’ anlamına gelmektedir (DS VIII). Aynı sözcüğün ece biçiminde değişkesi ‘erkek kardeş’ anlamıyla Denizli ve Hatay dolaylarından derlenmiş olup ede biçimi de büyük kardeş için çok yaygın bulunmaktadır (Afyon, Aydın, İzmir, Manisa, Bilecik... DS. V)” (Aksan, 2006: 65).

Sözcük bütün dönemlerde **eçe** biçiminde kullanılmaktadır. **Eski Uygur Türkçesinde** ‘ağabey, büyük kardeş’ (Man. I 22,3); **Karahanlı Türkçesinde** ‘büyük kız kardeş’ (DLT I, 86); **Çağatay Türkçesinde** ‘*abla*’ (Seng. 32v.4), ‘*valide*’ (LÇT, 6) anlamlarında kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinde ‘*valide*’ anlamını kazanan sözcük **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Edle-

Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde ‘*eyle-*’ biçiminde ve ‘*bir kişiden veya bir şeyden yoksun bırakmak; etmek, yapmak*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 840). Birçok lehçede **edle-** ve **eyle-** biçiminde yaşamaktadır.

Günümüzdeki **eyle-** sözcüğünün eski biçimidir. Sözcüğün kökünü **e:d** olarak gösteren Clauson, ‘*yararlı bir şey haline döndürmek; ekip biçmek; yararlı saymak; yapmak oluşturmak*’ gibi anlamlara sahip olduğunu, genellikle yabancı sözcüklerle birleşik fiil oluşturduğunu ve **é:t-** sözcüğünden daha zarif olduğunu belirtmektedir (Clauson, 1972: 57).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşımıza çıkmıştır. Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde **edle-** biçimindeki sözcük, sonraki dönemlerde **eyle-** biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*yetiştirmek*’ (Usp 6, 5); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*eylemek, ekmek*’ (AH 376), ‘*hürmet etmek, değer vermek, ehemmiyet vermek, aklına getirmek, tesir etmek*’ (DLT I 286; KB 1646); **Harezmi Türkçesinde** ‘*onarmak, bakmak*’ (ME 64/1), ‘*eylemek, etmek*’ (KE 235r/7); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*deriyi terbiye etmek*’; ‘*eylemek, yapmak etmek*’ (KTS 78); **Çağatay Türkçesinde** ‘*eylemek, yapmak, etmek*’ (AL 459; LÇT 58; Seng. 56r.7), ‘*ham deriyi işlemek*’ (ÇFK 129b/7) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ‘*yetiştirmek*’ anlamında kullanılan sözcük, sonraki dönemlerde yeni anlamlar kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

*Altmışınçı faşl her yandın her mes’elelerniḡ beyānında
turur her tiri kim eylemek birle arıḡ bolur (ÇFK 129b/7)*

*Dēmen kim aninḡ sarı ‘azm ēylegüm
Ḳayu yerde kim dēse rezm ēylegüm*

(Sİ 2701)

*Bağır kan eyleding cevri ü cefâ birle i sulţānım
Közüm yaşı bile her dem yüzümde mâcerâ kıılma*

(SD 439)

*Sākiyā leb-teşne mēn andağ ki kök cāmı tola
Bāde tutsaᅅg ser-nigūn eyler mēn anı sıpkarıp*

(NH 89/6)

Egin

Standart Türkiye Türkçesinde ‘eğın’ biçiminde ve ‘arka, sırt; beden, vücut; boy, bos, endam’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 761). Birçok çağdaş lehçede ses değişiklikleriyle varlığını sürdürmektedir: Trkm., Sart., Tuv., Şor. egin; Şor. enin; TatK., Alt. ĩn; Bar. igin; TatK., Tar. iñ ; Nog., KKlp., Kzk., Kırg. iyin; Kırg. iyn; Yak. iān (Gülensoy, 2007: 320). Öz. egin (ÖTİL, II/438).

Genellikle ‘omuz’ anlam alanıyla kullanılmıştır. Sözcüğün kökünün *eg-* olduğunu söyleyen Clauson, tam anlamının ‘dirseklerdeki şeyler’ olduğunu fakat anatomik bir sözcük olan ‘omuz’ anlamına da sahip olduğunu belirtir. Ayrıca bütün modern lehçelerde de yaşadığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 109). Erdal, sözcüğün normal anlamının ‘omuz’ olduğunu fakat Irk Bitig’de ‘çadırın bir parçası’ anlamında olduğunu, Clauson tarafından ‘eğilmiş’ anlamında çevrildiğini belirtir. Sözlüklerde ise *eg-/eñ-* ‘eğmek’ anlamında olduğunu *eğın/enin* sözcüğünün ‘herhangi bir şeyin eğilmesi’ anlamında olduğunu belirtir (Erdal, 1991: 305). Günümüzde özellikle Anadolu ağızlarında yaşayan sözcüğün kökenini Gülensoy, **ēk-(i)n* biçiminde göstermektedir (Gülensoy, 2007: 320).

Harezmi dönemindeki *é* ile kaydedilen *eğın* biçimi hariç bütün tarihî dönemlerde *eğın* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Eski Uygur Türkçesinde ‘omuz’ (TT V 4,7:İrk. B.18); Karahanlı Türkçesinde ‘sırt, egin’ (DLT I 110; KB 3797); Harezmi Türkçesinde ‘omuz’ (MM 91/3); Kıpçak Türkçesinde ‘kürek kemiğinin bulunduğu yer, insanın arka tarafı, sırt’ (KTS 70). Çağatay Türkçesinde ‘omuz’ (Seng. 109r.12; ZT T33b/6(eğni)), ‘kas, pazu’ (Seng.109r.12) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ‘omuz’ anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde birçok yeni anlam kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

*Kim gedāyīler kim cum‘a küninde namāz şaflarınğa kireler
ve ayaklarını müselmānlarınġ eginlerige koyarlar (ÇFK 73b/13)*

*Zülfi éginge yéter ger saçı yerge südrelür
Teng durur qaydım üçün ger bir qarış ger yüz qulaç
(NH 173/3)*

*Ol perī közdin uçar köz dağı şevkıdın uçar
Veh ki mēn uçqalı hem yoq turur ignimde qanat
(NH 127/2)*

*Ceybi ara tügme tır ü nāhīd
Égnide tırāzı ay u hurşīd
(LM 43)*

Éllig

Clauson, sözcüğün anlamının ‘ülke sahibi olmak, kral’ olduğunu söylemektedir. Budist Uygur metinlerinde *xān* ile kombine edildiğini, daha sonra sık telaffuzdan dolayı tek *-l*’li hale geldiğini son olarak ise ilig biçimine geçtiğini belirtir. **Kırg.** eldü (Clauson, 1972: 141).

Bu kelimeyi tarihî dönemden örneklerle açıkladığı makalesinde Şinasi Tekin şunları söylemektedir:

“1) İlig kelimesi gayri müslim, yani Mani ve Buddha dini mensubu Uygur kültür sahası dışında, İslam muhitinde XI. yüzyıldan XIII. yüzyıla yani Moğol devrine kadar sadece ve sadece Yusuf Has Hâcib’in Kutadgu Bilig adlı eserinde (H. 462/1069-1070) ezici bir ekseriyetle yani 800 defadan fazla olarak geçmekte ve başka hiçbir İslâmî kaynakta bulunmamaktadır.

2) Moğollarla birlikte Arapça ve Farsça tarih kitaplarında ve bunların ardından Çağatay Türkçesinde, isim ve unvanların bir parçası olarak görülmeye başlar.

3) Fakat Oğuz dil alanında Anadolu’da hiçbir zaman görülmez.” (Tekin, 2001: 113).

Uygur ve Karahanlı dönemlerinde *éllig* biçimindeki görülen sözcük sonraki dönemlerde *élig* biçimindedir. **Köktürkçede** ‘yurdu, vatanı olan’ (KT D 9); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘hükümdar, kral’ (TT I 10, 93; KB 1041), ‘el’ (U II 25); **Karahanlı**

Türkçesinde ‘hükümdar’ (TİEM 73 31r/3), ‘melik, hükümdar, sultan, esmâ-i ilâhiyeden mülkünde istediği gibi tasarruf eden, her şeye hükmedebilen allah el mâlik’ (TİEM 73 220v/7); **Harezmi Türkçesinde** ‘memleketli, hemşehri’ (NF 169/16; KE 161v/3); **Çağatay Türkçesinde** ‘kabile sahibi, kabilesi olan, bey, ülke sahibi’; ‘kuvvet, kudret, iktidar’; ‘el’ (LÇT 21) anlamlarında kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinde birçok yeni anlam kazanan sözcük *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Emgək

Standart Türkiye Türkçesinde ‘emek’ biçiminde ve ‘bir işin yapılması için harcanan beden ve kafa gücü, zahmet; uzun ve yorucu, özenli çalışma; insanın bilinçli olarak belli bir amaca ulaşmak için giriştiği hem doğal hem de kendisini değiştiren çalışma süreci’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 793). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Kırg.** emgek; **Az.** ämäk; **YUyg.** ämgäk; **Kzk.** enbek (Gülensoy, 2007: 331).

Sözcüğün kökünün *emge-* olduğunu belirten Clauson, anlamının ilk önce ‘acı, ıstırap’ daha sonra ‘acıyla eşlik edilmiş şeyler, güç işler’ olduğunu en sonunda ise ‘iş hareketi, çocuğun emeklemesi’ olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 159). Erdal bu sözcüğün TT III 39’daki *emkek* biçimindeki *k-* sesinin fonetik bir ayırtediciliği olmadığını söyler. BudhKat 33’de ise ilk art damak ünsüzünün nazallaşmış biçimi olan *emnek* biçiminin olduğunu söyler. Daha sonraki dönemlerde de bu sözcüğün oldukça yaygın olduğunu belirtir (Erdal, 1991: 232). Gülensoy, sözcüğün kökünü *em ‘ilaç’ köküne götürür (Gülensoy, 2007: 331).

Bütün dönemlerde *emgek* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçe** (KT D 19), **Eski Uygur** (TT II 6, 6) ve **Harezmi Türkçesi** (NF 50/1; KE 22v/10) dönemlerinde sadece ‘acı, sıkıntı, eziyet’ anlamındadır. **Kıpçak Türkçesinde** ‘emek’ (KTS 73), **Çağatay Türkçesinde** de ‘çocukların elleri ve dizleri üstünde yürümesi’ (Seng. 114v.29) anlamlarını kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Sağıngay ol emgek äšnäsı

Mendin bolmaq bu iş rızāsı

(LM 1564)

*Yıllar uçtum gerçi ‘ışkınġ bālıdın
Tatmadım bir zerre ağzınġ balıdın
Çün sańga ‘ışk emgeki tüşmey durur
Ni bilür sin hastalarınġ balıdın*

(LD 2650)

*Hem kaplanıdın esedġa emgek
Hem tekkesi cedy birle hem-tek*

(LM 2904)

*Seher-ā saķıı hoş erdi bolmasa ġarķ emgeki
Hurrem erdi gül vişālı yoķ bolsadı tiken
Tün hoş erdim vaşlıda tāvus dek cevelān kılıp
Tolġanur bu kün firāķım derdini bilse yılan*

(GT 164/10-12)

Er

Standart Türkiye Türkçesinde ‘erkek; işini iyi bilen, yetenekli kimse; kahraman, yiġit; rütbesiz asker, nefer; koca’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 805). Birçok lehçede yaygın olarak kullanılmaktadır: **Kzk.**, **Öz.** er; **YUyg.** är; **Kzk.**, **Kırg.**, **Trkm.** erkek; **Öz.** erkäk; **Bşk.**, **TatK.** ir kişi~ir-at (Gülensoy, 2007: 336).

Çaġdaş lehçelerde ve tarihî metinlerde çok yaygındır. Clauson, sözcüğün anlamının ‘adam, erkek’ olduğunu sonraki dönemlerde ‘erkek savaşı, koca’ anlamlarına geldiğini söylemektedir (Clauson, 1972: 192).

Bütün tarihî dönemlerde **er** biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘asker, adam’ (KT D 12, 13); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘erkek, kimse’ (P.P. 14, 3; U II 21, 15; TT II 10), ‘efendi, bey, şehzade’ (TT I 7, 24; 14, 184), ‘zevc, koca’ (THV. 41, 5); **Karahanlı Türkçesinde** ‘er, kişi, adam’ (DLT II 3; KB 2224); **Harezm Türkçesinde** ‘kişi, erkek, koca, asker, erkeklik’ (MM 15/3); **Kıpçak Türkçesinde** ‘erkek, er, adam’ (KTS 74); **Çaġatay Türkçesinde** ‘erkek’; ‘özgür adam’ (Seng. 99r. 16) anlamlarında kullanılmıştır. Köktürkçede ‘asker, adam’ anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde birçok yeni anlam kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

*Ölmekimdin kılma hayret ey ki çekting̃ tiğ-ı kîn
Kātil er sên sên mēning̃ dēk nā-tüvān bisyār öler*

(NH 340/3)

*Er sözlemegünçe encümen-de
‘Aybı hüneri yime bilinmes
Şāhib-hüner er güherka meşzer
Zinhā[r] ‘aziz tut bulunmas*

(GT 16/3-4)

*Sēning̃ nēçe kim gamınga yoğ mehl
Çün ér kişi-sên bu sehl érür sehl*

(LM 2545)

*şerī‘at ‘ilmini öğrenmek mü’min erlergē ve taqı mü’mine
hatunlarğa farīza turur (GT 1b/11)*

Ériş-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘varılması zamana, emeğe bağlı olan veya uzakta bulunan bir amaca varmak, ulaşmak; bir yere ulaşmak, varmak; bitkiler veya bunların ürünleri olgunlaşmak; zaman gelip çatmak’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 809). Birçok lehçede de varlığını sürdürmektedir: **Öz.**, **YUyg.** eriş-; **TatK.**, **Bşk.** iriş- (Gülensoy, 2007: 338).

Sözcüğün anlamını ‘ulaşmak, varmak’ olarak veren Clauson, kökünü **ér-** fiilinden getirir (Clauson, 1972: 239).

Bütün tarihî dönemlerde **eriş-** biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur (TT III 77)** ve **Karahanlı Türkçesi (K VII 49)** dönemlerinde ‘erişmek, varmak’ anlamında kullanılan sözcük, **Kıpçak Türkçesi (KTS 75)** döneminde ‘olgunlaşmak’, **Çağatay Türkçesi (Seng. 98v.3)** döneminde de ‘takip etmek’ anlamlarını kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

*Her kumğa ki mağdemi yétişip
Pür-deşt keyik anı érişip*

(LM 1702)

*Ey Nevāyī çābükünġniġ istesenġ pā-būsını
Boynunġa ip taķmak ümmīdi bile ip dēk érīş*

(NH 421/7)

*Nevāyiyā tutar ehl-i fenā necāt yolın
Ērişmek ister esenġ işte hem alarnı érīş*

(NH 423/9)

*Gerçi şabrım yokıdın anı érīşip līkin
Hūş u köñlim yok üçün her nefş andın azıķı*

(NH 93/2)

Erk

Standart Türkiye Türkçesinde ‘bir işi yapabilme gücü, kudret, iktidar; sözü geçerlik, istediğini yaptırabilme gücü, nüfuz; bir bireyin, bir toplumun, başka birey, küme veya toplumlari egemenliği, baskısı ve denetimi altına alma, hürriyetlerine karışma ve onları belli biçimlerde davranmaya zorlama yetkisi ve yeteneği’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 890). Birkaç lehçede varlığını sürdürmektedir: **Kzk.** erik; **TatK., Tar.** ırēk (Gülensoy, 2007: 338). **Öz.** ırk (ÖTİL, II/450).

Clauson, sözcüğün ‘yetkili; özgür irade, bağımsızlık’ anlamlarına sahip olduğunu ve Moğolcada alıntı olduğunu belirtmektedir (Clauson, 1972: 220). Gülensoy, sözcüğün etimolojisini **er+k** biçiminde yapmıştır (Gülensoy, 2007: 338).

Bütün tarihî dönemlerde **erk** biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur** (TT I 12, 121; U II 10, 15), **Karahanlı** (DLT I 43; KB 3440) ve **Harezm Türkçesi** (NF 121/16; KE 20r/18) dönemlerinde ‘güç, kuvvet, saltanat’ anlamlarında kullanılan sözcük **Kıpçak Türkçesi** (KTS 75) döneminde ‘arzu, istek’, **Çağatay Türkçesinde** da ‘ihtiyar ve kudret’ (Seng. 99V. 21; AL 301) anlamlarını kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

*Nēçe eġāndın étse aġzını bérk
Yok érđi nāle çekmekte anġa érġ*

(FŞ 254/24)

*Nē ķorġan bir ġaşīn ü bérġ ķorġan
Felek ġışnını erkī dēġ yaşurġan*

(FŞ 349)

Erki b yikrek to uz efl kdin
Öyle ki gerd n küre-i h kdin

(HE 39)

Erkeç

Standart Türkiye Türkçesinde ‘i diŐ edilmif,  c yaşından büyük erkek keçi’ anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 810). Kırğızcada **erke ** biçiminde yaşamaktadır (Gülensoy, 2007: 338).

Clauson, sözcüğün ‘erkek keçi’ anlamında olduğunu ve birçok modern lehçede yaşadığını belirtir (Clauson, 1972: 223). Erdal sözcüğün kökenini **irk+g  >irk  * biçiminde gösterir (Erdal, 1991: 85). Gülensoy ise *i(/e)r(i)k‘koç’+(e) * biçiminde göstermektedir (Gülensoy, 2007: 338).

Bütün dönemlerde **erke ** biçimindedir. Sözcüğün tarih  dönemlerdeki anlam gelişimi Şu Şekildedir: **Eski Uygur (H I 6, 16), Karahanlı (DLT I 95) ve Kıpçak (KTS 75)** dönemlerinde ‘erkek keçi, teke’ anlamındaki sözcük **Çağatay Türkçesinde** ‘ulus reisi, başkan, han, bey’ (L T 49) anlamını kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Örtü

Standart Türkiye Türkçesinde ‘erte, ertes’ anlamında kullanılmaktadır. Ayrıca  aėdaŐ lehçelerde bazı ses değişiklikleriyle yaşamaktadır: ** z.** ert ~yert ~yert n; **Az.** er; ** z. YUyg.**  rt ; **Kzk., Kırğ.** erte ; **BŐk., TatK.** irt g ~irt k (Gülensoy, 2007: 340). ** z.** ert  ( T L, II/451).

Clauson, ilk dönemlerde bu sözcüğün Şafak vakti ile ilgili olduğunu, orta dönemde ise ‘yarın, sabah’ ve ‘bundan daha önce’ gibi iki zıt anlam geliŐtiėini, sözcüğün ilk ünlüsünün orijinal ** rt ** biçimine işaret ettiğini belirtir (Clauson, 1972: 202).

Bu kelime ile ilgili Doğan Aksan Şöyle söylemektedir:

“Uygur Türkçesinde irte/erte, ‘sabah erken, sabahın ilk saatleri, yarın’ anlamında kullanılıyordu ( r. USp 272, Alt. Gr., Clauson, 202). Sözcük, Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlıca döneminde anlamını sürdürerek yaygın bir biçimde metinlerde yer almış, sabahın ilk ıŐıklarının verdiği aydınlık erte aklığı olarak adlandırılmıŐ, bugün sabah akşam ikilemesiyle anlattığımız erte gece biçiminde dile getirilmiŐtir.” (Aksan, 2006: 40-41)

Bütün tarihî dönemlerde *erte* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*erte, erken*’ (TT VII 10,24; Suv.4); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*sabah, erken vakit, tan vakti*’ (AH 184; DLT I 124), ‘*yarın*’ (TIEM 73 174r/4); **Harezm Türkçesinde** ‘*sabah*’ (NF 15/14; KE 77r/19); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*ilk, önceki, evvelki*’; ‘*tam vaktinde, vakitli*’; ‘*yarın, ertesi gün*’; ‘*seher vakti, sabah*’ (KTS 75); **Çağatay Türkçesinde** ‘*evvelki*’ (Seng. 99r.2); ‘*geçmiş zaman*’ (AL 300), ‘*sabahın başlangıcı*’ (Seng. 99r.2) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ‘*erte, erken*’ anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde birçok yeni anlam kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

*Bilesi erte kim kal‘ a-dın hisārqa kirse şöhret üze şehr
pād-şāh-lıqını aña mukarrer kılıñ-lar dedi (GT 93/10)*

Esne-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*uykulu, sıkıntılı veya yorgunluk duyulan bir anda ağzı genişçe açarak soluk alıp vermek; bir cisim bir etki ile biçim değiştirmek; bollaşıp genişlemek*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 819). Birçok lehçede de yaşamaktadır: **Az.** äsnä-; **YUyg.** äsni-; **Kzk.** esne-; **Öz.** este-; **Alt.** este-; **Kırg.** estö-; **Bşk., TatK.** isnä-; **Hak.** ize-; **Çuv.** anasla- (Gülensoy, 2007: 342). **Öz.** esnämâq (ÖTİL, II/454).

Clauson, sözcüğün kökünü *esin* olarak belirtir ve ‘*hafifçe darbe vurmak; esmek*’ anlamlarını verir (Clauson, 1972: 249). Gülensoy, sözcüğün kökenini *es-* ‘*germek*’ + *ne-* olarak gösterir (Gülensoy, 2007: 342). Erdal ise *äs-in+ä-* biçiminde bir köken açıklaması yapmıştır (Erdal, 1991: 308).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşımıza çıkan sözcük genellikle ‘*esmek, esnemek*’ anlam alanıyla kullanılmıştır. Bütün dönemlerde *esne-* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*esnemek*’ (IrkB.10); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*esnemek*’; ‘*(rüzgâr) esmek*’ (DLT I 288); **Harezm Türkçesinde** ‘*esnemek*’ (İML 106); ‘*esmek*’ (KE 68r/20); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*esnemek*’ (KTS 76); **Çağatay Türkçesinde** ‘*esnemek, esmek*’ (Seng. 104r.20; AL 372), ‘*esmek*’ (GT 75/12) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur

Türkçesinde ‘*esnemek*’ anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde ‘*esmek*’ anlamını da kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Êsneyür bolsa her seherde bād

Ey kim ašlā unutmadım sēni

(GT 75/12)

Yaş gonçeğa esnemek bolup iş

Jāle tüşüp ağızğa bolur tış

(LM 842)

Törtünçi edeb ol turur kim esner bolsa ašakğı dudakını

yukarkı kişi birle tutğay (ÇFK 42a/5)

Êş

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*birbirinin aynı olan veya birbirine çok benzeyen iki şeyden her biri, benzeri; karı kocadan her biri, hayat arkadaşı, refik, refika; birlikte yaşayan dişi ve erkek hayvandan her biri; ikişer kişilik gruplarla oynananoyunlarda, ortak oynayan iki kişiden her birinin öbürüne göre durumu, partner; döl eşi; arkadaş; kuma, ortak*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 821). Bazı lehçelerde *êş~iş* biçiminde kullanılmaktadır (Gülensoy, 2007: 343).

Clauson, sözcüğün anlamının ‘*arkadaş, yoldaş*’ bazı durumlarda ise ‘*eş (hanım veya koca)*’ bazı durumlarda ise ‘*birbirinin eşiti*’ olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 253).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşımıza çıkan sözcük incelediğimiz bütün tarihî dönemlerde *eş* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Eski Uygur Türkçesinde ‘*dost, yoldaş*’ (TT VIII B.4; U IV 44); Karahanlı Türkçesinde ‘*eş, arkadaş, genç kadından eşi bulunan kimse*’ (DLT I 47), ‘*ashab, ehl-i havari*’ (RKT 38/48a1), ‘*bir yerden olan*’ (RKT 27/39a2), ‘*benzer, eş, diğer*’ (RKT 31/6a2), ‘*destek, faydalanılan şey, yardımcı*’ (TIEM 73 215v/1), ‘*arkadaş, sıkı dost*’ (TIEM 73 143r/3); Harezmi Türkçesinde ‘*eş, zevce, arkadaş, dost, yandaş*’ (NF 19/5; KE 131v/2); Kıpçak Türkçesinde ‘*eş, arkadaş, yoldaş*’ (KTS 76); Çağatay Türkçesinde ‘*eş, yoldaş*’ (AL 375), ‘*barış ve irtibat*’ (Seng. 106v.5) anlamlarında

kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesi döneminde birçok yeni anlam kazanan sözcük *anlam genişlemesine* uğramıştır.

*Bêli târî hecridin cismim boluptur târ dâk
Ëy felek rahm êt bu êkki rištenî birbirge êş*

(GS 259/4)

*Tilbelik sênsiz ey perî mangâ êş
Köksüme taş urar mên êgnime tiş*

(NH 424/1)

*Lebiñg bu hastega nêvçün tekellüm êtmedi êş
Ki bir sôkünç bile hâşıl êtse yüz alkış*

(NH 425/1)

*Mecnûn êşi sa'y u hîlesigâ
Sürdi Leylî kabîlesigâ*

(LM 1834)

Êşik

Standart Türkiye Türkçesinde 'kapı boşluğunun alt yanında bulunan alçak basamak; kapı ağzında basamağın konulabileceği yer; başlangıç yeri, başlangıç noktası, yakını; karalar üzerinde veya deniz diplerinde birbirine komşu iki çukurluğu ayıran tümsek biçiminde, üzeri çoğu kez düz kabartılar; telli çalgılarda üzerine tellerin bindiği köprü; bir tepkinin başlamasında, ortaya çıkmasında etkili olan ruhsal, fizyolojik nokta' anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 824). Birçok lehçede de varlığını sürdürmektedir: **Az.**, **KKlp.**, **Kırg.**, **Öz.** eşik; **Nog.**, **Kzk.** esik; **Trkm.** isik; **TatK.**, **Blk.** işek; **Hlç.** âşâk~îeşük; **Tuv.** ejik; **Hak.** izik; **Çuv.** alâk (Gülensoy, 2007: 344).

Clauson, sözcüğün anlamının 'eşik' olduğunu ve bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 260).

Bütün tarihî dönemlerde *êşik* biçiminde yaşayan sözcüğün Çağatay Türkçesinde *êşig/êşik* gibi biçimleri görülmektedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur** (TT VII 12), **Karahanlı** (DLT I 42; TIEM 73 215v/6), **Harezmi** (NF 110/9; KE 49v/10) ve **Kıpçak Türkçesi** (KTS 76) dönemlerinde 'kapı, eşik'

anlamında kullanılan sözcük **Çağatay Türkçesinde** (Seng. 106v.21) bu anlamının yanında 'ev' anlamını da kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

*Her eşikdin 'azm kılsam kıyığıe bağığ-durur
Başım ol āstānidadur tā açılğay bir eşik*

(NŞ 331/3)

*Çün bu yerde içkeridin rüst bağlandı eşik
Ādem ėrmes ol kişi kim bāde-peymā bolmasa*

(NH 22/5)

*Sabūhī isteyü yétkeç seher açıldı eşik
Bu fetḥ-i deyrde ötmes edi gümānım ara*

(NH 30/6)

*Bağığ kapuğuş kişi yüzige
Kim bolmasa 'aybuğ āşkārā
Bağlama açuğ turur ol eşik
'Allām-ı gūyūb-ka hem-ārā*

(GT 90/7)

Etek

Standart Türkiye Türkçesinde 'bedenin belden aşağısına giyilen, değişik biçimlerde, genellikle kadın giysisi, eteklik; giysinin belden aşağıda kalan bölümü; giysinin alt kenarı; çadır, knaepe örtüsü gibi kumaştan olan şeylerin alt bölümü; dağ, tepe, yığın vb. yamaçlı şeylerin alt bölümü; yağmur sularının, çatının bazı yerlerinden içeri sızmasını önlemek için yapılan şça örtü; edep yeri' anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 828). Birçok lehçede de varlığını sürdürmektedir: **Trkm., Nog., KKlp., Kzk., Kırg., Tat.** etek; **Az., YUyg.** ätäk; **Hlç.,** ätä:k; **Öz.** ätak; **Alt., Tel., Şor., Kuğ., Tuv.** edek; **Bşk., TatK.** itäk; **Hak.** idek (Gülensoy, 2007: 346). **Öz.** ätäk (ÖTİL, I/249).

Clauson, sözcüğün asıl anlamının 'etek' olduğunu mecazi olarak ise 'kenar, kıyı' anlamını kazandığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 50). Ögel 'dağ eteği, çadır eteği' gibi anlamlarda da kullanıldığını söyler (Ögel, 1978: 2).

İlk olarak Karahanlı Türkçesinde karşımıza çıkmaktadır. Bütün tarihî dönemlerde *etek* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir:

Karahanlı (DLT I 68; KB 3952), Harezmi (NF 178/10) ve Kıpçak Türkçesi (KTS 77) dönemlerinde ‘*etek, kenar*’ anlamında kullanılan sözcük **Çağatay Türkçesinde** ‘*dağın eteği, ovanın kenarı*’ (**Seng. 95v.7**) anlamını kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

*Gülistān kitābı taṣnīf kılsa, bolur kim ḥazān ēligi anıñ **étekin-ge** yēte bilmes*
(GT 4b/2)

*Meger tevsen minip sançıp **étek** tartıp kılıç her dem*
Ulus ḳatlığa cevlān ḳılmıṣ ol çābük-süvār anda

(NH 19/5)

*Hāḳ tiler bolsanġ Nevāyī silk dünyādın **étek***
‘Iṣḳıñġ olsa pāk ḳoyma özni bu murdār ara

(NH 28/11)

Andın çıḳtım çü ṣād u ḥurrem
*Ḳoynum tola ceyb hem **étek** hem*

(LM 381)

Eteklen-

Clauson, sözcüğün kökünün *etek* olduğunu ve bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtmektedir (**Clauson, 1972: 54**).

Bütün dönemlerde *eteklen-* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde (DLT I 68; KB 3952)** ‘*eteklenmek*’ anlamında kullanılan sözcük **Çağatay Türkçesinde** bu anlamının yanında ‘*körüklenmek*’ (**Seng.95v.4**) anlamında da kullanılarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

İğaç

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*meyve verebilen, gövdesi odun veya kereste olmaya elverişli bulunan ve uzun yıllar yaşayabilen bitki; bu bitkilerin gövdesinden ve dallarından yapılan; tahta, kereste*’ anlamlarında kullanılmaktadır (**TS, 2011: 37**). Hemen hemen tüm lehçelerde varlığını sürdürmektedir: **YUyg.** yagaç~yığaş~yiğaş; **SUyg.** yığaş~yiğaş; **Tuv.** ıyaş; **Öz.** yâğâç; **Kırg.** cığaç; **Ker.** ağaç~ağaç; **Kzk.** ağaş; **Bşk.** ağaş; **Hlç.** hağaç; **Çuv.** yivış (**Gülensoy, 2007: 52**).

Clauson, sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde *ī ıǵaç* ifadesinde ‘çalı ve ağaç’ anlamında olduğunu, sonradan ‘ağaç, ağaç parçası’ anlamına geçtiğini, XI. yüzyıldan beri ‘bir fersah’ anlamında da kullanıldığını fakat iki anlam arasında bağlantı kurmanın zor olduğunu, Karahanlı Türkçesinden itibaren *yıǵaç* şekline geçtiğini söylemektedir (Clauson, 1972: 79).

Sözcüğün kökeniyle ilgili açıklamalarda bulunan Talat Tekin şunları söylemektedir:

“Bu sözcüğün Eski Türkçedeki en eski biçimi /ı/ ile *ıǵaç*’tır. Eski Türkçe *ıǵaç* sözcüğü de “ağaç topluluğu, koru, orman” anlamındaki *ı* sözcüğünden küçültme eki -*ğaç/-geç* ile türemiştir.” (Tekin, 1997: 110).

Sözcük fonetik bakımından bazı farklılıklar yaşamıştır. Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesi dönemlerinde *ıǵaç* biçimindeki sözcük, Karahanlı Türkçesi, Harezm ve Çağatay dönemlerinde *yıǵaç*, Kıpçak döneminde ise *aǵaç* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Köktürkçede ‘ağaç’ (BK G 11); Eski Uygur Türkçesinde ‘ağaç’ (Suv.621); Karahanlı Türkçesinde ‘ağaç parçası’; ‘erkeğin erkeklik aygıtı’; ‘fersah, eski bir çeşit yer ölçüsü’ (DLT III 8), ‘ağaç’ (DLT III 8; KB 1428; TIEM 73 196v/1); Harezm Türkçesinde ‘ağaç, dal; değnek, sopa, çöp’ (NF 24-2); ‘yaklaşık 6 km’lik uzaklık ölçüsü’ (NF 64-10); Kıpçak Türkçesinde ‘ağaç’; ‘değnek, sopa’ (KTS 3); Çağatay Türkçesinde ‘ağaç, ağaç parçası’ (Seng. 350v.3; ZT T 32b/3), ‘ortada duran kişi seslendiğinde uçtakilerin sesini işittiği mesafenin üç katı kadar olan malum uzaklık’ (AL 2688), ‘fersah’ (Seng. 350v.3) anlamlarında kullanılmıştır. Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesinde ‘ağaç’ anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde birçok yeni anlam kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Bir dem nebātnıñ başıdın kitmedi yıǵaç

Tā bolmadı tamām su irniñ hayāsıdın

(LD 1442)

Ol kavmıñ vālisi Yehūdānī kılıp öziniñ medfenini Nil

rūdıda Mışrdın bir yıǵaç yıraķraq yir maķarr kıldı (TEH 702a/14)

Sin ebreş üzre veli gül yıǵaç üze deste

Yol öz ayağı bile bargay ol ki mindi soruķ

(BV 321/6)

Çıkıp 'ışık otı köksüm çâkidin başımdın aşıptur

Bu iskirgen yığaçça öz içidin ot tutaşıptur

(BV 144/1)

Isır-

Standart Türkiye Türkçesinde 'dişleri arasına alıp sıkmak; dişleriyle alıp koparmak; rüzgâr sert esmek, keskin bir biçimde etkilemek; kumaş dalamak, kaşındırmak' anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1127-1128). Çağdaş lehçelerde ise daha çok *tışle-* ve türevleri kullanılmıştır. **Yakutçada** ise aynı anlamda *itr-* şeklinde yaşamaktadır (Gülensoy, 2007: 419).

Clauson, sözcüğün anlamının 'ısırmak' olduğunu ve bazı modern lehçelerde yaşadığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 251).

Bütün dönemlerde *ısır-* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur** (TT VII 46, 4), **Karahanlı** (DLT I 178), **Harezmi** (NF 250/16; HKT 63a/7) ve **Kıpçak Türkçesi** (KTS 101) dönemlerinde 'ısırmak' anlamında kullanılan sözcük **Çağatay Türkçesinde** (Seng. 102v. 29) bu anlamının yanında 'yemek yemek' anlamını da kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

*kaçan melik bu sırnı bildi érse, taḥassür éligini taḥayyür tişi
birle ısrıdı taḫı vezîrni* (GT 23/12)

*Kim iḥrām bağlağan kişige yılan ve çıyan ve sıçkanḫı kuş ve
murdār yigüçi qarğa ve kırt ve sıçkan ve murçe ve kene ve çibin ve
ısrıguçı it ve bularnı öltürmeklik mübâḥ turur* (ÇFK 43b/12)

İdi

Standart Türkiye Türkçesinde *iye* biçiminde kullanılan sözcük 'kendisinin olan bir şeyi, yasaya uygun olarak dilediği gibi kullanabilen kimse, sahip; veli' anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1235). Bu sözcüğün ikincil biçimi olan *igä* sözcüğü bazı lehçelerde varlığını sürdürmektedir: **YUyg.** ige; **Öz.** egä; **SUyg.** eydi; **Tuv., Hak., Alt.** ee; **Yak.** iççi (Ayazlı, 2016: 123).

Clauson, '*sahip, efendi*' anlamında olduğunu İslâmî metinlerde '*tanrı*' anlamına geldiğini söyler. Ayrıca fonetik olarak istisnâî bir şekilde tekâmül ettiğini belirtir (Clauson, 1972: 41).

Bütün dönemlerde *idi* biçiminde kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde *ige/eye* biçimlerine de sahiptir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Eski Uygur Türkçesinde '*sahip*' (Usp 271); Karahanlı Türkçesinde '*efendi, sahip, tanrı*' (DLT I 87; KB 3520), '*sahip, ehl*' (RKT 26/29a3), '*geniş bir saltanata sahip olan*' (TIEM 73 391r/3), '*uzun uzadıya arkadaşlık eden, sıkı dost*' (TIEM 73 419r/2); Harezmi Türkçesinde '*sahip*' (KE 218r/15), '*tanrı, allah*' (NF 212/8), '*ilah, tanrı*' (HKT 55b/2), '*ehil, yaran*' (HKT 240b/4); Kıpçak Türkçesinde '*rab, allah*' (KTS 106); Çağatay Türkçesinde '*sahip, malik*' (LÇT 48; Seng. 57r. 1), '*rab, allah*' (LÇT 48) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde '*sahip*' anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde birçok yeni anlam kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

İdi 'ināyeti öksülmesün bu sulṭāndın

Kim ol 'ināyet ürü baḥr-ı bī-ḥadd ü kāmīl

(LD 57)

Bir *eyesiz* it bolup érđi Nevāyī yārsız

Bolmasun yā Rab ki hergiz bende sulṭāndın cüdā

(GS 7)

Saṅḡa birdi *İdi'm* bu mülk ü taḥt u baḥt u raḥt üzre

Celāl u ḡudret ü 'izzet, lemāl-ı bedr ü nūr-ı ḡer

(SD 245)

Yüzini ay didim, daḡı köp 'özr ḡoldum uftanıp

Şükr ol *İdi'ḡa* kim anı köṅlümḡa ilhām eyledi

(SD 594)

İİ-

Standart Türkiye Türkçesinde '*hafif bir düğüm yaparak bağlamak; halı dokurken düğümleri bağlamak*' anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1179). Bazı lehçelerde

de varlığını sürdürmektedir: **Trkm., Hıç., Yak. il-** (Gülensoy, 2007: 429). **Hak., il-; Öz., Tuv., Alt. il-** (Ayazlı, 2016: 125).

Clauson, sözcüğün anlamını '*ilmik, el, kanca vb şeyler ile bir şeyleri yakalamak*' olarak vermektedir (Clauson, 1972: 125).

Bütün dönemlerde *il-* olarak yaşamaktadır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** '*iliştirmek, bağlamak, yapıştırmak*' (TT III 52); **Karahanlı Türkçesinde** '*ilişmek, düşmek, inmek, bağlamak, kurmak, indirmek*' (DLT I 169; KB 6116); **Harezmi Türkçesinde** '*takmak, takılıp kalmak, bağlamak, ilişmek, iliştmek*' (KE 249r/17; ME 174/1); **Kıpçak Türkçesinde** '*değmek, dokunmak, ilişmek, tutmak*'; '*asmak, sarkmak, eğilmek*'; '*sarkmak, eğilmek*' (KTS 109); **Çağatay Türkçesinde** '*ilişmek, bent etmek, gözüne iliştmek*' (Seng. 109v. 14; AL 451), '*iltifat etmek*' (AL 452) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde '*iliştirmek, bağlamak, yapıştırmak*' anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde birçok yeni anlam kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

*Nêçe ol kirpik sinānığa Nevāyī könglini
Her zamān ilğay sen bed-mihr anı bir közge il*

(BV 385/7)

*Andın felekni ilmes ikin közge pīr-i deyr
Kim bu érür haķır ü cenābı anıng uluķ*

(NH 546/6)

*Ķadiņg cemende körüp bāğbān eger servin
Közige ilse hemānā kerektür anğa yıgaç*

(NH 172/4)

*Ķehre-i ayğa nazār kılman vişālinğ barıda
Közge ilmen lāleni yüz üzre alıng barıda*

(ŞHD 13a/10)

İsit-

Standart Türkiye Türkçesinde ısıt- biçiminde ve '*sıcak duruma getirmek; çekici, olumlu, hoş bir duruma getirmek*' anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1128). Bazı

lehçelerde varlığını sürdürmektedir: **Yak.** itit-; **Çuv.** äšä- (**Gülensoy, 2007: 420**). **Öz.** isitmâq (**ÖTİL, I/335**).

Sözcüğün kökünü *isi-* olarak gösteren Clauson, anlamının ‘*ısıtmak*’ olduğunu ayrıca geçişsiz olarak ‘*sıcaklıktan dolayı acı çekmek*’ anlamında da kullanıldığını belirtmektedir (**Clauson, 1972: 243**).

Bütün dönemlerde *isit-* biçiminde kullanılan sözcük, Karahanlı Türkçesinde *isit-* biçiminde görülmektedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur (H I 10, 99)**, **Karahanlı (DLT I 209; KB 2295)**, **Harezmi (İML 102)** ve **Kıpçak Türkçesi (KTS 102)** dönemlerinde ‘*ısıtmak*’ anlamında kullanılan sözcük, **Çağatay Türkçesinde** bu anlamının yanında ‘*sıtmaya tutulma, humma olma*’ (**LÇT 51**) anlamını da kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Isıtma çün şerâret zâhir éyler

Bedende ol harâret zâhir éyler

(FŞ 22)

Lebi hem örtedi cânım hem açığı söz dedi ya‘nî

Çüçüklüktin ısıtkağa açığı şerbet érür nâfi‘

(NH 488/3)

Leyli eşitip sūhteni köydürgen otlar tâbıdın ısıtıp düdıdın
rüz-gâr-ı hayâtı kara bolğanı (LM XXXIV)

Ol otdın ısıttı mihr-i gül-çihir

Andağ ki zevâl çağıda mihr

(LM 3149)

İş

Türkçede temel sözcüklerden biri olan bu sözcük TDK Türkçe Sözlük’te 19 farklı anlamda gösterilmiştir (**TS, 2011: 1219**). Birçok lehçede kullanılmaktadır: **Trkm.** iş; **Az.**, **Bşk.**, **Kırg.**, **Öz.**, **TatK.**, **YUyg.** iş; **Yak.** is; **Kzk.** is; **Çuv.** iş (**Gülensoy, 2007: 441**).

Clauson, sözcüğün temel anlamının ‘*çalışma, iş*’ olduğunu bunun dışında ‘*mesele, şey*’ gibi yan anlamlarda da kullanıldığını, Kaşgarlıda sürekli *ış* şeklinde yazıldığını belirtmiştir (**Clauson, 1972: 254**).

Bütün dönemlerde *iş* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Köktürkçede ‘*iş, hizmet*’ (KT D 10); Eski Uygur Türkçesinde ‘*iş*’ (Suv. 613, 20; TT III 80); Karahanlı Türkçesinde ‘*iş, amel*’ (DLT III 68; KB 5354), ‘*emir, buyruk*’ (TİEM 73 52r/9; RKT 25/15a3), ‘*olay, meydana geliş*’ (TİEM 73 201v/4; RKT 30/70b3), ‘*emredilen husus*’ (TİEM 73 349v/2), ‘*hal, durum*’ (TİEM 73 413r/8), ‘*üzerinde konuşma yapılan mesele, durum*’ (TİEM 73 194v/2); Harezmi Türkçesinde ‘*iş, görev, durum, hal, çare*’ (NF 129/9; ME 197/4; MM 117/3); Kıpçak Türkçesinde ‘*iş*’; ‘*olay, hadise*’; ‘*ikisinden biri*’; ‘*şey, nesne*’; ‘*eser*’ (KTS 115); Çağatay Türkçesinde ‘*iş*’ (Seng. 106v.2; LÇT 52); ‘*savaş*’ (Seng. 106v.2; LÇT 52; AL 379), ‘*benzer, muadil*’ (LÇT 52) anlamlarında kullanılmıştır. Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesi dönemlerinde ‘*iş*’ anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde birçok yeni anlam kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Köz anı körgeç köngül sivdi bu iş bolğan zamān

Közlerim kūr ü köngül nā-būd bolğay irdi kāş

(BV 244/5)

Sālik irsenġ işke meşgūl ol velī dem urmaġıl

Kim bu yolda şart irür girdār imes güftār şart

(BV 281/7)

Halāyık bildiler imdi bu sultān-ı cihān qadrın

Kişige müşkil iş tüşmey bilinmes qadr āsānī

(LD 130)

Niçe kim hükümünġ irür şāhım revān luḡfī üze

Çün her iş sorulġusı elbette ‘adl u dād kııl

(LD 1057)

İtiş-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*birbirini itmek; birbirini iterek şakalaşmak; çekişmek*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1233).

Sözcüğün anlamını ‘*birbirini itelemek, dalaşmak*’ olarak veren Clauson, kökünü *it-* olarak vermiştir (Clauson, 1972: 73).

Bütün dönemlerde *itış-* şeklinde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘*itişmek bir şeyi müdafaada yardım ve yarış etmek*’ (DLT I 180) anlamında kullanılan sözcük **Çağatay Türkçesinde** bu anlamının yanında ‘*inatlaşmak*’ (AL 272) anlamında da kullanılarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Kabak

Sözcüğün Standart Türkiye Türkçesinde oldukça farklı anlamları vardır: ‘*kabakgillerden sürüngen gövdeli, sarı çiçekli, birçok türü olan bir bitki (cucurbita); bu bitkinin türlerine göre yemeği ve tatlısı yapılan ürünü; esrarkeşlerin kullandığı bir tür nargile; kabak kemane; ham, tatsız (kavun, karpuz); tüysüz, dazlak; dişleri aşınarak yüzeyi düzleşmiş olan (taşıt lastiği); bilgisiz, görgüsüz, kaba; kısa boynuzlu hayvan*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1248). Bazı lehçelerde de kullanımı devam etmektedir: Blk., Krç., KKırg., Bşk., Soy. kabak; Soy. havak (Gülensoy, 2007: 446). **Öz. kâvâk (ÖTİL, II/591).**

Clauson sözcüğün *kāb*’ın küçültme biçimi olduğunu temel anlamının ‘*küçük kap*’ olduğunu fakat uygulamada ‘*kabak, sakız kabağı*’ anlamına geldiğini belirtmektedir (Clauson, 1972: 582). Doerfer sözcüğün Farsça, Moğolca, Çeremişçe, Macarca, Rusça ve Kafkas dillerinde yaşadığını belirtir (Doerfer, II: 1419).

Bütün dönemlerde **kabak** biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘*kabak*’ (DLT I 382; TİEM 73 328r/8; RKT 34/39b1); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*boynuzsuz koç*’; ‘*kapak*’; ‘*kabak (sebze)*’; ‘*kapı, büyük kapı, sokak kapısı*’ (KTS 121); **Çağatay Türkçesinde** ‘*ileri, ön, huzur*’ (LÇT 212; LD 2713), ‘*kabak (sebze)*’ (ÇFK 125a/8; Seng. 265r.14), ‘*kaş ile kirpik arası, göz kapağı*’ (LÇT 212), ‘*düğünlerde ve toyda oynanan bir tür oyun*’ (LÇT 212), ‘*hedef*’ (Seng. 265r.14) anlamlarında kullanılmıştır. Sözcükle ilk defa Karahanlı Türkçesinde karşılaşırız. Bu dönemde sadece ‘*kabak*’ anlamında kullanılan sözcük, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde birçok yeni anlam kazanmıştır. Bu nedenle sözcükte **anlam genişlemesi** vardır.

Köz allığa kilsün kaşınğa igri sağınsam

*Kim kaşka sağınsa kilür elbette **kabakka***

(LD 2713)

*Mihnet oqıdın **ķabak** dik ķalmıřam efgān ara*

Kim bu kün ķābūk-süvārım yoķ turur meydān ara

(BV 18/1)

*Kim seher-geh ķün **ķabak** meydānıĝa atlansa řāh*

Allıda ķılĝay yasavulluķķa zāhir cūr 'etin

(BV 660/21)

Türklerniņ ķulıdur-min ki nigārımıņ irür

*Ķařı türkāne **ķabaĝı** kiņ ü kōzi ķımaç*

(FK 104/2)

Ķadıın

Standart Türkiye Türkçesinde ‘erişkin dişi insan, hatun, hatun kiş, zen; analık veya ev yönetimi bakımından gereken erdemleri, becerileri olan; hizmetçi bayan; bayan’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1258). Birçok lehçede de kullanımı sürmektedir: Soy. kadın; Bşk., Kırg., Kzk. katın; Öz. hâtin; Hak. hazın; YUyg. hotun; Leb. kazıı (Gülensoy, 2007: 450).

Clauson, sözcüğün anlamının ‘evlilikle ilgili’ olduğunu, orijinal anlamının ‘kayınpeder’ olduğunu ve küçük fonetik deĝişikliklerle bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 602). Saadet Çaĝatay, ‘kadın’ sözcüğü için Türkçenin birçok tarihî ve modern lehçesinde farklı sözcükler kullanıldığını belirtmektedir. Bu sözcükler şunlardır: *xatun, ķatun, ķatın, ķadın, xotun, xâtin, xâdin, zevce, refıka, ‘āile, ĥarem, seyyide, ehl, nisa, ĥalāl, karı, hanım, begüm, ayım, hayli, hali, hili, hailali, hiyli, hiyleli, isim, teņrim, iş, eş, köç, tişi, aram, uraĝut, yutuz, uzuntonluĝ, kıız ķuduz, alĝan, erli, aba, başa, bike, billa, abla, dişieli, dişi-ĝalek, eksük, evřenliĝi, ābcı, eye, horanta, kanayaķ, ķařıķ, köroĝlu, kızan, ķuřak, ulun, çift, catlaķ, ciĝer, cıvır, tonataz, zeykir, çapan, danaş, ortak, ķuma, küni, ferik, öĝürlü, cāriye, ķaçaç, olca, seriyye, gözde, ķırnaķ, yalıķ, yamantı, yanaşık, oynaş, önlük, seten, alaşa, ayadışarı, çingir, kösnük, çaşarat, çırpan, çiltik, ergi, ersek, güvende, kapatma, güvende, kırıklı vb.* (Çaĝatay, 1962: 13-49). Bu ve benzeri birçok kelimenin zikredildiĝi makalede, kadın için kullanılan kelimelerin çok çeşitlilik gösterdiğini görüyoruz.

Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı dönemlerinde **ķadıın** biçimlerinde kullanılan sözcük sonraki dönemlerde **ķayın** biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam

gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*kayın (peder)*’ (TT IV 73, 308); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*kayın, kocanın erkek kardeşi, hısım, düniür*’ (DLT I 403; KB 50); **Harezmi Türkçesinde** ‘*hısım, akraba, birinin yerine geçen amcazade*’ (NF 49/8; KE 239r/21); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*kayın baba, kaynana*’ (KTS 133); **Çağatay Türkçesinde** ‘*kayın, hısım, akraba*’ (Seng. 281v.11; LÇT 226), ‘*bedel, ivaz, karşılık*’ (LÇT 226) anlamlarında kullanılmıştır. Genellikle ‘*kayınpeder*’ anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde ‘*bedel*’ anlamını kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

*Yitisi süt imişmeklik sebebi birle turur ve törtüsi **qayınlıq**
sebebi birle turur (ÇFK 37b/10)*

Qalā-

Anlamını ‘*yığmak, kümelemek*’ olarak veren Clauson, Moğolca **qalağay**-sözcüğünden alıntı olduğunu fakat kökeninin belirsiz olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 617).

Bütün dönemlerde **qala-** biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘*tutmak, yığmak, saklamak*’ (DLT III 249; KB 3127); **Harezmi Türkçesinde** ‘*koymak, bırakmak, iteklemek, atmak*’ (KE 240v/5); **Çağatay Türkçesinde** ‘*beğenmek, seçmek*’ (LÇT 221), ‘*birbirinin üzerine yığmak*’ (AL 2092), ‘*ateş yağmak, alevlendirmek, tutuşturmak*’ (LÇT 221), ‘*toplamak, yığmak*’ (LÇT 221; Seng. 275r.11) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde ‘*tutmak, saklamak*’ anlamındaki sözcük Çağatay Türkçesinde yeni anlamlar kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

***Qaladı** veh ki otun dek süngöklerimni sipihr*

Bu yangı otqa ki ten külbeside yaqıladur

(GS 3)

Kim niçe reng-i reyāhīn üze isken birle

*Yil harīrī **qalağay** bolmağı mümkün irmes*

(FK 738/2)

Ƙamaş-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*ekşi bir şey sebebiyle dil, damak veya diş uyuşmak*’ anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1287). Genellikle lehçelerde *dişin kamaşması* biçiminde kullanılmaktadır (KTLS, 1991: 430-431).

Clauson, ‘*bütün nesnelere sarılması*’ anlamındaki *Ƙama-* fiilinin dönüşlü şekli olduğunu ve ‘*dişin kamaşması*’ anlamında bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtir (Clauson, 1972: 629).

Bütün dönemlerde *Ƙamaş-* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘*kamaşmak, ekşi yemeden diş kamaşmak*’ (DLT II 111); **Harezm Türkçesinde** ‘*kamaşmak*’ (NF 102/6); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*gözleri kamaşmak*’ (KTS 125); **Çağatay Türkçesinde** ‘*dişleri kamaşmak*’; ‘*gözleri kamaşmak*’ (Seng. 276v.16) anlamlarında kullanılmıştır. İlk başlarda ‘*dişin kamaşması*’ anlamında kullanılan bu sözcük sonraki dönemlerde ‘*gözün kamaşması*’ anlamını da kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Baḡsaṅ közüṅ Ƙamaşğay ve ba‘zılar aytıp tururlar kim

(ÇFK 15a/10)

Yüzi ḡurşididin közler Ƙamaştı

Velikin tābıdın cānlar tutaştı

(BV 646/1)

Baḡa alman yüzüṅ allıṅa kēlse

Ƙamaşur mihr körgeç utrudın köz

(NH 380/3)

Ƙanat

Standart Türkiye Türkçesinde 10 farklı anlamı vardır (TS, 2011: 1294). Çağdaş lehçelerde de *ganat/kanat* biçiminde kullanılmaktadır (KTLS, 1991: 432-433).

Clauson, anlamını ‘*kuşun kanadı*’ olarak vermiş, genişletilmiş anlamlarını ise ‘*balık yüzgeci, çadırın sinekliği*’ olarak vermiştir (Clauson, 1972: 635). Doerfer sözcüğün Moğolca, Farsça ve Balkan dillerinde alıntı olduğunu belirtir (Doerfer, III: 1531).

İncelediğimiz bütün dönemlerde *Ƙanat* biçimindeki sözcük, anlam açısından bazı farklılıklar içermektedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir:

Eski Uygur (Man. III 23, 6), Karahanlı (DLT I 34; KB 3671; TIEM 73 98v/5; RKT 33/63b3), Harezmi (NF 162/14; KE 137v/15; ME 100/17) ve Kıpçak Türkçesi (KTS 125) dönemlerinde 'kanat' anlamında kullanılan sözcük Karahanlı Türkçesinde 'yol', Çağatay Türkçesinde ise 'çadır duvarı' (Seng. 277v.15), 'keçe çadır' (Seng. 277v.15), 'yurt iskeletini teşkil eden keregenin bir parçası' (ML 777a/20) anlamlarını kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Ol at irmes, ni üçün andın toğar yahşı uruğ

*Ol kuş irmes, ni üçündür barça a'zāsı **kanat***

(SD 398)

*Ammā anıḡ eczāsınıḡ köpini Türk tili bile ayturlar. Andağ ki tünḡlük ve üzük ve torluğ ve basruğ ve çığ ve **kanat** ve gözünek ve uğ ve bağış ve bosaga ve irkene. (ML 777a/20)*

Ay şabā tıḡri üçün bolğıl resül

Anda kim salgay kanatın cebre 'il

Bededin yitkür zemîn-būs u ayıt

Ger dem ursam sinsizin kanım sebîl

(LD 2625)

ĶānlıĶ

Standart Türkiye Türkçesinde 'kanlı' biçiminde ve 'kan bulaşmış; kanı olan; kan dökülmesine neden olan; isteyerek kan dökmüş olan (kimse), hunriz, katil; kanlanmış olan; kan davasında taraf olan kimse; kanı yoğun olan, demevi' anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1299).

Clauson, sözcüğün kökünün **kan** olduğunu, anlamının ise 'kanlı' olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 638).

İncelediğimiz bütün dönemlerde **kanlıĶ** biçiminde kullanılmaktadır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Eski Uygur (Suv. 613, 1), Karahanlı (DLT I 70; DLT III 43), Harezmi (NF 112/10; KE 44r/21) ve Kıpçak Türkçesi (KTS 126) dönemlerinde 'kanlı' anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde 'kana susamış'

(Seng. 278r.10), 'kâtil' (Seng. 178r.10) gibi anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Ķayķı başlı ķatı yayĶa iş buyurdum

Ķanlı irinĶli kayınĶ oĶĶa tuĶ yürgütdüm

(ŞT 100b/2)

Kāmetim güller açılĶan bir tiken řāhı durur

*TolĶalı peykānlarınĶ **ķanlıĶ** ten-i efgār ara*

(NH 28/8)

ĶonĶe dėkdür kim aĶarlar küĶ ile berglerin

*BolĶalı hecride **ķanlıĶ** köngül efgār mańĶa*

(NH 45/2)

*İy Nevāyī boldı **ķanlıĶ** düşmeninĶ kim yaşurur*

Yārdın sarıĶ yüzünĶ rengini ķan yařınĶ sininĶ

(BV 355/7)

ĶapıĶ

Standart Türkiye Türkçesinde 'kapı' biçiminde kullanılmaktadır ve anlam alanı çok geniş bir sözcüktür: 'bir yere girip çıkarken geçilen ve açılıp kapanma düzeni olan duvar veya bölme açıklığı; bu açıklıktaki açılıp kapanan kanat; tavla oyununda iki pul üst üste getirilerek karşı oyuncunun o haneyi kullanmasına engel olunan yer; devlet dairesi; sadece bir konuda yoğunlaşmış bilgilerin yer aldığı Genel Ağ sayfası, portal; gelir, geçim, kısmet sağlayan yer, kaynak veya imkân; gidere yol açan gereksinim; ev gezmesi için gidilen yer' (TS, 2011: 1306). Birkaç lehçede varlığını sürdürmektedir: **Az., Trkm.** gapı (KTLS, 1991: 434-435). Lehçelerde genellikle **eşik/işik** kelimesi kullanılmaktadır.

Sözcüğün yapısını **ķap-ıĶ** biçiminde açıklayan Clauson, anlamını 'kapı' olarak vermektedir. İkinci ünlüsünün **-ı** olduğunu fakat Mani diyalektinde **-a** olduğunu, bazı Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ve sonraki dönemlerde dudak çekiminin etkisiyle **-u** olduğunu belirtir (Clauson, 1972: 583). Erdal, sözcüğün kökenini ***ķapa-** olarak açıklar (Erdal, 1991: 190). Tekin bu görüşe karşı çıkar ve sözcüğün kökünün ***ķap-** olduğunu söyler (Tekin, 2004: 375). Doerfer, sözcüğün Farsça, Kürtçe, Orta Yunanca, Kalmukça, Macarca, Balkan ve Kafkas dillerinde alıntı olduğunu belirtir (Doerfer, III: 1368).

Fonetik bakımdan farklı şekilleri vardır. Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesi dönemlerinde düz ünlülü olarak *kapıg* biçimindedir. Karahanlı ve Harezmi Türkçesi dönemlerinde yuvarlaklaşıp *kapug* biçimine geçmiştir. Kıpçak Türkçesinde *kapı/kapuk*, Çağatay Türkçesinde ise *kapu/kapug/kapuk* biçimlerindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Köktürkçe (KT G 4), Uygur (Usp. 278), Harezmi (NF 37/15; KE 19r/2; ME 29/6) ve Kıpçak Türkçesi (KTS 126) dönemlerinde 'kapı' anlamında kullanılan sözcük, Karahanlı Türkçesinde 'vesile, çare, sebep' (TİEM 73 344v/8), 'sıhhat bolluk hediye etmek' (TİEM 73 99r/5), Çağatay Türkçesinde ise 'saray kapısı' (Seng. 265v.20) anlamlarını kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

könül āldursa, kapug tağı bağığ bolsa ve zühd tağı çağlığ bolsa

(GT 155/6)

Ol tilāvet kılsa, elbette melek nāzil bolur

Anğlasam, kerrübiler kök kapıgıñ kötrür hicāb

(SD 381)

Çıkmişem kätıl közüñ allıga köñlüm şaydını

Çun kolaydur bir oğ at ötkerme anı kapudın

(FK 474/5)

Ne haṭā kılğay bular kim barısı fiḫ ehlidür

Bil tutuldı Şeyḫ Mañşūr uşbular kapusıda

(ŞHD 145a/10)

Ḳapsā-

Standart Türkiye Türkçesinde çok yaygın olarak kullanılan sözcük, 'içine almak, sınırları içine almak, şamil olmak' anlam alanıyla kullanılmaktadır (TS, 2011: 1311). Lehçelerde ise genellikle *ihata etmek* kelimesi kullanılmaktadır (KTLS, 1991: 436).

Clauson, *kap-* sözcüğün dilek-şart biçimi olarak tanımladığı sözcüğün *kavzā-* sözcüğünün ikincil biçimi olduğunu ve 'ele geçirmek istemek, kuşatmak' anlamlarında da kullanıldığını belirtir (Clauson, 1972: 587).

Bütün dönemlerde *kapşa-* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Karahanlı Türkçesinde 'içine almak, ihtiva etmek' (DLT III 285; TİEM 73 144r/3; RKT 35/21b/3); Harezmi Türkçesinde 'kaplamak, sarmak,

kuşatmak’ (NF 322/7; KE 69r/3; ME 25/5), ‘içine almak, ihtiva etmek’ (MM 94/2), ‘kapsamak, kavramak, anlamak’ (HKT 250b/2); Kıpçak Türkçesinde ‘kapsamak, içine almak’ (KTS 126); Çağatay Türkçesinde ‘kapsamak, içine almak’ (AL 2037), ‘aniden saldırmak ve içine almak’ (Seng. 264r.29) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde ‘kapsamak’ anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde yeni anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Hecr ara ağırık köngül qalmış eki zülfünğ ara
Derd dek kim kapsamış her sarıdın bir dāl anı

(NŞ 625/2)

Nām kılsañg nukreni yarım āvāzını kiter
‘Ād birle kapsasañg uşandın ol demi çıkar

(ŞHD 188a/2)

Qan durur köñlümde yanında süñekler kapsaban
Kām alur ‘işret meyidin lahn-ı mūsıkar ile

(FK 576/4)

Qarāğū

TDK Türkçe Sözlük’te *karāğı* biçiminde ve halk ağzında ‘tavukkarası’ anlamına gelen bir sözcüğün olduğu belirtilmektedir (TS, 2011: 1316).

Sözcüğün kökünü *karā* olarak gösteren Clauson, DLT’deki *qarāğūnī* biçiminin belirtme biçiminin yanlış anlaşılmiş biçimi olduğunu söyler (Clauson, 1972: 656). Erdal, *qara* ‘siyah’ veya *kar* ‘kar’ köklerinden gelmiş olabileceğini belirtir (Erdal, 1991: 164).

İncelediğimiz bütün dönemlerde *qarağū* biçiminde kullanılarak herhangi bir ses değişikliğine uğramamıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘siyah, kara’ (HI 8, 56); **Karahanlı Türkçesinde** ‘zaç denilen kara boya’; ‘kör’ (DLT I 446), ‘hakkı bilip de inkâr etmeyen’ (TIEM 73 185r/7); **Harezmi Türkçesinde** ‘kör, ama’ (KE 10v/3), ‘karanlık’ (ME 61/3); **Kıpçak Türkçesinde** ‘karanlık’ (KTS 127); **Çağatay Türkçesinde** ‘bir tür şikâr kuşu’ (LÇT 227), ‘kör, âmâ’ (GT 67/4), ‘karalık, karanlık’ (AL 2071) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ‘siyah, kara’ anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde yeni anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Ƙuđuđ Ƙırađıda korse mēn Ƙarađu
Ağın bolđay-mēn ānı kizlese mēn

(GT 67/4)

Ƙaramuđ

Standart Tűrkiye Tűrkęesinde ‘karanfilgillerden ekin tarlalarında biten, yaprakları karřılıklı, ęięeđi pembe mor renkte, zararlı bir bitki (*Agrostemmagithago*); vűcutta kara renkli kabarcıklara sebep olan bir hastalık; koyunlarda gűrűlen bir hastalık tűrű’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1320).

Clauson, sűzcűđűn kűkűnűn ‘kara’ olduđunu, anlamının ise ‘buręak’ olduđunu sűylemektedir (Clauson, 1972: 660).

Karahanlı Tűrkęesinde *Ƙaramuđ* bięimindeki sűzcűk, ęađatay Tűrkęesinde iki řekilli olarak *Ƙaramuđ/Ƙaramuđ* bięimindedir. Sűzcűđűn tarihű dűnemlerdeki anlam geliřimi řu řekildedir: Karahanlı Tűrkęesinde (DLT I 487) ‘buđday karamuđu’ anlamında kullanılan sűzcűk, ęađatay Tűrkęesinde ‘ekři viřne benzeri kırmızı renkli bir meyve’ (Seng. 224v.19), ‘ęocuklarda gűrűlen tehlikeli siyah sivilce’ (Seng. 224v.19) anlamlarını kazanarak *anlam geniřlemesine* uđramıřtır.

Gedālar ęűn giderler bay ięinde

Ƙaramuđ tānesi buğday içinde

(LęT 216)

Ƙarı

Clauson, sűzcűđűn kűkűnűn **Ƙar-* olabileęini, asıl anlamının ‘kolun űn kısmı’ olduđunu, daha sıklıkla űlęű birimi olarak ‘dirsekten parmaklara kadarki mesafe’ anlamına geldiđini sűylemektedir. Clauson ayrıca lehęelerde yařadıđını belirtir: Kuzeydođu lehęeleri; Kuzeymerkez Kırgızca; Gűneymerkez űzbekęe; Kuzeybatı Karakal-pakęa, Kumukęa, Nogayca farklı anlamlarla ‘kolun űn kısmı, űst kol, bir űlęű birimi, ‘yarım kulaę (gűğsűn ortasından parmaklara kadarki mesafe)’; Gűneybatı Tűrkmence ğarı (1) ‘Bacađın dizden dűrt parmak ařađıdaki kısmı’; (2) yarım kulaę (Clauson, 1972: 644).

Bütün dönemlerde **karı** biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘uzunluk ölçüsü’ (Usp.91); **Karahanlı Türkçesinde** ‘karış, ölçü, bez ölçülen arşın’ (DLT I 117), ‘kol’ (AH 298); **Harezmi Türkçesinde** ‘karış, bir uzunluk ölçüsü birimi’ (KE 5v/20; MN 17/9); **Kıpçak Türkçesinde** ‘dirsek kemiği’; ‘arşın’ (KTS 128); **Çağatay Türkçesinde** ‘arşın’ (Seng. 272v.6; AL 2064), ‘ölçü aleti’ (Seng. 272v.6), ‘kol, pazu’ (Seng. 272v.6; AL 2053) anlamlarında kullanılmıştır. İlk karşılaştığımız dönemde ‘uzunluk ölçüsü’ anlamında kullanılan sözcük daha sonra ‘kol, dirsek kemiği’ anlamlarını kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Tapıp ‘aql irtifâ‘ınıḡ şumârı
Éki minḡ **karı** her bir âb-şârı

(FŞ 73)

Karın

Standart Türkiye Türkçesinde ‘insan ve hayvanlarda gövdenin kaburga kenarlarından kasıklara kadar olan ön bölgesi; döl yatağı; bazı şeylerde şiş ve içi boş bölüm; mide; iç, gönül, akıl, kafa; ahlaki açıdan kabul edilemeyen şeyleri kabullenme; gelen ve yansımış dalgaların girişimiyle oluşan duraklı dalgalarda en büyük genlikte titreşen noktalar’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1329). Birçok lehçede de varlığını sürdürmektedir: **Az. Trkm.** ğarın; **Bşk., Kzk., Kırg., TatK.** karın; **Öz.** kârin; **YUyg.** kerin; **Soy.** xırın; **Yak.** xarın; **Çuv.** xirem (Gülensoy, 2007: 469).

Clauson, ‘göbek, karın’ anlamında olduğunu, ‘vücutun alt kısmı ve içindekiler için genel bir terim’ olduğunu söyler. Ayrıca benzer anlamda **kurıgsāk** ‘mide’ ve **bağırsak** ‘bağırsak’ olduğunu söyler (Clauson, 1972: 661). Gülensoy, sözcüğün kökenini **kar** ‘omuz, kolun üst kısmı’ **+(ı)n** şeklinde gösterir (Gülensoy, 2007: 469).

İncelediğimiz bütün tarihî dönemlerde **karın** biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur** (TT VII 35, 16), **Karahanlı** (DLT I 403; KB 2560; TİEM 73 41v/1) ve **Çağatay Türkçesi** (Seng. 272r.23) dönemlerinde ‘karın’ anlamında kullanılan sözcük, **Harezmi Türkçesinde** (HKT 490b/7) bu anlamının yanında ‘içi boş bölüm, boşluk’ anlamında da kullanılarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

*Yūnus balıḳnı **ḳarmı**da ṭā‘at ḳılıp anġa*

Cān birdi erre birle rızāsında Zekeryā

(YED 1/9)

*Velikin erlerniġ arḳaları birle **ḳarmları** taḳı ‘avret turur*

(ÇFK 6b/17)

*Ya‘nī ēki oġlan tururlar bir **ḳarındın**. Mā-dām kim birisi ber-cāy turur.*

(GT 203/13)

*Bel-kim anası-nıḡ rūde-sini **ḳarnı** bile yarıp çıkar taḳı ṣaḫrā yolını tutar.*

(GT 193/12)

Ḳaşaḡ

Standart Türkiye Türkçesi halk ağzında **ḳaşan** biçiminde ve ‘*hizmet veya binek hayvanları durup işeme*’ anlamında bir sözcük vardır (TS, 2011: 1345).

Sözcüğün kökünü **ḳaşa-**olarak veren Clauson, anlamını ‘*tembel, halsiz, boş*’ olarak vermektedir (Clauson, 1972: 673). Doerfer, sözcüğün Farsça, Moğolca, Mordwin dilinde alıntı olarak yaşadığını belirtir (Doerfer, III: 1498).

Bütün dönemlerde **ḳaşaḡ** biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** (DLT III 370) ‘*aşağılık*’ anlamında kullanılan sözcük, **Çağatay Türkçesinde** ‘*siyah, karanlık*’, ‘*zayıf, etsiz*’, ‘*bela, afet*’, ‘*kötü huylu at*’ (LÇT 225), ‘*hoş olmayan, kötü*’ (Seng. 273v.28) anlamlarında kullanılarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Çık Nevāyī ḳarındın ḡürmet ile-mey-kededin

*Südtürler kişi çıkmasıḡ itip bolsa **ḳaşaḡ***

(FK 376/7)

Ḳaşa

Anadolu ağzlarında ‘*hayvanların alnındaki beyazlık, ak leke ve alnı beyaz lekeli olan hayvan*’ anlamında yaşamaktadır (THADS, 2009: 3680). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Trkm.** ḡāş; **Har.** kās; **Yak.** xās; **Tar., YUyg.** ḳaş; **Hİç.** kāaş (Gülensoy, 2007: 473).

Clauson, hayvan için ‘beyaz kafa ve siyah vücut’ veya ‘alındaki beyaz parlaklık’ anlamında olduğunu ve sözcüğün *-gā* ile bittiğini belirtmektedir (Clauson, 1972: 671). Doerfer, sözcüğün Farsça ve Çeremışçede alıntı olduğunu belirtir (Doerfer, III: 1495).

Karahanlı ve Harezmi Türkçesi dönemlerinde *kaşga* biçiminde olan sözcük Kıpçak ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde *kaşka* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Karahanlı (DLT I 426) ve Harezmi Türkçesi (KE 59v/7) dönemlerinde ‘kafası beyaz, vücudu siyah olan hayvan’ anlamında kullanılmıştır. Kıpçak Türkçesinde ‘kabak kafalı’ (KTS 130) Çağatay Türkçesinde ‘bahadır’ (LÇT 220), ‘muharebe esnasında atın cephesine takılan nişan, kutas’ (LÇT 220; Seng. 274r.1) anlamlarını kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Kayā

Standart Türkiye Türkçesinde ‘büyük ve sert taş kütleli; kayaç’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1360). Hemen hemen bütün lehçelerde kullanılmaktadır: Bşk., TatK. kaya; Öz. kâya; Kzk., KKırg. kıya; YUyg. kiya; Az., Trkm. gaya; Hak., Soy. haya; Yak. hadağa (Gülensoy, 2007: 482).

Sözcüğe ‘kaya, keskin dik kaya veya kayalık uçurum’ anlamlarını veren Clauson, Moğolcada erken dönemde *kada* biçiminde olmasının orijinalinin **kadā* olabileceğini akla getirdiğini ve **kad-* kökünden gelmiş olabileceğini belirtir (Clauson, 1972: 674).

İncelediğimiz bütün dönemlerde *kaya* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Eski Uygur (TT VII 41, 13), Karahanlı (DLT III 20; KB 2313) ve Kıpçak Türkçesi (KTS 133) dönemlerinde ‘kaya’ anlamında kullanılan sözcük, Çağatay Türkçesinde (Seng. 281r.21) bu anlamının yanında ‘yüksek dağ’ anlamında da kullanılarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

*Āteş-dānī-lıǵı-dın özge şı‘ārları yoǵ. Yil egerçi lāle tācın
uçurǵay amma kaya kemerıǵa nite alǵay (MK 73a/11)*

*Tinǵiz könglide andaǵ mihrdin yüz şu‘ledür peydā
Kaya baǵrıda mundaǵ külgüdin miñ deşne pinhāndur*

(BV 132/3)

*Ƙayalar üzre bulıt urdı kūs u yıǵdı sipāh
Seherde koydı çapķun, yasadı ħayl u ħaşem*

(SD 191)

Ƙaytar-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘geri çevirmek, iade etmek; iş yapmaktan kaçınmak’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1370). Kazakçada *jaltaruv* biçiminde yaşamaktadır (KTLS, 1991: 460).

Standart Türkiye Türkçesinde de kullanılan sözcük ‘geri dönmek’ anlam alanıyla kullanılmıştır. Clauson, sözcüğün *ķayt- (kağıt-)* sözcüğünün ettirgen biçimi olduğunu, anlamının ise ‘dönmek, geri dönmek’ olduğunu söyler (Clauson, 1972: 675). Gülensoy, sözcüğün kökenini şu şekilde açıklar: *ķay-* ‘geri dönmek’ *+ı-t-(a)r-* (Gülensoy, 2007: 486).

İlk olarak Karahanlı Türkçesinde karşımıza çıkar. İncelediğimiz bütün dönemlerde *ķaytar-* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘çevirmek, döndürmek, vazgeçirmek’ (DLT III 193; TIEM 73 209v/7; RKT 33/12a2); **Harezmi Türkçesinde** ‘geri getirmek, döndermek, geri vermek, ödemek, yöneltmek, geri almak, karşılık vermek’ (NF 305/9; KE 102r/21; ME 29/7; HKT 527b/1), ‘vazgeçirmek’ (HKT 60b/3); **Kıpçak Türkçesinde** ‘geri vermek, iade etmek’; ‘döndürmek’; ‘dönmek’ (KTS 134); **Çağatay Türkçesinde** ‘döndürmek’ (AL 2124; Seng. 280r.6), ‘kusturmak’ (Seng. 280r.6) anlamlarında kullanılmıştır. Genellikle ‘geri döndürmek, vazgeçirmek’ anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde ‘kusturmak’ anlamında kullanılarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Çün firāķıñ şiddeti aķuzdı eşkim seylini

Ƙaytarıp bolmas tereddüd birle Tıñgri meylini

(YED 36/3)

*Vaķtda kim ‘aybı zāħir bolsa ķaytarmak’ üçün veya kız
oğlanıñ kızlıķını bilmek üçün ol vaķtda kim anġa iħtiyāç bolsa (ÇFK 7a/3)*

*Kitken irse çāklik köksüm tikip vāqıf bolup
Kilse bu cānib sinānlar birle sançıp **ķaytarıng***

(BV 349/3)

*Furķatıngda bāde ķoymas ölgeli kim **ķaytarur**
Çıķķalı aǵzım sarı meyl iylese nā-gāh cān*

(BV 487/6)

Ķazıǵuķ

Standart Türkiye Türkçesinde ‘kazık’ biçiminde ve ‘topraǵa çakılmak için hazırlanmış, ucu sivri demir veya aǵaç; direk, sopa; yapıların temelinde kullanılan, topraǵa çakılan veya toprak içine giren tahta, maden veya betonarmeden silindir, prizma vb. biçimindeki uzun parça; çok zor; genellikle yağlı güreşte, güreşçinin elini hasmının kispeti içine sokarak yaptığı oyun; insanı üzerine oturtarak öldürdükleri, yere dik çakılmış sivri uçlu odun veya şiş; kazıǵa oturtularak uygulanan öldürme cezası’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1373). Birçok lehçede de varlığını sürdürmektedir: **Az.** gazıǵ; **Trkm.** gazık; **Kzk., Kırg., TatK.** kazık; **Bşk.** kazık; **Öz.** kâzık; **YUyg., Tar.** kozuk; **SUyg.** kazuk (Gülensoy, 2007: 490).

Clauson, sözcüğün kökünü **ķaz-** olduğunu, anlamının ise ‘zemine çakılan dübel’ olduğunu söylemektedir. Ayrıca Macarcada **ķarú** biçiminde alıntı olduğunu ve bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtir (Clauson, 1972: 682). Räsänen’e göre asıl biçimi ***ķadıķ** biçimindedir (Räsänen, 1969: 218).

Eski Uygur Türkçesinde **ķazıǵuķ**, Karahanlı Türkçesinde **ķazıǵuķ** biçiminde görülen sözcük Harezmi, Kıpçak ve Çaǵatay Türkçesi dönemlerinde **ķazıǵuķ** biçiminde görülür. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur (TT I 14, 186), Karahanlı (DLT III 383), Harezmi (NF 165/10; KE 113v/10; HKT 433a/2)** ve **Kıpçak Türkçesi (KTS 135)** dönemlerinde ‘kazık’ anlamında kullanılan sözcük, **Çaǵatay Türkçesinde (Seng. 273v.1)** ‘kuzey kutup yıldızı’ anlamını kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Va‘z ötmes ķatıǵ köñülge hēç

*Taş içige tēmür **ķazıǵuķ** kirmes*

(GT 85/11)

*Çün bu emr müte‘azzir irdi buyurdı kim timür tarağlar bile
Cercīs ‘aleyhi’-s-selāmning a‘zā ve reg ve beynin birbiridin ayırıp
timür **kazıgnı** otka salıp kızıtıp başığa kaqturdı (TEH 716a/6)*

*Qız atasığa ayttı. Atası ol za’ifeni timür **kazıqlar** bile çärmih
qılıp otluk kızık taşnı baş u yüzige koydurdı. (TEH 707a/14)*

Qazğan

Standart Türkiye Türkçesinde ‘çok miktarda yemek pişirmeye veya bir şey kaynatmaya yarayan büyük, derin kap; buhar makinelerinde, kalorifer tesisatında, suyun kaynatıldığı büyük derin kap’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1371). Hemen hemen bütün lehçelerde de kullanılmaktadır: **Kzk.**, **Kırg.**, **TatK.**, **YUyg.** kazan; **Har.** kazan; **Bşk.** kazan; **Öz.** kâzân; **Az.** gâzan; **Trkm.** gâzan~gâdan; **Yak.** xarbox; **Çuv.** xuran (Gülensoy, 2007: 488).

Clauson, sözcüğün kökünü **kaz-** olarak gösterir ve Kaşgarlı ve Senglah’taki etimolojik açıklamayı doğru bulur (Clauson, 1972: 682). Doerfer sözcüğün Farsça, Moğolca, Arapça, Macarca, Balkan ve Kafkas dillerinde alıntı olduğunu belirtir (Doerfer, III: 1390).

Karahanlı ve Harezmi Türkçesi dönemlerinde **kazğan** biçimindeki sözcük, Kıpçak Türkçesinde **kazğan/kazan**, Çağatay Türkçesinde **kazan** biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘sel sularının yardığı yer’ (DLT I 18); **Harezmi Türkçesinde** ‘kazan, büyük tencere’ (NF 107/14; KE 148r/18), ‘(köpek sıfatlarından) kazan, kazıcı’ (İML 174); **Kıpçak Türkçesinde** ‘kazan, bakır’ (KTS 135); **Çağatay Türkçesinde** ‘bir tür küçük büyük kalibreli top’; ‘yemek kazanı’; ‘büyük kadeh’; ‘salur kazan’ın kavmi’; ‘cengiz han’ın ailesi’; ‘rusya’da bir eyalet’ (Seng. 273r.22) anlamlarında kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinde birçok yeni anlam kazanan sözcük **anlam genişlemesine** uğramıştır.

*Hamir kıldurdu ve özi qolı birlen yazıp **kazangā** saldı*

(ŞT 90b/8)

Né lāledür né jāle kim ‘ömr öyin buzargā

*Kök ra‘dlar **kazanım** tağ üstidin quruptur*

(NH 279/2)

*Alma vü gül-âb kaynaturğa
 Tab' irmes uluğ **ķazanğa** rāğıb
 Dimek bu **ķazan** kiçikdür asru
 İrmes muŋa himmet ehli tālib
 Kim rūh ğızāsınıŋ **ķazanı**
 Mundın hem uluğ imes münāsib*

(BV 715/1-3)

Keç-(g-)

Günümüzde ve tarihî lehçelerde çok yaygın olan sözcük birçok yan ve mecazi anlama sahiptir. Standart Türkiye Türkçesinde 38 farklı anlamı bulunmaktadır (TS, 2011: 917-918). Lehçelerde genellikle ö- fiili kullanılsa da bazı lehçelerde kullanıldığı görülmektedir: **Az.** keçmāk; **Kzk.** keşüv; **Kırg.** keçü; **Öz.** keçmak; **Tat.** küçü; **Trkm.** geçmek; **YUyg.** kaçmāk (KTLS, 1991: 262-263).

Clauson, 'içinden geçmek, ölmek, geçmek, üzerinden geçmek' anlamlarında kullanıldığını söyler (Clauson, 1972: 693).

Bütün dönemlerde **keç-** biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** '(ırmak, göl vb.) geçmek' (Ton.35; KT G 4); **Eski Uygur Türkçesinde** 'geçmek' (Suv. 621); **Karahanlı Türkçesinde** 'geçmek, ölmek; affetmek, bağışlamak' (DLT II 5; RKT 33/22b2; KB 1156; AH 194), 'gelip geçmek' (TIEM 73 15v/9), 'geçmek, tamam olmak, sona ermek' (TIEM 73 139r/2), 'geçmek, takaddüm etmek' (TIEM 73 35v/8), 'ilk defa vuku bulmak, öne geçmek' (TIEM 73 375r/3), 'geçmek, uğramak, hareket etmek, yürümek' (TIEM 73 33r/6), 'geçip gitmek, tarihe karışmak, önceden vukua gelmek' (TIEM 73 358v/4), 'yanından geçmek' (TIEM 73 182r/7), 'vazgeçmek, bırakmak' (TIEM 73 35v/8); **Harezmi Türkçesinde** '(haddi) aşmak' (ME 18/8), '(zaman) geçmek, gelip geçmek, yaşamak, vazgeçmek' (NF 212/4; KE 225r/13), 'geçmek, aşmak' (HKT 210b/1), 'uzaklaşmak, aşmak' (HKT 210b/1), 'geçip gitmek, gitmek' (HKT 367b/1), 'gitmek, dolaşmak' (HKT 169a/5), 'vazgeçmek' (HKT 285a/2), 'bir yerde durmak, kalmak' (HKT 205b/9); **Kıpçak Türkçesinde** 'geçmek'; 'geçip gitmek, öteye geçmek'; 'ayrılmak, gitmek'; 'gecikmek'; 'güneş batmak, kaybolmak'; 'geçerli olmak'; 'ölmek' (KTS 135); **Çağatay Türkçesinde** 'geçmek' (AL 2318; Seng. 312r.13), 'karşıdan karşıya geçmek' (Seng. 312r.13)

anlamlarında kullanılmıştır. Sözcük Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçesi dönemlerinde birçok yeni anlam kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

*Çü keçti çiftin ol tāk-ı āfāk
Nēcük mēn çift közley ol barıp tāk*

(FŞ 109)

*Tün bir küle keçting, körüp ağzında letāfet
Kan kıldı bağır gönçe-i handān, çemeninde*

(SD 495)

*Munung yerge kırān te‘şiri keçti şükr tengrige
Bu tāli‘ning ebedğa digrü yoqtur özge noqşanı*

(LD 129)

*Bu nēçe remide cānıdın kēç
Bī-cürm gürūh qanıdın kēç*

(LM 1742)

Kesme

Clauson, sözcüğün kökünün *kes-* olduğunu ve anlamının ise ‘kesmek’ olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 750).

Bütün dönemlerde *kesme* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘yemek’ (U III 65, 1); **Karahanlı Türkçesinde** ‘enli ok temreni’ (DLT I 434), ‘perçem, saç’ (DLT I 434; KB 3284; TIEM 73 445r/9); **Çağatay Türkçesinde** ‘hem anne hem baba olabilen soylu bir at’; ‘küçük somun ekmek’; ‘kesilen, kıvrılan, yanaktan düşen saç buklesi’; ‘atın arkasından yere kadar ulaşan eğer bezi’ (Seng. 300v.18) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ‘yemek’ anlamında kullanılan sözcük özellikle Çağatay Türkçesinde birçok yeni anlam kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Kıd-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘kıy-’ biçiminde ve ‘çok ince ve küçük parçalar biçiminde doğramak; acımadan vermek, esirgememek, feda etmek; acımayıp öldürmek; acımayarak büyük bir kötülük etmek, zulmetmek’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS,

2011: 1433). Bazı lehçelerde varlığını sürdürmektedir: **Trkm.** ğıy-; **Alt.** ğıy- (Gülensoy, 2007: 521).

Clauson, **kıy-** sözcüğünün orijinal şekli olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 595).

Köktürkçede **kıd-** biçimindeki sözcük sonraki dönemlerde **kıy-** biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘öldürmek’ (KT G 6); **Karahanlı Türkçesinde** ‘kıymak, dönmek, süzmek’ (DLT III 246), ‘kıymak, eğrilemesine doğramak’ (TIEM 73 120r/1); **Harezm Türkçesinde** ‘yapmak’ (ME 15/7), ‘kıymak, acımayıp kesmek’ (MN 20/11); **Kıpçak Türkçesinde** ‘dikmek’; ‘bir şey hakkında cesaret etmek’; ‘ihanet etmek’; ‘acımayıp öldürmek’; ‘kıymak, küçük parçalara ayırmak’ (KTS 146); **Çağatay Türkçesinde** ‘izin vermek, onaylamak’ (Seng. 299v.6), ‘kesmek, parça parça etmek’ (Seng. 299v.6; LÇT 249) anlamlarında kullanılmıştır. Köktürkçede ‘öldürmek’ anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde birçok yeni anlamlar kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

*Süzüp köz kapağın nergis kıya baksa kıyāmetler
Kılur ol şekline meftūn ūlu’l-abşār u ābānı*

(SD 276)

*Bir kıya baksañg zekāt-ı hüsn için ay körkke bay
Luṭfi-i miskīndin ölgünçe du‘ā bolsun sañga*

(LD 147)

*Çikilür irdi sebze-i ḥattı
Könġlüm içre ki didim anı çikin
Bu çikin kūyi imdi boldı kıyağ
Ki könġülni kıyar kıyağ bigin*

(BV 674/1-2)

*Könġülni kıydı anıñg gamzesi vü kılmadı raḥm
Kıya kıya bakıban ol iki közi kıymaç*

(NH 172/2)

Ƙıl-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*etmek, yapmak*’ anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1409). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Az.** gılmag; **Kzk.** kıluv; **Kırg.** kılū; **Öz., YUyg.** kılmak (KTLS, 1991: 474-475).

Clauson, sözcüğün anlamını ‘*yapmak*’ olarak vermiş, **é:t-** gibi isimlerle birleşik fiil oluşturmuştur (Clauson, 1972: 616).

İncelediğimiz bütün tarihî dönemlerde **Ƙıl-** biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘*yapmak, etmek*’ (KT D 2; BK D 3); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*yapmak, yaratmak, vücuda getirmek*’ (Wind. 250, 53; Man. III 38); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*kılmak, yapmak, etmek, eylemek, olmak*’ (DLT II 25; KB 4904), ‘*bina etmek, yapmak, kurmak*’ (TİEM 73 150v/20), ‘*yapmak, terbiye etmek, yetiştirmek*’ (TİEM 73 82r/4), ‘*icat etmek*’ (TİEM 73 427v/8), ‘*hükmetmek, karar vermek*’ (TİEM 73 329v/5); **Harezm Türkçesinde** ‘*yapmak, kılmak, etmek*’ (NF 152/6; KE 4v/20; ME 120/3; MM 20/2), ‘*yaratmak*’ (HKT 557b/5), ‘*eda etmek*’ (HKT 100b/7); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*kılmak, yapmak*’ (KTS 143); **Çağatay Türkçesinde** ‘*kılmak, yapmak*’ (Seng. 297v.22; AL 2171) anlamlarında kullanılmıştır. Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesi dönemlerinde ‘*yapmak, etmek*’ anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde birçok yeni anlam kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Néçe sitem Ƙılğuçı ābād olup

Barça sitem çekküçi berbād olup

(HE 65)

Sin teraḥḥum Ƙıl Hudāyā bu ƘatıƘ ḥāletde kim

Mini zār u dil-berimni fārigü’l-bāl iyledinġ

(BV 356/3)

Za’fdın bu kim yıƙılmış mēn Ƙılur pā-būs

Serv dēk allında Ƙaddingning hayālin turguzup

(NH 97/3)

İtek yığıp yörüse cilvesi belā Ƙıladur

Öterde yinġ salıŝı ilni mübtelā Ƙıladur

(LD 381)

Ƙınlā-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*bir şeye kın yapmak; bir şeyi kınına geçirmek*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1411).

Tarihî dönemlerde çok yaygın olmayan sözcük genellikle ‘kın yapmak’ anlamında kullanılmıştır. Clauson, sözcüğün kökünü *Ƙın* olarak göstermektedir (Clauson, 1972: 639).

İncelediğimiz dönemlerde *Ƙınla-* biçiminde kullanılarak herhangi bir ses değişikliğine uğramamıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘*kın yapmak*’ (DLT III 299); **Çağatay Türkçesinde** ‘*kılıca kın yapmak*’ (LÇT 250; Seng. 299r.16), ‘*önemli bir şeyi kabına koymak*’; ‘*önlemek, yasak etmek, kısas etmek*’ (LÇT 250) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde sadece ‘*kın yapmak*’ anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde yeni anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Ƙır-

Standart Türkiye Türkçesinin temel sözcüklerinden biri olan sözcük 14 farklı anlamda kullanılmaktadır (TS, 2011: 1419). Azerbaycan Türkçesinde *gırmag* şekli kullanılsa da genellikle lehçelerde *sın-* biçimi kullanılmıştır (KTLS, 1991: 476-477).

Clauson, sözcüğün anlamının ‘*kazımak*’ olduğunu, orta dönemde şiddet içerikli anlamlar kazandığını söylemektedir (Clauson, 1972: 643).

İncelediğimiz bütün dönemlerde *Ƙır-* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘*kazımak, bir şeyi kökünden çıkarmak*’ (DLT II 7); **Harezm Türkçesinde** ‘*kırmak, delmek*’ (KE 204r/11; ME 87/1; HŞ 4691), ‘*delmek*’ (İML 109), ‘*kırmak*’ (İML 122); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*kırmak*’; ‘*gidermek, mahvetmek*’ (KTS 144); **Çağatay Türkçesinde** ‘*kazımak, tıraş etmek*’; ‘*katliam yapmak*’; ‘*kırmak*’ (Seng. 294r.17) anlamlarında kullanılmıştır. İlk ortaya çıktığı dönemde ‘*kazımak*’ anlamında kullanılan bu sözcük sonraki dönemlerde birçok yeni anlam kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Fermān kılıçqa kılısaŋ, ol a‘dānı kın içre Ƙırar

Hayr işni te‘hır itmegil, bat kıl, çü hoş fermān irür

(SD 117)

*Taṅ yili zülfünġ ‘anberin kiltürür
Cān fedā bolsun anıġ salķınına
Köz ü qaşınġ barça ‘ālemni kırar
Hācet irmestür kılıç sal ķınına*

(LD 2552)

*Sāķiyā teklif ile iç dime toldur daġı kör
Kim ayāġnıġ naķşını iltür kırıp sıpķarmaġım*

(FK 432/6)

*Tēmür köġüllük ulus kırmaġıġa sūhāndur
Kayu hırāş ki zāhir bolur fiġānım ara*

(NH 9/3)

Κırıl-

Standart Türkiye Türkçesinde oldukça geniş bir anlam alanına sahiptir: ‘*kırma işine konu olmak, bir veya birkaç parçaya ayrılmak; bükülerek kat yeri oluşturmak; savaş, bulaşıcı hastalık sebebiyle birçok sayıda insan ölmek; birine karşı kırgın duruma gelmek, gücenmek, incinmek; kırgınlık duymak; soğuk, rüzgâr vb. eski gücü kalmamak, azalmak, yatışmak; cesaret, umut, onur azalmak, yol olmak; ağaç, dal üzerinde meyve, çiçek, yaprak çok olmak; saydam bir ortamdan başka bir saydam ortama geçen ışın, doğrultu değiştirmek*’ (TS, 2011: 1415).

Kökünü **κır-** olarak gösteren Clauson, bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtir (Clauson, 1972: 658).

İncelediğimiz bütün dönemlerde **κırıl-** biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘*malı elinden alınıp fakirleşmek*’; ‘*(kar) yerden kürünmek*’; ‘*kazınmak*’ (DLT III 134); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*ölmek, gebermek, helak olmak*’ (KTS 145); **Çaġatay Türkçesinde** ‘*kazınmak*’; ‘*katliam yapılmak*’; ‘*κırılmak*’ (Seng, 294r.13), ‘*malı alınmak, yoksullaşmak*’ (ŞT 102a/17), ‘*göz açıp kapanmak, işaret edilmek*’ (YED 325/6) anlamlarında kullanılmıştır. Çaġatay Türkçesinde ‘*yoksullaşmak, işaret edilmek*’ anlamlarını kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

*Cefā-cū bī-mürüvvedür nigārinġ iy köġül bil kim
Κırılsa ‘ışķ ili ol zāliminġni yoķtu pervāsi*

(YED 325/6)

Canı bık Hân kişi yiberip seni tilese biz halk seniñ için kırılalı ve yoqalalı, seni tutup bermegeli tidiler. (ŞT 102a/17)

Ƙırtıř

Anadolu ağızlarında *Ƙırtıř* ‘yüzü boynu buruşuk adam’ anlamında yaşamaktadır (THADS, 2009: 2838).

Clauson, sözcüğü ‘*insan vücudunun yüzeyi*’ olarak anlamlandırmaktadır. Böylece ‘*cilt, ten rengi*’ anlamına sahip olduğunu da söyler (Clauson, 1972: 649). Erdal, sözcüğün kökenin *Ƙirt-* olabileceğini belirtir (Erdal, 1991: 776).

Bütün dönemlerde *Ƙırtıř* biçiminde kullanılarak herhangi bir ses değişikliğine uğramamıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*betbeniz, yüzün rengi, yüz güzeli*’ (U I 37, 12; U III 23, 1); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*yüz; deri, ten; renk*’ (DLT I 460; KB 2915; TIEM 73 117r/2); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*yüzün derisinin üstü*’ (İML 140); **Çağatay Türkçesinde** ‘*bir şeyin üzerine henüz çıkmış tüy*’ (LÇT 244; Seng. 295r.20), ‘*deri tabaklama malzemesi*’ (Seng. 295r.20) anlamlarında kullanılmıştır. İlk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşımıza çıkan sözcük ‘*yüzün rengi, yüz güzeli*’ anlamında kullanılmaktaydı. Çağatay Türkçesinde ise ‘*deri tabaklama malzemesi; bir şeyin üzerine henüz çıkmış tüy*’ gibi anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

*Ol gül hārimi gül-şenide bir giyāh idim
Andağ Ƙoņğardı hecr ki Ƙalmadı Ƙırtıřım*

(BV 427/6)

*Naħl-ı ‘işim Ƙoņğardı eyle ğaminğ
Kim mekānıda Ƙalmadı Ƙırtıř*

(NH 424/2)

Ƙısığ

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*kısılmış olan; boğuk, güçlükle çıkan (ses); hafifçe aralanmış, yumulmuş olan (göz kapağı); kanyon*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1423).

Sözcüğün kökünü *kıs-* olarak gösteren Clauson, anlamını ‘sıkma, kapatma’ olarak verir (Clauson, 1972: 666). Gülensoy, sözcüğün kökenini **kıs-ıg[>k]* şeklinde gösterir (Gülensoy, 2007: 516).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşımıza çıkmıştır. Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde *kısığ* biçimlerinde görülen sözcük Çağatay Türkçesinde *kısıık* biçimindedir. Eski Uygur Türkçesinde ‘kısıık, dar, bag, daraltılmış olma’ (TT III 14, 103); Karahanlı Türkçesinde ‘kısıı, hapis’ (DLT I 376); Çağatay Türkçesinde ‘sıkıntı, zorluk’ (Seng. 297v.8), ‘dar yer’; ‘kısıık ses’ (LÇT 247) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ‘kısıık’ anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde ‘sıkıntı, zorluk’ anlamını da kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Ƙızır-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘kırmızı veya ona yakın bir renk almak; bazı sebze ve meyveler olgunlaşmaya başlamak, olgunlaşmak; utanç, öfke vb. duyguların etkisiyle, kanın yüze hücumu sonucu yüz kırmızı bir renk almak; yiyecekler tavada kızgın yağ içinde veya ateşte kırmızılaşarak pişmek’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1435). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: Az. Trkm. gızır-; Kzk., Kırg., TatK., YUyg. kızır-; Bşk. kızır-; Öz. kızär- (Gülensoy, 2007: 523).

Anlamını ‘kızarmak, kırmızı olmak’ olarak veren Clauson, *Ƙız-* fiiliyle bağlantılı olduğunu **Ƙız* isminden türemiş fiil olabileceğini belirtir (Clauson, 1972: 685).

İncelediğimiz bütün dönemlerde *Ƙızır-* biçiminde kullanılarak herhangi bir ses değişikliğine uğramamıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Karahanlı (DLT II 77), Harezmi (NF 66/8) ve Kıpçak Türkçesi (KTS 147) dönemlerinde ‘kızarmak’ anlamında kullanılan sözcük, Çağatay Türkçesinde bu anlamının yanında ‘hayâ etmek, utanmak’ (LÇT 246) anlamını da kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Arımas eşkim bile közning Ƙızargan regleri

Baħr mevcidin aħarġu dik imes mercān Ƙızıl

(BV 376/5)

Lāle-gūn mey tābindın ol ay Ƙızarmıř yā meger

Şūħluġdın lāle-zār üstide aġnaptur ġazāl

(BV 373/5)

*Körgeç āhimnı ğāzabdın mu kızardı ol azer
Yoġsa ol ħumret bu otnıġ tābıdın boldı ešer*

(NH 224/2)

*Ķarı kızarsa içip bāde bardur andaĶ kim
Yüzige ğāze bile zāl istegey ħumret*

(NH 141/3)

Ķızıl

Standart Türkiye Türkçesinde ‘parlak kırmızı renk; bu renkte olan; aşırı derecede olan; komünist; genellikle küçük yaşlarda görülen, bulaşıcı, yüksek ateşli, kırmızı renkte geniş lekeler döktüren, kuluçka dönemi üç dört gün süren hastalık; altın’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1436). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Kzk.**, **Kırg.**, **TatK.**, **YUyg.** kızıl; **Bşk.** kızıl; **Öz.** kızıl; **Trkm.** ğızıl (Gülensoy, 2007: 524).

Clauson, sözcüğün kökünü **ķız-** olarak alır ve anlamını ise ‘kırmızı’ olarak gösterir (Clauson, 1972: 683). Erdal, sözcüğün etimolojisini ***ķız+sI-(X)I** biçiminde yapmaktadır (Erdal, 1991: 331). Talat Tekin Türk dillerinde **-zs-** ve **-šs-** ünsüz çiftlerinin korunduğunu söyleyerek Erdal’ın etimolojisini kabul etmez (Tekin, 2004: 375). Doerfer’e göre sözcük Samoyedce, Çeremişçe, Farsça ve Kafkas dillerinde alıntıdır (Doerfer, III: 1481).

Bütün dönemlerde **ķızıl** biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi šu şekildedir: **Köktürkçe** (Ton. 52), **Eski Uygur** (TT VII 22, 34), **Karahanlı** (DLT I 394; KB 992; AH 26; TİEM 73 392r/7), **Harezm** (NF 155/3; KE 3v/14; ME 95/1; HKT 417b/6) ve **Kıpçak Türkçesi** (KTS 147) dönemlerinde ‘kırmızı, al’ anlamında kullanılmıştır. **Çaġatay Türkçesinde** ‘yoġun, belirgin’ (Seng. 296v.9), ‘bir šahin çešidi’ (Seng. 296v.9) gibi anlamlar kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

*Köngül tā ‘ārızınġa boldı müštāĶ
Közümde geh kızıl güldür gehī aĶ*

(LD 898)

*Meni Ķatlimġa kızıl futa bile baġlamaġıl
Bes ki nāzük irür iy šūġ sitem-ger kemering*

(YED 178/3)

*Arımas eşkim bile közning kızargan regleri
Baħr mevcidin aħargu dik imes mercān **kızıl***

(BV 376/5)

*Lāle kibi zāhir éyleben körk
Égri koyuban **kızıl** téri bōrk*

(LM 446)

Ƙođ-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘koy-’ biçiminde kullanılan sözcük geniş anlam alanına sahip bir sözcüktür: ‘bir şeyi belli bir yere bırakmak, belli bir yere yerleştirmek; bir kimseyi işe yerleştirmek, birine iş sağlamak; bırakmak; katmak, eklemek; imza, tarih, adres yazmak; uyulması gereken kuralları belirlemek, ortaya çıkarmak; etkilemek, dokunmak; bir şey veya kimse için kullanmayı belirlemek, ayırmak; bırakmak, terk etmek’ (TS, 2011: 1491-1492). Lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Az.** goymag; **Bşk.** kuyıv; **Kzk.** koyuv; **Kırg.** koyü; **Öz.** koymak; **Tat.** kuyu; **Trkm.** goymak; **YUyg.** koymak (KTLS, 1991: 504-505).

Köken olarak *Ƙo- sözcüğünü gösteren Clauson, ‘yere koymak, vazgeçmek’ anlamını vermektedir (Clauson, 1972: 595). Tekin ve Gülensoy da sözcüğün kökünün Ƙo- olduğunu belirtir (Tekin, 2004: 89, Gülensoy, 2007: 548). Gürer Gülsevin hem Ƙođ- ‘bırakmak’ hem de Ƙud- ‘dökmek, doldurmak’ biçiminde iki ayrı fiilin olduğunu ve metin yayınlarda bu sözcüklerin birbiriyle karıştırıldığını belirtir (Gülsevin, 1998: 51).

Köktürkçe, Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı dönemlerinde Ƙođ- biçiminde görülen sözcük, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay dönemlerinde Ƙoy- biçiminde görülmektedir. Anlam gelişmesi ise şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘koymak, bırakmak’ (BK G 12); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘koymak, bırakmak, terk etmek’ (Ust. 208, 5), ‘ayırmak, çıkarmak’ (PP 66, 1); **Karahanlı Türkçesinde** ‘koymak, bırakmak, terk edilmek, koyuvermek’ (DLT III 440; KB 925; AH 167; TİEM 73 123r/6; RKT 33/46a2), ‘ihmal etmek, bırakmak’ (TİEM 73 218r/9), ‘tevbe etmekten alıkoymak’ (TİEM 73 192v/2), ‘doğmak’ (TİEM 73 192v/2), ‘çıkartmak’ (TİEM 73 260v/9), ‘doğurmak’ (TİEM 73 369r/3); **Harezmi Türkçesinde** ‘koymak, bırakmak, terk etmek, vazgeçmek, takmak’ (NF 58/16; KE 197v/12; ME 29/3);, ‘unutmak, ihmal etmek’ (HKT 287a/9), ‘bırakmak, düşürmek’ (HKT 319a/3), ‘doğurmak’ (HKT 536a/7), ‘salıvermek, açmak’ (HKT 343b/1); **Kıpçak**

Türkçesinde ‘*koymak, bırakmak*’; ‘*hastalığı ortaya çıkmak*’; ‘*izin vermek*’; ‘*indirmek*’ (KTS 155); **Çağatay Türkçesinde** ‘*koymak, bırakmak*’ (AL 2276; Seng. 291v.29) anlamlarında kullanılmıştır. İlk karşılaştığımız dönemler olan Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesi dönemlerinde ‘*koymak, bırakmak*’ anlamında kullanılmıştır. Daha sonra özellikle Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçesi dönemlerinde birçok yeni anlam kazanan sözcük **anlam genişlemesine** uğramıştır.

*Ëy ecel koy kim koyay yüz yârning küyige kim
Koygu dekdür-mên ‘adem küyige arman birle yüz*

(FK 230/5)

*Köz ayagıngğa yiter ümmîdi birlendür bu kim
Allınga yüz katla her sâ‘at koyar min yirge yüz*

(BV 219/6)

*Derd-i ‘ışkın iyle zâr itmiş mini iy bağı taş
Kim koyar-min yıglaban her nâ-tüvân allıga baş*

(FK 278/1)

*Yâ rab ki bu hoş-güvâr bāde
Cām-ı talebimğa koy ziyāde*

(LM 1641)

Kol

TDK Türkçe Sözlük’e göre sözcük 13 farklı anlamda kullanılmaktadır (TS, 2011: 1459). Bazı lehçelerde de varlığını devam ettirmektedir: **Kaş.** kül; **Kzk., Kırg., Öz., YUyg.** kol; **Az., Trkm.** gol (Gülensoy, 2007: 534).

Clauson, ‘üst kol’ anlamında olduğunu *elig* ‘el’ sözcüğünün karşıtı olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 614). Doerfer bu sözcüğün Farsça, Kürtçe ve Rusçada alıntı olarak yaşadığını söyler (Doerfer, III: 1571).

Bütün tarihî dönemlerde herhangi bir değişikliğe uğramadan **kol** biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘kol’ (Suv.349, 2); **Karahanlı Türkçesinde** ‘kol’ (DLT III 134; KB 766; AH 222; TIEM 73 113v/4), ‘*taraf, yan*’ (TIEM 73 396v/7; RKT 31/20a3), ‘*vadi*’ (DLT III 134; KB 4968; AH 312; TIEM 73 273r/9); **Harezmi Türkçesinde** ‘*el, kol, ön but*’

(NF 33/15; KE 96v/18; ME 110/3; MM 92/2), ‘dağın tepesinden aşağı inen ve derenin ortasından geçen yüksekçe yer, vadi, taraf, yan’ (NF 281/17; KE 34v/14; HKT 563b/2); **Kıpçak Türkçesinde** ‘el, kol’; ‘vadi, nehir yatağı’; ‘taraf’ (KTS 152); **Çağatay Türkçesinde** ‘kol, el’ (AL 2254), ‘dağın eteği’ (AL 2254), ‘yan, taraf’; ‘bir ordunun ana gövdesi’ (Seng. 289v.10) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde sadece ‘kol’ anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde birçok yeni anlam kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

*tañ bilesi melik büzürg-ler maqdeminiñ ‘özrin **kol**a kèlgende ol büzürg melik lafzıda ifrāt kılıp* (GT 135/9)

Raḥm itip iy dōstlar mecrūḥ köksümni yarıḡ

***Ḳol** yalang iylep salıp her yan içimni aḡtarıḡ*

(BV 349/1)

Tiḡın ignimge tüşürmekni ḡamāyil tiley alman

*Ḳayda ol baḡt ki bolḡay **kolı** boynumda ḡamāyil*

(BV 379/4)

Neṣāt bezmide sāḡi-i māḡ-veṣ ser-ḡoṣ

*Baṣ ursa daḡı ayaḡ tutsa **kol** sala ḡadeḡ iç*

(NH 175/3)

Ḳoldaṣ

Standart Türkiye Türkçesinde ‘iş arkadaşı’ anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1462).

Clauson, sözcüğün kökünü **ḡol** olarak gösterir ve anlamını ‘arkadaş, dost’ olarak verir (Clauson, 1972: 619). Erdal da sözcüğün **ḡol+daṣ** biçiminde oluştuğunu söyler (Erdal, 1991: 119).

Bütün tarihî dönemlerde **ḡoldaṣ** biçiminde görülen sözcük herhangi bir ses değişikliğine uğramamıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘arkadaş’ (DLT III 11), ‘çok yakın dost’ (TIEM 73 382v/7); **Harezm Türkçesinde** ‘yoldaş, arkadaş, dost’ (NF 31/11), ‘ortak, şerik’ (HKT 374b/6); **Kıpçak Türkçesinde** ‘arkadaş’ (KTS 152); **Çağatay Türkçesinde** ‘arkadaş, dost, yardımcı’ (AL 2261; LÇT 239; Seng. 290r.11), ‘iş ortağı’ (GT 42/4) anlamlarında

kullanılmıştır. İlk görüldüğü dönemlerde ‘yoldaş, arkadaş’ anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde ‘iş ortağı’ anlamını kazanmıştır. Bu nedenle sözcükte **anlam genişlemesi** olduğunu söyleyebiliriz.

*Közünġ açıp kötergil başınġ āhır
Ki kelmiş bu hāzīn **ķoldaşınġ** āhır*

(FŞ 103)

*Ķoldar irdi sāķi ol dem kim Nevāyī bolsa mest
Luţf itip devr ehli anı yitkürünġ **ķoldaşıġa***

(BV 567/7)

*Ķayu ķulġa bolsa **ķoldaş** fāķr otı
Kūtını köydürüp kēter ķuvveti
Öldürür hāşret-de baġrın her zemān
Öltürür her lahze renc ü miġneti*

(GT 42/4-6)

*Kērek kim bu şikeste-ķa **ķoldaş** ķılsa-lar kim ķavī dūşmen sehmidin neķe kim
ķoldaş bolsa, tevz yēyü bilmes men. (GT 31/9-11)*

Ķorıġ(ķorıġ)

Standart Türkiye Türkçesinde ‘koru’ biçiminde ve ‘bakımlı küçük orman’ anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1485). Birkaç lehçede de kullanılmaktadır: **Trkm.** ķorı; **Tel.** korū (Gülensoy, 2007: 543). **Öz.** ķorıķ (ÖTİL, II/603).

Sözcüğün kökünü **ķorī-** olarak gösteren Clauson ‘yönetici tarafından çevrilmiş bölge’ anlamında olduğunu ve Moğolcada **ķori’an** biçiminde ‘avlu, çevrilmiş’ anlamında bir alıntı olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 652). Doerfer sözcüğün **ķorī-** kökünden geldiğini ve birçok dille Türkçe arasında ödünçleme şeklinde yaşadığını belirtir (Doerfer, III: 1462).

Köktürkçe ve Çağatay dönemlerinde yuvarlak ünlülü olarak **ķoruġ** biçiminde görülen sözcük Karahanlı ve Harezmi dönemlerinde düz ünlülü olarak **ķorıġ** biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘anıt mezar’ (Ong. 12); **Karahanlı Türkçesinde** ‘beylerin veya başkalarının korusu; korunan ve gözetilen her yere kuru denir’ (DLT I 375); **Harezmi Türkçesinde** ‘korunan

yer, harem' (ME 30/8), 'koru, küçük orman' (KE 229r/13); Çağatay Türkçesinde 'yasak olan yer, halvet' (Seng. 286r.26; LÇT 235; GT 150/13), 'koru, bağ' (GT 150/13) anlamlarında kullanılmıştır. Köktürkçede 'anıt mezar' anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde 'koru, bağ; yasak yer' anlamlarını kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

'Aşkî bile mübtelâ erdi ve anıñ maħabbetide telim mihnet körer erdi ve üküş cevr ü tartar erdi takı 'aşk **koruğıdın** kuruğ söz birle rāzî erdi. (GT 150/13)

Koş

Ağızlarda 'av tüfeği, çifte' anlamında yaşamaktadır (THADS, 2009: 2932). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: YUyg. koş; Har. koş (Gülensoy, 2007: 544).

Öz. koş (ÖTİL, II/607).

Clauson, Sözcüğe 'çift' anlamını vermektedir (Clauson, 1972: 670). Gülensoy, sözcüğün asıl şeklini *kōş şeklinde gösterir (Gülensoy, 2007: 545). Birçok dilde alıntı olduğunu belirten Doerfer ise **ko-ş** şeklinde bir etimoloji yapmıştır (Doerfer, III: 1361).

Bütün dönemlerde **koş** biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Karahanlı (DLT III 126), Harezmi (KE 77v/2; HŞ 3736; MN 24/238) ve Kıpçak Türkçesi (KTS 154) dönemlerinde 'çift' anlamında kullanılan sözcük, Çağatay Türkçesinde bu anlamının yanında 'çift', 'öküz çifti' (Seng. 288r.19) gibi anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

*Qorqaram ki bolmağay nāzük kāmētīng
Ėgniñge **koş koş** ki salmış ca'd-ı anber-bār bār*

(BV 158/4)

*hikmet 'ilm örgenip' amel kılmagan **koş** sürüp ékin almagen-ge menzeyür.*

Köñül[l]süzün tã'atı yaramas. (GT 214/14)

*Ger Nevāyî bir ayağ gāhî içer gam def'ığa
Zāhid andın özni gam-gīn tutsa içtiñg emdi **koş***

(NH 416/7)

*Ey Nevāyî deme kim cān u köñülni neylediñg
İkkisin kıldım fidā çün bāde-nüşum tuttı **koş***

(NH 418/7)

Koş-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*adım atışlarını artırarak ileri doğru hızla gitmek; bir kere ivedilikle gitmek; bir işle çok ilgilenmek, koşuşturmak; koşuya çıkmak; kovalamak, üstüne düşmek, izlemek*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1487-1488).

Clauson, sözcüğün ‘birleştirmek’ anlamında olduğunu **koş**’la eş sesli olduğunu ve bütün modern lehçelerde yaşadığını söylemektedir (Clauson, 1972: 670). Gülensoy, sözcüğün asıl biçimini ***kōs-** olarak gösterir (Gülensoy, 2007: 545).

İncelediğimiz bütün dönemlerde **koş-** biçiminde kullanılmıştır. Anlam olarak farklılıklar vardır. Eski Uygur Türkçesinde ‘*koşmak, bağlamak, ayırmak*’ (Usp.260), ‘*karıştırmak*’ (TT VII 34, 6); Karahanlı Türkçesinde ‘*yazmak, şiir düzmek, türkü düzmek*’ (DLT II 14; KB 2631; TIEM 73 259v/1), ‘*iftira etmek, uydurmak*’ (TIEM 73 164v/5); Harezmi Türkçesinde ‘*koşmak, koşul tutmak, yerine koymak, katmak, göstermek, saymak*’ (KE 210v/17; ME 26/7), ‘*koşmak*’ (HŞ 3947), ‘*eşlemek*’ (HŞ 2778); Kıpçak Türkçesinde ‘*koşmak, eklemek, ilave etmek*’; ‘*yanına getirmek*’; ‘*takılmak*’; ‘*koşmak, atlamak*’ (KTS 154); Çağatay Türkçesinde ‘*birlikte yola koyulmak*’; ‘*ölüme şiir okumak*’ (Seng. 287v.5) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ‘*koşmak, karıştırmak*’ anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde birçok yeni anlam kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

*Sākī efgānım işit kutkar mini gam çenġidin
Meyġa afyon **koş** ħumārım def’ iġa feryād-res*

(YED 107/5)

*Oqçılar resmin kör özige baġa **koşar**
Şūfī riyānı kör kişi köziçe tuşar
Ĥırs u ħased ü tezvīr imdi şūfīler işi
Oti yahşılar barı kaçan anlara oġşar*

(ŞHD 185a/6)

*‘Işķ bīmārīġa hem şerbet yasaptur hem ġıza
Heçr ara **koşkan** baġır pergālesin ġan yaşıġa*

(BV 567/2)

*Yüzi dik mümkin irmes ay muşavvir çikme zaḥmet kim
Kuyaş cürmin **koşup** ḥal iylesen reng̃ olgusı zāyi'*

(FK 307/2)

Körklüg

Standart Türkiye Türkçesinde 'görklü' biçiminde ve 'güzel, gösterişli' anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 969).

Sözcüğün kökünün **körk** olduğunu belirten Clauson, temel anlamının 'şekle sahip olmak' fakat pratikte 'güzel şekle sahip olmak, güzel' anlamında kullanıldığını belirtir. Ayrıca lehçelerdeki şekillerini de gösterir: Kuzeydoğu Teleütçede **körkölö** R II 1261; Kuzeybatı Karaimce Luck lehçesi **körklü** benzer; Karakalpak **körikli**; Güneybatı Türkmençe **görkli/görklü**. **Körüklüg**'den farklı. (Clauson, 1972: 743). Gülensoy, sözcüğün kökünü **kör-(ü)k** olarak gösterir (Gülensoy, 2007: 384).

Kıpçak ve Çağatay dönemleri dışında **körklüg** biçimindedir. Bu dönemlerde ise **görklüg/körklü/körkli** gibi şekillere de sahiptir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Eski Uygur (Suv.608, 1), Harezmi (NF 22/15; KE 11r/14), Kıpçak (KTS 159) ve Çağatay Türkçesi (Seng. 305v.11; AL 2399) dönemlerinde 'güzel' anlamında kullanılan sözcük, Karahanlı Türkçesinde 'daha güzel, en güzel' (RKT 26/52b2), 'uyma, örnek edinme' (TİEM 73 405r/6), 'faziletli, salih, hayırlı, üstün' (TİEM 73 393r/6) gibi anlamlar kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

*Lāf ursa kün yüzüñg bile 'aynı gizāf érür
Görklüg sēn oq-sēn özge kişi sözi lāf érür*

(LD 101/1)

*Çemen bustān ara **körklüg** siçekler
Gülistān başıda türlüğ leçekler*

(ŞHD 56b/8)

*Ay köñgül sin bir ḥurūşda fāhte yanğlıg̃ tolğanıp
Bilgil ki **körklüg** yüzidin gül cāmesidür çākrek*

(ŞHD 148b/4)

***Körklü** yüzün körgeli bir körmedim cevri ü cefā
Āteşin la'-i lebinden köñglüme otlar çakıp*

(ŞHD 17b/4)

Körpe

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*dalından yeni koparılmış, tazeliği üstünde, daha büyümemiş (bitki), kart karşısı; çok genç (kimse); yavruluktan henüz çıkmış (hayvan); henüz bozulmamış, yıpranmamış*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1503). Yakın anlamlarda bazı lehçelerde de kullanılmaktadır: **Trkm.** körpe; **Kırg.** körpö (Gülensoy, 2007: 557).

Clauson anlamının ‘*mevsim sonunda üretilen*’ olduğunu ve birçok modern lehçede yaşadığını örneklerle belirtir (Clauson, 1972: 737). Gülensoy’a göre sözcüğün kökeni ***körk** ‘*güzellik*’+**pe** şeklindedir (Gülensoy, 2007: 557).

İncelediğimiz bütün tarihî metinlerde **körpe** biçiminde kullanılmaktadır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘*zamanından sonra doğan kuzu, deve yavrusu ve buzağı*’ (DLT I 415); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*pek taze, her şeyin tazesisi*’; ‘*süt emen kuzu*’; ‘*kuzu pöstekisi*’ (KTS 159); **Çağatay Türkçesinde** ‘*yatak, yorgan*’ (LÇT 257; Seng. 305r.23), ‘*az yetişmiş yonca*’ (Seng. 305r.23), ‘*taze genç*’ (LÇT 257) anlamlarında kullanılmıştır. İlk görüldüğü dönem olan Karahanlı Türkçesinde ‘*zamanından sonra doğan kuzu, deve yavrusu ve buzağı*’ anlamında kullanılan sözcük Kıpçak ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde birçok yeni anlam kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Kötür-(kötör-)

Standart Türkiye Türkçesinde en temel kelimelerden biri olan sözcük TDK Türkçe Sözlük’te 11 farklı anlamda tespit edilmiştir (TS, 2011: 975). Azerbaycan Türkçesinde ‘**götürmək**’ biçiminde yaşamaktadır (KTLS, 1991: 284). Öz. kötärmâq (ÖTİL, I/422).

Clauson, ‘*yukarı kaldırmak, yükseltmek*’ anlamında olduğunu belirterek ikna edici bir etimolojinin olmadığını ve orijinal bir **kötör**-biçiminin olabileceğini belirtir. (Clauson, 1972: 706). Karağaç sözcüğün anlamının Batı Türkçesinin ilk devirlerinden sonra ‘*kaldırmak*’tan ‘*götürmek*’e değiştiğini, iki sözcük arasında sebep-sonuç ilişkisine dayalı bir komşuluk ilişkisi olduğunu ve bu ilişkinden dolayı anlam değişikliği olduğunu söyler (Karağaç, 2005: 76). Batı Türkçesinde durum böyle iken Doğu Türkçesinde yani Çağatay Türkçesinde ‘*kaldırmak*’ anlamı korunmuştur.

Tarihî dönemlerde *kötür-* biçiminde kullanılan sözcük Kıpçak ve Çağatay dönemlerinde genişlemeye uğrayarak *köter-* biçiminde de kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘(yukarı) kaldırmak’ (KT D 11); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘götürmek, yüklemek, kaldırmak’ (Suv. 619, 20); **Karahanlı Türkçesinde** ‘götürmek, kaldırmak, yükseltmek, yüklenmek, yok etmek’ (DLT II 75; KB 3790; AH 221), ‘bulup almak, almak’ (TİEM 73 174r/2), ‘yüklenmek, taşımak, üzerinde bulundurmak’ (TİEM 73 110r/5), ‘hamile kalmak’ (TİEM 73 224r/5), ‘rızkını taşıyıp nakletmek veya erzakını depo edip saklamak’ (TİEM 73 293v/2), ‘taşımak’ (TİEM 73 196r/6), ‘günahların irtikabı ağır yükleri yüklenmekle teşbih edilmiştir’ (TİEM 73 233v/10), ‘yüklemek veya yüklenilmesini teklif etmek’ (TİEM 73 232v/5), ‘derece olarak yükseltmek’ (TİEM 73 32r/4); **Harezmi Türkçesinde** ‘kaldırmak, yükseltmek, taşımak, götürmek, ortadan kaldırmak, yol etmek, tahammül etmek’ (NF 8/11; KE 88r/16; ME 52/5); **Kıpçak Türkçesinde** ‘götürmek’; ‘son vermek’; ‘hayvan sürmek’ (KTS 160); **Çağatay Türkçesinde** ‘götürmek’ (AL 2374), ‘kaldırmak’ (AL 2374; Seng. 302v.27) anlamlarında kullanılmıştır. Köktürkçede ‘kaldırmak’ anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde birçok yeni anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Eşhebni çün araṅg köterür nāzenīn boyı

Ol rūḥ tig beden bile ton mūntehā kiyer

(LD 736)

Kūyini körsenḡ irdi yolunḡ kısqarur idi

Bir ‘ömri iy ki pūye köterdingḡ ḥaremḡaça

(BV 573/4)

Dēsenḡ ki hecr yükin tartqıl nē çārem bar

Ki Kāf taḡını ḥūsn üzre qoysalar köterür

(NH 236/5)

Ḥırāmın asru siver-min velī köñül içre

Ayaḡ çu qoydı tiler-min kötermegey qademin

(FK 469/5)

Közlük

Standart Türkiye Türkçesinde ‘gözlük’ biçiminde ve ‘görme bozukluğu olan gözlerin daha iyi görmesine veya gözleri korumaya yarayan, bir çerçeveye yerleştirilmiş çift camdan oluşan araç; atların çevreden ürkmemeleri için gözlerinin iki yanına takılan siper; gözene’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 987). Bazı lehçelerde de kullanılmaktadır: **Az.** gözlük; **TatK., Bşk.** küzlik; **Kzk.** közildirik (Gülensoy, 2007: 391).

Clauson, sözcüğün anlamının ‘güneş gözlüğü, at gözlüğü’ olduğunu ve **köz** kökünden türediğini söylemektedir (Clauson, 1972: 760).

Bütün dönemlerde **közlük** biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘gözlük’ (DLT I 478) anlamında kullanılan sözcük **Çağatay Türkçesinde** ‘göz merhemi olarak kullanılan siyah tohum’ (Seng. 306v.7) anlamını kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Kılavuz

Standart Türkiye Türkçesinde ‘kılavuz’ biçiminde ve ‘yol gösteren, tarihî ve turistik yerleri gezerken bilgi aktaran kimse, rehber; herhangi bir alanda ve konuda bilgi veren, yol yöntem gösteren kitap vb.; evlenecek olan erkek veya kadına eş bulan kimse; ruhsal ve zihinsel bakımdan yol gösteren, ışık tutan kimse; kılavuz kaptan; makaradaki filmlerin başında ve osnunda yer alan, filmin alıcı, yıkama aracı, basım aracı, gösterici vb. araçlara takılıp çıkarılmasında kolaylık sağlayan, asıl film için pay bırakan çeşitli renklerde film parçası; somun veya boru içine yiv açmakta kullanılan araç; dar ve uzun bir yerden tel, kablo gibi bükülebilen bir şey geçirilirken bunların ucuna bağlandığı sert nesne’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1407).

Clauson sözcüğün ‘rehber’ anlamında kullanıldığını, Doerfer’e göre İbn-i Fadlan’da görüldüğünü ve İrani bir dil olan Harezmceden alıntı olduğunu söyler (Clauson, 1972: 617). Gülensoy ise sözcüğü etimolojik sözlüğüne alarak Türkçe kökenli olduğunu tarihî ve çağdaş lehçelerden örneklerle göstermiştir (Gülensoy, 2007: 507).

İlk olarak Karahanlı Türkçesinde karşılaştığımız sözcük **kulabuz** şeklindedir. Harezm ve Çağatay dönemlerinde **kılavuz** şeklindeki sözcük, Kıpçak döneminde **kılavuz** şeklindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı** (DLT I 487; KB 3730; TİEM 73 345r/4), **Harezm** (NF 23/11; KE 13r/19; MM 23/3)

ve **Kıpçak Türkçesi (KTS 143)** dönemlerinde ‘*rehber, yol gösteren*’ anlamlarında kullanılan sözcük **Çağatay Türkçesinde** ‘*tohumun kabuktan çıkış noktası*’ (**Seng. 298v.28**) anlamını kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

İlyās ü hıızırdur çeriginġiz kulavuzı

Ervāh u melek hem daġı insān arasında

(LD 1616)

Kur-

Standart Türkiye Türkçesinde anlam alanı oldukça geniş olan sözcük TDK Türkçe Sözlük’te 15 farklı anlamda gösterilmiştir (**TS, 2011: 1531**). Ayrıca bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Az.** gurmak; **Trkm.** gurmak; **Kzk., Öz., Kırg., YUyg.** kur-; **Bşk., TatK.** kor- (**Gülensoy, 2007: 570**).

Clauson, temel anlamının ‘*çalışma düzeni içinde bir şey koymak*’ olduğunu daha belirgin anlamının ise ‘*düzenlemek*’ olduğunu belirtir. Ayrıca bütün modern lehçelerde yaşadığını da söylemektedir (**Clauson, 1972: 643**).

Bütün dönemlerde **kur-** biçiminde kullanılan sözcük hiçbir ses değişikliğine uğramamıştır. **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*kurmak, germek*’ (**TT I 13, 162**); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*kurmak, germek, himaye etmek, toplamak*’ (**DLT II 7; KB 6397**); **Harezm Türkçesinde** ‘*yapmak, kurmak, inşa etmek*’ (**KE 239r/10; K II/10**), ‘*uydurmak*’ (**MM 394/2**), ‘*hazırlamak*’ (**NF 392/17**); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*kurmak, düzeltmek*’; ‘*korumak*’; ‘*ok atmak*’; ‘*hazırlamak*’ (**KTS 163**); **Çağatay Türkçesinde** ‘*kurmak, oluşturmak*’ (**LÇT 234; Seng. 284r.8**), ‘*kudurmak*’ (**LÇT 234**), ‘*aleti ayarlamak, saz çalmak*’ (**LÇT 234; Seng. 284r.8**) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ‘*kurmak, germek*’ anlamındaki sözcük sonraki dönemlerde birçok yeni anlam kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Yüz körgüzüben tilekni birmes

Çün dānesi yok niter kurup dām

(LD 1243)

Tir-i bārān ki atar çerh-i muḡavves besdür

Néçe kaç yasını kasdıḡa kurar sēn āḡir

(NH 324/5)

*Tā tufeylī bile meclis **kurayın**
Bir niçe nükte aña yitküreyin*

(FK 689/267)

*Bu yayığa çün **kurar** édi oq
Gerdün köziğe urar édi oq*

(LM 2562)

Ꞑurşā-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘kuşan-’ biçimindeki sözcük ‘*beline kuşak, kılıç, kemer vb. şeyler bağlamak; giyinmek*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1543). Birkaç lehçede de varlığını sürdürmektedir: **Az.** ğuşan~ğuşat-; **Trkm.** ğuşa-; **Alt., Kırg.** kurca-; **Hak.** xurça-; **Tuv.** kurja-; **Kzk., KKlp., Nog.** kurşa- (Gülensoy, 2007: 580).

Clauson’a göre *kur+ış-a-* şeklinde türemiştir. Ayrıca *kurça-* şeklinde benzer anlamlarla yaşadığını belirtmiştir. (Clauson, 1972: 665). Erdal, bu sözcüğün Uygur döneminde de olduğunu söylemiştir. {+şa-} eki olmamasına rağmen **kur** ‘kuşak’ sözcüğüyle benzerliğine dikkat çekmiştir. Ayrıca sözcüğün ‘**kur+uş+a-*’ biçiminde türemiş olabileceğini söyler (Erdal, 1991: 422).

Bütün dönemlerde *kurşa-* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı (DLT III 287)** ve **Harezm Türkçesi (KE 74v/17)** dönemlerinde ‘*kemer bağlamak, kuşak bağlamak*’ anlamında kullanılan sözcük, **Çağatay Türkçesinde** ‘*çevirmek, ihata etmek*’ (Seng. 284v.8), ‘*kuşatmak, ortaya almak*’ (LÇT 234) gibi anlamlarda kullanılarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Ꞑuřluk

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*günün sabahla öğle arasındaki bölümü, kuşluk vakti; kuşlara yem verilen zaman; büyük kuş kafesi*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1545). Birkaç lehçede de varlığını sürdürmektedir: **Az.** ğuşlug; **Trkm.** ğuşluk; **Nog.** kusluk (Gülensoy, 2007: 581).

Clauson, sözcüğün kökünün *kuş* olduğunu ve genellikle Batı Türkçesinde yaşadığını söyler (Clauson, 1972: 672).

İncelediğimiz bütün dönemlerde *kuşluk* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘*kuşluk vakti*’ (DLT

I 474); Harezmi Türkçesinde ‘kuşluk (vakti), sabah ile öğle arasındaki vakit, kuşluk vakti’ (ME 55/5; HKT 304a/2), ‘kuşluk, kuş beslenen yer’ (KE 146v/2); **Kıpçak Türkçesinde** ‘kuşluk vakti, sabah ile öğle arasındaki vakit’; ‘kuşları vurmaya özgü geniş ok’ (KTS 165); **Çağatay Türkçesinde** ‘kuşluk vakti’; ‘karakteri kuşa benzeyen’ (Seng. 288v.9) anlamlarında kullanılmıştır. İlk ortaya çıktığı dönem olan Karahanlı Türkçesinde ‘kuşluk vakti’ anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde yeni anlamlar kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Ḳuşluġ vaḳti bolġanda

Ṭa‘ām yimek ḳılġanda

Ḳarınıġ toyub turġanda

Ġāfil bolma Ḥudādī

(LÇT 237)

Ḳurt

Standart Türkiye Türkçesinde ‘yumuşak vücutlu, uzun gövdeli, omurgasız, bacaksız, ayaksız veya çok ilkel ayaklı küçük hayvan; bazı böceklere veya bazı böcek kurtçuklarına verilen ad’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1533). Birçok lehçede de varlığını sürdürmektedir: **Kzk.**, **Kırg.**, **Öz.**, **YUyg.**, **Alt.** kurt; **Alt.** agaş kurt/aş kurt; **YUyg.** kurut; **Bşk.**, **TatK.** kort; **Az.** ġurd; **Trkm.** ġürt (Gülensoy, 2007: 574).

Clauson, sözcüğün ‘kurt’ anlamında olduğunu ve bütün modern lehçelerde yaşadığını söylemektedir (Clauson, 1972: 648). Edward Tryjarski kurt kelimesinin çift anlamlılığının henüz çözüme kavuşturulmadığını söylemektedir. Yine Tryjarski aynı yazısındaki bir dipnotta Bang’ın Kör. Cs. Arch. XII’deki bir bildirisinden ve G. Clauson , “Truks and Wolfs” , Studia Orientalia XXVIII, 2. Helsinki, 1964, s4.’ten alıntı olarak; “Oğuzların bir kurt (böri), [için] hüsnü tabirle, şefkat sözcüğü kullanımıyla veya nükte yollu olarak solucan (qurt) demeleri şeklindeki bu merak edilir durumu açıklamak mümkündür; çünkü bu isim [kurt/böri] kabilenin genel kullanımına avcılar tarafından kurt (böri) hakkındaki bir tabunun sonucu olarak sokulmuştur.” (Tryjarski, 2016: 147).

Tarihî dönemlerde herhangi bir ses değişikliğine uğramadan **ḳurt** biçiminde görülmektedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘böcek, kurt’ (U III 32, 4); **Karahanlı Türkçesinde** ‘kurt, solucan

soyundan olan hayvanlar’ (DLT III 6; KB 4196); Harezmi Türkçesinde *‘kurt, böcek, solucan’* (KE 149r/8); Kıpçak Türkçesinde *‘kurt, solucan’* (KTS 164); Çağatay Türkçesinde *‘kurt, böcek, solucan’* (LÇT 233; Seng. 286r.1), *‘ipek böceği’* (GT 193/9) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde *‘böcek, kurt’* anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde *‘ipek böceği’* anlamını kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

*Ka‘be-niñ tonıǵa şeref-i ‘izzet şekk-sizin boldı ka‘be **ķurtıdın***
Yoq-ese bolmadı yaqın bilgil bu şeref pıle-niñ şöhetidin

(GT 193/9)

*Yaraları içre kaynaşıp **ķurt***
Anda hem alarǵa tu‘me hem yurt

(LM 2092)

*Ķılǵaç yarasını **ķurt** dirhem*
Til birle yalamaq anda merhem

(LM 2093)

Hecrdin vırāne köñlüm yüz ğam u miñnetka tuş
*Bir buzuk dıkdür ki anda mesken itkey **ķurt** u Ķuş*

(FK 264/1)

Ķuzı

Standart Türkiye Türkçesinde ‘kuzu’ biçiminde ve *‘koyun yavrusu; bir meyve veya sebze bitişik olan küçük meyve veya sebze; deneyimsiz toy kimse’* anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1551). Hemen hemen bütün lehçelerde varlığını sürdürmektedir: Bşk., Nog., Alt., Tel., Kzk., KKlp. kozi; Öz. kozi; Kırg., Krm. kozu; Trkm. guzi; Az. guzu (Gülensoy, 2007: 586).

Clauson, anlamının ‘kuzu’ olduğunu ve Moğolcada *ķurıǵan* biçiminde alıntı olduğunu söyler (Clauson, 1972: 681).

Harezmi döneminde *ķuzu* biçimindeki sözcük diğer dönemlerde *ķuzı* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Eski Uygur (M I 8, 4), Karahanlı (DLT III 224; KB 461, 1040), Harezmi (İML 172) ve Kıpçak Türkçesi (KTS 166) dönemlerinde *‘kuzu, koyun yavrusu’* anlamında kullanılan sözcük Çağatay

Türkçesinde ‘koç burcu’, ‘çocuk’ (Seng. 287r.28) gibi anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Muhammed kavlide anıḡ kuzısını yise bolur ve İmām Ebū Hanīfe kavlide bolmas (ÇFK 80a/7)

Kün

Türkçede anlam alanı çok geniş olan sözcük TDK Türkçe Sözlük’te 11 farklı anlamda gösterilmiştir (TS, 2011: 1002). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Ker., Az. gün; Kzk., Kırg., Öz., YUyg. kün; Bşk. kön (Gülensoy, 2007: 395).**

Clauson, bu sözcüğün anlamının ‘güneş’ olduğunu genişletilmiş anlamının ise ‘gün’ olduğunu söylemiştir. Ayrıca bütün dönemlerde yaygın olduğunu da belirtir (Clauson, 1972: 725). Gülensoy, asıl şeklinin *kūn* olduğunu belirtir (Gülensoy, 2007: 395).

Bütün tarihî dönemlerde *kūn* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘güneş’ (KT G 2), ‘gün’ (KT K 12); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘güneş’ (TT I 14, 173), ‘gün’ (U III 34, 5), ‘güney’ (TT I 14, 183), ‘zaman, vakit’ (TT V 10, 88), ‘lakaplarda kullanılır’ (Man. I 21, 4); **Karahanlı Türkçesinde** ‘gün, gündüz’ (DLT I 340; KB 4624), ‘gündüz’ (TİEM 73 56v/6), ‘kıyamet günü’ (TİEM 73 385r/2); **Harezmi Türkçesinde** ‘güneş, güneş ışığı’ (NF 202/7; KE 22v/9), ‘gün, gündüz’ (NF 30/14; KE 2r/11); **Kıpçak Türkçesinde** ‘güneş’; ‘gündüz’; ‘gün’ (KTS 168); **Çağatay Türkçesinde** ‘güneş’ (LÇT 261; Seng. 310r.4), ‘gün’ (LD 14; Seng. 310r.4), ‘gündüz, aydınlık’ (GT 170/4) anlamlarında kullanılmıştır. Köktürkçede ‘güneş’, ‘gün’ gibi anlamlarda kullanılan sözcük daha sonra birçok yeni anlam kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

*Bolsa hem-‘ārız irür zātınḡga bu cism-i beşer
Boldı ni boldı niçe kūn dūr şadef içre mekân*

(LD 14)

*Nevāyī terk-i zühd ü ‘ilm kıldı tā ki dil-dārı
İçip mey tün ü kūn ḡod-rāylıḡ birle levend itmiş*

(BV 254/9)

Kiçe kündüz kıılma gül-bāngıngı es iy andelīb
*Kim saṅga bir **kün** bu gül-şen içre mihmān boldı gül*
 (BV 393/6)

***Kün** yüzini eyleding müşekkel*
Tün közini eyleding mükahhal
 (LM 28)

Küneş

Standart Türkiye Türkçesinde ‘güneş’ biçiminde ve ‘*güneş ışınlarının ve ısısının etkilediği ortam; gezegenlere ve yer yuvarlağına ışık ve ısı veren büyük gök cismi*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1006). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Az.** güneş; **YUyg.** kuyaş; **Öz.** kuyâş; **Bşk., TatK.** koyaş (Gülensoy, 2007: 396).

Clauson, sözcüğün kökünün *kün* olduğunu ve ‘*güneş ışığı*’ anlamında olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 972). Gülensoy, sözcüğü farazî olarak **kuñaş* biçimine dayandırır (Gülensoy, 2007: 396).

İlk dönemlerde *küneş* biçiminde kullanılan sözcük Kıpçak ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde *künes* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur (IrkB. 24)**, **Karahanlı (TİEM 73 436v/8)** ve **Kıpçak Türkçesi (KTS 168)** dönemlerinde ‘*güneş*’ anlamında kullanılan sözcük **Çağatay Türkçesinde** ‘*güneş yüzü*’ (Seng. 310r.15), ‘*çok sıcak gün*’ (LÇT 262; AL 2436) anlamlarını kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Çün mihr otıdın semender oldı seretān
Ātiş-kede dek tutaştı gülzār-ı cihān
*Ērmes bu ısığ **künesde** çıkmak imkân*
Hoştur kişige bolsa savuğ sāye mekân
 (MÜN. 783a/6)

Ķanı bu şekl ü şemāyil felekning ayında
*Dağı bu hüsn ü melāhat **küneş** çirayında*
 (LD 216)

Sên dēk ü kiygen şeb-ender-rūz ħullenġ dēk émes
Kéçe vü kündüz libāsın kiyseler ay u küneş

(NH 386/1)

Kürk

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*bazı hayvanların, giyecek yapmak için işlenmiş postu; bu posttan yapılmış; hayvan postundan yapılan giysi*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1563). Birkaç lehçede yaşamaktadır: **Az.** kürk; **Çuv.** kërək (Gülensoy, 2007: 592).

Clauson, anlamının ‘*kürk*’ olduğunu belirtmektedir (Clauson, 1972: 741). Doerfer birçok dilde alıntı olarak yaşadığını belirtir (Doerfer, III: 1628).

Bütün dönemlerde **kürk** biçiminde kullanılmıştır. İlk ortaya çıktığı dönem olan **Karahanlı Türkçesinde** ‘*kürk*’ (DLT I 353) anlamında kullanılan sözcük, **Kıpçak Türkçesi** döneminde ‘*koyun derisi*’ (KTS 169), **Çağatay Türkçesinde** ise ‘*uzun saçın dibinde yetişen sıcak yün*’ (Seng. 305r.26) anlamlarını kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Tülki bigin yasap ol ziver özin

‘*Aşā vü destāre riyā kürkü*

(ŞHD 141b/12)

Oçok/Oçak(?ocok)

Standart Türkiye Türkçesinde anlam alanı oldukça geniş olan sözcük 11 farklı anlamda kullanılmaktadır (TS, 2011: 1786). Hemen hemen bütün lehçelerde vardır: **Trkm.** oçak; **YUyg.** oçak~otçuk; **Öz.** oçâk; **Kırg., YUyg.** oçok; **Tel.** oçok; **Az.** ocağ; **TatK.,** uçak; **Kzk.** oşak; **Bşk.** usak; **Hlç.** hū°çak; **Çuv.** vucax; **SUyg.** yuçağ (Gülensoy, 2007: 611).

Clauson, sözcüğün ‘*ocak, ateş yakılan*’ anlamında olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 22). Gülensoy sözcüğün kökenini **oç+ak** biçiminde açıklar (Gülensoy, 2007: 610).

Sözcük ses olarak bazı değişiklikler yaşamıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde oçuk** ‘*ocak, ateş ocağı*’ (TT VI

22); Karahanlı Türkçesinde ocağ/ocuğ 'ocak' (DLT I 64), 'parlak, ıslıl ıslıl' (TIEM 73 429v/6); Kıpçak Türkçesinde ocağ 'ocak ayı'; 'fırın, ocak' (KTS 203); Çağatay Türkçesinde ocağ 'ocak, ateş yakılan yer'; 'heyet, hanedan, bir kabile halkı'; 'küçük suç işleyenlerin gerdanlarına astıkları zincir' (Seng. 65r.19), 'zaman, vakit' (LÇT 26) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde 'ocak' anlamında kullanılan sözcük özellikle Çağatay Türkçesinde birçok yeni anlam kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

*na'lim içre dāğ için koygan fetile dūd ile
derd ocağda tütey dur enduh otı yakılıp*

(GS 59/5)

*soñ şāyed bir nemerse qalğan bolğay tēp yurtқа bardı erse kördi kim ocağ
içinde bir yaş erkek oğlan yatıp turur* (ŞT 102a/2)

Köçti şabrım hayli gūyā kim tenim şahrāsıdın

Dāğlar otlar yiridür na'llar barı ocağ

(BV 302/7)

Oğlak

Standart Türkiye Türkçesinde 'keçi yavrusu' anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1789). Birçok lehçede varlığını sürdürmektedir: **Trkm.** ovlak; **Şor.** oğlak; **Az., YUyg.** oğlağ; **Az.** oğlaman~olxağ; **Tar.** oğulak; **Sag.** olak; **Nog., Blk, Kırg., Öz., Alt., Tel.** ulak; **Öz.** ulâk; **Alt.** uulak; **KKlp., Bşk., Kzk.** ılak (Gülensoy, 2007: 613).

Clauson, *oğul* sözcüğünün küçültme eki almış biçimi olduğunu ve herhangi bir yaş belirtmeksizin 'çocuk, yavru keçi' anlamında olduğunu belirtir (Clauson, 1972: 84). Erdal da benzer biçimde sözcüğün kökünü oğul sözcüğünden getirir (Erdal, 1991: 41). Gülensoy farklı bir köken önermektedir: **oğla* 'genç, yiğit'+*k* (Gülensoy, 2007: 613).

İncelediğimiz bütün dönemlerde *oğlak* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur** (Usp. 287), **Karahanlı** (DLT I 119; KB 141), **Harezmi** (HŞ 114) ve **Kıpçak Türkçesi** (KTS 203) dönemlerinde 'keçi yavrusu' anlamında kullanılan sözcük **Çağatay Türkçesinde** 'oğlak burcu' (Seng. 76v.24) anlamını da kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

H̄ācesiniṅ mālındın Ayazğa bir oġlak hem tigmedi

(ŞT 102b-2)

Keyikniṅ oġlakı ƣalsa yazıda, ‘adlıṅdın

İgiṅe kötrüp anasıṅe yitkürür dırġam

(SD 213)

Ok

Standart Türkiye Türkçesinde ‘yayla atılan, ucunda sivri bir demir bulunan ince ve kısa tahta çubuk; yön göstermek amacıyla belli yerlere konulabilen oka benzer işaret; at arabası, kağı vb. araçlarda koşum hayvanlarının bağlandığı araç; bir dairede bir kirişin ortasında bu kirişi gören yayın ortasına indirilen doğru parçası’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1791). Birçok lehçede varlığını sürdürmektedir: **Kzk., Kırg., Öz., Trkm., YUyg., Tel. ok; Bşk., TatK. uk; Az., Yak. ox; Hak. ux (Gülensoy, 2007: 617).**

Clauson, ‘ok’ anlamını vererek zamanla ‘alt-boy’ anlamını kazandığını ayrıca ‘kura’ anlamında da kullanıldığını söylemiştir. DLT’de ‘mirasın paylaşılması’ anlamında da kaydedilmiştir (Clauson, 1972: 76). Doerfer, sözcüğün Tunguzca ve Kafkas dillerinde alıntı olduğunu belirtir (Doerfer, II: 605).

Abdülkadir İnan’ın açıklamaları şu şekildedir:

“Batı Gök Türk devletini kuran on kabileye “ONOK” denilmiştir. Bunlardan bahseden Çin kaynakları da bu boyları Çince “ok” bildiren kelime ile adlandırmışlardır. Bu kaynaklara göre “ok” Türklerde boylardan kurulan birliklerin remzi olmuştur (Hyacinth I, 350). Eski Türk yazıtlarında “ok” terimi boy ve soy anlamlarına kullanılmış olsa gerek. Kül Tegin yazıtında “on ok budun emgek körti” (D. 19), “idi oksız kök türk anca olurur ermiş” (D. 13); Tonyukuk yazıtında “on ok kağanı yağımız erti” (D.19) denilmektedir.” (İnan, 1956: 183).

Ok ve yayın Türk devlet geleneği ve hâkimiyet anlayışındaki yerini inceleyen Erkan Göksu şunları söylemektedir:

“Muhtemelen ok ve yayın Türk devlet geleneği içerisindeki yerini bilen Çin kaynakları, okun tâbilik anlamına geldiğinden hareketle her bir okun bir kabileye işaret ettiğinden bahsetmektedirler. Çin kayıtlarına göre Doğudaki Göktürk kağanlarına tâbi bulunan batıdaki on boyun veya Osman Turan’ın ifadesiyle “on idarî kısmın” liderlerine

(şad, çur, sagun/sekin), Göktürk Kağanı tarafından birer ok gönderilmiş ve bu yüzden onlara “On-ok” kavmi denilmiştir. On-ok kavmi (budunu) ifadesi Orhun Abidelerinde de geçer ki Çin kaynaklarındaki bu ifadeleri, kitabelerdeki kayıtların Çinceye tercümesinden ibaret olması muhtemeldir.” (Göksu, 2010: 990).

İncelediğimiz bütün dönemlerde *ok* biçiminde kullanılmıştır. Anlam gelişiminde ise farklılıklar vardır: **Köktürkçede** ‘ok’ (KT D33), ‘boy, kabile; boy örgütü’ (KT K13, KT D19); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘ok’ (Suv. 623); **Karahanlı Türkçesinde** ‘ok, şans oku’ (DLT I 491; KB 2055), ‘çatıya uzatılan direk’ (DLT I 37), ‘paylar ve toprak hisseleri üzerine üleşmek için atılan ok, çekilen kura’ (DLT I 48); **Harezm Türkçesinde** ‘ok’ (HŞ 117); **Kıpçak Türkçesinde** ‘ok’ (KTS 204); **Çağatay Türkçesinde** ‘ok’ (Seng. 77v.17; ZT T34a/6), ‘binanın dış tarafındaki çatıyı örten giriş’ (Seng. 77v.17) anlamlarında kullanılmıştır. Köktürkçede ‘ok’, ‘kabile’ anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde yeni anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Hîç kim cihānda körmēdi ok yanı kapķara
Hayrettedür min ol köz ü kaşınġ karasıdın

(LD 1443)

Yastanıp yatur kaşında muttasıl ok ya közüng
Cān kemīninde niçe kim nātüvān dirler anı

(LD 2093)

Vefāsız anġlasa öz ‘ömri ok gümān kıldıng
Anġa ki ‘ömride bir bī-vefā irür mūnis

(BV 228/4)

Köp ok atma kim gül yüzüng fürkatıda
Ērür ġaste könglümde her bir tiken ok

(NH 547/4)

Oñal-/Oñul-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘onma işine konu olmak’ anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1806).

Eski Türkçeden beri karşımıza çıkan sözcük hakkında Clauson, ‘bir hastalıktan geri dönmek’ anlamını verir. Sözcüğün en eski biçiminin *oñul-* olduğunu fakat dudak çekimi

nedeniyle ikincil bir biçim olabileceğini söyler. Kökeni konusunda ise **oṅā-* fiilini gösterir (Clauson, 1972: 185). İ. Taş sözcüğün kökünün *oṅ* ‘sağ, sağ taraf; doğru’ olduğunu söyler (Taş, 2009: 97). Günümüzde Standart Türkiye Türkçesinde de *onul-* biçiminde yaşayan bu sözcük Gülensoy tarafından *on-* kökünün türevleri arasında gösterilir (Gülensoy, 2007: 625). Bilgen ise *oṅ* ‘iyi’ kökünden getirmektedir (Bilgen, 1989: 89). Üç farklı görüşle karşılaştığımız sözcüğün kökeni tam olarak belirgin değildir.

Tarihî dönemlerde ilk olarak Eski Uygur Türkçesinde *oṅul-* biçimindedir. Karahanlı Türkçesinde ise *oṅul* biçiminde kaydedilen sözcük sonraki dönemlerde *oṅal* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: İlk olarak Eski Uygur Türkçesinde (U II 8, 22) karşımıza çıkan sözcük bu dönemde ve takip eden Karahanlı (DLT III 395; KB 3874), Harezmi (KE 138r/10) ve Kıpçak Türkçesi (KTS 205) dönemlerinde ‘iyileşmek, sıhhat bulmak’ anlamında kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinde ise bu anlamının yanında ‘kapamak, gizlemek’; ‘fetih ve zafer bulmak’ (LÇT 42) gibi anlamlarda kullanıldığını görüyoruz. Bu nedenle sözcükte *anlam genişlemesi* olduğunu söyleyebiliriz.

Köṅülge yüz tümen neş ursa hicrān eylemen nāle

Vişāliṅ noşıdın ol zaḥmlar bir kün oṅalḡay dēp

(GS 66/2)

Kilgeç köṅül yarası yavuştı oṅalḡalı

Bir laḡza barmaḡıl ki dil-efḡār-min henüz

(FK 218/6)

Çü ‘ışık otın yaralığı köṅlüm içre yaḡtı ol ay

Oṅaldı zaḡmı bu merhem cerāḡatımḡa yaḡıp

(NH 99/6)

İy Nevāyī ḡaysı bir yareṅ oṅalḡay saṅḡa kim

Turḡanı birle irür bu nā-tüvān peyker yara

(BV 30/9)

Oṅāy

Clauson, sözcüğün anlamının ‘kolay’ olduğunu söylemiştir. Bütün modern lehçelerde (Güney-batı lehçelerinde yalnızca Türkmencede yaşamaktadır; Osmanlıcada

eski bir kelime olmayan ‘kolay’ sözcüğü kullanılır,) birçok fonetik değişikliklerle mesela Kuzey-doğu oñday/oñdoy Hakasça öy; Kuzey-merkez Kırgızca ıñğay/ıñtay/oñoy/oñtoy yaşıyor. (Clauson, 1972: 191). Erdal, sözcüğü *oñ* kökünden getirmektedir. Erdal’a göre *oñ* yönelimseldir fakat *oñay* bizim +*gay*’la türemiş sınırlandırmalar içindedir (Erdal, 1991: 165-166).

Bütün tarihî dönemlerde *oñay* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Eski Uygur Türkçesinde ‘*kolay*’ (H I 10 118); Karahanlı Türkçesinde ‘*kolay*’ (DLT I 244), ‘*yumuşak*’ (KB 325; TIEM 73 208r/4); Harezmi Türkçesinde ‘*kolay*’ (KE 7r/4), ‘*müşteri yıldızı*’ (KE 66v/7); Çağatay Türkçesinde ‘*kolay*’; ‘*vezin, ölçü, tartı*’; ‘*müşteri yıldızı*’ (LÇT 42), ‘*okka*’ (Seng. 89r.2; AL 786) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesi döneminde ‘*kolay*’ anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde yeni anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Ordu bāzārı özin yasaqlıqğa katkucı oñay almay ağır satkuçı

(MK 13b/1)

Oprak

Standart Türkiye Türkçesinde eprî- fiili (TS, 2011: 805) yaşasa da eprîk/oprak şeklinde bir sözcüğe rastlamadık.

Clauson, sözcüğün kökünün *opra*- olduğunu söyler ve anlamını ‘*eskimiş, düzensiz*’ olarak verir (Clauson, 1972: 240). Erdal, *opra*- şeklinde metatezli biçimlerini de göstermektedir. Sözcüğün ‘*eskimiş*’ anlamının kıyafetler için kullanıldığını belirtir (Erdal, 1991: 240).

Sözcük tarihî dönemlerde bazı ses değişikliklerine ve anlam gelişmelerine uğramıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Karahanlı Türkçesinde *oprak* ‘*eskimiş, yıpranmış, çürümüş*’ (DLT I 118; KB 3923), ‘*elbise*’ (AH 330); Kıpçak Türkçesinde *apraq/opraq* ‘*kumaş*’; ‘*yıpranmış*’; ‘*tanrı yayı, yeşil kuşak*’ (KTS 10), ‘*elbise*’ (KTS 205); Çağatay Türkçesinde *eprîk/ofraq/opraq* ‘*eski, atık*’; ‘*ihtiyar adam*’ (LÇT 3; Seng. 27v.12), ‘*elbise*’ (Seng. 77r.10), ‘*paçavra, bez parçası*’ (GT, 174/10) anlamlarında kullanılmıştır. Kıpçak ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde yeni anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

öler sên yörgeñip bir päre oprak
yatur sên boluban toprakda toprak

(GT 174/10)

Orun

Standart Türkiye Türkçesinde ‘özel yer; makam, mansıp, mesnet, mevki’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1819). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: YUyg., Tuv., Yak. orun; Öz. örin; SUyg., Hak., Alt. orın (Ayazlı, 2016: 187). Öz. orın (ÖTİL, II/511).

Clauson asıl anlamının ‘yer’ olduğunu daha özel olarak ise ‘yüksek yer, taht’ anlamında kullanıldığını belirtir. Erken dönemde Moğolca *oron* sözcüğünden altını olduğunu da eklemiştir (Clauson, 1972: 233). Gülensoy, **or+un* şeklinde köken açıklaması yapmaktadır (Gülensoy, 2007: 638).

Bütün tarihî dönemlerde *orum* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Eski Uygur Türkçesinde ‘yer, mahal, taht, mesken’ (Suv. 315, 13); Karahanlı Türkçesinde ‘yer, mekân, mevki’ (DLT III 430; KB 3083; AH 212), ‘içinde bulunulan hal, durum’ (TİEM 73 179v/9; RKT 31/74b/2), ‘çukursuz düzlük yer’ (TİEM 73 230v/8); Harezmi Türkçesinde ‘yer, mahal, makam’ (NF 60/14; KE 85r/15), ‘mevki, durum, vaziyet’ (HKT 235a/8), ‘cihet, taraf’ (HKT 248b/2); Kıpçak Türkçesinde ‘yer, mahal’ (KTS 206); Çağatay Türkçesinde ‘yer, mekân, mevki’ (Seng. 71v.9; AL 614; LÇT 31), ‘rütbe sahibine ait olan döşenmiş yer’; ‘bedel, karşılık’ (LÇT 31) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ‘yer, mekân’ anlamında kullanılan sözcük daha sonra birçok yeni anlam kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Kün Hänniñ inileri ve oğlanlarığa orun bergenniñ Zikri

(ŞT 81a-3)

Közdür ol tıfl ornu vü ister yögürmek eşk ile
Güiyā kim bar aña bu işke bā’ iş yaşlıg

(BV 296/3)

*Deryā bolup allımda közüm yaşı hemişe
Sayyād menġizlig mening ornum yağa kildi*

(SD 741)

Osāl

Clauson, **osā*- kökünden türemiş olabileceğini belirtir. Anlamının ‘*ihmalkâr, boş, tembellik*’ olduğunu belirten Clauson, Moğolca *osol* sözcüğünü de eklemiştir (Clauson, 1972: 247). Erdal da Clauson gibi *osa*- kökünden getirir (Erdal, 1991: 330). Doerfer de birçok dilde alıntı olarak yaşadığını belirtir (Doerfer, II: 599).

İncelediğimiz bütün tarihî dönemlerde *osal* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Eski Uygur (Usp. 17, 12), Karahanlı (DLT I 122; KB 654), Harezmi (ME 86/7; MM 47/4) ve Kıpçak Türkçesi (KTS 206) dönemlerinde ‘*ihmalkâr, gafil*’ anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde ‘*kullanışsız*’ (Seng. 75r. 9) anlamını kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

*ķaraġu bolsa yüz anıġ-dék köz
edġü kim kün ziyāsı bolsa osal*

(GT 50/2)

Oyun

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*yetenek ve zekâ geliştirici, belli kuralları olan, iyi vakit geçirmeye yarayan eğlence; tiyatro veya sinemada sanatçının rolünü yorumlama biçimi; müzik eşliğinde yapılan hareketlerin bütünü; seslendirilmek veya sahnede oynanmak için hazırlanmış eser, temsil, pşyes; bedence ve kafaca yetenekleri geliştirmek amacıyla yapılan, çevikliğe dayanan her türlü yarışma; şaşkınlık uyandırıcı hüner; kumar; güreşte rakibini yenmek için yapılan türlü biçimlerde şaşırtıcı hareket; teniste, tavlada taraflardan birinin belirli sayı kazanmasıyla elde edilen sonuç; hile, düzen, desise, entrika*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1830). Birçok lehçede varlığını sürdürmektedir: Az., Kırg., Trkm., YUyg. oyun; Kzk. oyun; Öz. öyin; Koyb. öyen; Yak. önü; Bşk., TatK. uyn~uynav (Gülensoy, 2007: 644). Öz. oyun (ÖTİL, II/498).

Oldukça eski dönemlerden beri kullanılan bu sözcüğün anlamını Clauson, ‘*oyun, eğlence*’ olarak verir. Kökenini *ōy*- olarak veren Clauson, Türk oyunlarındaki delik

figüründen yola çıkarak *oymā ōy-* deyimiyile bağlantı kurmaya çalışır (Clauson, 1972: 274). Standart Türkiye Türkçesine kadar değişmeden gelen bu sözcük için Gülensoy da Clauson'la benzer olarak **ōy-* 'oynamak' kökünü vermiştir (Gülensoy, 2007: 644). Bu bilgilerden yola çıkarak sözcüğün kökünün *ōy-* olduğunu söyleyebiliriz.

Sözcük tarihî dönemlerin hepsinde ses değişikliğine uğramadan *oyun* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: İlk olarak **Eski Uygur Türkçesinde** karşımıza çıkan sözcük temel anlamı olan 'oyun' (TT X 47) anlamındadır. **Karahanlı Türkçesinde** ise yeni anlamlar eklendiğini görmekteyiz: 'kumar' (TİEM 73 26v/2), 'boş söz, çirkin söz, boş şey (oyun, boş konuşma)' (TİEM 73 386v/8). **Harezm (KE 57v/9)** ve **Kıpçak Türkçesi (KTS 207)** dönemlerinde ise yine aynı anlamda kullanılan sözcük **Çağatay Türkçesinde (LÇT 44)** 'kısmet, hisse, av hissesi' anlamını kazanmıştır. Sözcüğe yeni anlamların eklendiğini düşünürsek *anlam genişlemesi* olduğunu söyleyebiliriz.

Oyun yolun eşitse bir harfi

Alur bir pend anıñdın 'aql édisi

Eger miñ pend cahil-niñ yüzige

Aytsañ köñlide bolmas birisi

(GT 88/11-12)

Uşattı şîşe vü cām u қadeһni bezm içre

Oyun таріқını тіfl-āne iyledi ol şūһ

(BV 111/3)

Bar mu oyun һarāretidin çihreside

Yā ravza gül-sitānıda her sarı jāledür

(NH 271/5)

Oynay oynay tökse ol ay қанım émes tañ

Kim barça bular çerһ-i mülā' ib oyunudur

(NH 280/6)

Öl

Anadolu ağızlarında ‘*toprağın nemi*’ anlamında yaşamaktadır (THADS, 2009: 3328). Birçok lehçede varlığını sürdürmektedir: **Trkm.** ö:l; **Tel.** ölöñ; **Yak.** üöl; **Az. Doğu Tü.** höl; **Trkm.** hö:l; **Öz.** höl; **Hor. T.** hēel; **Hıç.** hi:el (Gülensoy, 2007: 659).

Sözcüğün ‘*ıslak, nemli*’ anlamında olduğunu belirten Clauson, bazı modern lehçelerde ‘*taze*’ anlamında yaşadığını belirtir (Clauson, 1972: 124).

İncelediğimiz bütün dönemlerde *öl* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur (P.P. I,4)**, **Karahanlı (DLT I 48; KB 2904)** ve **Harezm Türkçesi (KE 174v/18; MM 84/2; HKT 130b/4)** dönemlerinde ‘*yaş, ıslaklık*’ anlamındaki sözcük **Çağatay Türkçesinde** ‘*deniz, su*’ (Seng. 85v.15) anlamını kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Anda kedin ihlāş edi-lerinde birisi suvāl kılıp ayttı kim neçesini bilür mēn kim mağrip diyārı deryāsıdın andağ keçer erdiñ kim qademüñ öl bolmas erdi. (GT 78/2-4)

Örk

Anadolu ağızlarında ‘*hayvanları bağlamaya yarayan kalın ip*’ anlamında kullanılmaktadır (THADS, 2009: 3347). Türkmencede de *örk* biçiminde yaşamaktadır (Gülensoy, 2007: 669).

Tarihî dönemlerde çok yaygın olmayan bir sözcük olan *örk* sözcüğü Clauson tarafından *ör-r-* kökünden getirilir ve ‘*urgan*’ olarak anlamlandırılır (Clauson, 1972: 221). Clauson’la aynı fikirde olan Erdal *ör-k* biçiminde bir tahlil yapar (Erdal, 1991: 224). Bu bilgilerden yola çıkarak sözcüğün kökünün *ör-* ‘bağlamak’ olduğunu söyleyebiliriz.

Tarihî dönemlerde çok fazla tanımlayamadığımız bu sözcük ilk olarak Karahanlı Türkçesinde *örk* biçiminde ortaya çıkar. Fakat Çağatay Türkçesinde *örük* biçimi de kaydedilmiştir. Genellikle ‘*bağlamak*’ anlam alanıyla kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘*yular, bağ, at tavlasi*’ (DLT I 43; KB 2016); **Çağatay Türkçesinde** ‘*damar*’ (LÇT 30), ‘*at otlarken ayaklarını bağlamaya yarayan ip*’ (Seng. 71v.16) anlamlarında kullanılmıştır. Görüldüğü üzere Çağatay Türkçesinde ‘*damar*’ anlamı kazanan sözcük *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Kimdedür yir ü köking̃ utı

Ay ü kün yulduzıng̃ örgi

(LÇT 30)

Ört

Türkçenin en eski sözcüklerinden biri olan bu sözcük genellikle ‘*alev, yangın*’ anlamındadır. Clauson, *ört* sözcüğüyle bağlantısını kurmaya çalışır ve sadece Türkmencede yaşadığını söyler (Clauson, 1972: 201). Standart Türkiye Türkçesinde bu kelimeye rastlamasak da Gülensoy *örtemiye düşmek* ‘*ateşli bir hastalığa düşmek*’ deyiminde varlığını gösterdiğini belirtir (Gülensoy, 2007: 671).

Sözcük tarihî dönemlerde hiçbir ses değişikliğine uğramadan her zaman *ört* biçiminde kullanılmıştır. İlk olarak Köktürkçede *örtçe* biçiminde karşımıza çıkan sözcük ‘*ateş*’ (Ton. 40) anlamındadır. Eski Uygur (U II 25, 26), Karahanlı (DLT I 42) ve Harezmi Türkçesi (ME 24/5) dönemlerinde *ört* biçiminde karşılaştığımız sözcük ‘*yanık, yangın*’ anlamında kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinde ise bu anlamının yanında ‘*zehir*’ (LÇT 29) anlamında görülmektedir. Bu nedenle sözcükte *anlam genişlemesi* olduğunu söyleyebiliriz.

Yolum içre menzil çü bu tört édi

Çıkarım béyik eyle kim ört édi

(Sİ 359)

Örüg

Clauson, sözcüğün anlamının ‘*dinlenmek; sessizlik, sakinlik*’ olduğunu ve Eski Uygur Türkçesinde bazen *ürüñ* bazen de *ürük* şeklinde olduğunu söyler. Ayrıca lehçelerdeki durumu hakkında da bilgiler verir: Kuzeybatı Şorcada *örüg/örü* ‘*sakin, gösterişsiz*’ R I 1224, 1883; Kuzeymerkez Kırgızca *örgü/örgül*; Kazakça *érü* ‘*gezi esnasında mola, dinlenme*’ ve Güneybatı Anadolu *örük* ‘*tatil*’ SDD I 117. (Clauson, 1972: 222).

Bu kelime Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde *örüg*, Çağatay Türkçesinde ise *örük/erük* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Eski Uygur Türkçesinde ‘*uzun süre, ebedî, bengü*’ (TT III 110); Karahanlı

Türkçesinde ‘konak yeri, menzil’ (KB 1386), ‘sakin, sabırlı’ (KB 1852), ‘bir yerde bir müddet kalmak’ (DLT I 69); **Çağatay Türkçesinde** ‘bir yerde mukîm olmak’ (AL 641), ‘padişah ordusunun bazı yerlerde duraklaması’ (Seng. 37v. 9) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ‘uzun süre, ebedî’ anlamında kullanılan sözcük Karahanlı ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde yeni anlamlar kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Ol kün örüg oldı

(AL 641)

Ö:z

Standart Türkiye Türkçesinde ‘bir kimsenin benliği, kendi manevi varlığı, iç, nefis, derun, varoluş karşıtı; “kendine kendi kendini” anlamlarında birleşik kelimeler türeten söz; bir şeyin en kuvvetli veya kıvamlı bölümü, hülasa, zübde, ekstre; çibanların içinde ölmüş dokudan oluşan irinle birlikte çıkan parça; kendi, zat; bir şeyin temel ögesi, künh, zübde; bitkilerin kök, gövde ve dallarının boydn boya ortasında bulunan, hafif, gevrek ve çoğu yumuşak bölüm’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1865). *öz/özön/özök* biçimlerinde birçok lehçede yaşamaktadır (Gülensoy, 2007: 679).

Clauson, anlamının insanın maddî olmayan parçası yani ‘ruh’ anlamında olduğunu ve *etöz* sözcüğünün kökünde bu sözcüğün olduğunu söyler. En yaygın anlamının ise ‘kendi’ anlamı olduğunu söyler ve bu anlamının genellikle *kentü* sözcüğüyle birleştirilip *kentü ö:z* biçiminde kullanıldığını söyler (Clauson, 1972: 278).

Türkçenin hem tarihî hem de modern dönemlerinde çok yaygın olan sözcük tarihî metinlerde her zaman *öz* biçiminde kullanılmıştır. Anlam alanı ise zamanla genişlemiştir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘kendi’ (Ton. 13); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘kendi, özü, vücut’ (Suv. 610, 7; Ust. 194, 18); **Karahanlı Türkçesinde** ‘öz, kendi, nefis, ruh, can, gönül’ (DLT I 45; KB 1310; AH 344), ‘iç, kalp’ (TİEM 73 207v/9); **Harezmi Türkçesinde** ‘hendek, çukur’ (NF 393/1), ‘kendi, nefis, öz’ (NF 188/9), ‘iki dağ arasındaki dere’ (KE 188/9), ‘halis, katıksız’ (HŞ 2331), ‘akraba’ (İML 143); **Kıpçak Türkçesinde** ‘öz, kendi’; ‘ilk süt’ (KTS 214); **Çağatay Türkçesinde** ‘öz, kendi’ (AL 170; LÇT 32; Seng.73v.3), ‘iç, kalp, cevher’ (LÇT 32), ‘akraba, bildik, tanıdık’ (LÇT 32; Seng.73v.3) anlamlarında kullanılmıştır. Köktürkçede

'kendi' anlamında kullanılan bu sözcük yeni anlamlar kazanıp *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Ay eger öz bağına koymadı 'ışkıng dāgını
Ni üçün gāhī tolup, gāhī bolur zār u nizār

(SD 7)

Kim tüzey mestāne Şāh-ı Gāzī evşāfida şavt
Bu köngül ger bolsa öz hālīde ger hem bolmasa

(NH 56/6)

Ni beşer taptı bu cāh u menziletni ni melek
Öz kullıga hācedin 'izzet hemīn bolğay hemīn

(LD 20)

Öz ilgide çun Mesīh yoq ihtiyārı
Özige anı qoymağay-sin Hudāyā

(FK 4/8)

Özek

Standart Türkiye Türkçesinde 'merkez' anlamında yaşamaktadır (TS, 2011: 1866).

Clauson, *öz* sözcüğünün küçültme biçimi olduğunu belirtmektedir (Clauson, 1972: 285). Erdal da sözcüğün kökenini *öz+āk* biçiminde gösterir (Erdal, 1991: 41).

İncelediğimiz bütün tarihî dönemlerde *özek* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** *özek* 'küçük su yolu' (TT V B 122); **Karahanlı Türkçesinde** 'belin iç tarafında bulunan damar' (DLT I 71), 'vadi' (TIEM 73 283v/1); **Kıpçak Türkçesinde** 'ağacın bedeni, özü' (KTS 214); **Çağatay Türkçesinde** 'bir şeyin içi, çekirdek'; 'deniz sedası, deniz sesi' (LÇT 32), 'cerahat' (LÇT 32; Seng. 73v.18) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde 'küçük su yolu' anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde yeni anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Özlük

Standart Türkiye Türkçesinde 'bir şeyin durumu, mahiyet; kişi, zat' anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1871).

Sözcüğün *öz* kökünden türemiş soyut isim olduğunu söyleyen Clauson, anlamının ilk dönemlerde atlar için kullanıldığını daha sonradan ise ‘*kendi sahibi*’ anlamında olduğunu söyler (Clauson, 1972: 286).

Köktürkçede *özlük* biçimindeki sözcük sonraki dönemlerde *özlük* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Köktürkçe (BK K 11), Karahanlı (DLT III 438) ve Kıpçak Türkçesi (KTS 214) dönemlerinde ‘*has, kendine ait*’ anlamında kullanılan sözcük, Çağatay Türkçesinde ‘*yalnızlık*’ (Seng. 74r.6) anlamını kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Sanğa āfet olur zinhār da‘vā itme özlükni

Nefesdin şubh dik katlîng için tîg-i dūdum çıkme

(YED 297/4)

Sebük-rūh sākī fenā cāmı tutqıl

Ki özlük yükidin girān-bārlar biz

(BV 203/5)

Salmas özlük nağdin özdin tutmağıl deşt-i fenā

Ki ağır yüklükke bu yolda yiter bisyār havf

(BV 306/6)

Nevāyi yā dime ihdās kıldıñ özlük öyin

Min itken olsam anı tevbe rabbenā ihdās

(FK 93/7)

Saç

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*baş derisini kaplayan kıllar*’ anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1998). Birçok lehçede varlığını devam ettirmektedir: Trkm., YUyg., Ker. saç; Öz. saç; Sag., Koyb., Hak. sas; Tob. sac; Bşk. säs; Kzk., Şor., Nog., KKlp. şaş; Tar., Kırg., YUyg. çaç; TatK. çaç; Kzl. yaç; Yak. as; Çuv. şüş (Gülensoy, 2007: 709).

Clauson, sözcüğün ‘*saç*’ anlamında kullanıldığını belirtir (Clauson, 1972: 794). Bu sözcüğün günümüzdeki anlamında da çok fazla değişiklik görülmemektedir.

Bütün tarihî dönemlerde *saç* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Köktürkçe (BK G 12), Eski Uygur (TT V

4, 11), Karahanlı (DLT II 126; KB 1103; TIEM 73 125v/6), Harezm (NF 332/1; KE 49v/4) ve Kıpçak Türkçesi (KTS 221) dönemlerinde ‘saç’ anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde ‘bukle’ (Seng, 229v.18) anlamını kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Saçing çininga geh geh şāne ursāng

Çıkar bir tarı yüz ming çin içinde

(SD 442)

Ḳanımgā kirmegil ay közi kımaç

Ki başımgā tiger ḥōd ol ḳara saç

(LD 287)

Letāfet ayı ol yüz şām-ı sevdā sünbül-i tabıḡ

Saç üzre gird-i Yezdī mi‘cer ol şām içre meh-tābıḡ

(FK 373/1)

Girih girih çü töker sēn yēter ayağıngā saç

Girihlerin çü açar sēn tüşer ḳulaç ḳulaç

(NH 172/1)

Sakın-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘herhangi bir korku veya düşünce ile bir şeyi yapmaktan uzak durmak, içtinap etmek; olabileceği düşünülen kötülöklere karşı önlemler almak; korumak, esirgemek, gözetmek’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2013).

Clauson, sözcüğün kökünü *sāk-* olarak gösterir ve temel anlamının ‘düşünmek’ olduğunu ve bu anlamıyla birçok modern lehçede yaşadığını söylemektedir. Güneybatı Osmanlıca *sakın-* ‘kendine özen göstermek; sakınmak, birilerine karşı tetikte olmak’ ve (geçişli) ‘korumak’. Bunlar *sakla-*, *saklan-*’a uygun anlamlar ve halk etimolojisi gibi görünüyor; Türkmençe *sä:ğın-* ‘durmak ve düşünmek’ anlamında. Diğer modern biçimler: Kuzeydoğu *sağın-*; Güneydoğu Türkçe *sağın-*, *ségin-*; Kuzeymerkez Özbekçe *soğın-*; Kuzeybatı *sağın-*. Az çok *ö:-*’le eş anlamlı. (Clauson, 1972: 813). Sözcüğün kökünün *sāk-* olduğunu söyleyen Erdal, *sāk-* ve *sakın-* sözcüklerinin arasında herhangi bir semantik farklılık olmadığını söylemektedir (Erdal, 1991: 612).

Doğan Aksan kelime hakkında şöyle söylemektedir:

“Uygur metinlerinde *sakin-* ve *sakinç-*’in yanısıra *sakinçlik*, *sakı-*, *sakış-*, *sakışsız*, *sakurgu* gibi türevlerle karşılaşırız. Köktürkçede *sakin-*’in bir köken olduğu, bundan önce *sak-* kökünün var olması gerektiği rahatlıkla kabul edilebilir. Öte yandan Divan’da ‘işte uyanık ve zeyrek olan’ biçiminde açıklanan (I, 333-22) *sak* sözcüğü bugün Anadolu ağzlarında ‘uyanık, tetikte’, ‘uykusu hafif kimse’, ‘çok iyi duyan kulak’ anlamlarında geniş bir kullanım alanına sahiptir (bk. Derl. S:X). Ayrıca, bugün de yaşayan, hele Allah saklasın sözünde eski anlamını daha iyi yansıtan *sakla-* eyleminin varlığı da göz önünde tutulmalıdır. Öte yandan, ‘düşünmek’ ile ‘korumak’, ‘himaye etmek’, ‘muhafaza etmek’ arasındaki anlam yakınlığı bütün bu türevleri bir köke bağlamak olanağı bulunduğunu göstermektedir. Kaldı ki, bu gün kullandığımız *say-* ve *san-* eylemleri de gerek biçim, gerek anlam açısından aynı sözcük ailesi içinde düşünülmemelidir. Bu örnek üzerinde sonuç olarak söyleyebileceğimiz, *sakin-* eyleminin Köktürklerden çok daha eskilere uzanan ve çok daha geniş bir sözcük ailesinin ögelerinden olduğudur. Köktürk yazıtlarından sonra da anlam değişmesine uğradığı anlaşılıyor (Daha sonraki gelişmeleri için bk. Aksan, 1971: 145).” (Aksan, 2014: 89-90).

Bütün tarihî dönemlerde *sakin-* biçiminde görülmektedir. Çağatay Türkçesinde *sağın-* biçiminde de görülmektedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Köktürkçede ‘düşünmek’ (BK D 2); Eski Uygur Türkçesinde ‘düşünmek, plan kurmak, düşünüp taşınmak, endişelenmek’ (Ust. 194, 11); Karahanlı Türkçesinde ‘sakinmek, sanmak, düşünmek’ (DLT II 153; KB 1283; AH 372; TIEM 73 118v/3), ‘günah işlemekten sakınmak, allah’tan korkmak, takva sahibi olmak’ (RKT 24/648a2), ‘sıvışmak, saklanmak’ (TIEM 73 261r/3), ‘korkudan dolayı çekinmek’ (TIEM 73 410v/5), ‘düşünmek, çokça düşünmek’ (TIEM 73 427r/1), ‘tefekür etmek, düşünmek’ (TIEM 73 26v/5), ‘tamamen halletmek, güzelce hesabını görmek’ (TIEM 73 258r/3), ‘emanete hıyanet etmek, hainlik yapmak’ (TIEM 73 177v/7), ‘zannetmek, varsaymak’ (TIEM 73 366r/5); Harezmi Türkçesinde ‘düşünmek, sanmak, zannetmek’ (NF 118/5; KE 67r/18), ‘kaçınmak’ (HKT 260b/6), ‘ummak, tahmin etmek’ (HKT 443a/2); Kıpçak Türkçesinde ‘düşünmek’; ‘sakinmek, çekinmek’ (KTS 224); Çağatay Türkçesinde ‘hatırlamak’ (Seng. 231v.16; AL 1807), ‘hayal etmek, tasavvur etmek, düşünmek’ (Seng. 231v.16), ‘dikkatli olmak’ (Seng. 231v.16) anlamlarında kullanılmıştır. Köktürkçede ‘düşünmek’ anlamında kullanılan sözcük Karahanlı Türkçesinde yeni anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Mini mecnūn didi Leylī-veşim vāy

*Ki bu dīvāneni **sağındı** ‘āqıl*

(BV 382/4)

*Ölgen **sağınıp** ḥalāyık anı*

Bir öyge kêtürdiler revānī

(LM 2779)

Tavuş kim öy taşydın kilse dir-min bağı taşımdur

*İşikdin sāye kirgeç **sağınur-min** kim kıyaşındur*

(FK 188/1)

*Vaşf itse kişi yüz köredür dip **sağınur** sin*

Közgüde özünḡ baq ki ni dil-ber yetilip sin

(LD 1554)

Sal-

Anlam alanı oldukça geniş olan bu sözcük Standart Türkiye Türkçesinde 11 farklı anlamda kullanılmaktadır (TS, 2011: 2021).

Clauson, sözcüğün ‘hareket etmek’ anlamında olduğunu belirtir (Clauson, 1972: 824).

Bütün tarihî lehçelerde **sal-** biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘salmak, hareket etmek, koymak’ (TT VII 54, 5); **Karahanlı Türkçesinde** ‘atmak’ (DLT II 24; KB 5876; AH 366; RKT 30/59a3), ‘işaret etmek’; ‘toplamak, toplu hale getirmek’; ‘göndermek’ (DLT II 24); **Harezmi Türkçesinde** ‘salmak, atmak, koymak, bırakmak, terk etmek, sermek’ (NF 63/8; KE 86v/17; ME 56/4), ‘eriştirmek’ (İML 102), ‘göndermek’ (İML 105), ‘yazmak’ (MN 353/351); **Kıpçak Türkçesinde** ‘salmak, bırakmak, göndermek’ (KTS 224); **Çağatay Türkçesinde** ‘salmak’ (AL 1819), ‘yürek çarpıntısı’ (Seng. 232v.24; AL 1819), ‘hareket etmek’ (AL 1819), ‘fırlatmak, atmak’ (Seng. 232v.24) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ‘hareket etmek’ anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde yeni anlamlar kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

*Köz bile könglümge bolmuş güyiyā vaşlınġ çağı
Kim közümniġ uçmaġı tēz oldı könglüm salmaġı*

(BV 592/1)

*N'ētīp asray özni kim hālīmni ol çıkkaç zamān
Anġlatur yanımğa olturġanġa könglüm salmaġı*

(NŞ 587/5)

*Perī rūyumdın ayru ey hakīm aç kayd u bendimni
Ki mēn dīv olmışam dīvāne ērmen kim salur sēn bend*

(NH 191/4)

*Ol şūh ki meydān ara körgeñge salur tiġ
Körmeske salur yētse Nevāyi sarı 'amdā*

(NH 10/7)

San

Standart Türkiye Türkçesinde 'bir kimsenin işi, mesleği veya toplum içindeki durumu ile ilgili olarak kullanılan ad, unvan, titir; ün' anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2024).

Clauson, sözcüğün kökünün *sā-* olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 831). Gülensoy da aynı şekilde sözcüğün kökenini **sā-* olarak gösterir (Gülensoy, 2007: 729).

Bütün tarihî dönemlerde *san* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Eski Uygur Türkçesinde 'sayı, hesap' (Suv. 614, 2); Karahanlı Türkçesinde 'sayı' (DLT III 157; AH 60; TİEM 73 21v/9); Harezmi Türkçesinde 'sayı, hesap' (NF 398/13; KE 179r/19; MM 74/1), 'itibar, saygınlık, ün' (KE 189r/21; HŞ 2639); Kıpçak Türkçesinde 'sayı' (KTS 226); Çağatay Türkçesinde 'sayı, hesap' (Seng. 235v.22), 'parça, defa, kere' (Seng. 235v.22; ŞHD 191a/4), 'itibar, unvan, nam' (LÇT 182; ŞHD 175b/5) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde 'sayı, hesap' anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde birçok yeni anlam kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

*Baş çıkardı bu Horāsān ilidin şāhib-ķırān
Cehli asru köp idi kisdi ayaķın ikki san*

(ŞHD 191a/4)

*Ay ki sin her ullarıng işin biliben ılguçı
Dağı mazhar tilegin sin-sin ul **san** birgüçi*

(HD 175b/5)

*Yo turur itlerge san kũyide vũ körgül mini
Kim ol ay kũyide min hem yo min itler **sanıda***

(BV 533/2)

*Cevr ü cefāni başlasa mindin ögünge irke yo
Luf u ‘ināyet eylese anda maᅇga ni **san** irür*

(LD 437)

Sanā-

Clauson, sözcüğün kökünün *sān* olduğunu ve *sā-* sözcüğüyle eş anlamlı olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 835). Erdal da sözcüğün kökünü *san* olduğunu belirtir (Erdal, 1991: 423).

Bütün dönemlerde *sana-* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘saymak, hesap etmek’ (TT VII 12); **Karahanlı Türkçesinde** ‘saymak, hesap etmek’ (DLT III 274; AH 60), ‘sanmak, addetmek, bir şeyden sanmak’ (RKT 34/69b2); **Harezmi Türkçesinde** ‘denemek, sınamak, saymak, farzetmek, hesaplaşmak’ (NF 317/14; KE 86/8; ME 57/6), ‘addetmek, kabul etmek’ (HKT 436a/8); **Kıpçak Türkçesinde** ‘saymak, hesaplamak’ (KTS 226); **Çağatay Türkçesinde** ‘saymak, hesap etmek’ (AL 1834; Seng. 235r.3), ‘itibar etmek’ (AL 1834) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ‘saymak, hesap etmek’ anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde birçok yeni anlam kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

*Alıp hātīm yana urdı **sanap** gām
Hem ol taş üstige tutkunça ārām*

(F/59)

*um **sanı**, yā Sekkākī gāmı köp mü, dimiş-sin
Kil um birine gām sanınıᅇ onını sana*

(SD 433)

Sanaganlar vişāl u kām ehlin
Bizni ol zümredin sivā kılıngız

(NH 360/6)

Sén dōst medhige inama
Kim ‘aybuñ ana ana hüner körünür
Gül sağınur ol tiken-leriñni
Zehriñ kāmıñı şeker körünür
Dülmen-ka né kim ma‘āyibiñ-ni
Kim sanasa né qadr körünür

(GT 142/6-9)

Saraguç

Standart Türkiye Türkçesinde *sorguç* biçiminde yaşayan sözcük ‘bazı kuşların tepelerinde bulunan uzunca tüy, tuğ, tepelik’ anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2141).

Köktürkçe ve Uygur dönemlerinde görülmeyen bu sözcük, ilk olarak Karahanlı Türkçesinde karşımıza çıkar. Clauson’a göre sözcüğün kökü *sarū-* şeklindedir. Ayrıca **sarūgaç*’ın metateze uğramış biçimi olabileceğini ve *sar-agoş* biçimindeki Farsça etimolojinin yanlış olduğunu belirtir (Clauson, 1972: 849). Kaçalın’e göre de sözcüğün etimolojisi *saru-ğaç* biçimindedir (Kaçalın, 2011: 991). Gülensoy, sözlüğünde *sorguç* başlığı altında kelimenin etimolojisini **sar-‘sarmak’+a[<u>]-+ğuç* biçiminde yapmaktadır (Gülensoy, 2007: 800). Buradan bu sözcüğün günümüzde yaşayan *sorguç* sözcüğünün aynısı olduğunu çıkarabiliriz.

İlk olarak Karahanlı Türkçesinde karşımıza çıkan sözcük *saraguç* biçimindedir. Çağatay Türkçesinde *sorguç* biçimine de rastlıyoruz. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Karahanlı Türkçesinde ‘kadın yaşmağı’ (DLT I 487) anlamında yaşayan sözcük, Çağatay Türkçesinde ‘kırmızı mum’ (LÇT 185), ‘kadınların başlarına bağladığı çember’ (Seng. 230v.24; AL 1803) gibi anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Sat-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘bir değer karşılığında bir malı alıcıya vermek; kendinde olmayan bir şeyi var gibi göstermek, taslamak; bir kimse, kendini veya başkasını olduğundan daha önemli, yetkili ve değerli göstermek; bir çıkar karşılığında bir şeyi gözden çıkarmak, feda etmek; bir yolunu bularak birinden ayrılmak’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2042). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Az. satmag;** **Bşk. hatıv;** **Kzk. satuv;** **Kırg. satū;** **Öz. satmak;** **Tat. satu;** **Trkm. satmak;** **YUyg. satmak** (KTLS, 1991: 750-751).

Türkçenin tarihî dönemlerinde türevleriyle beraber çok yaygın olan bu sözcüğün temel anlamı ‘satmak’tır. Clauson, kökünü *sā-* olarak gösterir ve ‘satın almak’ fiilinin zıddı olduğunu belirtir (Clauson, 1972: 798). Gülensoy da Bang’dan aldığı bilgiyle sözcüğün etimolojisi **sa-‘saymak’+t-* gösterir (Gülensoy, 2007: 740).

Tarihî dönemlerde oldukça yaygın olan sözcük herhangi bir ses değişikliğine uğramadan *sat-* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur (PP 3, 5), Karahanlı (DLT II 193; KB 2641), Harezmi (NF 246/11; KE 73r/5) ve Kıpçak Türkçesi (KTS 228) dönemlerinde ‘satmak’ anlamında kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinde ise bu anlamının yanında ‘gösteriş yapmak’ (GT 97/5) anlamını da kazanmıştır. Muhtemelen bu anlamı ‘caka satmak’ deyimiyile ilişkilidir. Bu nedenle sözcükte *anlam genişlemesi* olduğunu söyleyebiliriz.**

Cānnı yarmaqqa satdı ħāce-i ħes

Kim bu sūd anı tācir etgey ü bes

(SS 1015)

Ġarāzım bu ki ħabībimğa ħul olğay Yūsuf

Ġüsn bāzārıda her niçe ki özin satadur

(BV 143/7)

Nevāyī özni satar ħulluğunġ bile yüz şükr

Ki ħod-fürüş imestür yoğ irse zühd-fürüş

(BV 242/7)

Nevāyī özni satar ħulluğunġ bile yüz şükr

Ki ħod-fürüş emestür yoğ erse zühd-fürüş

(NH 415/7)

Satıgçı

Standart Türkiye Türkçesinde ‘satıcı’ biçiminde ve ‘alıcıya bir şey satan kimse’ anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2041). Birçok lehçede de varlığını sürdürmektedir: **Az.** satıcı; **Bşk.** hatıvsı; **Kzk.** satuvşı; **Kırg.** satūçu; **Öz.** satuvçi; **Tat.** satuçı; **Trkm.** satıgçı; **YUyg.** satkuçi (KTLS, 1991: 748-749).

Clauson, kelimenin kökünün *satıg* olduğunu anlamının ise ‘*tüccar, satıcı*’ olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 801).

Kelime hakkında Melek Özyetgin’in açıklamaları şu şekildedir:

“Genel Türkçenin sözvarlığında mal alıp satan, ticaretle uğraşan, doğrudan ‘tüccar’ kavramına ad olarak geçen birçok genel terim bulunmaktadır. Ticaretin temel işlevini karşılayan Tü. sat- ‘satmak’ fiilinin türevlerinden satıgçı en eski yazılı metinlerimizden itibaren ‘satıcı, tüccar’ anlamında tespit edilebilmektedir.” (Özyetgin, 2005: 169).

Bütün dönemlerde *satıgçı* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçe** (ETY II 180), **Eski Uygur** (Usp. 291), **Karahanlı** (KB 4419), **Harezmi** (KE 78r79; ME 17/3) ve **Kıpçak Türkçesi** (KTS 228) dönemlerinde ‘*satıcı, tüccar*’ anlamında kullanılan sözcük **Çağatay Türkçesinde** ‘*müzayedeci*’ (Seng. 229v.23) anlamını da kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Sığın-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*tehlikelerden kaçarak güvenilir bir yere çekilmek; korunmak amacıyla bir yere veya birine başvurmak, başkalarının yardım ve korunmasına ihtiyaç duymak; genellikle siyasi sebeplerle kendi ülkesinden kaçıp başka ülkeye gitmek, iltica etmek; güvenmek, yardım istemek veya ummak*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2090). Bazı lehçelerde varlığını devam ettirmektedir: **Az.** sığın-; **TatK.** sıyın-; **Bşk.** hıyın-; **Kzk.** tıgıl- (Gülensoy, 2007: 765). **Öz.** sığınmâk (ÖTİL, II/59).

Clauson, sözcüğün kökünün *sıg-*, anlamının ise ‘*sığınmak, güvenmek*’ olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 813). Sözcüğün kökünü *sıg-* olarak veren Erdal, *sıgım-* sözcüğünün ruhsal ve psikolojik olarak *sıg-*’in benzeri olduğunu ayrıca *sıgur-* sözcüğünün anlamlarından birine yakın olduğunu söylemektedir (Erdal, 1991: 613).

Bütün tarihî dönemlerde hiçbir değişikliğe uğramadan *sıgım-* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur**

Türkçesinde ‘sığınmak, iltica etmek’ (U IV 34, 69); **Karahanlı Türkçesinde** ‘sığınmak’ (DLT II 152; KB 4371; TİEM 73 167r/4), ‘sığınmayı talep etmek, sığınmaya çalışmak’ (TİEM 73 131r/20), ‘dayanmak, meyl etmek’ (TİEM 73 169v/7); **Harezm Türkçesinde** ‘sığınmak, gizlenmek, saklanmak’ (NF 387/13; KE 81v/7); **Kıpçak Türkçesinde** ‘sığınmak’; ‘yayılmak’ (KTS 234); **Çağatay Türkçesinde** ‘bir şeyleri içermek’; ‘sığınmak, iltica etmek’ (Seng. 235v.7) anlamlarında kullanılmıştır. İlk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşımıza çıkan sözcük ‘sığınmak, iltica etmek’ anlamında kullanılmaktaydı. Sonraki dönemlerde ‘meyl etmek; yayılmak; bir şeyleri içermek’ gibi anlamlar kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Gül kim sığınmış gönceğa sindin durur endişesi

Yüz perde ya‘nī vech üze bī-infi‘ālī bağlamış

(LD 840)

Āhir barçasını aldı ve kaçıp kurtulğanları Tatar Hānına barıp sığındılar

(ŞT 72b/15)

Barısığa iş anğa yalınmak

Tā mümkün anıñ sarı sığınmak

(LM 1713)

Eyle buzmuş mihnet ü gam haylı könglüm kişverin

Kim neşāt anda sığınunça fezāsı qalmamış

(NH 460/2)

Sıgtā-

Türkçenin en eski döneminden beri kaydedilen sözcük tarihî dönemlerin tümünde yaygındır. Genelde ‘ağıt, ağlamak’ anlam alanında kullanılmıştır. Clauson, *sıgt* kökünden getirir ve bazı lehçelerden örnekler verir: Birçok Kuzeydoğu dilinde yaşıyor ve **Güneydoğu Tarançi** *sıқта-* olarak; **Hakasça** *sıхта-* (Clauson, 1972: 807). Erdal da Clauson’la benzer olarak *sıg(1)t+a-* şeklinde etimolojisini vermektedir (Erdal, 1991: 423). Räsänen sözcüğü farazî olarak olarak **sıg, sıgı* ‘ağlamak’ köküne götürür (Räsänen, 1969: 415).

Köktürkçeden beri karşımıza çıkan bu sözcük ilk dönemlerde *sıgta-* biçiminde kullanılmıştır. Harezm döneminden itibaren *sıқта-* biçiminde kullanılarak tonsuzlaşmaya

uğramıştır. Muhetemelen *-t-* sesinin etkisiyle gerileyici benzeşme yaşanmış olabilir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçe (KT D 4; BK D 5)**, **Eski Uygur (Suv. 619, 21)**, **Karahanlı (DLT III 275; KB 6292)** ve **Harezmi Türkçesi (İML 80)** dönemlerinde ‘*ağıt yakmak, ölü için ağlamak*’ anlamında kullanılmıştır. **Çağatay Türkçesinde** bu anlamının yanında ‘*sıkınmak, ıkmak*’(LÇT 198) anlamını da kazanan sözcük *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Fārsīde bu mazmūn ki bolmağay, šā‘ir ni çāre kılğay? Ve sıkıtamak kim yığlamak(k)a mubālagadur. (ML 776a 15)

Sık-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*çevresine sarılarak veya bir şey sararak çepeçevre basınç altına almak; bir şeyin suyunu, yağını, sıvı kısmını basınçla çıkarıp akıtmak; dar gelmek; basınçlı bir araçla fişkırtmak, püskürtmek; silahla ateş etmek; baskı altına almak, üzme, bunaltmak; sıkıntı vermek; yalan söylemek*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2094). Birçok lehçede de varlığını sürdürmektedir: **Öz., Trkm., YUyg. sık-; Az. sıh-; Kzk., Kırg., TatK. sığ-; TatK. sıt-; Bşk. hığ~hıt-** (Gülensoy, 2007: 767).

Türkçenin hem tarihî hem de modern dönemlerinde oldukça yaygın olan sözcük genellikle temel anlamı olan ‘*sıkmak*’ anlamıyla kullanılır. Fakat bu anlamının yanında ‘*baskı yapmak*’ anlamına da sahiptir. Clauson kökeni konusunda herhangi bir açıklama yapmamıştır (Clauson, 1972: 804). Gülensoy’a göre ise etimolojisi farazî olarak **sī-ḳ-* biçimindedir (Gülensoy, 2007: 766).

Sözcükle ilk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşılaşıyoruz. Bütün tarihî dönemlerde *sık-* biçiminde kullanılarak herhangi bir ses değişikliğine uğramamıştır. Sözcüğün anlam gelişmesi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde ‘sıkmak’ (Usp. 293); Karahanlı Türkçesinde ‘sıkmak’ (DLT II 18); Harezmi Türkçesinde ‘sıkmak, bir şeyin sıvı kısmını çıkarmak’ (KE 88r/14), ‘elle ovalamak’ (MM 84/1); Kıpçak Türkçesinde ‘sıkmak, bastırmak, sıkıştırmak’ (KTS 234); Çağatay Türkçesinde ‘sıkmak, tazyik etmek, cebretmek’ (LÇT 198; Seng. 254r.10), ‘basmak; talan etmek için hücum etmek’ (GT 19/12) anlamlarında kullanılmıştır. Görüldüğü gibi genel olarak ‘sıkmak’ anlamıyla kullanılan sözcük, Karahanlı Türkçesinde ‘elle ovalamak’, Çağatay Türkçesinde ise**

'basmak; talan etmek için hücum etmek' anlamlarını kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

*Bir kün oğrılar kārṽān **sıka** bardılar érse, cāsūs melik-i kārṽān-qa ḥaber kıldı.*
(GT 19/12)

*Tā kim anı **sıksalar** revāñ bolur bolsa ve eger **sıkmasalar** revān bolmas*
(ÇFK 23b/1)

Her közümdin aḳadur her biriniñ ḥūn-ābı
*Her işkencesi çün bağrım u köñlümni **sıkıp***
(NH 93/4)

*Nevāyī taptı mühlik nāledin ol za'f kim **sıkkay***
Ḳalemde nāl andaḳ kim sığar ol dağı nāl içre
(BV 571/9)

Sıkış

Çok işlek olarak kullanılmayan bu sözcük bazı dönemlerde tanıklanabilmektedir. Genellikle 'sıkışma' anlam alanıyla kullanılmıştır. Clauson **sık-** kökünden getirir (Clauson, 1972: 817). Erdal da benzer olarak **sık-ış** şeklinde bir etimoloji yapar (Erdal, 1991: 271). TDK Türkçe Sözlük'te yer almayan sözcük **sıkış sıkış** veya **sıkış tepiş** gibi ikilemelerde kullanılmaktadır.

İlk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşımıza çıkan sözcük ses değişikliğine uğramadan bütün dönemlerde **sıkış** biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** 'sıkışma, daralma' (Suv. 586, 14); **Karahanlı Türkçesinde** 'itişme, çarpışma' (DLT I 368); **Çağatay Türkçesinde** 'zahmet çekme, güçlük, zorluk'; 'yığın, cemiyet kalabalık' (LÇT 198) anlamlarında kullanılmıştır. Görüldüğü gibi Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı dönemlerinde benzer olarak 'sıkışma, daralma' gibi anlamlarda kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde 'yığın, topluluk' anlamını kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Sın-

Standart Türkiye Türkçesinde 'kırılmak, parçalanmak, bozulmak; yenilmek, bozguna uğramak' anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2097). Bazı lehçelerde de

varlığını sürdürmektedir: **Trkm.** sīn-; **Hlç.** sī- (**Gülensoy, 2007: 768**). **Öz.** sīnmâk (**ÖTİL, II/52**).

sī- kökünden geldiğini belirten Clauson, ‘*kırmak; kırılmak*’ anlamında olduğunu söylemektedir (**Clauson, 1972: 833**). Erdal da benzer şekilde sözcüğün kökünü *sī-* olarak gösterir (**Erdal, 1991: 612**).

Tarihî dönemlerde herhangi bir değişikliğe uğramadan *sīm-* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçe (ETY 266)**, **Eski Uygur (Suv. 609, 20)**, **Karahanlı (DLT II 29; KB 3387; AH 131)**, **Harezmi (NF 275/9; KE 229v/2; ME 156/5)** ve **Kıpçak Türkçesi (KTS 235)** dönemlerinde ‘*kırılmak, bozulmak*’ anlamının dışında bir anlama rastlamıyoruz. **Çağatay Türkçesinde** ise (**LÇT 200**)’de ‘*abdesti bozulmak*’ anlamı vardır. Bu nedenle sözcükte *anlam genişlemesi* olduğunu söyleyebiliriz.

Ëy hoş ol mey kim anğa zarf olsa bir sīngan sifāl

Cām olur gīti-nümā Cemşéd anı işken gedā

(GS 1/3)

Ri‘āyet iyle su dik şāf halk könglini kim

Sīnar nefes bile ol nev‘ kim habāb köngül

(BV 395/6)

Sīndī başım kāsesi andağ ki könglüm şīşesi

Muhtesib dik ‘işretim esbābını sındurduḡuz

(BV 210/2)

Sīndī könglüm şīşesi gam taşıdın

Ḳan sirāyet kıldı iç ü taşıdın

Ḳorḳaram sin hem vefāsızlar bigin

Bolmağay sin içi küfr ü taşı dīn

(LD 2601-2602)

Sırık

Standart Türkiye Türkçesinde ‘sırık’ biçiminde ve ‘*değnekten uzun ve kalınca ağaç*’ anlamında kullanılmaktadır (**TS, 2011: 2100**). Hemen hemen bütün lehçelerde varlığını sürdürmektedir: **Trkm.** sīrık; **KKlp.**, **Kzk.**, **Alt.**, **Kumd.** sīrık; **TatK.**, **Bşk.** sīrīg;

Sag. sırak; **Oyr.** sıra; **Tel.** sıran; **Kumd.** sarık; **Öz.** sürük; **Yak.** urağas (Gülensoy, 2007: 771). **Öz.** sıırık (ÖTİL, II/55).

Clauson anlamının 'direk' olduğunu özel olarak ise 'çadır direği' anlamında kullanıldığını söylemektedir (Clauson, 1972: 848). Gülensoy sözcüğün 'kırmak' anlamında *sī*-kökünden türediğini iddia etmektedir. *sī-r-ık* (Gülensoy, 2007: 771).

Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı ve Kıpçak Türkçesi dönemlerinde **sıruk** biçimlerinde kullanılan sözcüğün Çağatay Türkçesinde **sıruk/sırık/suruk/soruk** biçimlerine rastlanmaktadır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** 'sırık' (Usp. 293); **Karahanlı Türkçesinde** 'sırık, çadır direği' (DLT I 381); **Kıpçak Türkçesinde** 'bilek kalınlığında uzun ağaç' (KTS 235); **Çağatay Türkçesinde** 'sırık ve çadır direği' (AL 1941; Seng. 242r.22; LÇT 197), 'çocukların ata binerken kullandıkları çubuk' (Seng. 242r.22) anlamlarında kullanılmıştır. Genellikle 'direk, çadır direği' anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde 'çocukların ata binerken kullandıkları çubuk' anlamını kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Alar cevşeni barça kaŋalduruğ

Sinān kollarıda neçük kim suruğ

(Sİ 2093)

Sıj-

Standart Türkiye Türkçesinde 'kendini göstermemek için büzülmek, saklanmak, pusmak; korku, yılgınlık vb. sebeplerle konuşmamak, hareket etmemek veya tepki göstermemek; hiç çıkmayacak veya güç çıkacak biçimde işlemek, nüfuz etmek; huy, alışkanlık vb. iyice yerleşmek' anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2119).

Hem tarihî hem de modern lehçelerde çok yaygın olan bu sözcük hakkında Clauson, 'gömülmek, emilmek' anlamında olduğunu söylemektedir. Ayrıca *sıj-/sıji-/sıj-* olarak bütün modern lehçelerde yaşıyor (Clauson, 1972: 833).

İncelediğimiz bütün dönemlerde *sıj-* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** 'damlamak' (TT VIII 97); **Karahanlı Türkçesinde** '(yemek) sinmek'; 'bir yere girip saklanmak'; '(gönüle) tesir etmek'; '(su, yere) batmak, emilmek' (DLT III 391); **Harezm**

Türkçesinde ‘sinmek, (içe) sinmek, içe işlemek’ (NF 389/9; KE 16v/1; ME 159/5); **Kıpçak Türkçesinde** ‘hazmolunmak’ (KTS 237); **Çağatay Türkçesinde** ‘emilmek, içine çekilmek’ (Seng. 257r.3; LÇT 200), ‘dalmak’; ‘hazmetmek, tüketmek’ (Seng. 257r.3), ‘kuşun gizlenmesi’ (Seng. 257r.3; LÇT 200), ‘sinmek, sirayet etmek’ (LÇT 200) anlamlarında kullanılmıştır. İlk görüldüğü dönem olan Eski Uygur Türkçesinde ‘damlamak’ anlamında kullanılan sözcük Karahanlı ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde yeni anlamlar kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Sijürsem guşşadın ölmek kerekdür

İşimge barça il külmek kerekdür

(LÇT 200)

lā-cerem yégeni teni-ge sijer

zahmeti qalmas tenide sıjar

(GT 110/1)

Ve ol hâzret mütecellid bolğan kiçe âteş-kedelerniñ otı kim niçe miñ yıl öçmegen irdi öçti ve Sāve deryāsı yirge sijdi andağ kim su eşeri anda qalmadı (TEH 730a/20)

Sijür-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘sinmesini sağlamak veya sinmesine sebep olmak; yenilen besin maddesini sindirim sisteminde gerekn değişikliklere uğratarak kana karışabilir bir duruma getirmek, hazmetmek; kendine mâl etmek, anlayışla karşılayıp benimsemek’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2116).

Günümüzdeki sindir- sözcüğünün tarihî biçimi olan sözcük genellikle ‘yutmak’ anlamında kullanılmıştır. Clauson, *sij-* sözcüğünün ettirgen biçimi olduğunu ve ‘yutmak, hazmetmek’ anlamında kullanıldığını belirtmektedir. Lehçelerdeki durumu hakkında: **Kuzeydoğu Hakasça, Tuvaca sijir-; Güneydoğu Türkçesi sijür-; Kuzeymerkez Kırgızca, Kazakça sijir-; Kuzeybatı Karaimce sijir-** (Clauson, 1972: 841).

Bütün dönemlerde *sijir-* biçiminde kullanılmıştır. Harezmi ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde *sijür-* biçimleri de görülmektedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘yutmak, hazmetmek, sindirmek’ (U IV 7, 19); **Karahanlı Türkçesinde** ‘sindirmek, emdirmek’ (DLT III 392; TIEM 73

440v/7); Harezmi Türkçesinde ‘yemeği hazmetmek, sindirmek, bastırmak, mağlup etmek, yok etmek’ (İML 116; NF 150/1; ME 165/4; HKT 326b/7); **Kıpçak Türkçesinde** ‘sindirmek, içine almak’; ‘solumak’ (KTS 237); **Çağatay Türkçesinde** ‘emmek’; ‘dalmak, batmak’; ‘sindirmek’ (Seng. 257r.27) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ‘yutmak, hazmetmek’ anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde yeni anlamlar kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

*Ya‘nī kara tofrağdın yüzige ni kilse taḥammül kıılır ya‘nī öziğe **siğürür**.*

(MK 83a/9)

*Sefer mehcūrlarını maḥlūbığa yitkürgüçi ve maḥrūm-larını murād öyige kivürgüçi ve ḥām-larını bişürgüçi ve ta‘amlarını **siğürgüçi** ‘ālem ḡarāyibidin behre yitkürgüçi ve āferiniş ḡarāyibi-ğa itṭilā‘ birgüçi. (MK 98b/10)*

*Ol bu helāhil zehrin nūş étip **siğürüp** ve mecnūnnu selāsil-i iḡlāl bile muḡayyed kılganı (LM XVI)*

Sokuş-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘dar bir yere sokulmak; usulcacık araya girmek’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2133).

Clauson, **sok-** sözcüğünün işteş şekli olduğunu anlamının ise ‘dövmek, diğerine çarpmak; tanışmak, karşılaşmak’ olduğunu söylemektedir. Lehçelerdeki durumu ise şu şekildedir: **Kuzeydoğu, Kuzeymerkez, Kuzeybatı soğuş-/soğış-** vb. **Güneydoğu, Güneymerkez, Güneybatı sokuş-** genellikle ‘dövmek, vurmak’ anlamında. Sokuş-’la ilgili oluşumlar belirsiz gibi görünüyor (Clauson, 1972: 817).

Bütün dönemlerde **sokuş-** biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘saplanmak, tutuşmak’ (TT VII), ‘rastlaşmak, karşılaşmak, vuruşmak’ (Usp. 202; IrkB. 2; 6). **Karahanlı Türkçesinde** ‘döğerek incelemekte yardım ve yarış etmek’ (DLT II 104; RKT 38/41a2); **Çağatay Türkçesinde** ‘aşağı indirmek’; ‘ısırmak, sokmak’ (Seng. 245r.15), ‘dürtmek, sokmak, hançer ve mızrak ucunu dürtmek’ (LÇT 192), ‘savaşmak, vuruşmak’ (CS 298) anlamlarında kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinde birçok yeni anlam kazanan sözcük **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Soy-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘bir şeyin üzerinden kabuk, deri, zar vb.ni çıkarmak; birinin giysilerini çıkarmak; birinin üstünde, yanında veya bir yerde bulunan şeyleri çalarak alıp götürmek’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2147). Bazı lehçelerde varlığını sürdürmektedir: **Az.** soymag; **Kzk.** soyuv; **Trkm., YUyg.** soymak (KTLS, 1991: 792-793). **Öz.** soymâk (ÖTİL, II/95).

Tarihî dönemlerde yaygın olarak kullanılan sözcük ilk olarak Karahanlı Türkçesinde karşımıza çıkmaktadır ve genellikle ‘soymak’ anlam alanıyla kullanılmaktadır. Clauson, ‘deri yüzmek, kabuk soymak’ gibi anlamlar vermektedir. Sonradan ‘üstünü çıkarmak, soygun yapmak’ gibi anlamlar kazandığını söylemektedir (Clauson, 1972: 858). Gülensoy sözcüğü **soy-** biçiminde göstermiştir (Gülensoy, 2007: 801).

İlk olarak Karahanlı Türkçesinde karşımızda çıkan sözcük bütün tarihî dönemlerde **soy-** biçiminde kullanılmıştır. Anlam gelişimi ise şöyledir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘soymak, derisini yüzmek’ (DLT III 244); **Harezm Türkçesinde** ‘soymak, deri yüzmek, kesmek’ (NF 421/10; KE 7r/1); **Kıpçak Türkçesinde** ‘soymak, hırsızlık etmek’ (KTS 240); **Çağatay Türkçesinde** ‘soymak’ (LÇT 195; Seng. 248v.8), ‘gasp etmek’ (YED 121/9) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı ve Harezm Türkçesi dönemlerinde ‘soymak, derisini yüzmek’ anlamında kullanılan sözcük, Kıpçak ve Çağatay dönemlerinde ‘soymak, gasp etmek’ anlamını kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Boluptur nîl-gün iligîng ucı āzār olmağdın

Meni ħaddim imesdür bāde-i la‘lîngni soymağdın

(YED 121/9)

Dêp her nè kéymiş érdi soydı

Mecmū‘ın anîng kaşığa koydı

(LM 1999)

Ķalsañan düşvârlıĶ içre ‘aczka suma boyun

Düşmeniğ-din soy terisin dōstlardın pōstın

(GT 82/7-8)

Gāh etķıya mesācidide alar Ķademi yitken yirge yüz koydum ve secde keşretidin mañğlayım tirisin soydum. (MK 4a/1)

Sür-

Standart Türkiye Türkçesinde geniş anlam alanı olan sözcük TDK Türkçe Sözlük'te 16 farklı anlamla gösterilmiştir (TS, 2011: 2185). Bazı lehçelerde varlığını sürdürmektedir: **Hİç.** si:r-; **Yak.** ür-; **Az., Öz., YUyg., Kırg.** sür-; **TatK.** sör- (Gülensoy, 2007: 824).

Türkçenin en temel kelimelerinden biri olan sözcük bütün dönemlerde oldukça yaygındır. Anlamının 'sürmek, götürmek' olduğunu ifade eden Clauson, bütün modern lehçelerde yaşadığını söylemektedir (Clauson, 1972: 844). Gülensoy ise sözcüğü **sū-r-* köküne götürür (Gülensoy, 2007: 823).

İlk olarak Köktürkçede karşımıza çıkan sözcük incelediğimiz bütün dönemlerde *sür-* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** 'sürmek, defetmek' (KT D 23; BK D 19; KÇ 20); **Eski Uygur Türkçesinde** 'gütmek, otlatmak, sarfetmek' (TT V 10, 86), 'sürmek' (EUTS 214); **Karahanlı Türkçesinde** 'sürmek, koğmak, sürgün etmek, devam etmek' (DLT II 7; KB 437; TIEM 73 165v/5), 'sürmek, meshetmek' (RKT 26/19b1), 'taş atarak uzaklaştırmak' (RKT 31/18b1), 'infaz etmek, geçirmek, göndermek' (TIEM 73 425r/7), 'lanet etmek, beddua etmek, sövmek' (TIEM 73 64v/9), 'göndermek, sevk etmek' (TIEM 73 316r/8), 'sürmek, koşturmak' (TIEM 73 403v/6); **Harezmi Türkçesinde** 'eğmek, bükmek' (ME 190v/5), 'sürmek, götürmek, kovmak, uzaklaştırmak' (NF 374/2; KE 2v/4); **Kıpçak Türkçesinde** 'sürmek'; 'sürmek, defetmek, kovmak'; 'nakletmek, taşımak'; 'el ile dokunmak, el sürmek'; 'hayvan sürmek'; 'canlılarda neşvünema bulmak' (KTS 245); **Çağatay Türkçesinde** 'sürmek, sevk etmek' (LÇT 189; Seng. 239v.11; AL 1946), 'tarla sürmek' (Seng. 239v.11), 'iyi bir durum içinde olmak'; 'devam etmek'; 'kovmak uzaklaştırmak' (LÇT 189) anlamlarında kullanılmıştır. Köktürkçeden sonraki dönemlerde birçok yeni anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Sürse meydān içre her çābük yügürmektür işim

Kéyniçe ol çābük-i zerrin-kemer bolğay mu dēp

(BV 61/4)

Rağşnı meydānga sürseng sin, birer Rüstem bigin

Özini biçin kuyugunga salur Efrāsiyāb

(SD 386)

*Kor̄kar ki raḥmı kilse közümnüñki yaşına
Yaş tig sürer mini barur olsam çü qaşına*

(LD 185)

*Köñgülge lāf-ı ‘ışkıñğın neçe bérding ölüm ḥavfi
Bu yanğlıg va‘de birle ger sürer sēn ėmdi hem tanmas*

(NH 390/3)

Süz-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘bir sıvıyı, içindeki katı maddelerden ayırmak için bez veya delikli bir kaptan geçirmek; bazı sıvıların yoğunlaşmasına yol açan, katı ve tortulu maddeleri bu sıvılardan ayırmak; gözle inceleyerek dikkatle bakmak; göz baygın ve anlamlı bakmak’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2193). Birçok lehçede de varlığını sürdürmektedir: **Kzk.**, **KKlp.**, **Az.**, **Öz.**, **Trkm.**, **YUyg.** süz-; **YUyg.** üs-; **Tuv.** üz-~şüre-; **TatK.** söz-; **Bşk.** höz-~höδ-; **Öz.** suz-; **Oyr.** sis-; **Yak.** sūrt-; **Çuv.** sēr- (Gülensoy, 2007: 832).

Clauson, sözcüğün anlamının ‘süzmek veya süzgeçten geçirmek’ olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 861). Gülensoy da sözcüğü **süz-** köküne götürür (Gülensoy, 2007: 831).

Bütün tarihî dönemlerde **süz-** biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur** (H II 8, 38), **Karahanlı** (DLT II 9; KB 268), **Harezm** (ME 83/8; MM 88/2; HŞ 1958) ve **Kıpçak Türkçesi** (KTS 247) dönemlerinde ‘süzmek, temizlemek’ anlamında kullanılan sözcük, **Çağatay Türkçesinde** ‘gözler mahmur olmak’ (Seng. 242v.1; LÇT 190), ‘kuşun süzülmesi’ (Seng. 242v.1), ‘gözden geçirmek, incelemek’ (GN 28/8) gibi birçok anlam kazanmıştır. Bu nedenle sözcükte **anlam genişlemesi** olduğunu söyleyebiliriz.

*Közini süzdı vü nergis kıılır kirışme vü nāz
Anıñ bu şivesinde şifte bolur ‘ālem*

(SD 187)

*Sākiyā devrān işide yoğ turur cüz tirelik
Def iğa iylerge dāyir devr ayağın bāde süz*

(BV 219/7)

*N'itey gerdūn ŧeb-istānıda encūmi ŧafađ içre
ŧafađ-gūn meyni sūzmey ikūm olsa rīze kōp yađı*

(FK 618/8)

*Demī bezmim tūzūk 'iŧim zūlālin isterem ŧāfi
Muđannī sēn dađı tūz rūd sākı sēn dađı mey sūz*

(NH 348/8)

Tađār

Standart Tūrkiye Tūresinde dađar biçimindeki sōzcūk 'ađzı yayvan, dibi dar toprak kap; dađarcık' anlamlarında kullanılmaktadır. TDK Tūre Sōzlūk'te ayrıca Farsça alıntı olduđu da belirtilmektedir (TS, 2011: 576). Birkaç lehçede kullanılmaktadır: **Alt., Tel., ŧor.** tār; **Az.** dađarcıđ (Gūlensoy, 2007: 260). **Öz.** tāđārā (ÖTİL, II/212).

Sōzcūđün alıntı olması ihtimali üzerinde duran Clauson, 'uval; konteynır' anlamlarını vermektedir (Clauson, 1972: 471). Gūlensoy, sōzcūđün Farsça kōkenli olduđuna dair gōrūŧ için ŧunları sōylemektedir: "OT (DLT)'de de **tađar** olarak geçen bu Tūre sōzcūđün Farsça kōkenli olarak verilmesinin nedenini açıklamak gerekir. Eđer, imlāsındaki ikinci **elifin** uzun okunması ise, o Farsın imlāsı geređidir. Tūre sōzcūklerde yazılan **elif**, **vav** ve **ye**'ler hiçbir zaman uzun okunmaz. Bu Uygur harfli metinlerde de bōyledir. Fakat, Farslar ve Araplar elif, vav ve ye ile yazdıkları Tūre sōzcūkleri de kendi imlālarına gōre uzun okudukları için bu karıŧıklık ortaya ıkmıŧtır: Tū.**katun**>Ar.,Fa. **xātūn**; Tū~Mođ. **kađan**>Ar., Fars. **xākān** gibi." (Gūlensoy, 2007: 260). Doerfer, sōzcūđün Farsça, Mođolca, Evenkice, Ermenice, Arapça, Rusça ve Balkan dillerinde yaŧadıđını belirtir (Doerfer, II: 905).

Bu kelime üzerine Bahaeddin Ögel ŧu açıklamaları yapmaktadır:

"Tađar sōzū, Kaŧgarlı Mahmud'a gōre, XI. yūzyıl Tūrklерinde, "uval, içine buđday veya baŧka ŧeyler konan bir kap", demek idi. Dađar veya tagar sōzū, hemen hemen bütūn Tūrک kōltür çevrelerinde gōrölür. Farsların tegar veya tegare sōzū ile bir bađının bulunup bulunmadıđı üzerinde durmayacađız. Bir gerçek var ise, o da bu sōzūn, çok eskilerden beri Tūrklерde gōröldeđüđü idi.

"Dađar veya çuval bezi de, Kutadgu Bilig içinde, yine tagar sōzū ile birlikte anılıyordu. "Tagar ton", "uval bezinden yapılıŧ elbise" karŧılıđı olarak geçiyordu.

(C. 389, 8). XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud ise, *tağar* sözünü tam mânâsı ile “çuval” karşılığı olarak kullanıyordu. “Çuvalın yarısı bir tarafa, diğer yarısı da eşeğin diğer tarafına kondu”, karşılığı olarak, “Tağar eşgek üze artıldı” gibi, Eski Türkçe bir örnek veriliyordu (1, 244). Buradaki artılmak sözü, “bir denge kurmak” demektir. Yine aynı kaynağımıza göre bu çağ Türkleri, “çuvalı boşalttı demek için de, “Ol tağar boşalttı”, diyorlardı.” (Ögel, 1978: 301-302).

İncelediğimiz dönemlerde *tağar* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘hububat çuvalı’ (DLT I 411) anlamında kullanılan sözcük **Çağatay Türkçesinde** ‘büyük kâse, kil kavanoz’, ‘sabit ölçü, miktar’, ‘askerlerin yiyecek payı’, ‘bir tür uzun ve dar çuval’ (Seng. 157r.19) anlamlarını kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Zevrāk-ı meydin mēni mest etti pīr-i deyr kim
Çerhi cöngidür tağarı bādesi üzre kayuq

(NH 528/6)

Mey tağarın tut disem sāķī tecenme kim sanğa
İş anı tutmaq velīkin bizge sıpқarmaқdur iş

(BV 247/6)

Belā bezmide sāķī-i ecel cām-ı fenā tutsa
Tağar olsun ki ağzımğa koyup sıpқaru diktür-min

(FK 518/3)

Pīr- deyr oturuban ser-ħoş u allıda anıq
Mey tağarı tola ol nev^ç ki deryā irdi

(FK 642/2)

Tağ-

Standart Türkiye Türkçesinde temel sözcüklerden biri olan bu sözcük ‘bir şeyi başka bir yere uygun bir biçimde tutturmak, iliştiirmek, geçirmek; düğün vb. törenlerde takı armağan etmek; ad, lakap koymak; kuşanmak; kendisiyle birlikte götürmek, yanına almak veya arkasından izletmek; biriyle olumsuz olarak uğraşmak; borç bırakmak; önemsemek; sınavını başaramamak’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2251).

Bazı lehçelerde de kullanılmaktadır: **Öz.** tak-; **Bşk.**, **Kzk.**, **Kırg.**, **TatK.** tağ-; **Az.** tah-; **YUyg.** takı-; **Trkm.** dak- (**Gülensoy, 2007: 851**).

Anlamını ‘bir şeyleri *takmak, iliştiirmek*’ olarak veren Clauson, Kaşgarlıya göre Oğuzca olduğunu söylediği sözcüğün zamanla bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtir (**Clauson, 1972: 464**).

İncelediğimiz bütün tarihî dönemlerde **tağ-** biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*takmak, bağlamak*’ (**TT VIII 36, 19**); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*takmak*’ (**DLT II 16**), ‘*sarkmak*’ (**TİEM 73 104v/9**); **Harezmi Türkçesinde** ‘*takmak, iliştiirmek*’ (**NF 238/9; HŞ 3006**); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*takmak, asmak*’; ‘*bağlamak*’ (**KTS 259**); **Çağatay Türkçesinde** ‘*takmak, bağlamak*’; ‘*giymek, süslenmek*’ (**Seng. 157r.25**) anlamlarında kullanılmıştır. İlk ortaya çıktığı dönem olan Eski Uygur Türkçesinde ‘*takmak*’ anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde ‘*sarkmak, süslenmek*’ gibi anlamlar kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

*Bu kün meydān ara ol şūh cevelāniğa bakmış min
Ayağı gerdini tūmār itip boynumğa **tağmış** min*

(**YED 258/6**)

*Yüzünğde huy imes āb-ı hayāt kaṭresidin
Kuyaş cemālīga şun^c ilgi **tağtı** zīverler*

(**BV 180/3**)

*Boynunğa müşgīn ipektin ey ki tūmār asmışaṅ
Kayda ḥālim bilge sēn kim boynuma **tağting** kemend*

(**NH 209/4**)

*Reglerdin ip **tağar-min** köksümde dāğlardın
Derd ü belā çikerge ‘ışık iylese terāzū*

(**FK 542/4**)

Tal-(d-)

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*suyun içine bütün vücuduyla ve hızla girmek; bir yerin içine girmek; kendini bilmez duruma gelmek, kendinden geçmek; uyumak; başka bir şeyle uğraşamayacak veya bir şeyi düşünemeyecek biçimde kendini bir şeye*

kaptırmak; güreşte rakibinin belden aşağı bir yerini aniden tutmak’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 587). Lehçelerde çok yaygın değildir: **Trkm.** dāl~dalcık-; **Krç-Blk.** talçık-; **Şor., YUyg.** tal- (Gülensoy, 2007: 261). **Öz.** talmâk (ÖTİL, II/199).

Clauson, sözcüğün anlamının ‘*gücünü kaybetmek, bayılmak*’ olduğunu ve bu anlamıyla bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 490).

İncelediğimiz bütün tarihî dönemlerde *tal*-biçiminde kullanılmıştır. **Eski Uygur** (U IV 40, 170) ve **Harezmi Türkçesi** (HŞ 1622) dönemlerinde ‘*dalmak*’ anlamında kullanılan sözcük **Kıpçak Türkçesi** döneminde ‘*yorulmak*’ (KTS 259), **Çağatay Türkçesi** döneminde ise ‘*düşünmek, tefekkür etmek*’ (LÇT 103) anlamlarını kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Fenā yolıda Nevāyīğa bolmadıñg hem-reh

Bu deşt pūyesidin zāhidā meğer taldıñg

(GS 374/7)

Ni şūhdur ki sürer tünd merkebin baqmay

Ki bī-dili yıqılır lahza lahza bağrı talıp

(FK 70/7)

Bargalı ol şūh kim cānım sürāğın almadı

Cism anı istep ni şahrā kim qademni salmadı

Yoğ turur bir dem ki bu vādide bağrım talmadı

İy gazāl-i müşg-bū kil kim koyun dik qalmadı

Vādīyi ahtarmağan istep bu ser-gerdān sini

(BV 6566-10)

Tām

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*yapıları dış etkilerden korumak amacıyla üzerilerine yapılan çoğu kiremit kaplı bölüm; üzeri toprak kaplı ev, küçük ev, köy evi; tutukevi; ahır*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 264).

Clauson, sözcüğün ‘*duvar*’ anlamında kullanıldığını ve bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtir. **Güneybatı Azerice, Osmanlıca** *dam* ‘çatı’; **Türkmence** *tām* ‘tuğlalı yapı’ (Clauson, 1972: 502).

İncelediğimiz bütün tarihî dönemlerde *tam* biçiminde kullanılan bu sözcük Köktürkçe (KT GD), Eski Uygur (TT I 9, 57), Karahanlı (DLT III 157, I 153), Harezmi (NF 217/4; KE 40v/20; ME 159/1) ve Kıpçak Türkçesi (KTS 260) dönemlerinde ‘*bina, duvar*’ anlamında kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinde ise bu anlamının yanında ‘*saray duvarı*’ (Seng.161v.4) anlamında da kullanılarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Yağının anıñ tamı nem körmegen

Çağın şu‘le tākığa yetkürmegen

(Sİ/4676)

Bu kim endişe vü gam yamğuru mey-hānedin ötmes

Suvar gūyā ki pīr-i deyr tamı üzre köp lāyin

(BV 453/6)

Yā melāyik haylidür tamıda pervāz iyleben

İvrülür başığa her dem yüz tümen hayret bile

(BV 541/2)

Seyldin tamğa nişest olğanı dēk deyr içre

Bāde seyl-ābıdın oldı mēn-i vīrānga nişest

(NH 136/8)

Tamar/tamır(d-)

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*canlı varlıkların kanın veya besleyici sıvıların dolaştığı kanal; mermerde, bazı taşlarda ve tahta kesitlerinde renk ayrılığı gösteren dalgalı çizgi; başka türden katmanların arasında bulunan sıvı, maden veya mineral katmanı; soy, yaradılış; huy, içinde ongun besi suyunun dolaştığı odunsu dokudan boru; böceklerde kanat zarını dik tutmaya yarayan organ*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 589). Birçok lehçede kullanılmaktadır: Trkm., Az. damar; TatK., Bşk., Alt., Şor., Tel., Küer., Sag., Koyb., Kaça tamır; Öz. tâmir; YUyg. tomur; Yak. tımır; Çuv. tımar (Gülensoy, 2007: 264).

Clauson sözcüğün anlamını ‘*damar, arter*’ olarak verir, asıl biçimin *tamar/tamur* olduğunu fakat *tamur* biçiminin dudak çekimiyle oluştuğunu söyler (Clauson, 1972:

508). Erdal'a göre sözcüğün kökeni **tam-mır* biçimindedir. Ayrıca *tamız-*, *tamır->tomur-* biçimleriyle de ilişkili olabileceğini söyler (Erdal, 1991: 389).

Bütün tarihî dönemlerde *tamar* biçiminde kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde *tamur* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Eski Uygur (H II 32, 11; TT VIII 98), Karahanlı (DLT III 201), Harezm (NF 233/9; KE 128v/19) ve Kıpçak Türkçesi (KTS 260) dönemlerinde 'damar' anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde 'ağacın kökü' (Seng. 161v.17) anlamını kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Kesti bağıram tamurlarını barı

Ġamze birle anıġ itik baqarı

(LD 343/1)

Ķatre qanlar ki tamar tiġıdın uqmaq gŭlidŭr

Ki ŧehidın qılur ol va' dega ħŭn-riz qılıq

(BV 99/3)

Raqib cevri qurıttı tamarda qanımnı

Sŭnġekleri quratıp qurısun anıġ tamarı

(SD 666)

Kisti bağıram tamurlarını barı

Ġamze birle anıġ itik baqarı

(LD 2300)

Tarmā-

Standart Türkiye Türkçesinde 'tırnaklarıyla çizmek veya hırpalamak, tırnaklamak, tırmıklamak, cırmalamak; rahatsız etmek' anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2352). Bazı lehçelerde varlığını sürdürmektedir: Kırg. tırmalo-; Bşk., Kzk., TatK. tırna-; YUyg. tirmili-; Trkm. dırmala-; Az. cırmala- (Gülensoy, 2007: 895).

Clauson, sözcüğün kökünün *tarm* olduğunu anlamının 'çeşitli yönlere dallanmak, pençe şeklini almak' olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 550).

Karahanlı Türkçesinde *tarma-* biçimindeki sözcük, Kıpçak döneminde *tuma-/tuma-*, Çağatay Türkçesinde ise *tuma-* biçimindedir. Karahanlı (DLT II 364) ve Kıpçak Türkçesi (KTS 274) dönemlerinde 'tırmalamak' anlamında kullanılan sözcük Çağatay

Türkçesinde ‘*sıkıca sarmak*’ (AL 1272; LÇT 132) anlamını kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

*Örgemçi şıbağka cülni **turmap***

Tumşuğını rişte birle çırmap

(LM/2827)

*Kūyide itler mini geh **turmaban** geh tişleben*

Za‘fdın ölgende bir birdin üzerler südreben

(BV 457/1)

*Merhem öziğa köngül zaḥmını **turmar** ol şūḥ*

Dōstlar şa‘b tūşüptür bu dil-efğarga iş

(BV 255/5)

*Kim birbiri bile uruşup biri yana birin öltürdi ve **qätıl** qarğa yirmi **turmap** minḳarı bile **qazıp** maḳtūlni defn qıldı.* (TEH 695a/7)

Tay-

Kök halinde olan bu sözcük hem tarihî dönemlerde hem de çağdaş lehçelerde yaygındır. Clauson, bu sözcüğe ‘*kaymak, sürçmek, hata yapmak*’ anlamını vermiştir (Clauson, 1972: 567). Gülensoy da ‘*kaymak*’ anlamını vererek halk ağzında yaşadığını belirtmiştir (Gülensoy, 2007: 872).

Tarihî dönemlerin tümünde herhangi bir değişikliğe uğramadan **tay-** biçiminde kullanılmıştır. Sözcükle ilk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşılaşırız. **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*düşmek, inhiraf etmek, kaymak, sükût etmek*’ (TT VIII 99; U III 26, 20); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*kaymak, sürçmek*’ (DLT III 243; RKT 30/82b1); **Harezmi Türkçesinde** ‘*engellemek, engel olmak, dayanmak*’ (KE 136r/4); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*ayağı kaymak, yanılmak*’ (KTS 266); **Çağatay Türkçesinde** ‘*engellemek, engel olmak*’ (ÇFK 11a/2), ‘*kaymak*’ (LÇT 106; Seng. 166r.5), ‘*yükü denkleştirmek, süratle takmak, yüklemek, iliştmek*’ (LÇT 106) anlamlarında kullanılmıştır. Görüldüğü gibi ilk ortaya çıktığı dönemlerde ‘*düşmek, kaymak*’ gibi anlamlarda kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde ‘*yükü denkleştirmek, engellemek*’ gibi anlamlar kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

*Evvelki tekbîrniñ fâzîletini **taymaqlıqda** zâhir bolur*

(ÇFK 11a/2)

Tayak

Standart Türkiye Türkçesinde ‘dayak’ biçiminde ve ‘bir şeyin yıkılmaması için dayanan ağaç, destek, payanda; evlerin kapısının açılmaması için kapının arkasına konulan kol, destek, sürgü’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 600). Birçok lehçede varlığını sürdürmektedir: **Bşk.**, **Kzk.**, **TatK.**, **Trkm.**, **YUyg.** tayak; **Öz.** tayâk; **Bşk.**, **Kzk.** tayav; **YUyg.** tayançuk; **Az.** dayag (Gülensoy, 2007: 269).

Sözcüğün kökünün *taya-* olduğunu söyleyen Clauson, asıl anlamının ‘destek’ olduğunu fakat modern lehçelerde ‘değnek’ anlamında yaşadığını söylemektedir (Clauson, 1972: 568). Erdal da sözcüğün *taya-* kökünden geldiğini ayrıca ‘ikâmetgâh’ anlamına da sahip olduğunu belirtir (Erdal, 1991: 245). Doerfer sözcüğün Farsça, Moğolca, Çeremişçe, Slavca, Rusça ve Balkan dillerinde alıntı olduğunu belirtir (Doerfer, II: 864).

Harezmi döneminde görülen *tayag* biçimi dışında bütün tarihî dönemlerde *tayak* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘destek, dayak’ (TT I 15, 191); **Karahanlı Türkçesinde** ‘dayak, dayangaç, değnek, düstur’ (DLT III 166; KB 5633; TIEM 73 274r/3), ‘dayanak, düstur’ (TIEM 73 229r/5); **Harezmi Türkçesinde** *dayanak, değnek, baston*’ (KE 18r/11; ME 184/4; MM 77/2; KE 119v/4); **Kıpçak Türkçesinde** ‘dayak’; ‘dayanak, sopa, değnek’; ‘erkeklik organı’ (KTS 266); **Çağatay Türkçesinde** ‘destek’; ‘değnek’ (Seng. 167r.13) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ‘destek, dayak’ anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde yeni anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Ohşattu kâmetinğğa şanavberni bâğbân

*Bî-çâre bilmes êrmiş elifdin **tayağını***

(MN II 385)

İl ayağım za‘ fida Hüsrev Şehni hüb eyledim

*Nefs ü hırsım könmmedi her niçe min urdum **tayak***

(ŞHD 77a/10)

Andaḳ ki baştın ayağı cerāhāt boldı ve barı a‘ zāsı-nıng tirisı soyuldı tayag a‘ zāsını andaḳ efgār kıldı ki ıanı ol ma‘ rekeni lāle-zār kıldı. (MK 47a/1-2)

Tegış

Standart Türkiye Türkçesinde ‘değiş’ biçiminde ve tarihî metinlere çok uygun olmayan ‘değme işi; değişim’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 609).

Clauson, sözcüğün kökünün *teg-* olduğunu ve bütün modern lehçelerde yaşadığını söyler (Clauson, 1972: 487).

İncelediğimiz dönemlerde *tegiş* biçimindedir. **Karahanlı Türkçesinde** ‘değişme’ (DLT I 368) anlamında kullanılan sözcük, **Çağatay Türkçesinde** ‘biriyle tanışmak’, ‘karşılaşma, çarpma’, ‘değer, fiyat’ (Seng. 198v.3) gibi anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Tè:r-(d-)

Standart Türkiye Türkçesinde ‘der-’ biçiminde ve ‘bir araya getirmek, derlemek, toplamak, devşirmek’ anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 638). Bazı lehçelerde varlığını sürdürmektedir: **Trkm.** ti:r-; **Koyb., Hak.** tè:r- (Gülensoy, 2007: 278). **Öz.** termâḳ (ÖTİL, II/166).

Clauson, sözcüğün anlamını ‘bir araya getirmek, toplamak’ olarak verir ve *yığ-* sözcüğüyle eş anlamlı olduğunu söyler (Clauson, 1972: 529). Gülensoy asıl biçiminin *tè:r-* olduğunu belirtir (Gülensoy, 2007: 278).

İncelediğimiz bütün tarihî dönemlerde *tèr-* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘derlemek, toplamak, bir araya getirmek’ (KT G 10; BK K 8); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘toplamak, derlemek’ (TT VII 36, 259); **Karahanlı Türkçesinde** ‘dermek, toplamak, bir araya getirmek, haşretmek’ (DLT III 181; TİEM 73 93v/7; RKT 25/21b3), ‘toplamak, kol kavşurmak’ (RKT 32/22a3), ‘helak etmek, döndermek’ (TİEM 73 218r/8), ‘kapatmak, saklamak, yığmak, depo etmek, kasaya koymak’ (TİEM 73 421r/9); **Harezmi Türkçesinde** ‘dermek, toplamak, yığmak’ (NF 312/13; KE 118v/10); **Kıpçak Türkçesinde** ‘dermek, toplamak’ (KTS 270); **Çağatay Türkçesinde** ‘(meyve) toplamak, (halı) yaymak, seçmek’ (Seng. 190r.9), ‘toplamak, bir araya getirmek’ (Seng. 190r.9; AL 1250) anlamlarında kullanılmıştır. Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesi dönemlerinde ‘dermek, toplamak’

anlamları kullanılarak sözcük özellikle Karahanlı Türkçesinde birçok yeni anlam kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Kim sözni tērip aytıucı ağızğa bergey

Mālik anı dūzaḡ otınıḡ dudıǵa tergey

(MK 81a/12)

Meşşāta ki söz dūrini tērdi

Bu bikrğa béyle cilve bērdi

(LM 2635)

Ḥirmen yēride tezerv ü dürrāc

Yēr tābesidin tērip kavurmaç

(LM 2052)

Yana kalmış edin tēreyin. Mellāh öz şalāhı üçün birini ḡalās étkünçe yana birige érgüzü bilmedi. (GT 65/1-2)

Tik-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘dik-’ biçiminde ve ‘*bir cisim dik olarak durdurmak; yetiştirmek için bir bitkiyi toprağa yerleştirmek; bardak, kadeh, testi vb. kapların içindekini bir çarpıda, bir solukta içmek; beklemek için birini bir şeyin başına getirmek; top, taş vb.ni dikine havaya atmak; yapı kurmak, inşa etmek; top vb.ni oyun alanında belirli bir yere koymak*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 661). Bazı lehçelerde varlığını sürdürmektedir: **Trkm., Öz., Ker.** tik-; **Kzk., TatK., Kırg., Bşk.** tig- (Gülensoy, 2007: 282).

Clauson, ‘*eklemek, dikmek*’ olarak anlamını vermiştir ayrıca *tik-* sözcüğünün fonetik olarak yatay bir anlamı çağrıştırdığını söyler (Clauson, 1972: 476).

İncelediğimiz bütün dönemlerde *tik-* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘*dikmek*’ (KT G 11); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*dikmek*’ (Suv. 154, 5); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*bir şeyi delmek, dürtmek, sokmak, ağaç dikmek, dikiş dikmek*’ (DLT II 20; KB 1297), ‘*şahit getirmek, göstermek*’ (TİEM 73 36v/5), ‘*inat etmek, direnç göstermek*’ (TİEM 73 365r/3; RKT 36/91b2); **Harezmi Türkçesinde** ‘*yönelmek*’ (ME 25/6); ‘*tayin etmek*’ (ME 212/6; HKT 76a/1), ‘*(dikiş) dikmek, yamamak*’ (ME 226/2; HKT 148a/2), ‘*dikmek, kurmak, ağaç*

dikmek’ (NF 297/17; KE 78v/10; İML 120); Kıpçak Türkçesinde ‘*dikiş dikmek*’; ‘*lokma almak*’; ‘(ağaç) *dikmek*’; ‘(göz) *dikmek*’; ‘*dik koymak, bir şeyi bir yere dikmek*’; ‘*yukarı kaldırmak*’; ‘*vekil tutmak, yerine atamak*’; ‘*tıkmak*’; ‘*dili ile incitmek*’ (KTS 275); Çağatay Türkçesinde ‘*dikmek*’ (Seng. 195v.5; AL 1305), ‘*dik duruma getirmek*’; ‘*ağaç yetiştirmek*’ (Seng. 195v.5), ‘*birbirine yapıştırmak*’ (AL 1304) anlamlarında kullanılmıştır. Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesi dönemlerinde ‘*dikmek*’ anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde birçok yeni anlam kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Könglekim çākin tikerge meyl kıldıng iy refik

Bilmeding güyā ki könglek içre köksüm çāki bar

(BV 182/3)

Yağlıgın iy kim tiker-sin igne müjgānımnı kıl

Naqş iterde tāri anıñ rişte-i cānımnı kıl

(FK 386/1)

Bu çāk tikerge mihr-bānlar

İgne çekiben demey sīnānlar

(LM 1311)

Baħr u ber irür ğarq-ı na‘īminġ anıng üçün

Deryāğa tiker mevc ton u ħāreġa ħārā

(LD 4)

Tiş(d-)

Standart Türkiye Türkçesinde ‘diş’ biçiminde ve ‘çene kemiklerinin üstüne dizili, ısırıp koparmaya ve çiğnemeye yarayan sert, beyaz organlardan her biri; çark, testere, tarak vb. çentikli şeylerdeki çıkıntılarının her biri; sarımsak dilimi, karanfil vb.nde diş benzeten tane; bazı dantel ve işlemlerin kenarlarındaki yuvarlak sivri bölüm; omurgalı hayvanların çenelerinde veya ilkel yapılı omurgalıların gırtlak ve ağızlarında bulunan kemiksi sert parçalar’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 679). Hemen hemen bütün lehçelerde kullanılmaktadır: Trkm., Öz., Har. di:ş; Az., Krm., Tuv. diş; Yak. tiş; KKlp., Kzk., Sag., Nog. tis; Kum., Krç-Blk., Kırg., Alt., Tel., Şor. tiş; Kumd. tiş; Çuv. şäl; YUyg., Tar. çiş (Gülensoy, 2007: 289). Öz. tiş (ÖTİL, II/189).

Clauson, sözcüğün anlamının ‘diş’ olduğunu Karahanlı Türkçesinde ünlünün belirgin bir şekilde *-ī* olduğunu, şu anda ise *-i/-ī* olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 556).

Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı dönemlerinde *tiş* biçimindeki sözcük, sonraki dönemlerde *tiş* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Eski Uygur Türkçesinde ‘diş’ (TT IX 65; U III 60, 4); Karahanlı Türkçesinde ‘diş’; ‘sapan demiri’; ‘alın akıtması gözü önüne varıp kulaklarına çıkmayan ve burnuna inmeyen ikisi ortası kalan at’ (DLT III 125); Harezmi Türkçesinde ‘diş’ (NF 12/16; KE 58r/17); Kıpçak Türkçesinde ‘diş’ (KTS 277); Çağatay Türkçesinde ‘diş’ (Seng. 195r.13; AL 1289), ‘çiftçilerin ağaç pulluğa giydirdikleri demir parça’ (Seng. 195r.13) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ‘diş’ anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde yeni anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Tişiŋ düri talebinde közüm uluğ deryā
Tiyildi her dem anıŋ içre oynar el-māhī

(SD 525)

Yaş gönçeğa ésnemek bolup iş
Jāle tüşüp ağzığa bolur tiş

(LM 842)

Başağlarıŋ mu ikin bağrım içre ya kaldı
İtiŋ çü tu‘ me üçün anda muhkem iyledi tiş

(BV 260/3)

Luṭfi sözi dür dik kilür ol tiş şıfatıda
Ṭab‘ımı didim baħr-ı güher söz kilişidin

(LD 1265)

Töb

Standart Türkiye Türkçesinde ‘top’ biçiminde ve ‘birçok spor oyununda kullanılan, türlü büyüklükte, genellikle kauçuktan yapılmış yuvarlak nesne; bazı aletlerde bulunan toparlağımsı parça; kumaş, kâğıt gibi şeylerin belli miktardaki bağı; kumaş, kâğıt vb. şeylerin düzenli bir yığın durumuna getirilmiş bağı; yuvarlak biçimde olan toparlak; tamamen, bütünüyle; homoseksüel erkek; gülle veya şarapnel atan büyük, ateşli silah’

anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2365). Bazı lehçelerde varlığını sürdürmektedir: **Az.**, **Kırg.**, **Öz.**, **Trkm.**, **YUyg.** top; **Bşk.**, **TatK.** tup; **Çuv.** tobe (Gülensoy, 2007: 911).

Clauson, sözcüğün anlamının 'top' olduğunu ve Kaşgarlı'nın etimolojisinin yanlış olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 434). Doerfer sözcüğün birçok dilde alıntı olarak yaşadığını belirtir (Doerfer, II: 948).

Karahanlı Türkçesinde *top* biçimindeki sözcük sonraki dönemlerde *top* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** 'top' (DLT III 119); **Harezm Türkçesinde** 'top, bölük, kısım' (KE 101v/9; HŞ 1359); **Kıpçak Türkçesinde** 'kerpiç'; 'toparlak, yuvarlak, top'; 'tortu' (KTS 280); **Çağatay Türkçesinde** 'top'; 'savaş topu' (Seng. 167v.1) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde 'top' anlamında kullanılan sözcük sonradan 'tortu; savaş topu' gibi anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

*Taşlar ḥalāyīḳ top bigin başlar adaḳīṅ astıda
Bu işke zūlfünḡ dāl irür sin anı çevgān eyleme*

(LD 1630)

Tobıḳ

Standart Türkiye Türkçesinde 'topuk' biçiminde ve 'ayağın yuvarlakça olan alt bölümü; ökçe; belli bir amaçla kazılmaksızın asıl yerinde bırakılan kömür bloku veya cevher kütlesi' anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2373). Birçok lehçede varlığını sürdürmektedir: **Trkm.**, **Kırg.** KKırg. topuk; **Az.** topuh/topuḡ; **Öz.** topık; **Ker.** toppıḡ; **Trkm.**, **Tasr.** tobuk; **Sag.**, **Kaç.**, **Kzk.** tobık; **KKırg.** tomuk; **Tel.** tomık; **SUyg.** tōk; **TatK.** tubık; **Yak.** tabık (Gülensoy, 2007: 916).

Clauson, *top* sözcüğünün küçültme biçimi olduğunu, anlamının da 'top' olduğunu fakat 'yuvarlak çıkık kemik', 'ayak bilek kemiği' veya 'dizlik' anlamında kullanıldığını belirtir (Clauson, 1972: 437).

Kelime fonetik bakımdan birçok değişikliğe uğramıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** *tobıḳ* 'topuk' (Usp. 297); **Karahanlı Türkçesinde** *topıḳ*: 'çevgenle vurulan top, topaç'; 'topuk kemiği' (DLT I 380); **Harezm Türkçesinde** *topuḡ/topuḳ*: 'topuk' (İML 142; KE 140r/20); **Kıpçak**

Türkçesinde tobuq ‘topuk’ (KTS 278); **Çağatay Türkçesinde tofuq/topuk** ‘dairevi, küresel’; ‘çadırın üstündeki top’; ‘küçük tepe veya dağ’; ‘topuk’ (Seng. 180r.3) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ‘topuk’ anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde birçok yeni anlam kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Ebū Yūsuf kavlide saqalning tamāmiğa mesh kılamak farīza turur törtünçi ayaknı topuqğaça yumak farīza turur (ÇFK 115b/19)

Toğan

Standart Türkiye Türkçesinde ‘doğan’ biçiminde ve ‘kartalgillerden, sırtı kül rengi ve enine çizgili, küçük kuş, fare vb. ile beslenen ve alıştırılarak kuş avında kullanılan yurtcu bir kuş’ anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 689).

Clauson, sözcüğün ‘bir çeşit şahin’ anlamında olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 470). Gülensoy, sözcüğün kökünün *toğ-* olduğunu söyler (Gülensoy, 2007: 292). Doerfer, sözcüğün Farsça, Kürtçe ve Bulgarcada alıntı olduğunu belirtir (Doerfer, III: 1351).

İncelediğimiz bütün tarihî dönemlerde *toğan* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘doğan’ (IrkB. 4); **Karahanlı Türkçesinde** ‘doğan’ (KB 1648); **Kıpçak Türkçesinde** ‘akbaba, çaylak’; ‘doğan, doğmuş olan’ (KTS 278); **Çağatay Türkçesinde** ‘doğan’ (Seng. 179v.2), ‘cesur düşman’ (Seng. 261r.29) anlamlarında kullanılmıştır. Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde ‘doğan’ anlamında kullanılan sözcük, Kıpçak ve Çağatay dönemlerinde yeni anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Baş kılsa ‘acāyiptin kuşlarğa kaan bolğay

Big kılsa ayagını bularğa toğan bolğay

(ŞHD 187b/10)

Tokaç

Standart Türkiye Türkçesinde ‘çamaşır yıkarken kullanılan, tahtadan, yassı tokmak’ anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2361).

Anlamının ‘*somun ekmek veya kek*’ olduğunu söyleyen Clauson, Kaşgarlıının *toḡ* kelimesiyle bağlantı kurmasını doğru bulur ve küçültme biçimi olduğunu kabul eder. **Güneydoğu Tarançide** *toḡaç* olarak aynı anlamda yaşıyor R III 1160; **Türkçe** *tokaç*; **Güneymerkez Özbekçe** *tūkaç*. **Osmanlıca** ‘tokmak, sopa (çamaşır dövmek için)’ *tokī-*’tan türediği düşünüldüğü için değişmiş anlamıyla aynı gibi görünüyor (Clauson, 1972: 467).

Bütün dönemlerde *toḡaç* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘*yuvarlak ve yassı ekmek*’ (DLT I 358); **Çağatay Türkçesinde** ‘*kapının arkasına açılmaması için yerleştirilen ağaç parçası*’; ‘*çamaşır yıkarken çamaşırı dövmek için kullanılan tokmak*’ (Seng. 180v.25), ‘*bir tür ekmek*’; ‘*uykudan kalkma*’ (LÇT 122) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde ‘*yuvarlak ve yassı ekmek*’ anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde yeni anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Toḡı-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘doku-’ biçiminde ve ‘*tezgâhta ipliği, çözüğü ve atkı durumunda kullanarak kumaş yapmak; en ince noktalarına kadar özen göstererek, emek vererek ortaya çıkarmak; ağacın yemişlerinin sılıkla vurarak indirmek*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 695). Bazı lehçelerde varlığını sürdürmektedir: **Kzk., Şor.** toku-; **TatK.** tukı- (Gülensoy, 2007: 293). **Öz.** toḡımâḡ (ÖTİL, II/258).

Clauson, ‘*vurmak, dövmek*’ anlamında kullanıldığını söylemektedir (Clauson, 1972: 467). Tekin’e göre sözcük **tok* ‘*yansıma*’ kökünden türemiştir (Tekin, 2003: 87). Hamilton, eski dönemlerde ‘*dövmek, vurmak*’ anlamını taşıyan bu fiilin, Pelliot’un öne sürdüğü gibi *toḡu-* değil, *toḡı-* biçiminde olduğunu belirtir (Hamilton, 1998: 223).

Köktürkçeden beri karşımıza çıkan sözcük, Türkçenin en eski sözcüklerinden biridir. Kıpçak Türkçesi dönemine kadar sadece *toḡı-* biçiminde görülen sözcük, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde *toḡu-* biçimlerine de sahip olmuştur. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘*vurmak, dövmek*’ (KT K 6; BK D 31; BK G 8); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*vurmak, dövmek, ezmek, tokatlamak*’ (TT IV 10, 8); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*dövmek, dokumak, vurmak, çalmak, batırmak*’ (DLT III 268; KB 5682), ‘*çarpmak*’ (TİEM 73 447r/6), ‘*saymak*’ (TİEM 73 123v/5), ‘*okşamak, sıvazlamak*’ (TİEM 73 332v/5), ‘*öldürmek*’ (TİEM 73 372v/9), ‘*iftira etmek*’

(RKT 33/32a1), ‘*misal vermek, söylemek*’ (TİEM 73 190r/8; RKT 30/91b2), ‘*knamak*’ (TİEM 73 87r/9), ‘*benzetme yapmak*’ (TİEM 73 192r/1); Harezmi Türkçesinde ‘*dokumak, (örümcek) ağ örmek*’ (NF 210/15; KE 13v/11), ‘*vurmak, çarpmak*’ (HKT 44a/1); Kıpçak Türkçesinde ‘*dokumak, örmek*’; ‘*şiddetle vurmak*’ (KTS 279); Çağatay Türkçesinde ‘*dokumak, kumaş dokumak*’ (Seng. 180r.3), ‘*bağlamak, kelepçelemek*’ (GT 42/2), ‘*vurmak, çarpmak*’ (GT 183/9) anlamlarında kullanılmıştır. Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesi dönemlerinde ‘*vurmak*’ anlamında kullanılan sözcük Karahanlı Türkçesinde birçok yeni anlam kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

bu rāznı aytışıp oğlan-ları başıdın kēcip éligini toķup ayakı birle ölümge itip
(GT 42/2)

bir altun-ğa başın yerge toķıyur
velī el-ḥamd deseñ yüz oқыu

(GT 183/3)

Қуяşның şu‘ā’ı huṭūṭun Mesīḥ
Toķuy almayın hücreñe būriyā

(FK 6/4)

Ol cümledin sipāhīlik esliḥasıdur kim peydā kıldı ve ipek ü qaz ve köprek
toķur (TEH 719a/12)

Toķımak

Standart Türkiye Türkçesinde ‘tokmak’ biçiminde ve ‘*ağaçtan yapılmış iri çekiç; kapıya asılı duran ve kapıyı çalmaya yarayan, türlü biçimlerde metal parça; kapı kolu yerinde bulunan ve kapıyı açmaya yarayan topuz; dibekte dövme işi için kullanılan ağaçtan araç; davul vb. vurmali çalgıları çalmakta kullanılan ve çalğının bir parçası olan araç*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2362). Birçok lehçede varlığını sürdürmektedir: **Trkm.**, **YUyg.** tokmak; **Öz.** tokmak; **Kırg.** tokmok; **Kzk.** tokpak; **Az.** tohmağ; **Çuv.** tukmak (Gülensoy, 2007: 906).

Günümüzde de yaygın olarak kullanılan bu sözcük ‘tokmak’ anlamına gelmektedir. Clauson sözcüğün kökünü *toķī-* olarak gösterir ve ikinci ünlünün orta dönemde eridiğini söyler (Clauson, 1972: 470). Gülensoy da aynı şekilde kökünü **toķī-* olarak gösterir (Gülensoy, 2007: 906).

Bu sözcükle ilk olarak Eski Uygur Türkçesinde **tokmak** biçiminde karşılaşıyoruz. Karahanlı Türkçesinde de aynı şekilde kaydedilen bu sözcük sonraki dönemlerde orta hece ünlüsünü düşürerek **tokmak** biçimine gelmiştir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur (ÇBH 40)**, **Karahanlı (DLT III 177)**, **Harezmi (KE 12r/21)** ve **Kıpçak Türkçesi (KTS 279)** dönemlerinde ‘*tokmak, tokaç*’ anlamında kullanılan sözcük **Çağatay Türkçesinde** ‘*menzene, sıkacak*’; ‘*dokumacı, dikici*’ (**LÇT 122**) anlamlarını kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

İş bir yirge yitti kim tokmak yasattı

(TEH 698b/26)

Tokış

Clauson **toka-** fiilinden türediğini ve birçok modern lehçede yaşadığını söyler (**Clauson, 1972: 474**). Tekin’e göre de sözcüğün kökü **toka-** şeklindedir (**Tekin, 2003: 93**).

Bütün dönemlerde **tokış** biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘*savaş*’ (**Tuva I 3**)⁴³, **Karahanlı (DLT I 367; KB 2365)** ve **Harezmi Türkçesi (NF 22/15)** dönemlerinde ‘*savaş, cenk*’ anlamında kullanılan sözcük, **Çağatay Türkçesinde** bu anlamının yanında ‘*mekik örgüsü*’ (**Seng. 181r.22**) anlamını da kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

*Sehl-i fırsat keçmedi kim melik-ke yoğuş-suz kişi-ler zâlim birle tokuş kılıp
mazlûm-lar yarîsî birle melik-din kavladılar* (GT 30/9-11)

Tokluk

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*tok olma durumu*’ anlamında yaşamaktadır (**TS, 2011: 2362**).

Clauson, sözcüğün **tok** kökünden türediğini ve bütün modern lehçelerde yaşadığını söylemektedir (**Clauson, 1972: 469**).

⁴³ Bu örnek Tekin, 2003 sayfa 93’ten alınmıştır.

Genelde **tokluk** biçiminde görülen sözcük, Harezmi döneminde **tokluğ** biçiminde de görülmektedir. İlk görüldüğü dönem olan **Karahanlı Türkçesinde** ‘*tokluk*’ (DLT I 469; KB 5317) anlamındadır. **Harezmi** (KE 90r/20) ve **Çağatay Türkçesi** (Seng. 181r.4) dönemlerinde bu anlamının yanı sıra ‘*bereket*’ anlamında da kullanılmıştır. Bu nedenle sözcükte **anlam genişlemesi** olduğunu söyleyebiliriz.

Açlığ hikmet sermāyesidür ve tokluğ gaflet pirāyesi-dür. (MK 103b/10)

Tokluk hırşın köngül-din yoğ kıl, özünğ aç bolup bir açnı tok kıl. (MK 103b/11)

Törü (törö:)

Standart Türkiye Türkçesinde ‘töre’ biçiminde ve ‘*bir toplulukta benimsenmiş, yerleşmiş davranış ve yaşama biçimlerinin, kuralların, görenek ve geleneklerin, ortaklaşa alışkanlıkların, tutulan yolların bütünü, âdet; bir toplumdaki ahlaki davranış biçimleri, adap*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2377). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **YUyg.** tör; **Ker.** dör; **Kzk.** törö; **TatK.** türe (Gülensoy, 2007: 927). **Öz.** törä (ÖTİL, II/253).

Sözcüğün anlamının ‘*geleneksel, yazılı olmayan kural*’ olduğunu söyleyen Clauson, Türk pagan döneminin politik terimlerinden biri olduğunu, Karahanlı Türkçesinde çok yaygın olduğunu ve Moğolcaya geçtiğini söylemektedir. Ayrıca politik anlamının **xagan** ve **é:l** sözcükleriyle yakından ilişkili olduğunu belirtir (Clauson, 1972: 531). Gülensoy sözcüğün kökenini farazî olarak ***tö:-r[→töre]+e/+ü** şeklinde gösterir (Gülensoy, 2007: 927).

Kelime üzerine Abdülkadir İnan’ın görüşleri şu şekildedir:

“Eski Türk yazıtlarında “töre” terimi “kanun, nizam” anlamını ifade eder. Bu terim “il” kelimesiyle birlikte (il törüsü) “devlet nizamı, kanunu” anlamını bildirmektedir. Yazıtlarda törü şeklindedir. *Dîvânü Lügâti’t-Türk’t*e ve *Kutadgu Bilig’de* de “törü” şeklindedir.” (İnan, 1956: 191).

İlk dönemlerde sözcüğün ikinci ünlüsü genelde yuvarlaktır. Köktürkçe, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde **törö/törü** biçimindedir. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde ise **töre** biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçe** (KT D 16), **Eski Uygur** (Suv. 627, 18), **Karahanlı**

(DLT II 18; KB 103) ve Harezmi Türkçesi (NF 111/17; KE 97r/20) dönemlerinde *töre*, *usül*, *gelenek* anlamında kullanılan sözcük, Kıpçak Türkçesi (KTS 282) döneminde *kadınların aybaşısı*, Çağatay Türkçesi döneminde *cengiz han'ın yayımladığı yasalar* (Seng. 173r.14), *hanzadeler, beyzadelere mahsus unvan* (LÇT 115) gibi anlamlar kazanmıştır. Bu nedenle sözcükte *anlam genişlemesi* olduğunu söyleyebiliriz.

Ma' nāsı bu kim her bir tüp ilde bir töre dimek bolur

(ŞT 77b/9)

Ġam ġıdāsı arasında anı türkāne ayaġ

Töre āyini bile tamsa touz asa otuz

(NH 353/8)

Töre birle ba urup tut anġa

Sorutın bir min-i bī-sāmānġa

(FK 689/169)

Ma' nāsı bu kim her bir tüp ilde töre dimek bolur. (ŞT 77b/9)

Tumşuk

Standart Türkiye Türkçesinde *'papağan, kartal vb. kuşların kemerli gagası'* anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2385). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: Kırg. tumşuk; Kklp., Kzk., Nog. tumsı; Hak. tumzuh; Tuv. dumçuk; Yak. tumus (Gülensoy, 2007: 932). Öz. tümşük (ÖTİL, II/223).

Clauson, sözcüğün *'kuş gagası'* anlamında olduğunu ve **tumuş-* kökünden gelmiş olabileceğini söyler (Clauson, 1972: 509). Tekin, sözcüğün kökünü **tumuş* olarak gösterir (Tekin, 2003: 123).

Eski Uygur Türkçesinde *tumşuk* biçimindeki sözcük, diğer dönemlerde *tumşuk* biçimindedir. Eski Uygur (U III 79, 4), Karahanlı (KB 77; DLT I 469) ve Harezmi Türkçesi (NF 338/13; KE 142r/10) dönemlerinde *'gaga'* anlamındaki sözcük Çağatay Türkçesinde *'burun'*, *'dağın çıkıntısı'* (Seng. 185r. 23) anlamlarını kazanmıştır. Bu nedenle sözcükte *anlam genişlemesi* olduğunu söyleyebiliriz.

Ve anıġ toyaqı ölgen uşlarınġ tumşuk ve turnaqı ölgen ayvān

(ÇFK 130a/13)

*Āteşin gül gonçesidür otluğ u kanlıg köngül
Zār bülbül **tumşuğı** çākidin efgānılg köngül*

(BV 394/1)

Tuş-(düş-)

Clauson, sözcüğün ‘tanışmak’ anlamında olduğunu ve **tüş** sözcüğüyle semantik olarak bağlantılı olduğunu söyler. **Güneybatı Türkmencede düş-** aynı anlamda yaşıyor (Clauson, 1972: 560).

Bütün dönemlerde **tuş-** biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘rastlamak, rastlanmak’ (PP 17, 3); **Karahanlı Türkçesinde** ‘kavuşmak, rastlamak, yetişmek’ (DLT II 12; KB 5017), ‘bulmak’ (TİEM 73 207r/2), ‘karşılanmak’ (TİEM 73 266r/4), ‘kavuşturulmak’ (TİEM 73 350r/9), ‘sıkıntıya düşmek’ (TİEM 73 379r/4); **Harezmi Türkçesinde** ‘rastlamak, rast gelmek’ (KE 77r/10); **Kıpçak Türkçesinde** ‘ziyaret etmek’ (KTS 285); **Çağatay Türkçesinde** ‘rastlamak, karşılamak; inmek, düşmek’ (AL 1463) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesi döneminde ‘rastlamak’ anlamında kullanılan sözcük Karahanlı Türkçesinde birçok yeni anlam kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Yana gāfil bilig-siz oğlan-nıñ

*Oqı nā-geh nişāne-ka **tuşar***

(GT 134/13)

Oqçılar resmin kör özige baqa қоşar

*Şūfi riyānı kör kişi köziçe **tuşar***

Hırş u ҳased ü tezvīr imdi şūfiler işi

Otı yaḥşılar barı kaçan anlara oḥşar

(ŞHD 185a/6)

*Ol mūrğa **tuşsa** bêyle dūzah*

Āveḥ nēçük etküsi-dür āveḥ

(LM 1536)

Tut-

TDK Türkçe Sözlük'te 47 farklı anlamda gösterilmiştir (TS, 2011: 2391). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Az., Kzk., Öz., Trkm., YUyg.** tut-; **Bşk., TatK.** tot-; **Çuv.** tıt- (Gülensoy, 2007: 935).

Clauson, 'tutmak, kavramak' anlamında kullanıldığını ve bazen deyimisel anlamlarla bütün dönemlerde yaygın olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 451).

Bütün dönemlerde değişikliğe uğramadan **tut-** biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** 'tutmak, yakalamak' (KT D 32), '(yasa) uygulamak' (BK G 9), 'yurt tutmak' (KT G 8), 'benimsemek' (KT D 3); **Eski Uygur Türkçesinde** 'tutmak' (TT I 14, 167), 'yakalamak' (Suv. 613, 8), 'sap' (U II 64, 1); **Karahanlı Türkçesinde** 'tutmak, yakalamak' (DLT II 291; KB 6578), 'tutmak, alıkoymak, yakalamak' (TİEM 73 123v/3), 'tutmak, edinmek, sahiplenmek, sahip çıkmak, kabul etmek' (TİEM 73 73r/7), 'yapmak, elde etmek' (TİEM 73 14r/3), '(alaya) almak' (TİEM 73 333v/9), 'tutmak, yazmak, kaydetmek' (RKT 37/73a3), 'yer tutmak, ikamet etmek' (RKT 38/781b2), 'saklamak, muhafaza etmek' (TİEM 73 199v/9), 'cezalandırmak' (TİEM 73 171v/6), 'helak etmek' (TİEM 73 99r/7), 'ilzam etmek, çarptırmak' (TİEM 73 121v/1), 'kabul etmek, razı olmak' (TİEM 73 223v/5), 'yapmak, husule getirmek' (TİEM 73 125v/2), 'sıkıca tutmak, kısıktırak yakalamak' (TİEM 73 439r/8); **Harezmi Türkçesinde** 'tutmak, yakalamak, dinmek, (oruç) tutmak, bekletmek, farz etmek, saymak' (NF 201/17; KE 100r/14), 'muhafaza etmek' (HKT 419a/9), 'alıkoymak' (HKT 34b/4), 'almak' (HKT 545b/2), 'edinmek, kılmak' (HKT 155a/7), 'sorumlu tutmak' (HKT 118a/1), 'takınmak' (HKT 149a/8), 'kapmak' (HŞ 4344); **Kıpçak Türkçesinde** 'tutmak'; 'elde etmek, yakalamak, saklamak'; 'bir şeyi salıvermek üzere tutmak'; 'dokunmak, el ile tutma'; 'yakalamak'; 'yerine getirmek'; 'tasavvur etmek' (KTS 285); **Çağatay Türkçesinde** 'tutmak, elde etmek; sunmak; farz etmek, hesap etmek' (AL 1391; LÇT 114; Seng.168r.1) anlamlarında kullanılmıştır. Bütün dönemlerde yaygın olarak kullanılan bu sözcük, özellikle Karahanlı Türkçesinden sonra yeni anlamlar kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Çün koyup kêtkünġ cihān mülkin musahhar boldı tut

Çün yatıp ölgünġ felek tahtı müyesser boldı tut

(NŞ 69/1)

Dāyim bu ʔarīk u ʃīveni tut

Hem yaru vü hem cihānnı yarut

(LM 1093)

Ol perī çün bardı ħ ʔāhī tilbeler dik deʃt tut

Ĥān zühd ü ‘āfiyet küncini mesken iylegil

(BV 386/3)

Tutar min köz ki körsem ‘ārızınġnı

Ki dirler aġġan arıġġa aġar su

(LD 1565)

Tutuk

Standart Türkiye Türkçesinde ‘akıcı, rahat konuşamayan; eski işlevini görmez duruma gelmiş; olması gereken gibi olmayan; bir organ hareket edemez olmuş; kısılmış, kesik; tutuklu; kapalı, tıkalı; sıkıntılı; durgun, çekingen, sıkılğan’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2392).

Sözcüğün kökünü *tut-* olarak gösteren Clauson, genişletilmiş anlamlarıyla bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 453). Sözcüğe ‘perde’ anlamını veren Doerfer, Farsçada alıntı olduğunu belirtir (Dorerfer, II: 875).

İncelediğimiz tarihî dönemlerden Karahanlı ve Kıpçak Türkçesi dönemlerinde sözcük *tutuġ/tutuk* olarak ikili biçimde görülmektedir. Çağatay Türkçesi döneminde *tutuk* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘rehin, tutu’ (DLT I 373; DLT III 63), ‘iğdiş edilmiş’ (DLT I 380), ‘efsun, büyü’ (DLT I 373); **Kıpçak Türkçesinde** ‘rehin, esir, tutsak’; ‘örtü’ (KTS 285); **Çağatay Türkçesinde** ‘kapı önüne yerleştirilen perde’ (Seng. 169v.13), ‘müptela, tutulmuş’ (LÇT 114), ‘tutulacak nesne’ (LÇT; AL 1402), ‘felçli, yarı felç olmuş’ (LÇT 114) anlamlarında kullanılmıştır. Görüldüğü gibi Çağatay Türkçesinde birçok yeni anlam kazanan sözcük *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Tügün

Standart Türkiye Türkçesinde ‘dügün’ biçiminde ve ‘evlenme veya sünnet dolayısıyla yapılan tören, eğlence, emniyet; bir olayı kutlamak için yapılan büyük eğlence veya tören’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 733).

Clauson, sözcüğün kökünün *tüg-* olduğunu ve anlamının da ‘*düğüm*’ olduğunu söylemektedir. Ayrıca Clauson lehçelerdeki durumunu şu şekilde gösterir: **Güneybatı Azerice *düyün*; Osmanlıca *düğün/düyün* (evlilik), bk. aşağıda Kıpçakça; ‘*düğüm*’ *düğüm/düyüm*; Türkmençe *düğün/düvün* (Clauson, 1972: 484).**

Doğan Aksan’ın bu sözcük üzerine açıklaması şöyledir:

“Bugünkü *düğün* sözcüğümüz, ‘*düğümlemek*’ demek olan *tüg-* eyleminin türevi olarak ‘*düğüm*’ anlamındaydı. Bu anlamı Uygur Türkçesinden beri (ör. U. II, 83, 1) izleyebiliyor, Divan’da buluyoruz. (ör. I 524, II 134). *Tügün*’ün *düğün* biçimiyle bugüne kadar geldiği ve evlenen tarafların birbirlerine bağlandıkları düşüncesinden hareketle, evlenme dolayısıyla yapılan şenlikli toplantıları anlatmaya başladığı anlaşılıyor.” (Aksan, 2011: 61).

İncelediğimiz metinlerde sadece Kıpçak Türkçesinde *düğün* biçiminde, diğer dönemlerde ise *tügün* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Eski Uygur Türkçesinde ‘*düğüm*’ (U III 83, 1); Karahanlı Türkçesinde ‘*düğüm*’ (DLT III 270; KB 150); Harezmi Türkçesinde ‘*düğüm, bağ*’ (KE 80v/20; ME 19/4), ‘*düğün*’ (HŞ 3947); Kıpçak Türkçesinde ‘*düğüm*’; ‘*evlenme meclisi*’ (KTS 66); Çağatay Türkçesinde ‘*düğüm*’ (Seng. 225r.26; AL 1496; LÇT 124), ‘*düğün, toy*’ (Seng. 225r.26; LÇT 124) anlamlarında kullanılmıştır. İlk ortaya çıktığı dönem olan Eski Uygur Türkçesinde sadece ‘*düğüm*’ anlamındaki sözcük sonraki dönemlerde ‘*düğün*’ anlamını da kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Rozgārım kararıp zülfünğdin

Tār-ı ‘ömrümğa tügün üzre tügün

(BV 456/3)

Şekker-i la‘lîng hayâlidin ser-â-ser mürdur

Saçıda érmes tügün üzre tügün her tār ara

(NH 28/5)

İstemes bolsañ işiñ üzre girih tüzlük kıł

Kim yağın riştesigâ katresi hod kildi tügün

(NH 464/9)

Tār-ı bedenim ara boğunlar

Hem ‘ışk tınâbıdın tügünler

(LM 1623)

Tüş-

Anlam alanı çok geniş olan bu sözcük TDK Türkçe Sözlük'te 33 farklı anlamla gösterilmiştir (TS, 2011: 741). Birçok lehçede de kullanımını devam ettirmektedir: **Az.** düşmāk; **Bşk.** tüşöv; **Kzk.** tüşüv; **Kırg.** tüşü; **Öz.** tüşmak; **Tat.** tüşü; **YUyg.** çüşmāk (KTLS, 1991: 196-197).

Clauson hem 'inmek, yerleşmek' hem de 'düşmek' anlamında olduğunu, fonetik ve semantik farklılıklarla bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 560).

Sözcük bütün dönemlerde *tüş-* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** 'inmek' (KT K 4), 'ölmek' (Ton. 16), 'gitmek' (Ton. 30); **Eski Uygur Türkçesinde** 'düşmek, ölmek, inmek' (TT V 10, 86), 'düşme' (Suv. 617, 11); **Karahanlı Türkçesinde** 'düşmek, inmek, konmak' (DLT II 13; KB 523; AH 177; TİEM 73 166r/9), 'yere kapanmak, düşmek, secde etmek' (TİEM 73 181v/50; RKT 28/22a/3), 'üzerine düşmek, ait olmak' (TİEM 73 70v/20; RKT 26/67b10), 'ortaya çıkmak, olmak' (TİEM 73 122v/8; RKT 28/8b/2), 'düşmek' (TİEM 73 144r/3), 'kaplamak, kuşatmak' (TİEM 73 237r/1), 'düşmek, yuvarlanmak, konaklamak, inmek' (TİEM 73/9r6); **Harezmi Türkçesinde** 'düşmek, yıkılmak, (binek) hayvanlardan inmek, isabet etmek, maruz kalmak, dışarı çıkmak, yenilmek' (NF 175/14; KE 193v/13; ME 19/1; MM 30/3; HKT 322b/4), 'yere kapanmak' (HKT 253b/9), 'çökmek, yıkılmak' (HKT 259b/2), 'olmak, vuku bulmak, hâsil olmak' (HKT 367a/4), 'yakışık almak, uygun gelmek, vacip olmak' (HKT 92a/5); **Kıpçak Türkçesinde** 'düşmek'; 'batmak'; 'konaklamak, inmek'; 'düşmek, uğramak, rastlamak, ele geçirmek'; 'yüz çevirmek'; 'durmak' (KTS 288); **Çağatay Türkçesinde** 'düşmek' (Seng. 176r.25; AL 1463), 'tamamlamak' (Seng. 176r. 25) anlamlarında kullanılmıştır. Köktürkçeden sonra birçok anlam kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Ol çāh başında bir kārṽān tüşüp çāhğa dev salıp

(TEH 700b/13)

Her kaçan kim hātırımğa ol köz ü kaç ivrülür

Hem kaçımğa çin tüşer hem közüme yaş ivrülür

(BV 153/1)

Érür hüsñ āyeti kim noqtasınınġ dānesin körgeç
Tüşer ervāh-ı qudsī kuşları bī-ihtiyār anda

(NH 19/8)

Zahmlıġ köñlüm otıġa merhem itmes nef' kim
Yaradın mamuqqa mamuqđın tüşer merhemġa ot

(FK 86/7)

Tüzül-

Standart Türkiye Türkçesinde düzelmek biçiminde yaşayan sözcük ‘*düz duruma gelmek, düzleşmek; kötü, bozulmuş bir durumdayken, düzenli duruma gelmek; soğuk ve yağış azalmak; hasta iyileşmek*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 745). Birçok lehçede varlığını sürdürmektedir: **Az.** düzälmäk; **Bşk.** tözäliv; **Kzk.** tüzelüv; **Kırg.** tüzölü; **Öz.** tüzälmaq; **Tat.** tözälü; **Trkm.** düzelmek; **YUyg.** tüzälmäk (KTLS, 1991: 198-199).

Clauson, *tüz-* fiilinin edilgen şekli olarak açıklamıştır (Clauson, 1972: 575). Erdal da aynı şekilde sözcüğün kökünü *tüz-* olarak gösterir (Erdal, 1991: 681).

Bütün dönemlerde *tüzül-* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘*düzeltemek, iyi duruma getirmek*’ (KT G 5; BK D 6); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*dizilmek, sırada olmak*’ (Ust. 193; U I 35, 2); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*düzelmek, düzen ve tertip edilmek*’ (DLT II 127; KB 1033; RKT 33/82a3); **Harezm Türkçesinde** ‘*dizilmek*’ (KE 249v/11; ME 157/3; HŞ 1982), ‘*kemale ermek, kararını bulmak*’ (HKT 369b/1); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*düzelmek*’ (KTS 289); **Çağatay Türkçesinde** ‘*düzenlenmek*’; ‘*bir müzik aletinin ayarlanması*’ (Seng. 174v.10) anlamlarında kullanılmıştır. Köktürkçede ‘*düzelmek, iyi duruma getirmek*’ anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde yeni anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Köñgül hevāsı mini buzdı şükrdür anġa kim
Tüzüldi ‘āfiyet evcide rüzgārı anıġ

(BV 344/5)

Meclis tüzüldi sākī kiltür cām-ı cem cüm
Muṭrib tüzüp sāzıġ çal zīr ü bām-ı bam bum

(\$HD 106b/12)

‘*Adl mizānı tüzüldi, rāstlar taptı revāc*
Fitne bāzārı bozuldı, rahtığa tüşti kesād

(SD 164)

Peyvendi sipihriñg üzüldi
Āheng-i cefā yana tüzüldi

(LM 2869)

Uçur-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*uçma işini yaptırmak; hızlı götürmek, hızlı sürmek; gizlice alıp gitmek*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2408). Birçok lehçede varlığını sürdürmektedir: **Kzk.** üşirü (TüKzks); **Kırg.** uçurū (TüKS, 894); **Öz.** uçirmâk (ÖTİL II/286); **Kmk.** uçurmaq (KumTS, 351); **Tat.** oçır- (KaTTS, 363); **Hak.** uçutır- (HaTS, 543); **YUyg.** uçurmak (YUTS, 435).

Clauson, *uç-* sözcüğünün ettirgen biçimi olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 30).

Bütün dönemlerde *uçur-* biçiminde kullanılan sözcük Eski Uygur (TT VIII 32), Karahanlı (DLT I 176; KB, 5379), Harezmi (ME, 102, 7) ve Kıpçak Türkçesi (KTS 291) dönemlerinde ‘*uçurmak*’ anlamında kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinde ise bu anlamıyla beraber ‘*çok övmek*’ (ZT; T3b/13), ‘*imha etmek, tahrip etmek*’ (Seng. 63v.5) gibi anlamlarda da kullanılarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Yaқındur nesr-i vāqı‘nı uçurğay köktin efğānım

(FŞ 114)

Ġam yoқ ki kūyi gerdin kōzlerdin āh uçurdı
Kim eşk balçığ étken bir gūşede қalıptur

(NH 312/2)

Kiçe tañg atkuça ol māh u şeb-gerdim hayālile
Firāqat āşiyānıdın uçurdım kōzlerim ħ‘ābı

(YED 353/5)

Cismim gerdin uçurdı āhım
Ėy çerħ arımadı mu günāhım

(LM 3140)

Ün/ün

Standart Türkiye Türkçesinde ‘ses; herkesçe bilinme, tanınma durumu’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2446). Birçok lehçede varlığını sürdürmektedir: **Trkm.** üyn; **YUyg.** ün; **TatK.** 0n; **Kzk.** ä:n; **Alt.** ıñ; **Çuv.** en-er (Gülensoy, 2007: 991). **Öz.** ün (ÖTİL, II/276).

Clauson, ‘ses, insan sesi’ anlamında olduğunu, Kutadgu Bilig’de ise mecazi olarak ‘şöhret’ anlamına geldiğini söyler (Clauson, 1972: 167).

İncelediğimiz bütün dönemlerde **ün** biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘ses, seda’ (Suv. 346, 21); **Karahanlı Türkçesinde** ‘ses’ (DLT I 49; KB 1132), ‘kuşun çağırısı’ (KB 74), ‘gürültü’ (KB 5954), ‘şöhret’ (KB 1692); **Harezmi Türkçesinde** ‘ses, ün’ (KE 20v/17); **Kıpçak Türkçesinde** ‘ün, ses’; ‘genel anlamda his’ (KTS 298); **Çağatay Türkçesinde** ‘ses, ün, şöhret’ (Seng. 88v.20) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ‘ses, seda’ anlamında kullanılan sözcük daha sonraki dönemlerde ‘ün, şöhret’ anlamını kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Küy-i aşfarı sarı gül bâğıdur iy bâğ-bân

Ün çikip bülbül ki tink kılmış dimâğın bile bâğ

(BV 302/5)

Çöker ün könglüm ursanğ tiğ-ı bî-dād

Né tañ su koyğaç étmek şu‘le feryād

(NH 199/1)

‘Işğ bâğında yayıldı bil Şibānî nālesi

‘Andelībler içide mundağ ün olğay mu ikin

(ŞHD 134a/8)

Bes ki başnı yirge urğan ün bile oyğandılar

Ser-güzeştimdin kiçe hem-sāyeler āgāhdur

(FK 185/3)

Ün-

Clauson, ‘yükselmek’ anlamında olduğunu ve **ag** sözcüğünün aksine ‘bir noktadan bir diğerine tırmanmak’ anlamında olduğunu söylemektedir. Ayrıca sözcüğün ünlüsü

konusunda tutarsızlık olduğunu da belirtir. Lehçelerdeki durumu hakkında ise şunları söyler: Kırgız ve Kazak lehçelerinde **ön-**, Tuva lehçesinde ise **ün-** biçiminde olduğunu belirtir. Muhtemelen asıl telaffuzunun Özbekçedeki **ün-** olduğunu ifade eder (Clauson, 1972: 169).

Kıpçak döneminde **ön-** biçimindeki sözcük diğer dönemlerde **ün-** biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘çıkmaq’ (KÇ 19); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘dışarı çıkmak, çıkmak, yükselmek’ (TT IX 42); **Karahanlı Türkçesinde** ‘bitmek (ekin, bitki)’ (TİEM 73 104v./7; KB 2688; DLT I 169), ‘gelmek’ (DLT I 169); **Harezm Türkçesinde** ‘(bitki için) yetiştirmek, büyümek’ (KE 68r/15), ‘devam etmek, sürdürmek’ (HKT 332b/4); **Kıpçak Türkçesinde** ‘bir şeyden ortaya çıkmak’; ‘büyüme, neticelenme’ (KTS 211); **Çağatay Türkçesinde** ‘büyüme, yetiştirmek’ (Seng. 86v. 26), ‘iki kat olmak’ (AL 53b) anlamlarında kullanılmıştır. Köktürkçede ‘çıkmaq’ anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde yeni anlamlar kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

*Üngey barı ravzasında nergis
Çün Luṭfî erür közüñg katili*

(LD 20/5)

*Eger ol deryā mevc ursa ve anıñg nemidin ot
ünse her koy kim ol otdın yir min anıñg itini yimes min*

(ÇFK 127a/16)

Üntür-

Sözcüğün kökünü **ün-** olarak gösteren Clauson, ‘yükseltmek’ anlamını vermektedir (Clauson, 1972: 181).

Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesi dönemlerinde **üntür-** biçimindeki sözcük sonraki dönemlerde **ündür-** biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘tan atmak (yükselmek, çıkmak)’ (Ton. 35); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘sunmak (malzeme, ekin) göndermek, çıkmak, yükseltmek’ (TT IX 42, VIII 102 10 53); **Karahanlı Türkçesinde** ‘yetiştirmek’ (DLT I 225); **Harezm Türkçesinde** ‘büyütmek, yetiştirmek, bitirmek’ (KE 55r/16); **Çağatay Türkçesinde** ‘yetiştirmek, büyütmek’; ‘vergi artırımı’; ‘bir ifadeyi açıklamak’ (Seng. 87r. 14) anlamlarında

kullanılmıştır. Köktürkçede ‘*tan atmak*’ anlamındaki sözcük özellikle Çağatay Türkçesinde birçok yeni anlam kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Eylemek pest-cürm gabrañı

Ündür itmek sipihr hazrāñı

(LÇT 41)

Ürün

Türkçenin eski dönemlerinden beri kaydedilen bu sözcük genellikle ‘*beyaz*’ anlamında kullanılmıştır. Clauson, *āk* sözcüğüyle karşılaştırılabileceğini ve XI. yüzyıldan sonra artık çok kullanılmadığını belirtir. Ayrıca bazı lehçelerde yaşadığını belirtir: **Yakut ürün** ‘beyaz’ (Pek. 3178) ve muhtemelen **Kuzey merkez Kırgızca ürün barañ** ‘şafak’ ve **Güneybatı XX Anadolu ürün** ‘süt, yoğurt’ ; SDD I 4336 (Clauson, 1972: 233). İbrahim Taş {+η} başlığı altında vererek *ür* kökünden geldiğini söylemiştir (Taş, 2009: 66). Tekin’e göre Ana Türkçe biçimi *hürün* şeklindedir (Tekin, 2003: 313). Gülensoy ise kökenini *(h+)ür-/ö:r-* ‘*yükselmek, büyümek*’+-(*ün*) biçiminde gösterir (Gülensoy, 2007: 996).

Sözcüğün fonetik gelişimi oldukça değişiktir. İlk olarak **Köktürkçede** karşımıza çıkmaktadır: *ürün* ‘beyaz’ (BK K 11; Ton. 48). Sonraki dönemlerde anlam gelişimi şöyledir: **Eski Uygur Türkçesinde örün** ‘*açık renkli, beyazımsı*’ (Man. 1, 22); **Karahanlı Türkçesinde örün/ürün** ‘*ak, beyaz*’ (KB 881; AH 25), ‘*gençlerin tırnakları üzerinde bulunan aklık*’ (DLT I 134); **Harezm Türkçesinde ürün** ‘*ak, beyaz*’ (KE 22r/21); **Kıpçak Türkçesinde ürün** ‘*süt*’ (KTS 298); **Çağatay Türkçesinde örün/evrün** ‘*parlak, ışık*’ (LÇT 32; Seng. 53v1), ‘*çadırın ortasındaki delik, pencere, günlük*’ (LÇT 32) anlamlarında kullanılmıştır. Genellikle ‘*beyaz*’ sözcüğünün anlam alanında kaydedilen sözcük özellikle Karahanlı Türkçesinden itibaren yeni anlamlar kazanmaya başlamıştır. Bu nedenle sözcükte *anlam genişlemesi* olduğunu söyleyebiliriz.

Üstün

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*benzerlerine göre daha yüksek bir düzeyde olan, onları geride bırakan; birine veya bir şeye göre nitelik bakımından daha yüksek, daha elverişli olan, faik*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2455). Birçok lehçede de

kullanımını sürdürmektedir: **Az., Öz., Trkm., YUyg.** üstün; **Kzk., üstem; Kırg.** üstöm~östön; **Tar.** östeñ (**Gülensoy, 2007: 999**).

Clauson, 'bir şeyleri veya bir durumun üstünde hareket etme zarfı ve sıfatı' olarak anlamlandırdığı kelimenin *üstün*'ün ünsüzü düşmüş şekli olabileceğini söyler (**Clauson, 1972: 242**).

Bütün dönemlerde *üstün* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** 'üstte, yukarıda' (**Ust. 94**); **Karahanlı Türkçesinde** 'yüksek, ulu, yüce, üstün ve yukarı' (**DLT I 108; RKT 30/54a3**), 'üst, üzeri' (**KB 1124; TİEM 73 336v/6**), 'daha fazla, çok, üstün' (**TİEM 73 4v/2**); **Harezmi Türkçesinde** 'üst, yukarı, üzeri, üst taraf, değerli' (**NF 9/7; KE 44r/3**); **Kıpçak Türkçesinde** 'üstün, galip'; 'üst, üst kısım' (**KTS 298**); **Çağatay Türkçesinde** 'üst, yukarı' (**Seng. 75r. 13; LÇT 33**), 'fetha harekesi' (**LÇT 33; Seng. 75r. 13**) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesi döneminde 'üstte, yukarıda' anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde 'fetha harekesi' anlamını kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

*Felek seniñ üze bir çetr irür aştastın
Yā çetrinğ üstüni üstinde kubbe-i minā*

(SD 344)

*Bir kimerse yol üstün ayakları üstüni esrükük-din süst bolup
yatıp turur érdi kim zāhidniñ ol yoldın kēçiši boldı. (GT 99/12)*

*Kēmiçi tanābnı kēsti tağı kēmini revān kıldı érse, bī-çāre yigit
mütehayyir bolup kēmi üstün kaldı. (GT 130/6)*

Üzük

Sözcüğün kökünün *üz-* olduğunu söyleyen Clauson, 'kırk, yırtık' anlamını vermektedir. Ayrıca DLT'deki sözcüğün *özök* veya *özek* sözcüğünün ikincil biçimi olup olmadığını belirtmektedir (**Clauson, 1972: 285**). Clauson'a benzer olarak sözcüğün kökünü *üz-* olarak gösteren Erdal, *üz-* sözcüğünün Eski Türkçede çok nadir görüldüğünü buna rağmen *üzük+süz* sözcüğünün daha sık görüldüğünü söylemektedir (**Erdal, 1991: 253**).

Bütün dönemlerde *üzük* biçiminde yazılmıştır. **Eski Uygur Türkçesinde** ‘kesinti’ (**Irkb. 48**); **Karahanlı Türkçesinde** ‘kesik, tamamlanmamış, yarım kalmış’ (**KB 1987**); **Çağatay Türkçesinde** ‘yüzük’ (**LÇT 33; AL 673; Seng. 74r.8**), ‘kesik, kesilmiş, parça’ (**Seng.74r.8**), ‘*bacı deliği çevresindeki iki takviye parçası; çadırı örten keçe*’ (**AL 673; LÇT 33; Seng.74r.8**) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ‘kesinti’ anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde yeni anlamlar kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Hâtim-i la‘lîng eger ağzıma yétkeç tişlegüm

Mühr éterde mûm yapuşkan kébi başka üzük

(**BV 331/3**)

Yağ-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘yay-’ biçiminde ve ‘*bir şeyi açarak, düzelterek bir alanı örtecek biçimde sermek; birçok kimseye duyurmak; çevreye dağılmasına sebep olmak; sınırı genişletmek; koyun, inek vb.ni otlatmak; dağınık ve düzensiz bir biçimde saçmak, dağıtmak; ışık kaynağı, ışığı kendinden dışarıya doğru çeşitli yönlere göndermek*’ anlamlarında kullanılmaktadır (**TS, 2011: 2558**). Birçok lehçede de varlığını devam ettirmektedir: **Az.**, **YUyg.** yay-; **Trkm.** yāy-; **Öz.** yāy-; **Bşk.** yāy-; **Kırg.** cay-; **TatK.** cāy-; **Kzk.** jay-; **Trkm.** yaz- (**Gülensoy, 2007: 1094**).

Sözcüğün asıl anlamının ‘yaymak’ olduğunu söyleyen Clauson, mecazi olarak ‘yurt dışında yayımlamak’ olduğunu söylemektedir (**Clauson, 1972: 883**). Gülensoy’a göre sözcüğün kökeni **yā-δ-* biçimindedir (**Gülensoy, 2007: 1094**).

Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde *yağ-* biçimindeki sözcük sonraki dönemlerde *yay-* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘yaymak, açmak, gelişmek’ (**PP 7, 2; Suv. 109, 1**); **Karahanlı Türkçesinde** ‘yaymak, bol bol vermek’ (**DLT III 434; TİEM 73 30v/5; RKT 36/20b1**), ‘açmak, genişletmek’ (**TİEM 73 30v/5**), ‘bollaştırmak’ (**TİEM 73 185v/7**), ‘ifşa etmek, yaymak’ (**TİEM 73 68r/4**), ‘yaymak, sermek, döşemek’ (**TİEM 73 442r/6**); **Harezm Türkçesinde** ‘yaymak, dağıtmak, sermek, açmak’ (**NF 57/13; ME 57/5; MM 410/4**); **Kıpçak Türkçesinde** ‘yaymak’; ‘bir şeyi kıskırtmak’ (**KTS 316**); **Çağatay Türkçesinde** ‘yaymak, sermek, açmak’ (**Seng. 340v.1**), ‘ilan etmek, bildirmek, anlatmak’

(LÇT 302) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ‘yaymak, gelişmek’ anlamındaki sözcük özellikle Karahanlı Türkçesinde yeni anlamlar kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Yayar dām-ı tezvîr el şaygığa

Kılıp sübhadın dāne āmāde şeyh

(NH 188/5)

Mamuğ üzre yayıban kâfūr qoymanġ dāğıma

Kim mamuğ dağı tutaşur hem bu merhem örtenür

(BV 165/2)

Könġlüm zekānıġ içre körüp yaydıġ anġa zülġ

Çāh üzre kebüterġa yayar dāmını şayyād

(NH 198/4)

Ay sining cisming cevāhir hālka yaydıġ gevheri

Gevher isming işitkeç küfr ü küffārlar yiter

(ŞHD 30a/6)

Yağıl-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘yayıl-’ biçiminde ve ‘yayma işine konu olmak veya yayma işi yapılmak; hastalık, pek çok kimseye geçmek veya bulaşmak; genelleşmek; herkes tarafından duyulmak; genişlemek, büyümek; serilmek, döşenmek; koyun, inek vb. otlatmak; rahat bir biçimde sere serpe oturmak; kaynağından çıkan ışık, doğru çizgiler hâlinde türlü yönler e dağılmak; ayrıntıya girmek, açılmak’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2556).

Standart Türkiye Türkçesinde Clauson, **yağ-** sözcüğünün edilgen biçimi olduğunu ve ‘yayılmak, yurt dışında yayılmak’ olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 890).

Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde **yağıl-** biçimindeki sözcük sonraki dönemlerde **yayıl-** biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Eski Uygur Türkçesinde ‘yayılmak, dağılmak’ (Suv. 626, 10); Karahanlı Türkçesinde ‘yayılmak, dağılmak, ayrılmak’ (DLT III 77), ‘dağılmak, dağılıp gitmek’ (TİEM 73 410r/2), ‘düzlenmek’ (TİEM 73 441r/6); Harezmi Türkçesinde ‘yayılmak, dağılmak, çoğalmak’ (NF 112/6; KE 6v/19), ‘serilmek, döşenmek’ (HKT 572b/1),

'açılmak, ortaya konulmak' (HKT 566a/2), 'birçok kişi tarafından duyulmak' (HKT 337a/7); Kıpçak Türkçesinde 'yayılmak'; 'kumaşa dökülen yağ yayılmak'; 'kışkırtılmak' (KTS 316); Çağatay Türkçesinde 'yayılmak'; 'otlatmak' (Seng. 340v.11) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde 'yayılmak' anlamındaki sözcük sonraki dönemlerde yeni anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Barça 'ālemğa yayıldı bil ki hüsnüñ pertevi

Hıyre boldı közleri Fir'āvununğ 'İmrān ara

(ŞHD 9a/10)

Çün cefā birle yayıldı atıñız

Ġamze oqını cānımğa atıñız

(LD 2605)

Çünkü yayıldı havādis fitnesi her gūşede

Maşlahat irmes ki çıksam gūşe-i meyhānedin

(BV 497/5)

Çün bergi tüşerge meyl kıldı

Bağrı kara deşt üze yayıldı

(LM 840)

Yakıl-

Standart Türkiye Türkçesinde 'yakma işi yapılmak' anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2506).

Clauson sözcüğün *yak-* kökünden geldiğini ve birçok modern lehçede yaşadığını belirtir (Clauson, 1972: 901).

Bütün dönemlerde *yakıl-* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Eski Uygur Türkçesinde 'yaklaşmak, yaklaşturulmak' (TT V 24, 66); Karahanlı Türkçesinde 'dokunulmak, yaklaşılmak' (DLT III 81), 'yakılmak, yanmak' (TIEM 73 258v/3); Harezmi Türkçesinde 'yakılmak' (MN 37); Kıpçak Türkçesinde 'yakılmak' (KTS 307); Çağatay Türkçesinde 'tutuşturulmak'; 'kına yakılmak'; 'dokundurulmak, yakınlaştırılmak'; 'iftira etmek' (Seng. 343r.13) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde 'yaklaşmak' anlamındaki sözcük sonraki dönemlerde yeni anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Ķāmetimni nice ařınġ ya ıla
*Nie hecr otı cānımda **yaıla***

(LD 2508)

*Baġrımqā **yaılıp** hecr otı bu kün iimni köydürür*
Yalguz cānımqā taŋ bile bilmen ni peydā bolġusı

(SD 705)

Laġz laġza hecr otı ıktı ‘alem üzre ‘alem
*Ötti mü bir laġza kim ol şu‘leġa **yaılmadım***

(FK 433/5)

Nie kün uşbu sırnı kizler irdim
***Yaıldı** ‘ışık otı söndüm digende*

(\$HD 11a/6)

Yaltrı

Standart Türkiye Türkesinde yaldırak biiminde ve ‘parlak, cilalı’ anlamında yaşamaktadır (TS, 2011: 2512).

Kökünün *yaltrı-* olarak veren Clauson, anlamını ‘parlak, parlak nesne’ olarak vermektedir (Clauson, 1972: 922).

Tarihî dönemlerde farklı şekilleri olduġunu görüyoruz. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkesinde yaltrı** ‘ışık, parlıtı’ (TT X 491); **Karahanlı Türkesinde yaldru** ‘cilalı, parlak, süslü’ (DLT III 432); **aġatay Türkesinde yaldırak** ‘parlak’ (LT 298), ‘süheyl yıldızı’ (LT 298; Seng. 336v.14) anlamlarında kullanılmıştır. İlk karřılařtıġımız dönem olan Eski Uygur Türkesinde ‘ışık, parlıtı’ anlamında kullanılmıştır. aġatay Türkesinde ise ‘süheyl yıldızı’ anlamını kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Yān

Standart Türkiye Türkesinde geniş anlam alanına sahip olan sözcük TDK Türke Sözlük’te 13 farklı anlamla gösterilmiştir (TS, 2011: 2517). Bazı lehelerde varlıġını sürdürmektedir: **Az.**, **Bşk.**, **TatK.**, **YUyg.** yan; **Öz.** yān; **Trkm.** yān; **Kırg.** can; **Kzk.** jan (Gülensoy, 2007: 1052).

Aslında anatomik olarak *'kalça'* anlamında olduğunu belirten Clauson, daha genel anlamda *'yan, böğür'* anlamında kullanıldığını ve belirli ses değişiklikleriyle bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 940).

İncelediğimiz bütün dönemlerde *yan* biçiminde kullanılarak herhangi bir ses değişikliğine uğramamıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** *'cephe, taraf'* (Ton. 11, 33); **Eski Uygur Türkçesinde** *'taraf, kalça, yan'* (TT VII 35, 4); **Karahanlı Türkçesinde** *'yan, taraf'* (DLT II 19; KB 4114), *'-dan yana'* (RKT 26/51b3), *'uca kemiğinin başı'* (DLT III 160); **Harezmi Türkçesinde** *'yan, taraf, yön, sebep, neden, vesile, dolayı'* (NF 153/15; KE 118/8; ME 48/8), *'huzur, nezî'* (HKT 88b/5), *'kenar, kıyı'* (HKT 371a/7); **Kıpçak Türkçesinde** *'yan, yan taraf'*; *'taraf, kat, huzur'*; *'uca kemiğinin başı'*; *'şeytan'* (KTS 309); **Çağatay Türkçesinde** *'yan, taraf'*; *'kalça'* (Seng. 338v.24) anlamlarında kullanılmıştır. İlk olarak Köktürkçede *'cephe, taraf'* anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde yeni anlamlar kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

*Māverü'n-nehr içre qaldım, çün ki ikki yanima
Közlerimniñ biri Seyhün, biri Ceyhün eyledi*

(SD 749)

*İyley almas 'arızınğdın özge yan köñglüm hevā
Kuş özin meş'alğa çün urdı qanatı çörkenür*

(BV 175/6)

*Hayāl-i bikrlerin cilve-gerlik etkeli her yan
Sên eylediñ hulel-i dürr-i nazm birle mücellā*

(NH 2/3)

*Boldı bahār u cān kuşı ol yan hevā qılur
Her niçe ol nigār-ı semen-ber cefā qılur*

(LD 386)

Yanā

Standart Türkiye Türkçesinde *'yine'* biçiminde kullanılan sözcük *'yeniden, bir daha, tekrar, gene; öyle de olsa, öyle olmasına karşılık; buna rağmen, bununla birlikte'*

anlamlarına sahiptir (TS, 2011: 2596). Birçok lehçede varlığını sürdürmektedir: **Trkm.** yene; **Az.** yenä; **Bşk., Öz., TatK.** yänä; **YUyg.** yana (Gülensoy, 2007: 1146).

Tarihî dönemlerde en çok kullanılan zarflardan biridir. Clauson, *yan-* fiilinin zarf-fiil biçimi olduğunu ve ‘tekrar’ anlamında kullanıldığını söylemektedir (Clauson, 1972: 943). Erdal, bu sözcüğün *yan-* ‘geri dönmek’ anlamındaki fiil kökünden geldiğinin şüphesiz olduğunu belirtir (Erdal, 1991: 405). Tekin de benzer şekilde *yan-* ‘dönmek’ kökünden geldiğini söyler (Tekin, 2003: 148).

İncelediğimiz bütün dönemlerde *yana* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçe** (KT D 10; BK D 9), **Eski Uygur** (PP 24, 5), **Karahanlı** (DLT III 26; KB 403; AH 222) ve **Harezmi Türkçesi** (NF 3/6; KE 3r/12; ME 53/5) dönemlerinde ‘yine, tekrar’ anlamında kullanılmıştır. **Kıpçak Türkçesi** döneminde bu anlamının yanında ‘sonra’ (KTS 309), **Çağatay Türkçesinde** ise ‘diğer’, ‘başka’ (Seng. 338v.29) gibi anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Ëy köngül ‘ışık otıdın yanma

Bār u teşviş bérme yana maŋga

(NŞ 13/5)

Hırāş étmesenġ yüz yanalar kēbi

Oġul mātemide analar kēbi

(Sİ 6483)

Ni şun‘unġdın ‘acab yüz miŋġ cihān bolmaq yana peydā

Ni mülkünġe ħalel yüz miŋġ cihān dik bolsa nā-peydā

(BV 2/1)

Bir yana körgey mü min ol közleri kāfirni ħiç

İrnidin sorgay mu min kim kıldı ol şekkerni ħiç

(LD 294)

Yanāk

Standart Türkiye Türkçesinde ‘yüzün, göz, kulak ve burun arasındaki bölümü; lastik tekerlekli taşıtlarda lastiğin jant ile yere temas eden bölümü arasında kalan yan yüzeyi’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2518). Birçok lehçede varlığını

sürdürmektedir: **Az.** yanag(ğ); **Bşk., TatK., Trkm., YUyg.** yaṅak; **Öz.** yânâk; **Ker.** yavağ; **Alt.** caak; **Kırg.** caak~cāk; **Kzk.** jak; **Yak.** sıṅāh~sıṅyāx; **Çuv.** yanah (**Gülensoy, 2007: 1053**).

Clauson, bu sözcüğün *yanğak* sözcüğünün metatez biçimi olduğunu, ‘*yanak kemiği*’ daha genel olarak ‘*yanak*’ anlamlarında kullanıldığını belirtmiştir. Ayrıca bütün modern lehçelerde yaşadığını da belirtmiştir (**Clauson, 1972: 948**).

Bu sözcük bütün tarihî dönemlerde *yanğak* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘*yanak, ağzın iki tarafında dişlerin oluşturduğu kemik*’ (**DLT III 376, 16**), ‘*yan, taraf*’ (**DLT I 434**), ‘*kapı sögesi*’ (**DLT III 376**); **Harezm Türkçesinde** ‘*yanak*’ (**KE 12v/8; ME 95/1; HKT 393b/4**); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*ağzın üst tarafı, damak*’; ‘*yanak, çene kemiği*’ (**KTS 309**); **Çağatay Türkçesinde** ‘*yanak*’ (**Seng. 339r.14**), ‘*ceviz*’ (**AL 2605**) anlamlarında kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinden önceki dönemlerde genellikle ‘*yanak*’, ‘*çene kemiği, yan, taraf*’ anlamlarında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde ‘*ceviz*’ anlamını kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Yığaç üzre ger bolsa yüz ming yanğag
Kömer yerge her ne oğurladı zâg

(Sİ 1126)

Niğāb alma kim ol nār tig yanğaktın cān kebāb oldı
Girişmeñni körüp ‘ālem barı mest ü ħarāb oldı

(LD 2409)

Lebiñ nār yanğak üzre tapar perveriş tañ yoğ
Eger cevheri aytur anı la‘l-i rummānī

(FK 670/4)

Qanı ‘aqlım qanı fehmim qanı fikrim qanı nāmūs
Yanğaking alını körgeç mañga nāmūs uşandandur

(SHD 33a/13)

Yapākū

Standart Türkiye Türkçesinde ‘yapağı’ biçiminde ve ‘*ilkbaharda kırılan koyun tüyü, yapak*’ anlamında kullanılmaktadır (**TS, 2011: 2525**). Birçok lehçede varlığını

sürdürmektedir: **TatK.**, **Bşk.** yabağa; **Bşk.**, **Nog.** yabağı; **Kırg.** cabağı; **YUyg.** cavıga; **Kzk.** jabağı; **Çuv.** yupax (**Gülensoy, 2007: 1063**). **Öz.** yâpâğı (**ÖTİL, I**).

Kökeninin belirsiz olduğunu belirten Clauson *yap-* ve *-ku* ekiyle bağlantı kurmaya çalışır. Anlamının 'hasır gibi saç, yün' olduğunu sonradan 'yünleri hasır gibi ve uzun büyümüş hayvan' anlamına geldiğini söyler. Ayrıca Moğolca *dağaki* 'dolaşık veya toplu saç' sözcüğüyle bağlantılı olabileceğini söyler (**Clauson, 1972: 874**). Gülensoy sözcüğün kökenini *yap-* 'örtmek, kapamak' *+(a)ğ[ı]/+(a)k* şeklinde verir (**Gülensoy, 2007: 1063**).

Tarihî dönemlerde bazı ses değişiklikleri yaşamıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde yapağı** 'yün yoluntusu' (**DLT III 36**); **Harezmi Türkçesinde yapağı** 'yapağı, tiftik, keçe' (**ME 170/1**); **Kıpçak Türkçesinde yapağı** 'peçe, yüze örtülen örtü'; 'yapağı, kırılmış yün' (**KTS 310**); **Çağatay yapağı** 'yapağı, yün' (**GT 67/10**), 'sütten kesilmemiş tay' (**Seng. 325v.22**) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde 'yün yoluntusu' anlamındaki sözcük sonraki dönemlerde bu anlamına bağlı olarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Ol muñni ayttı-lar érse, ayttı kim eger yün ornığa yapağı ékseniz-ler érdi.

(**GT 67/10**)

Yapıg

Clauson, sözcüğün *yap-* kökünden türediğini belirtir. Lehçelerdeki durumu hakkında ise şunları söylemektedir: Ör. **Güneybatı Osmanlıca yapı** 'yapı, büyük bina'; **Türkmence** 'kapak göz kapağı'. *-uk* ekiyle türetilmiş olan *yapuk* biçimiyle kökteş olduğunu ve erken dönem metinlerinde kaydedilmediğini belirtir. Bununla birlikte ör. **Güneybatı Türkmence yapık** 'örtülmüş' (**Clauson, 1972: 873**).

Eski Uygur Türkçesinde *yapıg* biçimindeki sözcük sonraki dönemlerde *yapug* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** 'bağlayan, rapteden' (**Suv. 704, 13**); **Harezmi Türkçesinde** 'örtü' (**ME 93/5**); **Çağatay Türkçesinde** 'örtülmüş, gizlenmiş'; 'örtü' (**Seng. 326r.27**), 'gelinlerin yüzüne yapıştırdıkları zinet, yağmurluk, yensiz aba' (**LÇT 289**) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde 'bağlayan, rapteden' anlamındaki sözcük Çağatay Türkçesinde 'gelinlerin yüzüne yapıştırdıkları zinet, yağmurluk, yensiz aba' anlamını kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

*Külse ağzınġ bolmasa yapuġ ‘izārınġ yaġsı kim
Ġonçe ġandān turferaq ġül daġı ġoşraqdur açuġ*

(NH 528/5)

*Gerçi Ka‘be işikin tapmadı miñdin bir açuġ
Kir fenā deyriġa kim anda yapuġ bolma işik*

(FK 342/6)

Yapış-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘yapışkan bir maddeye bulanmış olan bir şey ayrılmayacak bir biçimde bir yere tutunup kalmak; iyice yaklaşmak, sokulup değmek; aralık bırakmayacak biçimde üzerine dokunmak; bir iş yapmak amacıyla, hevesle bir şeyi eline almak; sıkıca yakalamak, tutmak, sarılmak; başı çekenı çok yakından izlemek; birini rahatsız etmek, peşini bırakmamak, musallat olmak’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2528). Birçok lehçede varlığını sürdürmektedir: **Az.** yapış-; **Öz.** yapış-; **Bşk.**, **TatK.**, **YUyg.** yabış-; **Kırg.** cabış-; **Alt.** capşır-; **Kzk.** jabis-; **Çuv.** şıpāş- (Gülensoy, 2007: 1066).

Clauson, *yap-* sözcüğünün işteş biçimi olduğunu ve ‘yapışmak, ilişmek’ anlamında olduğunu söyler (Clauson, 1972: 881).

Bütün dönemlerde *yapış-* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘yapışmak’ (H II 31, 198; Usp. 274); **Karahanlı Türkçesinde** ‘yapışmak, bağlanmak’ (DLT III 70; TİEM 73 248v/9), ‘ateş yüzüne çarpmak, yüzünü yalamak’ (TİEM 73 253r/6); **Harezmi Türkçesinde** ‘yapışmak, tutmak, sıkıca sarılmak, sırnaşmak’ (NF 45/15; KE 120r/5; ME 85/4); **Kıpçak Türkçesinde** ‘kavramak’; ‘yapışmak’; ‘bulaşmak’ (KTS 310); **Çağatay Türkçesinde** ‘yapışmak’ (Seng. 325v.2) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ‘yapışmak’ anlamındaki sözcük sonraki dönemlerde birçok yeni anlam kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

*Şirīnlikidin kâğıdı bir birge yapıştı
İrning şıfatın kayda ki yazdım varaġ içre*

(LD 1788)

*Sözlemek çağıda birbirige yapıssa bāk imes
Kim çüçüklük eylemiş la' l-i şeker-bārınġnı bend*

(YED 43/6)

*Hâtem-i la 'lîng eger ağzıma yitkeç tişlegüm
Mühr iterde mûm yapuşkan kibi başkaç üzük*

(BV 331/3)

*Rengsiz hâlinġ cemâlinġ h'ânıda ay sîm-ber
Yâ 'adesdür yâ yapuşmış bir 'ades çağlıġ şeker*

(NH 224/1)

Yar-(yâr-)

Standart Türkiye Türkçesinde 'uzunlamasına bölüp yatırmak; buğday, arpa vb. tahıl tanelerini değirmende kırmak; derin yara açmak; yarık açmak; kesip açmak; ortasından, içinden geçmek' anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2541). Birçok lehçede varlığını sürdürmektedir: **Trkm.** yâr-; **Az., Bşk., TatK., YUyg.** yar-; **Öz.** yâr-; **Kırg.** car-; **Bşk.** jar- (Gülensoy, 2007: 1069).

Clauson, 'bölmek, yarmak' anlamında olduğunu ve bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtir (Clauson, 1972: 955).

Bütün dönemlerde **yar-** biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** 'kırmak, yarmak, parçalamak, ayırmak' (H I 6, 48; Usp. 274); **Karahanlı Türkçesinde** 'bozmak, kırmak' (TİEM 73 104r/9; RKT 29/9b3), 'aydınlatmak' (TİEM 73 104v/2), 'kesmek, dilmek' (TİEM 73 72v/5), 'parçalamak, ayırmak' (DLT III 33; TİEM 73 111v/9); **Harezm Türkçesinde** 'yarmak, kesmek, ikiye bölmek, ayırmak, açmak' (NF 82/9; KE 236v/20), 'öne geçmek' (İML 106); **Kıpçak Türkçesinde** 'yarmak'; 'karar vermek' (KTS 311); **Çağatay Türkçesinde** 'yarmak, parçalamak' (LÇT 292; Seng. 327r.18), 'yaratmak, yavrulamak' (LÇT 292) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesi döneminde bu sözcük 'kırmak, parçalamak, yarmak' anlamında kullanılmıştır. Fakat sonraki dönemlerde 'aydınlatmak; yaratmak' gibi anlamlar kazanmıştır. Bu nedenle sözcükte **anlam genişlemesi** olduğunu söyleyebiliriz.

*Öçükken arslan tig bolup her birisi şaflar yarar
Sāmī Nerīmān mu diyin, yā Rüstem-i destān irür*

(SD 119)

*Bu nev^ç yir yara almas cihānda ol kişi kim
Yoğ irse bilide küç ger anı digil Rüstem*

(BV 727/4)

*İrning ki qalem tilini şirīnliki yarıd
Şirīn didim andın ki şemer söz kilişidin*

(LD 1263)

*İrtegi yurtdın hikāyet kılğalı kögsüm yarıp
Yār firāqında şikāyet kılğalı gamdın tolup*

(ŞHD 19a/4)

Yarāğ

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*silah; erkeklik organı*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2532).

Sözcüğün kökünü *yarā-* olarak gösteren Clauson, ‘*fırsat, uygunluk, yerindelik*’ anlamında olduğunu ayrıca ‘*silah, askeri teçhizat*’ anlamında da kullanıldığını söyler. Clauson ayrıca lehçelerdeki durumu hakkında da bilgiler verir: **Güneydoğu Türkçesi** *yarağ/yarak*; **Kuzermerkez** *jarak*; **Güneymerkez** *yaroğ*; **Kuzeybatı** *arak/jarak*; **Güneybatı Azerice, Türkmence** *yarağ*; **Osmanlıca** *yarağ/yarak* fiilden isim yapma eki -k’nin köktaşının kalıntısı olabilir, fakat *yarık*’la daha çok bağlantılı görünüyor (Clauson, 1972: 962). Erdal da sözcüğün kökünün *yarā-* olduğunu söyler (Erdal, 1991: 215).

İncelediğimiz bütün dönemlerde *yarağ* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*yakışan, gereken*’ (H II 8, 25), ‘*silah*’ (U III 29, 33); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*imkân, fırsat, fayda*’ (DLT III 28; KB 529), ‘*yarık, gedik*’ (DLT III 294), ‘*gücü yetme, muktedir olma*’ (RKT 27/43a3); **Harezmi Türkçesinde** ‘*silah, teçhizat, hazırlık*’ (NF 7/17; KE 57r/17), ‘*takat, güç*’ (NF 49/12), ‘*ince, arık*’ (ME 74/4), ‘*yerde, duvarda vb. şeylerdeki yarık*’ (KE 164r/1); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*şimşek*’; ‘*ışık*’; ‘*serbest*’; ‘*yarar, fayda*’; ‘*silah*’; ‘*hazırlık*’ (KTS 311); **Çağatay Türkçesinde** ‘*alet, edevat*’; ‘*layık, yaraşır*’ (Seng. 329r.14), ‘*silah, hazırlık*’ (LÇT 291), ‘*takat, güç, imkân, fırsat*’ (GT 136/3-150/8; ÇFK

116b/3) anlamlarında kullanılmıştır. Köktürkçede ‘*silah; yakışan, uygun*’ anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde yeni anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

*Köngül̄ni bağlama fānī cihānga ay ‘ākil
Sefer **yarağını** kıl bolma bir nefes ğāfil*

(LD 29)

*Öğrenür anıñ bile bulur **yarağ**
Yime taħammül-süz erür bu boğuz*

(GT 136/3)

*‘İşk kūyide kara tofrağça yoğ cān kıymeti
Yol **yarağın** dağı tapmas ol ki māl u cāhı bar*

(BV 134/5)

*Ağara başladı baş u töküle başladı tiş
Sefer **yarağnı** kılğıl ki tüşti başına iş*

(FK 254/1)

Yaraşık

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*yaraşma, uyma, uygunluk*’ anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2534).

Clauson, sözcüğün kökünün *yaraş-* olduğunu ve *yaraşī* sözcüğüyle eş anlamlı olduğunu söyler (Clauson, 1972: 973).

Karahanlı ve Çağatay dönemlerinde *yaraşık* biçimindeki sözcük, Harezmi Türkçesinde yuvarlak ünlülü olarak *yaraşuk* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘*uygun, münasip*’ (KB 1061); **Harezmi Türkçesinde** ‘*uyum, barış, anlaşma, uyuşma*’ (HKT 61a/1); **Çağatay Türkçesinde** ‘*barış, anlaşma*’ (Seng. 329r.11), ‘*albenili, çekici*’ (Seng. 329r.11; LÇT 291), ‘*uygun, münasip*’ (LÇT 291) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde ‘*uygun, münasip*’ anlamındaki sözcük sonraki dönemlerde yeni anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Yargu

Standart Türkiye Türkçesinde ‘yargı’ biçiminde ve ‘*kavrama, karşılaştırma, değerlendirme vb. yollara başvuru olarak kişi, durum veya nesnelerin eleştirici bir biçimde değerlendirilmesi, hüküm; yasalara göre mahkemece bir olay veya olgunun doğuşuna etken olan sebeplerin de göz önünde bulundurulması değerlendirilmesi sonucu verilen karar, kaza*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2536).

Clauson, kökünün ‘*yar-*’ olduğunu, temel anlamının ‘*kesmek için alet*’ olduğunu fakat pratikte ‘*yasal mahkeme, dava*’ anlamında kullanıldığını ayrıca Moğolcada *carġu* biçiminde alıntı olduğunu söylemiştir (Clauson, 1972: 963).

Bütün dönemlerde *yargu* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*karar, hüküm*’ (Usp.274); **Harezmi Türkçesinde** ‘*yargı, mahkeme, hüküm, zabt etme, sahiplenme*’ (KE 23v/21; HŞ 1710); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*yargı, karar, emir, mahkeme*’; ‘*adalet, yargı*’ (KTS 312); **Çağatay Türkçesinde** ‘*hak arama kavgası*’ (AL 2621), ‘*mahkeme yeri*’; ‘*dava*’ (Seng. 329r.25) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ‘*karar, hüküm*’ anlamında kullanılan sözcük, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde birçok yeni anlam kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Bu kelmekdin êrdi ġaraž bu maŋa

Ki bolġay cenābıŋda yargu maŋa

(Sİ 4278)

Yastā-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*yasla-*’ biçiminde ve ‘*bir şeyi bir yere dokunur duruma getirmek ve bu durumda bırakmak veya tutmak, dayamak; dayandırmak*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2544). Günümüz lehçelerinden Türkmencede *yapla-* biçiminde varlığını sürdürmektedir (Gülensoy, 2007: 1080).

Köküyle ilgili bir açıklama yapmayan Clauson, DLT’deki anlamının Osmanlıcada yaşadığını söylemektedir (Clauson, 1972: 974). Gülensoy, sözcüğün kökenini **yas-* ‘*dağıtıp yaymak*’+*-ta-* biçiminde göstermiştir (Gülensoy, 2007: 1080).

Karahanlı ve Çağatay dönemlerinde *yasta-* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** *yastık dayamak*

(DLT III 302; KB 647); Çağatay Türkçesinde ‘*yastıkla desteklemek*’ (Seng. 331r.28), ‘*uzatmak, dayamak, düzlemek*’ (LÇT 293) anlamlarında kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinde ‘*uzatmak, dayamak, düzlemek*’ anlamını kazanarak **anlam genişlemesine** uğramıştır.

Ḳulluḳ üçün astānıñ yastanıb yatğan ulus

Şehr-i Tūrandıñ biridür mülk-i Īrān’dın biri

(LÇT 293)

Min kim ü ḳılmaḳ heves anıñḡ ḳolıdın müttekā

Kūyide bes itsem ilgimni başımda yastaban

(BV 457/2)

Tuttı Nevāyī ‘azīz kūyide ol taşnı kim

Gāh anı başıḡa gāh başın anḡa yastamıḡ

(NH 443/11)

Ey Nevāyī deyr ara bolsanḡ gedālıḡ birle mest

Baş ḳoyar bolsanḡ sıfālınḡni başınḡḡa yastaḡıl

(BV 370/7)

Yāş

TDK Türkçe Sözlük’te iki farklı madde başı olarak gösterilmektedir. Yaş I ‘*doğuştan beri geçen ve yıl birimi ile ölçülen zaman, sin; hayatın çeşitli evrelerinden her biri, çağ; bir kurum, bir kuruluş, düzen vb.nin kurulduğundan bu yana geçen zaman; bir gök cisminin geçirdiği zaman süresi*’. Yaş II ‘*nemli, ıslak, kuru karşıtı; kendi suyunu, canlılığını yitirmemiş, kurumamış, kurutulmamış, taze; gözyaşı; kötü; zor*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2545). Birçok lehçede varlığını sürdürmektedir: **Trkm.** yāş; **Az.** YUyg. yaş; **Öz.** yāş; **Bşk.**, **TatK.** yāş; **Kırg.** caş; **Kumd.** çaş; **Kzk.** jas; **Yak.** sās; **Çuv.** şol~şul (Gülensoy, 2007: 1082-1083).

Temel anlamının ‘*ıslak, yaş*’ olduğunu söyleyen Clauson, ‘*yeşil sebzeler*’, ‘*nemli*’, ‘*suyun akması, gözyaşı*’, ‘*her yıl taze*’, ‘*birinin bir yıllık hayatı*’ gibi anlamlar vermektedir. Ayrıca son verilen anlamın Moğolca **nasu** ‘*birinin bir yıllık hayatı*’ kelimesinden alıntı olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 975).

Bütün tarihî dönemlerde *yaş* biçiminde kullanılan sözcük hiçbir değişikliğe uğramamıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘*yaş, ömür yaşı*’ (KT K 11); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*yaş, taze, yeşil, ot, ömür*’ (H I 10; TT V 28, 124), ‘*göz yaşı*’ (Usp. 275; Suv. 622), ‘*yaş, sin*’ (Usp.275), ‘*zarar, ziyan*’ (TT VIII 103); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*yaş, ömür*’ (KB 176; TIEM 73 42v/5), ‘*taze*’ (DLT II 109; TIEM 73 196v/7), ‘*sebze, yeşillik, zerzevat*’ (DLT III 159), ‘*gözyaşı*’ (DLT III 159; KB 1500; TIEM 73 148v/5); **Harezmi Türkçesinde** ‘*ıslak, taze, yeşil, yaş*’ (ME 6/5; HKT 231b/1; HŞ 2763), ‘*taze ve yeşil bitki, yeşillik*’ (HKT 9a/4; İML 182), ‘*gözyaşı*’ (NF 66/11; KE 68r/14), ‘*ömür, yaş*’ (NF 340/9), ‘*genç, yaşça küçük, taze, bitki, nebat*’ (KE 21r/7; HŞ 2759); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*yaş, ömür*’; ‘*yaş, kuru olmayan, ıslak*’; ‘*taze*’; ‘*gözyaşı*’; ‘*üzüntü, yas*’; ‘*yaş ot*’; ‘*saklamak, gizlemek, örtmek*’ (KTS 314); **Çağatay Türkçesinde** ‘*genç*’; ‘*göz yaşı*’; ‘*yaş, ömür*’; ‘*evlat*’; ‘*taze*’ (Seng. 332v.13) anlamlarında kullanılmıştır. Köktürkçede sadece ‘*yaş, ömür yaşı*’ anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde birçok yeni anlam kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Köz yaşım dürr-i yetimin mahrem-i ışk eylemen

Her neçe kim pāk-gevherdür ve lîkin yaş erür

(NŞ 197/2)

Éylep anı ‘ömr-i sür‘at-āyîn

Bir yaşı yokıdın asru gamgîn

(LM 613)

Yaş ferzendirin yügürtüp yüz sarı her dem közüm

Çün seniñ irniñni tapmas çapturur gülgün burâk

(LD 878)

Her kaçan kim hâtırımğa ol köz ü kaç ivrülür

Hem kaçımğa çîn tüşer hem közüme yaş ivrülür

(BV 153/1)

Yat-

Standart Türkiye Türkçesinde 17 farklı anlamda kullanılmaktadır (TS, 2011: 2551). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Az., Bşk., TatK., Trkm., YUyg. yat-; Öz. yât-; Kırg. cat-; Kzk. jat-** (Gülensoy, 2007: 1087).

Sözcüğün asıl anlamının ‘uzanmak’ olduğunu söyleyen Clauson, genişletilmiş olarak ‘uyumak için uzanmak, bir yere yerleşmek’ gibi anlamlara da sahip olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 884).

Sözcük bütün dönemlerde **yat-** biçiminde kullanılarak herhangi bir ses değişikliğine uğramamıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘yığılmak, ortada kalmak’ (KT D 24; BK D 20); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘yatmak, uzanmak’ (TT IV 12, 43), ‘belli bir vaziyet almak’ (Usp. 275); **Karahanlı Türkçesinde** ‘yatmak’ (DLT II 313; KB 1449), ‘yaymak, sermek’ (DLT II 313); **Harezmi Türkçesinde** ‘yatmak, kalmak, defnedilmek, gömülmek, dağılmak’ (NF 316/2; KE 33r/4; ME 136/1); **Kıpçak Türkçesinde** ‘yatmak, uyumak’; ‘eğilmek’ (KTS 314); **Çağatay Türkçesinde** ‘yatmak, uzanmak’ (Seng. 326r.18; LÇT 290), ‘hasta düşmek, meyl etmek’ (LÇT 290) anlamlarında kullanılmıştır. Köktürkçede ‘yığılmak, ortada kalmak’ anlamında kullanılan sözcük ‘belli bir vaziyet almak; yaymak, sermek; eğilmek; hasta düşmek’ gibi anlamlar kazanmıştır. Bu nedenle bu sözcükte **anlam genişlemesi** olduğunu söyleyebiliriz.

*Közünġ ki lâle vü nesrîn üze uzala **yatur***

*Hoten çiçekleri içre meger ġazâle **yatur***

(LD 608)

*Def şabânçe yimekindin ġüyyiâ kirlip **yatur***

Ney nefes almasıķıdın âhırı körgüsi tâb

(SD 374)

Tiġ tartıp çü kilür şatlime cānān utru

*Her dem ağzımġa **yatar** çıķmaķ için cān utru*

(BV 518/1)

*ġastede küyünġde **yatmışam** bî-kes*

Tutķuçum řapķuçum itinġdür ü bes

(NH 389/1)

Yatgāk

Standart Türkiye Türkçesinde ‘yatak’ biçimindeki sözcük TDK Türkçe Sözlük’te 12 farklı anlamda kullanılmaktadır (TS, 2011: 2548). Bazı lehçelerde de varlığını sürdürmektedir: **Bşk.**, **TatK.**, **YUyg.** yatak; **Az.** yatag; **Kzk.** jatak (Gülensoy, 2007: 1087). **Öz.** yātāk (ÖTİL, I/264).

Sözcüğün kökünün *yat-* olduğunu söyleyen Clauson, anlamını ise ‘alışkanlık üzere yatmak’ olarak vermektedir (Clauson, 1972: 888).

Karahanlı Türkçesinde *yatgāk* biçimindeki sözcük, Çağatay Türkçesinde *yatak* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘muhafiz, bekçi’ (DLT III 42; KB 1606); **Çağatay Türkçesinde** ‘yatak’; ‘muhafiz’ (Seng. 326v.12) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde ‘muhafiz’ anlamındaki sözcük, Çağatay Türkçesinde ‘yatak’ anlamını da kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Dağı bilgil uşbu yatak yağı yağı

Oqlamasa çağdavul köpdin ozar

(ŞHD 50a/12)

Qaplan kibi sékridi yatağdın

Yā éyle ki kök gazālı tağdın

(LM 3324)

Yavgān

Standart Türkiye Türkçesinde ‘yavan’ biçiminde ve ‘yağı az; katıksız; hoşça gitmeyen, tatsız; görgüsüz, bilgisiz’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2552). Birkaç lehçede varlığını sürdürmektedir: **Az.**, **Ker.** yavan; **Trkm.** yuvan (Gülensoy, 2007: 1089).

Clauson, sözcüğün kökünü **yav-* olarak gösterir. Osmanlıcada ‘sade, yağlı veya yağsız kuru yiyecek’ anlamında olduğunu ve bu anlamının Eski Uygur Türkçesinde daha az belirgin olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 874).

Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde *yavgan* biçimindeki sözcük Çağatay Türkçesinde *yavan* biçimine de sahiptir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur** (TT X 54) ve **Karahanlı Türkçesinde** (DLT III 37)

'yavan' anlamında kullanılırken **Çağatay Türkçesinde** bu anlamının yanında 'baharatsız, basit yemek' (Seng. 340r.24) anlamını da kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Mübāhāt kılmās yēmekdin golāc

Ġamīn bolmas er tapsa yavġan omāc

(Sİ 1144)

Fāriġ-i faġr-endiŝning yavġan umacı alġuġının nebātī

güllacı-dın mergüb-raġ(dur) (MK 44a/2)

Yēt-

Standart Türkiye Türkçesinde 'bir gereksinimi karşılayacak, giderecek nitelikte olmak; yeterli sebep olmak; kötü bir davranış, durum, tutum yeterli olmak, kâfi gelmek; başkasına gereksinim duymamak, kendine yeter olmak; bir yaşa erişmek, ulaşmak; olgunlaşmak' anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2587). Birçok lehçede de varlığını sürdürmektedir: **Trkm.**, **Öz.**, **Az.** yet-; **YUyg.** yät-; **Bşk.** yit-; **Kırg.** cet-; **Kzk.** jet-; **TatK.** cit-; **Az.** çat-; **Yak.** siät-; **Trkm.** i:t- (Gülensoy, 2007: 1129).

Sözcüğün 'yetişmek, yakalamak' anlamında olduğunu söyleyen Clauson, *teg-* sözcüğünün zıttı olduğunu, ayrıca 'yeterli olmak, gereken şeyi yakalamak, ulaşmak' anlamlarına da sahip olduğunu belirtir (Clauson, 1972: 885).

Bütün dönemlerde *yēt-* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** 'yetişmek' (PP 37, 1; U II 88, 79); **Karahanlı Türkçesinde** 'yetmek, yedeğinde götürmek' (DLT II 314), 'yetişmek, erişmek, kâfi gelmek' (KB 159; AH 136; TIEM 73 116v/1), 'yetmek, yetebilmek' (AH 237); **Harezmi Türkçesinde** 'ulaşmak, yetişmek, erişmek, yeterli olmak, yetmek' (NF 23/9; KE 42r/6; ME 19/8); **Kıpçak Türkçesinde** 'ulaşmak, erişmek'; 'arkasından yetişmek'; 'eklemek, bağlamak'; 'kâfi gelmek'; 'yedeğine almak, sevketmek' (KTS 319); **Çağatay Türkçesinde** 'yetmek, erişmek, ulaşmak, kavuşmak, idaresine girmek, kaybolmak' (AL 2669; Seng. 34r.1), 'kâfi gelmek, yetmek' (AL 2669) anlamlarında kullanılmıştır. İlk ortaya çıktığı dönem olan Eski Uygur Türkçesinde 'yetişmek' anlamında kullanılan sözcük Karahanlı, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde yeni anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Kim yétti berîd-i nûr-baḥşı

Hem-reh aṅga maḥz-ı nûr raḥşı

(LM 200)

Yoḡ yoḡ ki bu yétti cirm-i mâvî

Anda yeti çâbük-i semâvî

(LM 44)

Öz diyârında ġarîb êldin yéter çün cevr u zulm

Êl diyârında ġarîb olmaġlıġım êrmes ġarîb

(NH 84/3)

Niçe yaşuray derdini çün ölgeli yettim

Bolmas mu sin āġâh diġümdür daġı ölgüm

(LD 1197)

Yinçü

Standart Türkiye Türkçesinde ‘inci’ biçiminde ve ‘istiridye gibi bazı kavkılı deniz hayvanlarının içerisinde oluşan, değerli, küçük, sert, sedef renginde süs tanesi; bu tanelerden yapılmış; bu tanelerden oluşan takı; yanlışıġı sebebiyle gülünç olan söz veya cümle’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1189). Hemen hemen tüm lehçelerde varlığını sürdürmektedir: **Az.**, **Trkm.**, **Blk.**, **TatK.** inci; **Kırg.**, **Öz.** incu; **Öz.**, **YUyg.** inçu; **Kzk.** injüv; **Bşk.** inyı; **Trkm.** hünci; **KKlp.** hinci; **TatK.** yinci; **Kırg.** cinci; **kumd.** çinçi; **Tuv.** çinçi (Gülensoy, 2007: 434).

Sözcüğün ‘inci’ anlamında olduğunu söyleyen Clauson, Çince *chen chu* ‘hakiki inci’ deyiminden alıntı olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 943). Clauson’un bu görüşüne karşı çıkan Gülensoy, birçok lehçeden örnek vererek kelimenin Türkçe olduğunu ve Çince alıntı olduğu fikrinin faraziyeden öteye gidemeyeceğini savunur (Gülensoy, 2007: 435-436).

Bütün dönemlerde *yinçü* biçiminde görülen sözcük Çaġatay Türkçesinde *inçü* biçimine de sahiptir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘inci’ (BK K3); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘inci, mücevherat’ (Suv. 446, 14; H II 6, 16); **Karahanlı Türkçesinde** ‘inci’ (DLT III 30; KB 5640; TİEM 73 319v/1), ‘cariye’ (DLT II 146); **Harezm Türkçesinde** ‘inci, inci gibi’ (NF 57/1; KE 142v/4; ME 86/8); **Kıpçak Türkçesinde** ‘inci’ (KTS 324); **Çaġatay Türkçesinde** ‘inci’

(Seng. 117v.15; AL 504), 'kadın' (Seng. 117v.21) anlamlarında kullanılmıştır. Temel anlamı 'inci' olan bu sözcük tarihî dönemlerde genellikle bu anlamıyla ön plana çıkmıştır. Fakat bu anlamının yanında bazı dönemlerde 'kadın, cariye' anlamını da kazanarak anlam alanını genişletmiştir. Bu nedenle sözcükte **anlam genişlemesi** olduğunu söyleyebiliriz.

Perdeler birbirige aylanğan

Dür-i encümdin inçü torlangan

(SS 732)

Ey yinçü tişlig dil-berim, la' l-ı güher-bārīng haķı

Sekkākī'ning ikki közin her laħza 'ummān eyleme

(SD 523)

Hāzin-i hikmet meger kim hāl birlen kıldı mühr

La'ldin çün saldı kufl ol hoķķalıg inçü üze

(BV 536/3)

Tişij şevkıda ğaltānlıg ara yüz güşede ķalgay

Eger inçü özin salsa dür-i eşkim ķatārında

(FK 26/6)

Yinçge

Anlam alanı oldukça geniş olan sözcük TDK Türkçe Sözlük'te birçok anlama sahiptir: 'kendi cinsinden olanlara göre dar ve kalınlığı az olan, kalın karşıtı; zayıf; taneleri ufak, iri karşıtı; aşırı özen gerektiren, kaba karşıtı; ayrıntılı; akışkanlığı çok olan, yoğun ve koyu olmayan (sıvılar); tiz (ses), pes karşıtı; hafif, gücü az; iyiden iyiye enikonu, ayrıntılı; düşünce, duygu veya davranış bakımından insanın sevgi ve saygısını kazanan, zarif, kaba karşıtı' (TS, 2011: 1187). Birçok lehçede varlığını sürdürmektedir: **Trkm.** i:nçe; **YUyg.** incikā; **Öz.** ingiçkā; **Kırg.** içke; **Alt.** çiçke; **Kzk.** jinişke; **Kırg., TatK.** niçke (Gülensoy, 2007: 435).

Sözcüğün kökünü ***yinç-** olarak gösteren Clauson, anlamını 'zayıf, ince, narin' olarak vermektedir. Ayrıca Köktürkçedeki **yoğun** sözcüğüyle zıt anlamlı, **yuvķā** sözcüğüyle eş anlamlı olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 945).

Bütün dönemlerde **yinçge** biçimindeki sözcük Çağatay Türkçesinde **inçike**, Kıpçak Türkçesinde ise **yinç** biçimleriyle kaydedilmiştir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam

gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘*ince*’ (Ton. 13, 13); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*ince*’ (U II 24, 1); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*ince, genç, hoş, güzel*’ (DLT III 380; KB 6082; TIEM 73 244v/3), ‘*her şeyi bilen, haberdar olan (allah)*’ (TIEM 73 233v/7); **Harezmi Türkçesinde** ‘*ince, zayıf, semiz olmayan*’ (KE 75r/19; ME 73/1; HKT 322a/5); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*ince*’ (KTS 323); **Çağatay Türkçesinde** ‘*ince*’; ‘*kronik hastalık*’ (Seng. 117v.24) anlamlarında kullanılmıştır. Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesi dönemlerinde ‘*ince*’ anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde yeni anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Geh inçke ağık iter kaçd lufti geh sevdā

Kačan ki bilide ol ‘anberin külāle yatur

(LD 612)

Gülgün kaba ni teg kaçar ol inçke bilini

Efsün oçur mu yāhūd anıḡ özge ālı bar

(LD 463)

Zülfünḡ ki boldı karmak bağlap sin inçke yolğa

Kayda bilür bu yolnuḡ sırrını her mühendis

(ŞHD 62b/12)

Ve az bir barmağdın yinçge bolmasun

(ÇFK 43a/19)

Yit-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*yok olmak, ortadan kalkmak, kaybolmak; görünmez olmak; sahip olunan bir şey elden çıkmak*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2597). Bazı lehçelerde varlığını sürdürmektedir: **Öz.**, **Trkm.** yit-; **YUyg.** yüt-; **Kzk.** jit-; **Yak.** süt-; **Az.** it- (Gülensoy, 2007: 1148).

Clauson, sözcüğün ‘*yitmek, kaybolmak*’ anlamında olduğunu ve bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtir (Clauson, 1972: 885).

Bütün dönemlerde *yit-* biçiminde kullanılan sözcük herhangi bir değişikliğine uğramamıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçe** (Ong. 1; KT D 27), **Eski Uygur** (Usp. 615, 14), **Karahanlı** (DLT II 314; KB 1522) ve **Harezmi Türkçesi** (KE 22v/13; MM 308/2) dönemlerinde ‘*yitmek, kaybolmak*’

anlamında kullanılan sözcük **Çağatay Türkçesinde** bu anlamının yanında 'saklamak' (Seng. 93r.16) anlamını da kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Tilbereg könglüm 'adem şehriğa kitti dōstlar
Bolmadım ol nā-tüvānnı yirge yitti dōstlar
Āh u efgānın Emīr-i 'ıışk ıışitti dōstlar
Çün nevāyī 'ıışk şahrāsıda yitti dōstlar
Anı ol yandın yitişken kārவānlardın soruᅅ

(YED 196/9)

Çün kemend atsa saçındın kayda kim bolsam yiter
Kaçsa bolmas kulğa taqdır itse çün yezdān belā

(LD 154)

Nesīm gonçe isidin çü yaydı gül 'ıtrın
Dimāğlarğa yiterdın ni çāre iy hem-dem

(BV 412/2)

Yokla-

Standart Türkiye Türkçesinde 'dokunarak incelemek; bakmak, gözden geçirmek, kontrol etmek; durum, bilgi, niyet vb.ni belirlemeye veya anlamaya çalışmak; ziyaret veya sağlığını sormak amacıyla birine gitmek; ara sıra etkisini göstermek; aramak, araştırmak' anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2600).

Sözcüğün kökünün **yok** olduğunu söyleyen Clauson, anlamının 'yükselmek' olduğunu belirtir (Clauson, 1972: 902).

Bütün dönemlerde **yokla-** biçiminde kullanılan sözcük Kıpçak döneminde **yohla-** biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** 'yükselmek, çıkmak' (PP 57, 3), 'aramak, taramak' (Usp. 276); **Karahanlı Türkçesinde** 'yükselmek, çıkmak' (DLT III 221; KB 1002); **Harezmi Türkçesinde** 'yükselmek, yükseğe çıkmak, kaybetmek, yoklamak' (KE 38r/14); **Kıpçak Türkçesinde** 'bir şeyin kayıp olduğunu fark etmek, yokluğunu hissetmek, kaybetmek' (KTS 326); **Çağatay Türkçesinde** 'dokundurmak' (AL 2739), 'aramak, araştırmak'; 'kaybetmek' (Seng. 343v.15) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde 'yükselmek;

aramak’ gibi anlamlarda kullanımıştır. Fakat Çağatay Türkçesinde *‘dokundurmak; kaybetmek*’ gibi anlamlar kazanarak ***anlam genişlemesine*** uğramıştır.

*Hâtırım vîrānlığın bilgey birec hicrānıda
Ol ki her sâ‘at birevni **yoklağay** vîrānıda*

(BV 25/1)

*İster mü ékin yüzümni her kün
Yoklar mu ékin saçımni her tün*

(LM 1559)

*Müşkil işdür öyde bir gāyibni her dem **yoklamak**
Lîk mühlik **yoklağandin** sonğra istep tapmamak*

(NH 531/1)

Yol

Anlam alanı çok geniş olan sözcük TDK Türkçe Sözlük’te 14 farklı anlamla gösterilmiştir (TS, 2011: 26002). Birçok lehçede varlığını sürdürmektedir: **Az. Öz., YUyg. yol; Trkm. yöl; Bşk., TatK. yul; Hlç. yū‘l; Kırg. col; kumd çol; Kzk. jol; Yak. suol** (Gülensoy, 2007: 1156).

Clauson, sözcüğün ‘*yol*’ anlamında olduğunu ve erken dönemden beri mecazi olarak *‘defa; iz, şerit*’ gibi farklı anlamlarda kullanıldığını belirtir (Clauson, 1972: 917).

Bütün dönemlerde ***yol*** biçimindeki sözcük, Köktürkçede ***yolı*** biçiminde de kaydedilmiştir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede ‘yol’ (Ton. 23); ‘defa, kez’ (KT D 15); Eski Uygur Türkçesinde ‘yol, seyahat, gezi’ (Suv. 621, 19; Ust. 210, 45), ‘şöhret, ün’ (Suv. 444, 5); Karahanlı Türkçesinde ‘yol, sefer, yolculuk’ (DLT III 144; KB 4343; AH 150), ‘yol, doğru yol, kurtuluş yolu’ (RKT 33 74b/3), ‘tutulan yol, tarik, yaşayış tarzı, şeriat, kural, usul, yordam’ (TİEM 73 211v/9), ‘din’ (TİEM 73 359v/4), ‘açık ve geniş yol’ (TİEM 73 356r/3); Harezmi Türkçesinde ‘yol, tarik, doğru yol, hareket tarzı’ (NF 70/3; KE 84r/6), ‘gaye, maksat, uğur’ (HKT 28b/3), ‘gayeye ulaştıran şey, vesile’ (HKT 291a/1), ‘hüküm, takdir’ (HKT 278a/4), ‘durum, hal, vaziyet’ (HKT 302a/2); Kıpçak Türkçesinde ‘yol’; ‘seyahat, yolculuk’; ‘tarz, usul’; ‘defa, kere’; ‘çizgi’ (KTS 326); Çağatay Türkçesinde ‘yol’ (Seng. 354v.13; LÇT 307), ‘tarz, mezhep, usul, kaide’ (LÇT 307; Seng. 354v.13),**

'defa, kere' (SD 126) anlamlarında kullanılmıştır. Köktürkçede de çok anlamlı olan sözcük sonraki dönemlerde de birçok yeni anlam kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Yolğa kirgenlerge hulkunğdur yakîn ser-māyesi
Yol yangılğanlarga şer'ing şāh-rāhīdür mübīn

(SD 24)

İmdi ümīdim bar, öçüm alsam men andın bir yolı
Kördüm bu hāzrette zā' iflerğa kavī ihsān irür

(SD 126)

'Ömrlerdür kim yolunğ üstide tofrağ olmışam
Qāş bir yol āşık-ı bī-çāre dip kılsañğ hīṭāb

(YED 29/8)

Nē yol ikin bu ki her nēçe kārṽān bardı
Birisidin nē eşer boldı nē nişān peydā

(NH 14/6)

Yolsuz

Standart Türkiye Türkçesinde 'yolu olmayan; yavaş giden(taşıt); kurallara aykırı, uygunsuz, yöntemsiz, düzensiz, usulsüz, nizamsız; törelere, toplumun görüşlerine aykırı davranan' anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2605).

Sözcüğün kökünün *yöl* olduğunu söyleyen Clauson, birçok modern lehçede değişik anlamlarla yaşadığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 932).

Köktürkçede *yolsuz* biçimindeki sözcük sonraki dönemlerde *yolsuz* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Köktürkçede 'yolu olmayan' (Ton. 35); Karahanlı Türkçesinde 'yoldan çıkmış, azgın' (AH 412; TIEM 73 102v/1), 'yolunu azıtan kimse' (DLT III 40); Harezmi Türkçesinde 'yolu olmayan, azmış' (KE 21v/5; ME 137/4), 'yolsuz' (AO II /33); Kıpçak Türkçesinde 'yolu olmayan' (CCG. 125); Çağatay Türkçesinde 'yolu olmayan'; 'azgın' (Seng. 345v.26) anlamlarında kullanılmıştır. Köktürkçede 'yolu olmayan' anlamındaki sözcük sonradan mecazi bir anlam olan 'azgın' anlamını kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Yulun-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘yulun-’ biçiminde ve ‘*yolma işi yapılmak, çekilip koparılmak; çok kederlenmek*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2606).

Kökünü *yul-* olarak gösteren Clauson genellikle edilgen bir anlama sahip olduğunu söyler (Clauson, 1972: 931).

Eski Uygur Türkçesi döneminde *yulun-* biçimindeki sözcük sonraki dönemlerde *yolun-* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*sıyrılmak*’ (TT I 9); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*sıyrılmak*’ (KB 662), ‘*yolunmak*’; ‘*azat edilmek, bırakılmak*’; ‘*boşanmak*’ (DLT III 85); **Harezmi Türkçesinde** ‘*yolunmak, koparılmak*’ (KE 83r/5; HKT 295a/8); **Çağatay Türkçesinde** ‘*yolunmak, koparılmak*’ (Seng. 345r.15) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ‘*sıyrılmak*’ anlamında kullanılan sözcük Karahanlı Türkçesinde birçok yeni anlam kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

Yuvka

Standart Türkiye Türkçesinde ‘yufka’ biçimindeki sözcük ‘*oklava ile açılan ince, yuvarlak hamur yaprağı; sacda pişen bir ekmek türü; zayıf, ince, dayanıksız*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2613). Hemen hemen tüm lehçelerde varlığını sürdürmektedir: **Öz.**, **SUyg.** yupka; **YUyg.** yupka; **Trkm.** yūka; **Oyr.** yukka; **Bar.** yuğa; **Az.** yuha; **Ker.** yuhha; **TatK.** yoka; **Kırg.** cubka; **Hak.** çuga; **KKırg.**, **Kzk.** juka; **YUyg.** jupka; **Çuv.** šūxε (Gülensoy, 2007: 1170).

Sözcüğün ‘*ince, temelsiz*’ anlamında olduğunu söyleyen Clauson, *al-dakik* ve *al-raqik* sözcüklerinin bu kelimeyi karşıladığını belirtir. Ayrıca bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtir. (Clauson, 1972: 874). Gülensoy sözcüğün kökenini **yuw(f/p)-ka* olarak gösterir. *yuw-* ‘*inceltmek*’ anlamındadır (Gülensoy, 2007: 170).

Tarihî dönemlerde farklı biçimlerle kaydedilmiştir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** *yuyka* ‘*ince, yoğunluğu az*’ (Ton. 13); **Eski Uygur Türkçesinde** *yuka* ‘*yetersiz*’ (HTS 2029); **Karahanlı Türkçesinde** *yupga/yuvga* ‘*yufka, katmerli yufka*’ (DLT III 27; 34), ‘*zayıf*’ (DLT II 6; KB 5523); **Harezmi Türkçesinde** *yufka/yuvka* ‘*yufka*’ (HKT 285b/2); **Kıpçak Türkçesinde** *yubka/yuka/yufka/yuğa* ‘*yeğni, hafif*’; ‘*ince, yassı*’; ‘*ince açılıp sacda pişirilen ekmek*’; ‘*yufka, katmer*’ (KTS 328); **Çağatay Türkçesinde** *yupga/yufka* ‘*ince, nazik*’; ‘*yufka*’

(Seng. 341r. 12) anlamlarında kullanılmıştır. Köktürkçede ‘*ince, yoğunluğu az*’ anlamında olan sözcük daha sonra ‘*yufka; ince, nazik; katmer*’ gibi anlamlar kazanarak *anlam genişlemesine* uğramıştır.

*Şalāt-ı Med‘ūdide keltürüp turur kim eger hatun kişi andağ
yufka ton kiyse kim (ÇFK 9a/18)*

4.1.2.1. Genelleşme

Berke Vardar anlam genelleşmesinin tanımını “*Anlamlı bir birimin içeriğinin daha kapsamlı duruma gelmesi.*” (Vardar, 2002: 101) şeklinde yapmaktadır. Aksan ise anlam değişimleri içinde düşündüğü genelleşmeyi “*Özel bir adın genelleşmesi sonunda bir tür adına ya da sığata dönüştüğü*” (Aksan, 2009: 91) şeklinde tanımlar.

Karaağaç özel adların genelleşmesi başlığı altında şu bilgileri verir:

“*Özel ad, işaret ettiği varlığın herhangi bir özelliğinin herkesçe bilinir olması noktasında, genel ad haline gelebilir. Genel adların özel ada dönüşmesinin ters yönlü bir eşi de vardır. Özel adlar da genel ada dönüşebilir, genelleşebilirler.*” (Karaağaç, 2013: 439).

Genelleşmeyi bir kavramın veya bir ismin herhangi bir özelliğinin o sözcüğün genelini kapsar hâle gelmesi olarak düşünebiliriz.

Tespit edebildiğimiz anlam genelleşmeleri ise şunlardır:

Ĥâtun

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*kadın; bayan, hanım; eş, zevce; yüksek makamdaki kadınlara ve hakan eşlerine verilen unvan*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1060). Birçok lehçede varlığını sürdürmektedir: **Ker.** hâtun; **Öz.** hâtin; **TatK.** hatın; **YUyg.** hotunum; **Bşk.** katın (Gülensoy, 2007: 405).

Sözcüğün anlamını ‘*kadın*’ olarak veren Clauson, *xagan/xan* sözcükleriyle bağlantısının açık olmadığını, Soğdca *xwat’yn (xwatēn)* sözcüğünden alıntı olduğunu söyler. Ayrıca Kaşgarlının Türkçe *kātūn* ve Arapça *xātūn* şeklinde yazmasına rağmen *xatūn* şeklinin doğru olduğunu söyler (Clauson, 1972: 602). Clauson’un aksine Gülensoy kelimenin Türkçe kökenli olduğunu söyler. (Gülensoy, 2007: 405).

Doğan Aksan’ın sözcükle ilgili verdiği bilgiler şu şekildedir:

“*Hemen belirtmeliyiz ki, kadına verilen değer ve gösterilen saygı, o bir anne ise artmakta, onu yücelten sıfatların kullanılmasına da neden olmaktadır. (“Anne” kavramına bk.). Orhun yazıtlarında anneden söz edilirken bunu hep katun izliyor (öğüm İlbilge Katun ‘annem İlbilge katun’, KTD 11 gibi), bunun, o dönemde ‘hakan karısı, kraliçe, saygıyla anılan kadın’ anlamına geldiği anlaşılıyordu. Uygur Türkçesi döneminde katun’un ‘kraliçe’ (ör. TT VII 52), hatta ‘Tanrıça, ilahe’ (ör. A.Y. III-5, 131.7) anlamlarına da rastlanıyordu.*” (Aksan, 2011: 29).

Bu kelime ile ilgili Abdülkadir İnan şu açıklamaları yapmıştır:

“*Katun hatun VII-VIII. yüzyıllarda özel unvan olarak ancak hakanın eşine (büyük kadına) denilmiştir ki “imparatoriçe” demektir. Hakanın soyundan olan kadınlara (prenseslere) “konçuy” denirdi. XI. yüzyılda Hakanın soyundan olan bütün kadınlara “katun” başka asil kadınlara السيدة من النساء ise “konçuy” dendiğini Mahmut Kâşgarî yazıyor. (DLT, 314, 343). XIII. yüzyılda yazıldığını tahmin ettiğimiz bir Kuran tercemesinde “konçuy” genel olarak kadın anlamına kullanılmıştır. Moğol devrinde Çingiz Han soyundan olan hanların ve prenslerin kadınlarına “hatun” denildiği (Burakçın Hatun Batu’nun büyük kadını, Olcay Hatun Hulagü’nün kadını, Togay Toğlu Hatun Canıbek Han’ın kadını ve başkaları). Temür ve Temürlüler devrinde hanlar soyundan olan kadınlara “hanım”, beylerin kadınlarına “begüm, begim” ve “ağa” denilmiştir. (Ebülğazi Han kendi anası için “Mehir Banu Hanım” diyor; Babur Şah da anası için “Kutluk Nigâr Hanım” diyor. Her iki kadın Çingiz soyundandır). Özbek hanlarının Mangıt Nogay kızlarından olan kadınlarına “biyim (Öbegim)” denirdi.” (İnan, 1991:115).*

Köktürkçe, Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı dönemlerinde *katun* biçiminde kaydedilen sözcük, sonraki dönemlerde *hatun* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘kağanın karısı’ (KT D 31); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘hatun, kadın, kraliçe’ (Suv. 620, 16); **Karahanlı Türkçesinde** ‘kadın, hatun, afrasyab kızlarından olanların adı’ (DLT I 410; TİEM 73 414r/8); **Harezm Türkçesinde** ‘hanım, kadın, zevce’ (NF 18/11; KE 8r/14; HŞ 413); **Kıpçak Türkçesinde** ‘kadın, hatun, hanım’ (KTS 94); **Çağatay Türkçesinde** ‘hatun, kraliçe’ (Seng. 222r.20), ‘kadın’ (Seng. 222r.20; LÇT 166) anlamlarında kullanılmıştır. Köktürkçede ‘kağanın karısı’ anlamında kullanılan sözcük zamanla daha çok ‘kadın’ anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Bu nedenle sözcükte *anlam genelleşmesi* olayı gerçekleşmiştir.

āhirü’l-emr ér hatun hem-ān yıǵlışıp bilā-sebeb bu rāznı aytışıp

(GT 42/1)

Birine hatun başdın bil kirektür bolsa baş

Neyleyin disenġ birine ir ayağın kıl se baş

(ŞHD 189a/1)

*Yoldur ol alın saalın ortasıa tigmeyin
Hatumun alur kişi aır başın kis ıl helāk
Köngli alsa başına altun bile sin ubbe ıl
Uşbularnı oyuban ilgıl fenā bolsun helāk*

(SHD 188a/1)

4.1.3. Eksiltme

Günay Karaağaç'a göre eksiltmenin tanımı şu şekildedir:

“Dilin her düzleminde görülen bir olaydır. Bu yüzden, eksiltme, ses, söz, ek veya cümle ögesi eksiltmesi gibi çok değişik yapıda ortaya çıkabilir. Sözlerin anlam değiştirme yollarından biri de çeşitli söz öbeklerini eksiltmeli yapılara dönüştürmektir. Türkçenin sözlerinde görülen eksiltme de birçok dilde görülen ünlü bir anlam olayıdır.” (Karaağaç, 2013: 150).

Zeynep Korkmaz ise eksiltim başlığı altında şu açıklamayı yapar:

“Anlatımda kolaylık sağlamak üzere bir kelimenin bir kelime grubunun veya bir cümlelerin bazı öğelerinin atılıp eksiltilerek kullanılması olayı. Bu olayda, bazı ses veya kelimeler atılmış olduğu halde, anlamı aksatmayan kendine özgü bir dil şekillenmesi, bir şekil bütünlüğü vardır.” (Korkmaz, 1992: 53).

Eksiltme olayı muhtemelen dilde az kelimeyle çok şey anlatma çabası sonucu doğmuştur. Çünkü insanlar konuşurken en az kelime veya en az sesi kullanarak istek ve ihtiyaçlarını anlatmaya çalışırlar. Bu nedenle dilin kullanımında kısaltma ve eksiltme dediğimiz olaylar sıklıkla görülür.

Tespit edebildiğimiz eksiltmeye uğramış kelimeler şunlardır:

Karā

Standart Türkiye Türkçesinde ‘en koyu renk, siyah, ak, beyaz karşıtı; bu renkte olan; esmer; kötü, uğursuz, sıkıntılı; yüz kızartıcı durum, leke; iftira’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1313). Birçok lehçede yaygındır. **Kmk., Blk., Krç., Bşk., Kzk., Kırg., TatK., YUyg.** kara; **Öz.** kâra; **Az., Trkm.** ğara; **Yak.** xara; **Çuv.** xora~xura (Gülensoy, 2007: 462).

Türklerin eski dönemlerinde renklerin ayrı bir önemi vardır. Kara da bu renklerden biridir. Genelde ‘siyah’ anlam alanıyla kullanılan sözcük mecazi olarak birçok anlam kazanmıştır. Clauson’a göre **karā boğun** ‘sıradan insanlar’ bu anlamlardan biridir (Clauson, 1972: 643). Aksan ise “Köktürk metinlerinde, asıl anlamının dışında bodun ‘halk, ulus’ adını niteleyerek beylerin, unvan sahiplerinin, kumandanların dışındaki halkı, avamı belirleyen bir öge oluşturmaktadır.” (Aksan, 2014: 56-57) diyerek sözcüğün sahip olduğu mecaz anlamı belirtmektedir.

Sözcüğü Köktürkçeden beri takip edebiliyoruz. Bütün dönemlerde **ķara** biçiminde kullanılarak herhangi bir ses değişikliğine uğramamıştır. Anlam gelişimi ise şu şekildedir: Köktürkçede ‘*kara, siyah*’ (BK K 11), ‘*avam, sıradan*’ (KT D 8); Eski Uygur Türkçesinde ‘*kara*’ (TT V 12, 129), ‘*budunla halk, millet*’ (TT II 8, 69; Suv. 530, 6), ‘*yılķı kara hayvan sürüsü*’ (TT VII 40, 43), ‘*ehli hayvan*’ (ETG 278); Karahanlı Türkçesinde ‘*siyah, kara*’ (DLT III 33; KB 4239; TIEM 73 22r/7), ‘*mürekkebe*’ (TIEM 73 22v/5); Harezm Türkçesinde ‘*siyah, kara, karartı, gölge, halk, ahali*’ (NF 71/13; KE 26v/4; ME 163/4), ‘*toprak*’ (NF 378/11), ‘*(yılķı) ile birlikte hayvan, hayvan sürüsü*’ (AO II/42); Kıpçak Türkçesinde ‘*kara, siyah*’ (KTS 126), ‘*zenci, siyahi*’; ‘*mürekkebe*’; ‘*kuş, köle*’; ‘*yeryüzü*’ (KTS 127); Çağatay Türkçesinde ‘*siyah*’; ‘*kâbus*’ (Seng. 270v.12), ‘*mürekkep*’ (Seng. 270v.12; AL 2067), ‘*avam, halktan olan*’ (ŞT 73b/14), ‘*deniz kenarı, kuru yer, kara, sahil*’ (LÇT 215) anlamlarında kullanılmıştır. İlk olarak Köktürkçede karşımıza çıkan sözcük ‘*kara, siyah; avam*’ anlamlarında kullanılıyordu. Aynı zamanda **ķara bodun** sıfat tamlamasında sıfat durumunda olan sözcük zamanla sözcüğün anlamını tek başına karşılamaya başlamıştır. Bu nedenle sözcükte *eksiltme* olayı görülmektedir.

Ķalemiŋġa keçe sipihr-ārā

Lāciverdī devāt içinde ķara

(SS 80)

İyledi bir ĥāl-i hindū rūzgārımnı ķara

İy Nevāyī taŋg yok itsem Hind ile Kābil heves

(BV 230/7)

Uyķuçı baĥtım ķara saçını dāyım tüş körer

Veh ki ta‘bīr içre bardur tüşte saç körgen belā

(LD 156)

İkki zülfi tāb u pīçidin büzüldüm nige kim

Hānümān iyler ķara her laĥza ol sevdā maņa

(FK 12/7)

4.1.4. Tabu

Tabu sözünü genelde inançlar gereği söylenmek istenmeyen bir sözün yerine başka bir sözün kullanılması şeklinde tanımlayabiliriz. Karaağaç “*Korku telkin eden veya kutsal sayıldığı için kullanımından kaçınılan söz, tabu sözdür.*” olarak tanımladığı tabu sözü asıl sözün yerine kullanılan sözün eş veya zıt anlamlı bir sözcük olduğunu ve bu kullanımın batıl inançlarla alakalı olduğunu söyler (Karaağaç, 2013: 148). Ahanov ise “*inançlardan dolayı bazı nesnelere adlarını doğrudan söylememek*” olarak belirtir (Ahanov, 1999: 73). Guiraud olaya çağrışım açısından bakar ve “*adın nesneyle özdeş kılınmasıdır*” der. Ayrıca “*dilsel tabuların bütün kutsal ve tehlikeli şeylerin adlarının anılmasını yasakladığını*” söyler (Guiraud, 1999: 73).

Tespit edebildiğimiz tabu örnekleri şu şekildedir:

Uç-

Standart Türkiye Türkçesinde de çok yaygın olarak kullanılan bir sözcük olan *uç-* sözcüğü, Türkçenin en eski sözcüklerinden biridir. Genellikle ‘*uçmak*’ anlam alanında kullanılmıştır. Zamanla anlam alanını genişletmiştir. TDK Türkçe Sözlük’te 17 farklı anlamda tespit edilmiştir (TS, 2011: 2407). Lehçelerde de yaygın olarak kullanılmaktadır: *Az., Kzk., Kırg., Trkm., YUyg. uç-; Kzk. uş-; Karay. us-; TatK. oç-~öç-; Bşk. os-~ös-* (Gülensoy, 2007: 954-955). Öz. uçmâk (ÖTİL, II/287).

Clauson, birçok mecazi anlama sahip olduğunu söyler (Clauson, 1972: 19).

Doğan Aksan *uç-* kelimesinin Köktürkçedeki önemi üzerine oldukça ayrıntılı açıklamalar yapmıştır:

“Yazıtlarda *uçmak* eylemi (ör. KTK-D 1, BKD 13-14), sevilen kimseler için (ilkinde Kültigin, ikincisinde kağan olan baba için) kullanılmakta, ayrıca, *uçabarmış* ‘uçuvermiş’ yine babanın, *uçabardınız* ‘uçuverdiniz’ ise yeğenlerin ölümünü anarken söylenmektedir (KTD 16 ve GD). Gerek bu sözlerin, gerekse O. Nedim Tuna’nın bir araştırmasıyla (1957: 131-148) aydınlatıldığı *kergek bolmak* deyiminin, Köktürklerin dinsel inançlarıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. (Bu deyim, Bilge Kağan’ın kardeşi Kültigin’in ölümünden söz ederken kullandığını görüyoruz. KTD 30; ayrıca, önceki başarılı kağanlar anılırken, KTD 4). Tuna’ya göre ölüm kavramının anlatılışı bu deyimde kanatlarını gererek uçan *kergek* kuşundan yararlanılarak dile getirilmekte, (Şaman inançlarına uygun olarak “canın (ruhun) kerek (denilen kuş) olması” imgesi söz konusu olmaktadır. Bu inanış,

ölmek kavramı için uçmak eyleminden yararlanılmış olmasını da açıklamaktadır.”
(Aksan, 2011: 188)

Köktürkçeden beri takip edebildiğimiz bu sözcük her zaman **uç-** biçiminde kullanılarak herhangi bir ses değişikliğine uğramamıştır. Sözcüğün anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘vefat etmek’ (KT D 16); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘vefat etmek’ (Usp. 22, 53-4), ‘uçmak’ (TT IV 8 57); **Karahanlı Türkçesinde** ‘uçmak’; ‘düşmek’ (DLT I/163), ‘kaybolup gitmek’ (KB 231); **Harezmi Türkçesinde** ‘uçmak’ (NF 53/4); **Kıpçak Türkçesinde** ‘uçmak’; ‘at yarışında veya ok atışında iddiaya girmek’ (KTS 291); **Çağatay Türkçesinde** ‘uçmak’; ‘yürek oynamak, göz seğirmek’; ‘zayıf olmak, görünmez olmak’ (AL 589-590; Seng. 62v. 19) anlamlarında kullanılmıştır. Asıl anlamı ‘uçmak’ olan bu sözcük Köktürkçede ‘vefat etmek’ anlamında kullanılmıştır. Bu nedenle burada **tabu sözün** kullanıldığını söyleyebiliriz.

Köñül uçmağ er istese cid kılıp

Uçar yār kıl mūnis anıñ bile

(BD 382/2)

Tiğ tartıp tãcverler başığa çun çattı rağş

Tendin uçtı veh ki her yan baş u baştın uçtı tãc

(BV 94/4)

Bu köñlüm şãh-bãzınıñ kara zülfüñ irür ağı

Kite bilmes uçup miskîn, çü zencir-ol anıñ bağı

(SD 561)

Min hecr ile dermãnde vü sin közdin uçar sin

Ay vãy ki yoğtur mañga kuş tig per ü bālī

(LD 5112)

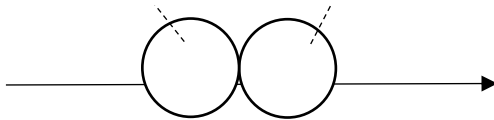
4.1.5. Başka Anlama Geçiş

Başka anlama geçiş olayında bir sözcüğün o anlamından sıyrılıp farklı bir anlama geçiş olayı yaşanmıştır.

Emine Atmaca, Necip Üçok'tan yola çıkarak şu açıklamaları yapmaktadır:

“Bizce ‘başka anlama geçiş’, Üçok’un yukarıda şekillendirdiği biçimde olmamalıdır. Anlam biliminde genel olarak anlamların birbiri yerine geçişi olarak tanımlanan ‘başka anlama geçiş’i şeklini çizmek istiyorsak Üçok’un şeklinden hareketle ve ona küçük bir değişiklik yaparak aşağıdaki gibi vermek daha mümkündür. Üçok, yukarıda eski ve yeni anlamları karşılayan daireleri birbirinden uzak ve ilişkisiz biçimde çizmiştir. Gerçekte böyle olmamalıdır. Çünkü biz, kelimenin eski anlamı ile yeni anlamı arasında mutlaka bir ilişkinin ve yakınlığın var olduğunu düşünmekteyiz. Çoğu zaman bu ilişki o kadar belirgindir ki kelimedede ‘yakın anlam geçiş’; bazen de çok uzak olur o zaman da ‘uzak anlama geçiş’ durumu yaşanır. Bazen de kelimenin iki anlamı birbirine zıtlık ilişkisiyle bağlanabilir, o zaman da kelimedede ‘zıt anlama geçiş’ durumu gerçekleşir. Sonuçta her ne olursa olsun eski anlamdan yeni anlama geçişte ‘yakınlığı, uzaklığı, zıtlığı’ belirleyen ‘kelimenin anlamları arasındaki dolaylı veya doğrudan ilişkinin var olduğudur. Bu sebeple, bu ilişkiyi de şekilde daireleri birleştirerek verebiliriz.” (Atmaca, 2011; 1375)

Şekil 1. (Başka Anlama Geçiş)

“Başka Anlama geçiş kendi içerisinde a) Yakın anlama geçiş b) Uzak anlama geçiş c) Zıt anlama geçiş olmak üzere iç gruba ayrılır.” (Erol, 2002; 117)

4.1.5.1. Yakın Anlama Geçiş

Alaň

Standart Türkiye Türkçesinde ‘düz, açık ve geniş yer, meydan, saha; orman içinde düz ve ağaçsız yer, düzlük, kayran; yüz ölçümü; Eski Roma’da açık hava gösterisi yapılan geniş yer; bir çalışma çevresi; içinde birtakım kuvvet çizgilerinin yayılmış bulunduğu varsayılan uzay parçası; bir alıcı merceğinin net bir görüntü sağlayabildiği derinlik ve

genişliğin bütünü; yarışmaların, karşılaşmaların ve oyunların yapıldığı yer, saha anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 83). Bazı lehçelerde kullanımını sürdürmektedir: **Trkm.** alaṅ; **Yak.** alās; **Tuv.** ayaṅ; **Kırg.** ayant; **TatK.** alan; **Bşk.** aklan (Gülensoy, 2007: 63).

Çok işlek olarak kullanılmayan bu sözcük ‘açık zemin’ anlamındadır. Clauson kökeni konusunda bir şey söylemez. Ayrıca temel anlamı konusunda da belirsizlik olduğunu belirtir (Clauson, 1972: 147). Sözcüğün kökeni hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz.

İlk olarak Karahanlı Türkçesinde karşılaştığımız sözcük **alaṅ** biçimindedir. Çağatay Türkçesinde da aynı biçimde kaydedilmiştir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘alan, düz ve açık yer’ (DLT I 135) anlamında kullanılan sözcük **Çağatay Türkçesinde** ‘arkların iki kenarında veya diğer yerlerde tepeler gibi toplanan toprak’ (LÇT 18), ‘kırık nehirlerin olduğu yerdeki yükseltiler’ (Seng. 49v.17) gibi anlamlar kazanarak **yakın anlama geçiş** yapmıştır.

Ḳā’im ol çikkeli her kiçe riyāzet ey şeyh

Ḥanḳah içre şişüb yatma anıṅ dik ki alaṅ

(LÇT 18)

Ḳaṭ’ kılgunça riyā deşti ara yüz miṅ alaṅ

Taşlap özlükni ḳadem deyr-i fenā cāḡibi maṅ

(FK 376/1)

Altunluğ

Çok işlek bir sözcük değildir. Clauson, **altūn** kökünden geldiğini ve ‘altın sahibi; altın; altınla süslenmiş’ anlamında olduğunu söyler (Clauson, 1972: 134).

Bu sözcükle ilgili olarak Bahaeddin Ögel şu açıklamaları yapmaktadır:

“Türkler, altın ile işlenmiş olan kumaşlar, yani brokard için, bir altınlı tanıtması koymağı unutmuyorlardı. Örnek olarak eski Osmanlı kitaplarında, “altunlu ağır bez” veya “benek altunlu cāme” gibi sözler, sık sık görülüyordu.” (Ögel, 1978: 395).

Sözcükle ilk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşılaşıyoruz. Harezmi dönemindeki **altunluğ** biçimi dışında her zaman **altunluğ** biçimiyle kaydedilmiştir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘altınlı, altınla

süslenmiş, altın gibi’ (TT II 8, 68); Karahanlı Türkçesinde ‘*altınlı*’ (İML 77); Çağatay Türkçesinde ‘*altın elbise, altın dokuma kumaş*’ (Seng. 50r. 9) anlamlarında kullanılmıştır. Görüldüğü gibi Eski Uygur Türkçesinde ‘*altınlı*’ anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde ‘*altın elbise*’ anlamında kullanılarak *yakın anlama geçiş* yapmıştır.

üstünige altun-luğ örtüp tururlar

(GT 123-12)

Boluş-

Tarihî dönemlerde çok fazla görülen bir sözcük olmadığını söyleyebiliriz. Clauson, *bol-* kökünden getirir ve ‘*bir araya gelmek, yardım etmek*’ gibi anlamlar verir (Clauson, 1972: 345).

İlk olarak Karahanlı Türkçesinde karşımıza çıkan sözcük *boluş-* biçimindedir. Sonraki dönemlerde de aynı biçimini korumuştur. Anlam gelişimi ise şöyledir: Karahanlı Türkçesinde ‘*birinden yana olmak*’ (DLT II 108), ‘*anlaşma yapmak*’ (DLT II 110); Kıpçak Türkçesinde ‘*yardım etmek, yardımlaşmak*’ (KTS 34); Çağatay Türkçesinde ‘*birlikte olmak*’ (Seng. 139v.11) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde ‘*birinden yana olmak*’, ‘*anlaşma yapmak*’ anlamlarında kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinde ise ‘*birlikte olmak*’ anlamında kullanılarak *yakın anlama geçiş* yapmıştır.

Çarlā-

Çok yaygın bir sözcük olmamakla birlikte bazı dönemlerde ‘*ağlamak, bağırarak*’ anlam alanıyla kullanılmıştır. Clauson’a göre sözcüğün kökü *çar* biçimindedir (Clauson, 1972: 429).

Sözcükle ilk olarak Karahanlı Türkçesinde karşılaşıyoruz. Bütün dönemlerde *çarla-* biçiminde kullanılarak herhangi bir ses olayına uğramamıştır. Anlam gelişimi şu şekildedir: Karahanlı Türkçesinde ‘*(çocuk) ağlamak; (fil) bağırarak*’ (DLT III 295); Harezmi Türkçesinde ‘*bağırarak, çağırarak, seslenmek, cırlamak*’ (KE 141v/5; MN 6/4); Çağatay Türkçesinde ‘*çağırarak*’ (Seng. 205r.23) anlamlarında kullanılmıştır. İlk

ortaya çıktığı dönem olan Karahanlı Türkçesinde ‘bağırmaq’ anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde ‘çağırmaq’ anlamını kazanarak *yakın anlama geçmiştir*.

Her birin çarlap u iylep yañı zünnār açıban

Cām-ı mey birgenidin küfrge ihyā irdi

(FK 642/8)

‘Işk eli könglüm figānıdın tapar maqşadğa yol

Deşt ara her yan azıtқанlarını çarlar bu ceres

(NH 386/3)

İtleriniñ haylıda hayrān u ser-gerdān idim

Yüzüme baqtı dağı çarlap ayıttı gāh gāh

(LD 1612)

Çün sabā kilse kıtur min ger özümni küç bile

İkkiley çarlap digey tā sindin ol düşnāmı

(LD 2382)

Çarlat-

Sözcüğün kökü *çarla-* şeklindedir ve ‘bağırmaq’ anlamındadır. Çok fazla kullanılan bir sözcük değildir.

İlk olarak Karahanlı Türkçesinde karşımıza çıkan sözcük bütün dönemlerde *çarlat-* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘(çocuk) ağlatmak; (fil) bağirtmak’ (DLT III 344); **Çağatay Türkçesinde** ‘çağirtmak, davet etmek’ (Seng. 205v.6; AL 1577) anlamlarında kullanılmıştır. İlk ortaya çıktığı dönem olan Karahanlı Türkçesinde ‘ağlatmak’ anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde ‘çağirtmak, davet etmek’ anlamında kullanılarak *yakın anlama geçiş* yapmıştır.

Şeh ol fikr éylegeç éldin nihānī

Kirip halvet ara çarlattı anı

(FŞ 71)

Çarlattı revān uruq kayaşın

Saldı araga ol iş kēngēşin

(LM 1884)

Çıngırak

Standart Türkiye Türkçesinde genellikle ‘çingırak’ biçiminde ve ‘küçük çan; içindeki tanelerin hareketiyle ses çıkaran metal nesne, çingirdak; çocuk oyuncağı olarak kullanılan saplı bir çingırak türü’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 536).

Bugün kullandığımız çingırak sözcüğünün tarihî biçimidir. Clauson, sözcüğün kökünü *çıngra-* olarak göstermiştir. Lehçelerdeki durumu hakkında ise şöyle söylemektedir: Güneymerkez Özbekçe ‘tiz, gıcirtılı’ (fakat *çinkirik* ‘çığlık’ *çinkir-* (*çıngra-*)’tan türemiş isimden farklı gibi görünüyor ve Güneybatı Osmanlıca *çingırak* ‘küçük çan’ (Clauson, 1972: 426). Gülensoy’a göre sözcük *çın* ‘yansıma’ kökünden gelmiştir (Gülensoy, 2007: 238). Tekin’e göre sözcüğün gelişimi **çınğıra->*çınğıra->*çınıra-* şeklindedir (Tekin, 2003: 159).

Tarihî dönemlerde çok fazla karşımıza çıkmayan sözcük ilk olarak Karahanlı Türkçesinde görülmektedir. Bütün dönemlerde *çınrak* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Karahanlı Türkçesinde ‘gür ve pürüzsüz ses’ (DLT III 483); Çağatay Türkçesinde ‘zil’ (Seng. 221r.22) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde ‘gür ve pürüzsüz ses’ anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde ‘zil’ anlamını kazanarak *yakın anlama geçiş* yapmıştır.

Çıt

Standart Türkiye Türkçesinde ‘bağ, bahçe, bostan vb. yerlerin çevresinde çalı, kamış, ağaç dalı gibi şeylerden çekilen duvar türü, çeper, barı’ anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 551). Lehçelerde de yaygın olarak kullanılmaktadır: Trkm., Kırg. çet; Türkî, TatK. çit; TatK. çitän; YUyg. çitan; Öz. çetän; Bşk. sitän; TatK. çik; KKlp. şek; Nog. şet; Kzk. şıt (Gülensoy, 2007: 245).

Hem tarihî lehçelerde hem de modern lehçelerde yaygın olarak kullanılan bir sözcüktür. Clauson, anlamının ‘çit’ olduğunu Ünlüsünün *-i-* ve *-i-* arasında değiştiğini söylemektedir (Clauson, 1972: 41).

İlk olarak Köktürkçede karşımıza çıkmaktadır. Köktürkçede *çit*, Karahanlı Türkçesinde *çit*, Çağatay Türkçesinde ise *çet* şeklindedir. Anlam gelişimi şu şekildedir: Köktürkçede ‘çit, set’ (ŞU D 8-9); Karahanlı Türkçesinde ‘kamıştan veya dikenden yapılan duvar’ (DLT I 320); Çağatay Türkçesinde ‘kenar, sınır, yaka’ (Seng. 205r.3)

anlamlarında kullanılmıştır. Köktürkçede ‘çit, set’ anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde ‘kenar, sınır, yaka’ anlamında kullanılarak *yakın anlama geçiş* yapmıştır.

İlning bir çetinde men oturup ve bir çetinde oglum birle sen bolğıl tip uzatdı.
(ŞT 94b/10)

Egmē

Clauson, sözcüğün *eg-* kökünden geldiğini ve Osmanlıcada yaşadığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 108).

Karahanlı ve Harezmi Türkçesi dönemlerinde *egme* biçiminde kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde *é* sesiyle *égme* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘evin kemeri’ (DLT I 130) anlamında kullanılan sözcük **Harezmi Türkçesi** döneminde ‘hilal’ (KE 181v/6) anlamında kullanılmaya başlamıştır. **Çağatay Türkçesinde** ise ‘eğilmiş’ (Seng. 109r.11; LÇT 56) anlamına gelerek *yakın anlama geçiş* yapmıştır.

Belā oqlarından atğalı cānıma
İki égme qaşınğ kemāndur keman

(LÇT 56)

Baş kim koşup ékki égme qaşı
Hüsn içre ékisining telāşı

(LD 695)

Yüzünğde her sarıdan égme qaş erür yāhod
Büt allıda éki Hindūğa vāki’ oldı sücūd

(GS 120/3)

Ékkinti

Standart Türkiye Türkçesinde ‘ikindi’ biçiminde ve ‘öğle ile akşam arasındaki zaman dilimi; ikindi ezanı; ikindi namazı’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1166). Bazı lehçelerde varlığını sürdürmektedir: **Az.** ilkindi; **Bşk., Tat., Trkm.** ikindi **Kzk.** ekindi (KTLS, 1991: 376-377).

Eski Türkçe döneminden beri karşımıza çıkan sözcük genelde *'ikinci'* anlam alanında kullanılmıştır. Clauson, etimolojisini *ékki-nti* biçiminde yapar. Bu ekin *-nç* ekinin aslı olabileceğini belirtir. Ayrıca Köktürkçede *-ti*, Karahanlı Türkçesinde *-di* ile bittiğini ama Eski Uygur Türkçesinde imladaki belirsizlikten dolayı biçimin belirsiz olduğunu söyler (Clauson, 1972: 111). Gülensoy ise *iki[*eki]+nti* biçiminde yapmaktadır (Gülensoy, 2007: 428).

Köktürkçeden beri karşımıza çıkan sözcük fonetik bakımdan bazı belirsizliklere sahiptir. Bunların başında sözcüğün başındaki sesin *e* veya *i* yazılıp yazılmaması gerektiğidir. O yüzden birçok farklı yazım biçimi vardır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Köktürkçede *ekinti/ikinti* *'ikinci'* (KT D 33); Eski Uygur Türkçesinde *ekinti* *'ikinci'* (Irk.B.67); Karahanlı Türkçesinde *ekindi/ekindü* *'ikindi vakti'* (TIEM 73 448v/8), *'öbürü, öteki'* (DLT III 75); Harezmi Türkçesinde *ekindi/ekindü/ekindük* *'ikindi vakti'* (KE 127v/10; NF 40/8); Kıpçak Türkçesinde *ekindü* *'ikindi namazı vakti, ikindi'* (KTS 71); Çağatay Türkçesinde *ikindi/ikindü* *'ikindi, ikindi namazı vakti'* (LÇT 57; Seng.109v.11) anlamlarında kullanılmıştır. İlk ortaya çıktığı dönemde *'ikinci'* anlamında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde muhtemelen İslamiyetin de etkisiyle *'ikindi vakti, ikindi namazı'* anlamını kazanarak *yakın anlama geçiş* yapmıştır.

İkindi namazını ikisin hem kaçā kılğay bu rivayet manzūmede turur

(ÇFK 8a/8)

Kalat-

Çok yaygın olarak kullanılmayan sözcük *'sardırmak, kutuya koydurmak'* anlamındadır. Clauson, *kala-* sözcüğünün ettirgen şekli olduğunu söyler. Ayrıca Özbekçede *kalat-* biçiminde yaşadığını belirtir (Clauson, 1972: 619).

İlk önce Karahanlı Türkçesinde karşımıza çıkan sözcük *kalat-* biçimindedir. Takip eden Çağatay Türkçesinde da aynı biçimdedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Karahanlı Türkçesinde *'(elbise vb.) sardırmak, kutuya koymak'* (DLT II 30); Çağatay Türkçesinde *'yığdırmak, toplatmak'* (Seng. 275r.25) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde *'sardırmak, kutuya koymak'*

anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde ‘*yığdırmak, toplatmak*’ anlamını kazanarak *yakın anlama geçiş* yapmıştır.

Kişen

Standart Türkiye Türkçesinde bulunmayan sözcük bazı lehçelerde varlığını sürdürmektedir: **Tar.** kişän; **TatK.** kišän; **Alt., Tel., Leb., YUyg.** kišän; **Sag., Koyb.** kisän (**Doerfer, III: 1699**). **Öz.** kišän (**ÖTİL, I/389**).

Oldukça eski dönemlerden beri karşılaştığımız bir sözcüktür. Clauson anlamını ‘*atın topallaması; pranga, demir bacak*’ olarak verir ve *kišē-* kökünden getirir (**Clauson, 1972: 754**). Erdal da Clauson’la benzer olarak kökünü *kiše-* olarak verir (**Erdal, 1991: 305**). Tekin **nj>ş* değişimi başlığı altında kelimenin gelişimini şu şekilde verir: **kinč>*kinš>kiš+ä-> kišän>kišen* (**Tekin, 2003: 126**).

Kelimeyle ilk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşılaşıyoruz. Eski Uygur Türkçesinde ve sonraki dönemlerde herhangi bir ses değişikliğine uğramadan *kišen* biçiminde kullanılmıştır. Anlam gelişimi ise şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*uçkur*’ (**TT VII 46, 15**) anlamında kullanılan sözcük **Karahanlı (DLT II 13; KB 701; TIEM 73 426v/8)**, **Harezm (KE 40r/21; HŞ 4469)** ve **Kıpçak Türkçesi (KTS 150)** dönemlerinde ‘*köstek*’ anlamında kullanılmıştır. **Çağatay Türkçesinde** ise ‘*zincir*’ (**LÇT 266; Seng. 315r.13**) anlamındadır. Bu nedenle sözcük *yakın anlama geçiş* yapmıştır.

Dūzaḡ aytur min artuḡ münāfiḡ mende bar

Münāfiḡlar boynıda otdın işkil kišen bar

(LÇT 266)

Koşuğ

Standart Türkiye Türkçesinde ‘koşuk’ biçiminde ve ‘*şiir; koşma, türkü*’ anlamlarında kullanılmaktadır (**TS, 2011: 1488**). Bazı lehçelerde de varlığını devam ettirmektedir: **Kom., Tar.** koşak; **Öz.** koşık; **Oyr.** kocoḡ; **Soy.** kodyun; **Yak.** hosön (**Gülensoy, 2007: 545**).

Türkçenin eski dönemlerinden beri kaydedilen bu sözcük ‘*şiir, şarkı*’ anlamında kullanılmıştır. Clauson’a göre *koş-* kökünden gelir ve başka anlamlara da sahiptir (**Clauson, 1972: 671**). Erdal ise *koş-* ‘*birleştirmek*’ kökünden getirmiştir ayrıca orijinal

anlamının ‘bağlayıcılık’ olduğunu söyler (Erdal, 1991: 194). Arat “nazım, manzume, manzum parça ve şiir mefhumunun ifadesi, daha çok **koşuğ** (<koş-u-ğ) tabirinin kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır.” diyerek şiir için kullanılan en eski kelimelerden birinin **koşuğ** sözcüğü olduğunu söyler. Ayrıca bu tabirin Eski Uygur Türkçesinde de kullanıldığını belirtir (Arat, 1991: XI).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşımıza çıkan bu sözcük bu dönemde **koşuğ** diğer dönemlerde **koşuk** biçiminde kullanılmıştır. İslamiyet’in kabulünden sonra yerini daha çok **şi‘r**, **manzūme** gibi sözcüklere bırakmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Eski Uygur Türkçesinde ‘şiir, manzume’ (ETS 10-202); Karahanlı Türkçesinde ‘şiir’ (DLT I 376); Çağatay Türkçesinde ‘orguştek usülünde ırlanan türkü, bir tür beste’ (AL 2248; Seng. 288v.5) anlamlarında kullanılmıştır. Görüldüğü gibi Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde ‘şiir, manzume’ anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde ‘beste’ anlamına gelerek **yakın anlama geçiş** yapmıştır.

*Yana **koşukdur**, kim orguştek usûlida şāyi‘dür (MEV. 116)*

Anğlamayın sözde tuyuk baħrını

*Ƙaysı tuyuk belki **koşuk** baħrını*

(HE 28)

Hoş ol ki bezmde aylar taparda arguştek

*Şeh anda tanbüre çalıp Nevāyî dise **koşuk***

(BV 321/9)

Kügle-

Türkçenin eski dönemlerinden beri kullanılan bir sözcüktür. Clauson sözcüğün kökünü **kūg** olarak gösterir ve ‘şarkı söylemek’ olarak anlamlandırır (Clauson, 1972: 711). Arat, **kūg** kökünden yapılan **kügle-** fiilin ‘teganni etmek’ vb. manalarına geldiğini söyler (Arat, 1991: XVI).

İlk olarak Karahanlı Türkçesinde karşımıza çıkmaktadır. Eski Uygur Türkçesinde ise sadece **kūg** biçimi vardır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Karahanlı Türkçesinde **kügle-** ‘şarkı söylemek veya şarkıda nağme çıkarmak’ (DLT III

301); Çağatay Türkçesinde *kükle-* ‘bir müzik aleti çalmak’ (AL 2413; Seng. 307r.26) anlamlarında kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinde ‘bir müzik aleti çalmak’ anlamını kazanan sözcük *yakın anlama geçiş* yapmıştır.

Türk sürüdını tüzük birle tüz

*Yağşı ayalğu birle **kükle** kopuz*

(MES 601)

Otaçî

Standart Türkiye Türkçesinde ‘çeşitli bitkilerle tedavi uygulayan kişiler için halk arasında hekim veya eczacı anlamında kullanılan bir unvan’ anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1821). Bazı lehçelerde varlığını sürdürmektedir: **Yak.** otohut; **Çuv.** utā~vutî; **Hlh.** otoç (Gülensoy, 2007: 635).

Clauson, sözcüğün kökünün *otā-* anlamının ise ‘hekim’ olduğunu belirtir. Ayrıca *otaçi/otoçi* biçiminde Moğolca alıntı olduğunu belirtmektedir (Clauson, 1972: 44).

Bu sözcüğün anlam alanları hakkında Doğan Aksan şunları söylemektedir:

“Hekim kavramı, daha Yenisey yazıtlarında *ota-* türevi olarak *otacı* biçiminde geçiyordu (Şan-çi I, 3). Aynı sözcük Uygur (ör. A.Y. 591, 5), Karahanlı (Divan I, 35; Kut. Bil. 2109) dönemlerinde de görülüyor, Eski Anadolu Türkçesinde *otçu* kullanılıyordu. İlginç olan yön, Anadolu’da bugün bile *otacı* ‘doktor’ anlamına gelmekte, Bursa, Kocaeli, Niğde, Edirne dolaylarından derlenmiş bulunmaktadır.” (Aksan, 2006: 50).

Sözcük her dönemde *otacı* biçiminde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: Eski Uygur Türkçesinde ‘doktor, hekim, tabip’ (Suv.591, 5; H II 8,25); Karahanlı Türkçesinde ‘hekim’ (KB 1057; DLT I 35); Harezmi Türkçesinde ‘hekim’ (HŞ 120); Kıpçak Türkçesinde ‘tabip, hekim’ (KTS 206); Çağatay Türkçesinde ‘yaylak’ (Seng. 62r.8); ‘özbek kabilesi ismi’ (Otaçi Xıtay) (Seng. 62r.8), ‘çıkıkçı’ (Seng. 62v.7) anlamlarında kullanılmıştır. Birçok dönemde ‘hekim’ anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde ‘çıkıkçı’ anlamında kullanılarak *yakın anlama geçiş* yapmıştır.

Öktem

Modern lehçelerde çok yaygın olarak kullanılan sözcük tarihî dönemlerde de nispeten yaygındır diyebiliriz. Clauson, ‘gururlu, mağrur’ anlamını verdikten sonra, sözcüğün kökünün *ökte-* olduğunu söyler. Ayrıca Çağatay Türkçesinde *ökte-* ‘teşvik etmek, gönline sokmak’ anlamının hiçbir Çağatay yazarında görülmediğini ve tarihî dönemlerde *öktö-, öktet-, öktün-* gibi şekillerin bulunduğunu belirtir. Altayca, Teleütçe, *öktöm*, Hakasça *öktem*, Kırgızca *öktöm*, Kazakça *öktem*, Karaimce Luck Lehçesi *ektem* şekillerini de vermektedir (Clauson, 1972: 102). Tekin’e göre sözcüğün kökeni **ök* ‘alp, yiğit, cesur’ şeklindedir. (Tekin, 1987: 48).

İlk defa Karahanlı Türkçesinde karşımıza çıkan sözcük tüm dönemlerde *öktem* biçiminde kullanılmıştır. Anlam gelişimi ise şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘zalim, pervasız’ (KB, 672); **Kıpçak Türkçesinde** ‘gururlu, kibirli, azametli’ (KTS 210); **Çağatay Türkçesinde** ‘meşhur, ünlü, namlı; bahadır, kuvvetli’ (LÇT, 36), ‘sert, cesur’ (PC 70) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde ‘zalim’ anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde ‘sert, cesur’ anlamını kazanarak *yakın anlama geçiş* yapmıştır.

Ölüt

Standart Türkiye Türkçesinde ‘öldürücü hastalık salgını, kıran’ anlamında yaşamaktadır (TS, 2011: 1846).

Eski Türkçeden beri kullanılan oldukça yaygın bir sözcüktür. Clauson, *öl-* kökünden {-*üt*} eki ile türediğini ve ‘kâtil, öldüren’ anlamında olduğunu söyler. Ayrıca orta dönemde ‘salgın, ani ölüm’ anlamında kullanılmaya başladığını belirtir. Lehçelerdeki durumu hakkında da bilgiler verir: Bütün modern lehçelerde varlığını sürdürdüğünü fakat genişletilmiş anlamlarıyla **Kuzeydoğu Altayca, Teleütçe** yaşadığını belirtir (Clauson, 1972: 130). Erdal da sözcüğün kökünü *öl-*’ten getirir ve anlamını ‘katliam’ olarak verir (Erdal, 1991: 310).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşımıza çıkan sözcük *ölüt* şeklindedir. Harezmi Türkçesinden sonra ise ünlü genişlemesine uğrayarak *ölet* şekline geçmiştir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘katletme, öldürme’ (TT IV 8,68); **Karahanlı Türkçesinde** ‘birbirini öldürme, öldürüşme’; ‘kuvvetten düşme’ (DLT I 52); **Harezmi Türkçesinde** ‘cansız, camit nesne’ (İML 138);

Kıpçak Türkçesinde ‘*insanların ölümü*’ (KTS 210); **Çağatay Türkçesinde** ‘*öldürücü salgın hastalık, hayvan kırgını*’ (Seng. 85v.20; LÇT 38) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ‘*katletme, öldürme*’ anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde ‘*öldürücü salgın hastalık, hayvan kırgını*’ anlamında kullanılarak **yakın anlama geçiş** yapmıştır.

Örle-

Anadolu ağızlarında ‘*yokuşu koşarak çıkmak*’ anlamında yaşamaktadır (THADS, 2009: 3348).

Bu sözcük ‘*yükselmek, yukarı doğru gitmek*’ anlamında kullanılmıştır. Clauson, isim kökü olan **ö:r** sözcüğünden türediğini düşünmektedir (Clauson, 1972: 230). Tekin’e göre ise sözcüğün kökü **ö:r-** şeklindedir ***ö:r->örle-** (Tekin, 1995: 145).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşımıza çıkan sözcük **örle-** biçimindedir. Daha sonraki dönemlerde de aynı biçimi devam ettirerek herhangi bir ses değişikliğine uğramamıştır. Anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*hiddetlenmek, öfkelenmek, gürlmek*’ (U III 23, 3), ‘*yükselmek, binmek*’ (ETG 290); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*yükselmek, belirlemek, çıkmak*’ (KB 3836); **Harezmi Türkçesinde** ‘*yükselmek, yukarı çıkmak belirlemek*’ (KE 132r/9; ME 10/3); **Çağatay Türkçesinde** ‘*yokuşlamak, yokuş yukarı çıkmak*’ (AL 648) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ‘*yükselmek; hiddetlenmek*’ gibi anlamlarda kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde ‘*yokuşlamak, yokuş yukarı çıkmak*’ anlamını kazanarak **yakın anlama geçiş** yapmıştır.

Geh örlep çarh tākıga minerler

Geh énişlep yeti yerge yéterler

(AL 648)

Örmē

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*örmek işi; örülerek yapılan*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1858).

Tarihî dönemlerde çok yaygın olan bir sözcük değildir. Genellikle ‘*örülmüş*’ anlam alanıyla kullanılmıştır. Clauson, sözcüğün kökünü **ör-** olarak verir (Clauson, 1972: 231).

İlk olarak Köktürkçede karşımıza çıkan sözcük her zaman *örme* biçiminde kullanılmıştır. Anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘örülmüş’ (DLT I 129); **Harezmi Türkçesinde** ‘keçe, evin giyimi’ (İML 180); **Çağatay Türkçesinde** ‘kalın kablo biçiminde bükülmüş bir çeşit halat’ (Seng. 71v.1) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde ‘örülmüş’ anlamında kullanılan sözcük, Çağatay Türkçesinde ‘halat’ anlamını kazanarak *yakın anlama geçiş* yapmıştır.

Ötrük

Clauson, sözcüğün kökünün *ötür-* olabileceğini fakat bağlantı kurmanın zor olduğunu söylemektedir. Ayrıca anlamının önce ‘kurnaz’ daha sonra ise ‘hilekâr, dolandırıcı’ olduğunu söylemektedir. Lehçelerdeki durumu hakkında şöyle söylemektedir: Sadece **Kuzey Merkez Kırgızca, Kazakça ötrük/ötürük** şeklinde yaşıyor (Clauson, 1972: 66). Öz. (ÖTİL, I).

Sözcük tarihî metinlerin tümünde *ötrük* biçimindedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘hilekâr, kurnaz’ (DLT I 101); **Kıpçak Türkçesinde** ‘yalan’ (KTS 213); **Çağatay Türkçesinde** ‘yalan, yalan söz’ (Seng. 62r.14; AL 559) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde ‘hilekâr, kurnaz’ anlamında kullanılan sözcük daha sonraki dönemlerde ‘yalan’ anlamında kullanılarak *yakın anlama geçiş* yapmıştır.

Az söz hem ötrükdür, zehr-i mühlükdür, egerçi mikdarı öksükdür

(MK 81a/5)

Sayu

Standart Türkiye Türkçesinde ‘sayı’ biçiminde ve ‘sayma, ölçme, tartma vb. işlerin sonunda bulunan birimlerin kaç olduğunu bildiren söz, adet; gazete, dergi vb. sürekli yayınların bir bütün oluşturan, değişik tarih, numara taşıyan baskılarından her biri, nüsha; bir spor karşılaşmasında taraflardan her birinin başarı derecesini gösteren nicelik, skor’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2048). Birçok lehçede varlığını sürdürmektedir: **Kzk., Kırg., YUyg., TatK. san; Trkm. sãn; Öz. sãn; Bşk. han; Az. say** (Gülensoy, 2007: 744).

Türkçenin tarihî dönemlerinde sıklıkla kullanılan bir sözcüktür. Genellikle ‘her’ anlam alanında kullanılmıştır. Clauson, sözcüğün kökünü *sā-* olarak göstermiştir. Ayrıca lehçelerdeki durumu hakkında da bilgiler verir: **Kuzeydoğu Şorcada ve Hakaşçada *Cıl say*** olarak R IV 220 ve diğer Kuzeydoğu lehçelerinde R IV 225; **Kuzeymerkez Kırgızca, Kazakça; Güneymerkez Özbekçe *sayın*** olarak varlığını sürdürmektedir (Clauson, 1972: 858). Gülensoy da günümüzde kullandığımız *sayı* sözcüğün kökünü bu sözcüğe dayandırmaktadır (Gülensoy, 2007: 744). Tekin de aynı şekilde *sā-* kökünden getirmektedir (Tekin, 2003: 151).

Köktürkçeden beri karşımıza çıkan sözcük Çağatay Türkçesinde gelene kadar *sayu* biçimindedir. Çağatay Türkçesinde ise *say/sayı* biçimlerini almıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçe (KT G 9; KT D 27), Eski Uygur (TT X 49) ve Karahanlı Türkçesi (KB 2314)** dönemlerinde ‘her’ anlamında kullanılmıştır. **Çağatay Türkçesinde** ise ‘vakit’, ‘hesap, sayma’ anlamında kullanılarak *yakın anlama geçiş* yapmıştır.

*Kāsidī kim yardım bir söz rivāyet ēylese
İsterem sorğan sayı baştın hikāyet ēylese*

(NŞ 23/1)

*Muḳāmir-veş harifī könglüm almış
Ki ğışş kılgan sayı könglüm kıtur ğışş*

(NH 432/5)

*Cemāl açkan sayı mecnūnluğum aşsa ‘aceb ērmes
Perīning cilvesi sevdāğa hergiz bolmadı dāfī‘*

(NH 488/5)

*Naqş sudın çün bolur zāyil ‘acabdur kim irür
Yıglağan sayı hayāling dīde-i giryānda naqş*

(BV 257/6)

Teñrilik

Çok yaygın olmayan bu sözcük genellikle ‘tanrıyla ilgili’ anlamında kullanılmıştır. Clauson, *teñri* kökünden türediğini ve ilk önce ‘tapınak’ sonradan ise ‘ilahî’ anlamında olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 525).

İlk defa Eski Uygur Türkçesinde *teñrilik* biçiminde kaydedilen sözcük Karahanlı Türkçesinde de aynı şekli devam ettirmiş, sonraki dönemlerde ise *tañrılık* şekline geçmiştir. Anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘*mabet, tapınak, ibadet yeri*’ (M III 14, 3); **Karahanlı Türkçesinde** ‘*mabet, tapınak*’ (KB 4225); **Harezmi Türkçesinde** ‘*tanrılık, tanrı için, tanrıya layık*’ (NF 407/13; ME 66/6); **Çağatay Türkçesinde** ‘*ilahî*’ (Seng. 202r.27) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ‘*mabet, tapınak*’ anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde ‘*ilahî*’ anlamını kazanarak *yakın anlama geçiş* yapmıştır.

Uluş

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*millet*’ anlamında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2415). Bazı lehçelerde varlığını sürdürmektedir: **Alt., Tel., Tuv., Kırg.** ulus; **Yak.** ulūs; **Kzk.** ulıs; **Kırg.** ulut; **Kzk.** ult (Gülensoy, 2007: 966).

Türkçenin eski dönemlerinden beri kullanılan sözcük ‘*ulus, millet*’ anlam alanıyla kullanılmıştır. Clauson, sözcüğün anlam gelişimini açıklayan oldukça ayrıntılı bilgiler verir:

*“İlginç bir tarihi vardır; é:l (1) sözcüğünün politik anlamının aksine, coğrafi olarak ülke anlamındadır fakat şehir isimleriyle ilgili olmaya başlamıştır ve XI. yüzyılda bazı lehçelerde ülke isminden ziyade şehir anlamındadır. O daha büyük politik birlikler için kullanılmıştı, Moğol imparatorluğu (bk. XIII aşağıda) ve bu imparatorluk Cengiz’in dört oğlu arasında dörde ayrıldığında bu dört kısmın her biri için kullanılmıştı. Moğollar toprakları bakımından düşünüldüğünde ‘halkların konfederasyonu (é:l)’ anlamına gelmektedir, halklar ‘kabilelere’(aymağ) ayrılmaya başlamıştır; kabileler ‘klanlara’ (boy) ve bunlar ‘ailelere’(uruğ) ayrılmıştır. Bütün bu kelimeler, belki üçüncüsü dışında, Türkçeydi ve ikinci, dördüncü ve beşinci Türkçenin tarihinde devamlılığa sahiptir fakat ilki, Moğolca biçimiyle ve anlamıyla **ulus** (uluş değil) Türkçeye giriş yaptığında tamamen orijinal anlamını kaybetmiştir. **Uluş** yalnızca Kuzeybatı Karaimcenin Luck lehçesinde yaşıyor gibi görünüyor R I 1697; diğer bütün lehçe gruplarında (Eski Kuzeymerkez hariç) **ulus** ‘millet, halk, topluluk’ vb.” (Clauson, 1972: 152).*

Bahaeddin Ögel de kelimenin bazı tarihî anlamlarından yola çıkarak ayrıntılı açıklamalar yapmıştır:

“ ‘Uluş’ sözü, Karahanlı ve Uygur Türk kültür çevresinde, bu sorunun cevabını az veya çok veriyordu. Hayvancı Çiğil Türklerine göre uluş sözü, köy (kariyye) demektir. Azıcık Taciklere yakın olan Argulara göre ise uluş ‘belde ve şehir’ manasında kullanılıyordu (MK 1, 60). Bundan dolayı da Balasagun şehrine, Kuz-uluş adı da veriliyordu. Bu, Kuz-ordu’nun bir karşılığı olmalıydı. Ancak içinde, ‘belde manası da vardı. İbn Mühenna da bu sözü, vilayet olarak yorumlamaktadır. Ona göre il ise, nahiyeye demektir (s.179). Çiğil Türkleri buna köy dediklerine göre, diğer Türklerce de bu, köy olmalıydı. Eski Uygur Yazılarında, ‘balıktın balıkka (şehirden şehire) uluştun uluşa, ilden ile’ dendiğine göre bu her üçünün de ayrı manaları olmalıydı: (Uig., II, 78, 37). Eski Türk yazıtlarında, (uluş-balık, uluş-kend, il-uluş) gibi, daha çok örnekler görüyoruz.” (Ögel, 1984: 92-93).

Abdülkadir İnan da hem fonetik hem de semantik açıdan değerlendirme yapmıştır:

“Moğol istilasından devrinden sonra yayılan ve kavim, halk anlamını bildiren “ulus” terimi birçok kimselerin sandıkları gibi Moğolca bir terim-kelime değildir. Eski Türkçede şehir ve karye anlamına gelen ULUŞ terimi Moğol istilasından sonra ş/s değişimiyle ULUS şeklinde yayılmıştır ve halk, kavim, millet (Moğol ulusu, Türk ulusu), devlet (Çağatay ulusu, Coci ulusu) anlamlarını ifade etmiştir.” (İnan, 1956: 180).

İlk olarak Köktürkçede karşımıza çıkan sözcük **ulus** biçimindedir. Harezmi Türkçesine kadar bu şekilde devam eden sözcük sonradan **ulus** şeklinde kullanılmıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçe (KT K 12)**, **Eski Uygur (TT IV 10, 19; Suv. 27 10-14)**, **Karahanlı (DLT I 62; KB 1043)** ve **Harezmi Türkçesi (İML 179; HŞ 3988)** dönemlerinde ‘kent, memleket, ülke’ anlamında kullanılan sözcük **Kıpçak (KTS 293)** ve **Çağatay Türkçesi (Seng. 86r. 26; AL 770)** dönemlerinde ‘ulus, halk, millet’ anlamına gelerek **yakın anlama geçiş** yapmıştır.

*Ġamzeñ oqı ki ulus cānı aña kildi hedef
İlge cān qalmadı bir dağı miniñ cānıma at*

(FK 77/3)

*Talebde şiven ü gavgā irür miniñ aybım
Yoq irse barça ulus hūblarga tālibdür*

(BV 168/5)

*Vāy kim kögsüm şikāfidın **ulusқа** boldı fehm
‘Işık otı bağrımğa koyğan dāğ-ı penhān ‘ākıbet*

(GS 495)

*Nāmeṅ veli anda kim bolup fāş
Haṭṭıdın **ulus** kötermeyin baş*

(LM 136)

Urugluk

Çok işlek olarak kullanılmayan sözcük genellikle ‘*soy, nesil*’ anlamında kullanılmıştır. Clauson kökünü **urug** olarak verir ve ‘*tohum olarak kullanılmak üzere muhafaza edilen buğday*’ olarak anlamlandırır (Clauson, 1972: 219).

İlk olarak Karahanlı Türkçesinde karşımıza çıkan sözcük farklı şekillere sahiptir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde urugluğ/urugluk/urukluk** ‘*tohum, soy*’ (KB 1623; DLT I 146, 149); **Harezm Türkçesinde urugluk** ‘*soylu, nesilli*’ (KE 227v/14); **Çağatay Türkçesinde urugluğ/urukluk** ‘*akrabalık*’ (Seng. 71v.12) anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde ‘*tohum, soy*’ anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde ‘*akrabalık*’ anlamına gelerek **yakın anlama geçiş** yapmıştır.

Yek

Günümüzde birkaç lehçe dışında çok kullanılmamaktadır. Genellikle ‘*şeytan*’ anlam alanıyla kullanılmaktadır. Clauson ‘*şeytan*’ anlamını verdikten sonra Prakritçe (Sanskritçenin bir biçimi) alıntı olduğu konusundaki teorilerden bahseder. Ayrıca Gabain’in **yé-** kökünden {-k} eki ile türetilmiş bir isim olabileceği görüşüne de yer verir (Clauson, 1972: 910).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesinde karşımıza çıkan sözcük genellikle **yek** biçiminde kullanılarak herhangi bir ses değişikliğine uğramamıştır. Sadece Çağatay Türkçesinde **yig** biçimiyle kaydedilmiştir. Anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde ‘şeytan’** (PP 17, 7; TT III 10, 91), ‘*peri*’ (PP 56, 5); **Karahanlı Türkçesinde ‘şeytan’** (DLT III 160; KB 3523); **Harezm Türkçesinde ‘şeytan’** (ME 173/3); **Kıpçak Türkçesinde ‘şeytan, iblis’; ‘kötülük’** (KTS 317); **Çağatay Türkçesinde ‘kötülük’** (Seng. 334v. 23; LÇT 313) anlamlarında kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinden önceki

dönemlerde ağırlıklı olarak '*şeytan*' anlamında kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde '*kötülük*' anlamında kullanılarak *yakın anlama geçiş* yapmıştır.

4.1.6. Anlam İyileşmesi

Günay Karaağaç sözün anlamında kötüden iyiye geçiş olduğunu ve bunun totemistik devirlerde çok görülen bir anlam olayı olduğunu söylemektedir: “*Kötü anlamlı bir sözün zamanla iyi bir anlam kazanması olayı, anlam iyileşmesi olarak bilinir. Bir sözün gösterdiği anlamdan az veya çok uzaklaşarak yeni bir anlam kazanmasıdır. Totemistik devirlerde ve alıntılarda bolca görülen bir anlam değişmesidir.*” (Karaağaç, 2013: 147). Doğan Aksan ise kötüden iyiye olan anlam gelişmesine dikkat çeker: “*Göstergenin eskiden taşıdığı anlamda bir iyileşmenin meydana geldiğini anlatır.*” (Aksan, 2009: 91). Emine Atmaca'nın bu olayla ilgili yorumu şu şekildedir: “*Muhtemelen iyileşme kelimesiyle kastedilen, anlamı kötü olan bir kelimenin zamanla iyileşmesiyle, anlamında bir dereceye kadar daha iyiye gidiş durumu iç içe olmalı.*” (Atmaca, 2011: 1515).

Korkmaz, anlam iyileşmesinin tanımını ‘*Kötü anlamlı bir kelimenin zamanla iyi bir anlam kazanması olayı*’ (Korkmaz, 1992: 11) şeklinde yapmıştır.

Tespit edebildiğimiz anlam iyileşmeleri şunlardır:

Sürül-

Standart Türkiye Türkçesinde ‘*sürme işine konu olmak veya sürme işi yapılmak; uzaklaştırılmak, nefyedilmek*’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2188).

Hem günümüzde hem de tarihî lehçelerde oldukça yaygın bir sözcük olduğunu söyleyebiliriz. Genelde günümüzdeki temel anlamı olan ‘*sürülmek*’ anlamıyla kullanılmıştır. Clauson *sür-* kökünden türediğini ve bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtir (Clauson, 1972: 852). Gülensoy da sözcüğün etimolojisi *sū-r-(ü)l-* şeklinde yapmıştır (Gülensoy, 2007: 827).

İlk olarak Karahanlı Türkçesinde karşımıza çıkan sözcük *sürül-* biçiminde kullanılmıştır. Sıonraki dönemlerde de aynı şeklini devam ettiren sözcük herhangi bir ses değişikliğine uğramamıştır. Anlam gelişimi ise şu şekildedir: **Karahanlı Türkçesinde** ‘*sürülmek, ezilmek, sürgün edilmek, kovalanmak*’ (DLT II 123; TİEM 73 193v/7; RKT 28/66b3), ‘*lanet etmek, beddua etmek, sövmek, hakaret etmek, rahmetinden uzaklaştırmak*’ (TİEM 73 88r/8); **Harezm Türkçesinde** ‘*sürülmek, kovulmak, götürülmek*’ (KE 11r/12; ME 161/4; HKT 445a/5), ‘*kovulmak*’ (HKT 114b/3); **Kıpçak Türkçesinde** ‘*(hayvan) ardından sürülmek*’; ‘*sürülmek, kovulmak, defedilmek*’ (KTS

246); Çağatay Türkçesinde ‘(at vb.) sürülmek’; ‘tarla sürülmek’ (Seng. 240v.10) anlamlarında kullanılmıştır. İlk ortaya çıktığı dönem olan Karahanlı Türkçesinde olumsuz anlamda kullanılan sözcük Kıpçak döneminden itibaren olumlu bir anlam kazanmaya başlamıştır. Bu nedenle sözcükte **anlam iyileşmesi** olduğunu söyleyebiliriz.

*Bu uçurda yoğarıdın bu fakîrğa hıdmeti raqamı tartıldı
ve ‘ubūdiyyetiğa qalem sürüldi kim cevābı taşdıqdin ve hiṭābı
şadaqđın özge bilmedi. (TEH 786b/11)*

*Eger küh-ı nūrda şehbni kulle ‘azîmetiğa sürülse ve
anıḡ ḥārā-şigāf tıvağıdın sigrigen ot bile berq lem‘ası dik
muntazırlar közin yarutsa tağdın kıyaş çıkқан dik bolğay (TEH 783a/3-4)*

Yavız

Standart Türkiye Türkçesinde ‘yavuz’ biçiminde ve ‘güçlü, çetin; iyi, gürbüz, güzel; kötü, fena’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 2553).

Clauson, sözcüğü farazi bir **yav-* köküne bağlamaktadır. Temel anlamını ‘kötü’ olarak göstermektedir. Ayrıca *anıḡ yavlāq* la eş anlamlı olduğunu söylemekle ‘aşırı, son derece’ anlamlarına gelmediğini söylemektedir. Daha sonradan ‘iyi’ anlamına geldiğini belirten Clauson, ses değişiklikleriyle bütün modern lehçelerde yaşadığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 881). Bahaeddin Ögel bu kelimenin Altayca biçimi olan ‘yaus, yauz’ biçimlerini göstererek Anadolu’daki biçimiyle Altaydakiler arasında çok farklılık olmadığını, Yunus Emre’nin şiirinden verdiği örnekle sözcüğün Anadolu’da da çok eski zamandan beri ‘kötü’ anlamında kullanıldığını, bunun yanında bu sözcüğün ‘iyi, cesur’ anlamının da olduğunu, fakat XI. yüzyılda bile ‘kötü’ anlamının devam ettiğini belirtmektedir (Ögel, 1978: 98-99).

Bu sözcük Köktürkçeden beri karşımıza çıkmaktadır. Karahanlı Türkçesine kadar *yavız* olarak görülen sözcük Karahanlı Türkçesinden sonra yuvarlaklaşmaya uğrayarak *yavuz* şeklini almıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki anlam gelişimi şu şekildedir: **Köktürkçede** ‘kötü durumda’ (KT D 26); **Eski Uygur Türkçesinde** ‘fena, kötü’ (Suv. 621, 12); **Karahanlı Türkçesinde** ‘kötü, kötülük’ (DLT I 84; KB 321), ‘günah, hata, kusur’ (RKT 26/9a1), ‘kötü kişi’ (RKT 38/97a2), ‘kötü, çirkin, kötülük’ (TİEM 73 319r/9), ‘büyük küçük her türlü günah, kötü, zararlı, kötülük’ (TİEM 73 68r/9); **Harezm**

ve **Kıpçak Türkçesi** dönemlerinde '*kötü, fena; vahşi*' (NF 2/15; KE 67v/8; KTS 316); **Çağatay Türkçesinde** '*kötü, fena*' (Seng. 340r.27), '*hub, güzel, müstesna*' (LÇT 301) anlamlarında kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinde sözcüğün olumlu bir anlama geçiş yaptığını görüyoruz. Bu nedenle sözcükte ***anlam iyileşmesi*** yaşanmıştır.

Çün allıma koymadıñ yavuz yol

Seyr içre naşibim éyle tüz yol

(LM 109)

Zihî yavuz kişi-ler kim senġ-ni bağlap seg-ni boş koyup tururlar

(GT 140/12)

4.1.7. Anlam Kötüleşmesi

Zeynep Korkmaz, anlam kötüleşmesinin tanımını şu şekilde yapmaktadır: “İyi anlamlı bir kelimenin zamanla kötü veya kötüye doğru giden bir anlam kazanması; bu yönde bir zayıflamaya uğraması.” (Korkmaz, 1992: 11). Günay Karaağaç totemistik dönemlerdeki kullanımına dikkat çekerek kelime anlamında iyiden kötüye doğru giden bir gelişmeye dikkat çeker: “Eski devirlerde totemistik inançlarda ve alıntılarda bolca görülen bir anlam değişmesidir. Kötüleşme, iyi anlamlı bir sözün zamanla kötü veya kötüye doğru giden bir anlam kazanması olayıdır.” (Karaağaç, 2013: 147).

Tespit edebildiğimiz anlam kötüleşmesine uğramış tek kelime şudur:

Toņuz

Standart Türkiye Türkçesinde ‘domuz’ biçiminde ve ‘çift parmaklılardan, eti, yağı, derisi veya kılı için beslenen, evcil hayvan; hain, aksi, ters, inatçı, hunzır kimse’ anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 703). Hemen hemen tüm lehçelerde kullanılmaktadır: **Tar.** toņus; **SUyg.** tovis; **Krç-Blk.** toņņuz; **Oyr., Alt., Tel., SUyg.** toņıs; **Nog.** donız; **Kzk., KKlp.** doņız; **Trkm.** doņuz; **Kmk., Kzk., KKlp.** duņgız (Gülensoy, 2007: 298). **Öz.** toņgız (ÖTİL, II/250).

Hem tarihî dönemlerde hem de günümüzde çok yaygın olarak kullanılan bir sözcüktür. Clauson, ‘vahşî ve şiddet gösteren her iki domuz cinsiyeti için genel bir terim’ olduğunu söyler ve *lağzın* yerin kullanıldığını belirtir. Ayrıca on iki yıllık devir içindeki hayvanlardan biri olduğunu belirtir (Clauson, 1972: 527). Gülensoy Räsänen’in *toņ’ur* şeklindeki etimolojisini vermiştir (Gülensoy, 2007: 298).

Bütün tarihî dönemlerde *toņuz/toņguz* biçiminde kullanılmıştır. Anlam gelişimi şu şekildedir: **Eski Uygur Türkçesinde** ‘domuz’ (IrkB. 6; U II 84, 9), ‘domuz yılı’ (TT VII); **Karahanlı Türkçesinde** ‘domuz’; ‘domuz yılı’ (DLT III 363); **Harezmi Türkçesinde** ‘domuz’ (NF 144/17; KE 25v/3); **Kıpçak Türkçesinde** ‘domuz’ (KTS 280); **Çağatay Türkçesinde** ‘domuz’; ‘Türk yıllarından birinin ismi’; ‘boş beyinli ve bulutların üstünde uçan insan’ (Seng. 226r.1) anlamlarında kullanılmıştır. İlk ortaya çıktığı dönemde sadece bir hayvan ismi olarak kullanılan sözcük Çağatay Türkçesinde ‘boş beyinli ve bulutların üstünde uçan insan’ anlamını kazanarak *anlam kötüleşmesine* uğramıştır.

*Her kimerse nerd ve şatranc oynasa ilgini güyā **tongizning** qanıǵa*

(ÇFK 56b/17)

SONUÇ

Dilin bir dizge olduğunu belirten Saussure onu bilimsel olarak incelemenin gerekliliğini XX. yüzyılın başında ortaya koymuştur. Gösteren-gösterilen-gösterge ilişkisi yüzyıllar boyunca değişime uğrayıp kelimelerin anlamlarında farklılıklar yaratmıştır. Bu nedenle bu ilişkinin bilimsel olarak incelenip anlam gelişimlerinin ortaya çıkarılması lazımdır.

Dil, sürekli değişen ve gelişen bir sistemdir. Dünya üzerinde çeşitli sebepler neticesinde değişime uğramadan varlığını sürdüren hiçbir dil yoktur. Bu nedenle dillerdeki değişimler dilin tabii yapısında var olan bir olgudur.

Diller her zaman alıntı-verinti, komşuluk, kültürel etkileşim, yapısal özellikler gibi nedenlerle değişime uğramıştır. Türkçe de dinî-kültürel değişimler, coğrafi etkiler gibi sebeplerle birçok şekilsel ve anlamsal değişikliğe uğramıştır.

Çalışmamız art zamanlı bir incelemedir. Kelimelerin tarihsel anlam haritalarının çıkarılmasında art zamanlı incelemeler önemli yer tutar. Eski Türkçe döneminden başlayarak Çağatay Türkçesine kadar gelen sözcükleri incelediğimiz bu çalışmada birçok yeni bilgiyle karşılaştık. Clauson sözlüğünde yer alan 9000 civarında sözcüğün tamamını taradık ve Köktürkçe, Eski Uygur veya Karahanlı Türkçesi dönemlerinde olup Çağatay Türkçesine kadar devam eden 391 adet sözcük inceledik. Bu sözcüklerin hepsi anlam açısından farklılığa uğramış sözcüklerdir. Şimdi bu incelemelerimizle ilgili sonuçları aktaralım:

- 1) İncelediğimiz kelimelerdeki anlam olaylarının dağılımı şu şekildedir: 246 anlam genişlemesi, 84 anlam daralması, 25 anlam değişmesi, 24 yakın anlama geçiş, 6 özelleşme, 2 anlam iyileşmesi ve birer tane de anlam kötüleşmesi, tabu, eksiltme, genelleşme olayları görülmektedir. Eski dönemlerden günümüze yaklaştıkça kelimeler hakkındaki bilgilerimiz artmaktadır. Dolayısıyla kelimelerin anlam ayrıntılarını daha iyi bilmekteyiz. Bu nedenle Eski Türkçeden günümüze yaklaştıkça kelimelerin anlam genişlikleri artacaktır. Bununla birlikte çok anlamlılık ve eş yazımlılık gibi özelliklere daha çok dikkat etme ihtiyacı ortaya çıkar.
- 2) Eski Türkçe döneminden Çağatay Türkçesine gelene kadar sözcüklerde bazı ses değişiklikleri dışında çok büyük değişimler görmüyoruz. Batı Türkçesine göre Doğu Türkçesi Eski Türkçeye bu açıdan daha yakındır diyebiliriz. Bu durumun sebebini

Doğu Türkçesinin coğrafi olarak Eski Türkçenin coğrafyasına daha yakın olmasıyla açıklayabiliriz. Her ne kadar farklı kültür ve dillerin etkisi görülse de yine de Batı Türkçesine nazaran Doğu Türkçesi Eski Türkçeye ses ve şekil açısından daha yakındır diyebiliriz.

- 3) Aynı şekilde anlam olaylarında da anlam değişimlerinin daha az olmasının sebebi coğrafi olarak kaynağa yakınlık sebebiyledir. Bu nedenle anlam genişlemeleri çok fazladır. Anlam daralmaları nispeten daha azdır.
- 4) Anlam genişlemelerinin bir hayli fazla olduğu görülecektir. Bunun sebebi Türkçenin kültürel ve coğrafi çeşitliliğidir. Türkler tarih boyunca birçok inanç, kültür ve coğrafyayla tanışmışlardır. Bu durumun sonucunda kelimeler birçok yeni anlamlar kazanmıştır. Ayrıca dilin doğal gelişiminin sonucu olarak bir kelime, yaşadığı yüzyıllar boyunca bünyesine yeni anlamlar katarak gelişimine devam eder. Türkçenin en temel sözcüklerinin zaman içinde birçok yeni anlam kazanıp anlam açısından genişlediği dikkatlerden kaçmamaktadır.
- 5) Eski Türkçedeki birçok sözcük Doğu Türkçesinde canlı olarak kullanılmaktadır. Bugün Orta Asya'daki birçok Çağdaş Türk lehçesi Standart Türkiye Türkçesine göre Eski Türkçe kelimeleri daha çok barındırmaktadır. Bunun sebebi de yine yukarıda belirttiğimiz gibi coğrafi yakınlıktır.
- 6) Çalışmalarımız esnasında dikkatimizi çeken bir başka nokta ise her ne kadar Çağatay Türkçesi ile Eski Türkçe arasında anlam ve kelime açısından benzerlik Batı Türkçesine göre daha fazla olsa da kelime hazinesi bakımından Çağatay Türkçesi daha geridedir. Uzun yüzyıllar boyunca Orta Asya'nın ortak edebî ve yazı dili olarak kullanılan bu lehçenin elbette ki kelime hazinesi çok geniştir. Fakat bu malzeme Batı Türkçesi kadar sistemli ve geniş bir şekilde ele alınmamıştır.
- 7) Çağatay Türkçesi ile ilgili metin ve sözlük yayımlarının daha sistemli ve geniş hale getirilmesi lazımdır. Çağatay Türkçesinin Senglah, Abuşka, Şeyh Süleyman Efendi gibi birçok tarihî sözlüğü vardır. Ayrıca bu sözlüklerin birçok çağdaş yayını yapılmıştır. Birçok metin yayınının ise dizin bölümleri yayınlanmamıştır. Türkiye'de Suat Ünlü tarafından birçok ihtiyaca cevap veren Çağatay Türkçesi Sözlüğü yayımlanmıştır. Bütün bu çalışmalara rağmen henüz Çağatay Türkçesinin bütün kelime hazinesini içeren bir sözlük yayımlanmamıştır. Ünlü'nün sözlüğünde birçok metin ve sözlük taranmış olsa da Senglah ve bazı metinler taranmamıştır. Eski

Anadolu Türkçesinin Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü gibi uzun yılların emeği olan bir sözlüğe sahip olması, Klasik Osmanlı Türkçesinin birçok sözlüğe sahip olması ve Standart Türkiye Türkçesinin TDK tarafından Türkçe Sözlük gibi önemli bir sözlükle söz varlığının ortaya konulması Batı Türkçesini bir adım öne geçirmiştir.

- 8) Anlam daralması başlığı altında tespit ettiğimiz kelimelerle ilgili dikkat çekici birkaç husus vardır. Standart Türkiye Türkçesinde temel olarak kullanılan *ur-(vur-)*, *bak-*, *bul-*, *çek-* gibi sözcükler Çağatay Türkçesinde anlam açısından daralmaya uğramıştır. Sözlük ve metinlerde genellikle temel anlamının dışına çok fazla çıkmamıştır. Bu durumun sebebi muhtemelen bu sözcüklerin yerini çağdaş lehçelerde yeni sözcüklere bırakmalarıdır. Çağdaş Türk lehçelerinde *vur-/at-*, *bak-/kara-*, *bul-/tap-*, *çek-/tart-* değişimleri yaşanmıştır. Batı Türkçesinden uzaklaştıkça bu değişimlerin daha yoğun hale geldiğini görmekteyiz. Muhtemelen bu temel sözcüklerin Çağatay Türkçesinde anlam daralmasına uğraması zamanla yerlerine yeni sözcüklerin geçmesiyle sonuçlanmıştır.
- 9) Diğer bir husus ise özellikle İslâmî Devir Türkçesiyle beraber yaşanan değişimdir. Türklerin İslamiyet'i kabul etmesi hayatlarının her alanında büyük değişimlere neden olmuştur. Bu değişimler dilde de kendini gösterir. Eski Türkçeden beri kullanılan *kam*, *kut*, *bitig* gibi sözcükler Türklerin gündelik ve kültürel hayatlarında önemli bir yer teşkil ediyordu. Fakat İslamiyet'in kabul edilmesiyle hem inançlarda yaşanan değişim hem de kültürel yaşamdaki farklılık bu kelimelerin yerlerini sırasıyla *hekim/tabip*, *talih/baht*, *ferman/berat* gibi sözcüklerin almasına yol açmıştır. Çalışmamızda yer almasa da Türkçenin tarihî devirlerinde kültürel hayatın değişimiyle önemini kaybeden birçok kelime vardır.
- 10) Kelimelerin anlam değişim süreçlerinden de biraz bahsetmek gerekir. Türkçenin Doğu kolu genel hatlarıyla Köktürkçe-Eski Uygur-Karahanlı-Harezmi-Kıpçak-Çağatay Türkçesi şeklinde sıralanır. Bu sıralamada anlam ve şekil olarak Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesi birbirine yakındır. Bu iki dönem için yaygın olan görüş Eski Türkçenin iki farklı dönemi oldukları yönündedir. Fakat bu dönem için Eski Türkçenin ağızları olduğunu belirtenler de vardır. Nitekim çok büyük farklılıklar da göstermemektedirler. Karahanlı Türkçesi dönemiyle birlikte farklı sebepler nedeniyle ses, şekil ve anlam açısından değişimler görülür.

- 11) Türkiye’de anlam bilimi konusunda sınırlı sayıda kaynak olduğunu görüyoruz. Doğan Aksan, Günay Karaağaç gibi araştırmacılar dışında anlam bilime çok fazla kişi tarafından yer verilmediğini görüyoruz. Fakat kelimelerin anlamlarını ve hangi anlam olaylarına uğradıklarını araştırmak hem dil bilim için hem de dil bilgisi için bizlere büyük faydalar sağlar. Yapılacak olan art zamanlı ve eş zamanlı anlam bilim çalışmaları doğrudan doğruya tarihsel dil bilgisi ve sözlük bilim çalışmalarını etkiler ve bu alanların belli bir sistematığe oturmasına yardımcı olur. Sözlükler yazılırken anlam bilimin verilerinden yararlanmalıdır. Örneğin sözlükteki bir madde başını yazarken o sözcüğün çok anlamlı mı, eş yazımlı mı yoksa eş sesli mi olduğunu belirlemek için anlam bilimsel incelemeye ihtiyaç vardır.

DİZİN

- Acıt-, 146
 Aç-, 147
 Açığ, 54
 Açıklıg, 149
 Açış-, 148
 Adas/addas, 33
 Adırtla-, 149
 Adnat-, 150
 Adrı, 150
 Adrıq, 34
 Adruk, 151
 Ağıl, 151
 Ağız, 152
 Ağrıg, 154
 Ağrınt-, 155
 Ağrı-/ağrı-, 153
 Ağtar-/Axtar-, 35
 Ağtarıl-/Ahtarıl-, 36
 Al-, 156
 Alan, 365
 Alın-, 157
 Alış-, 158
 Altmış, 159
 Altunluğ, 366
 Arālā-, 160
 Aralık, 160
 Aran, 161
 Arıg, 55
 Arıt-, 57
 Arkış, 141
 Arslān, 161
 Art-, 162
 Artıl-(Ardıl-), 37
 Aruk, 58
 Arukluk, 163
 Astın, 164
 Aşā-, 59
 At, 165
 At-, 166
 Atalık, 167
 Atım, 168
 Ay-, 60
 Aya-, 170
 Ayā, 169
 Ayım, 37, 38
 Āz-, 170
 Bağır, 61
 Bağırdağ, 171
 Bağış, 172
 Bak-, 62
 Bāl, 173
 Bar-, 174
 Barış-, 175
 Barq, 64
 Basruk, 38
 Baş, 176
 Başak, 177
 Başğar-, 178
 Başla-, 179
 Başmak, 180
 Batrak, 180
 Bè:rgū, 66
 Begeç, 39
 Belgū, 181
 Belgülüg, 65
 Bıçak, 183
 Bıçuk, 182
 Bış-, 184
 Bil-, 185
 Bilgē, 66
 Bilig, 186
 Bitig, 68
 Boğuz, 187
 Boğsa-, 39
 Boluş-, 367
 Boş/bōş, 188
 Botu, 189
 Bökē, 69
 Bölük (bölök), 190
 Buğday, 191
 Bul-, 70
 Bulğa-, 192
 Bulğak, 193
 Bulğanuq, 194
 Buntağ, 195
 Burçak, 195

- Buş-, 196
 Bürçek, 197
 Bürme, 40
 Bürüş-, 197
 Büt-, 198
 Bütgür-, 199
 Bütün, 71
 Çak-, 200
 Çakıl-, 201
 Çal-, 202
 Çalıg, 72
 Çalın-, 41
 Çalış, 203
 Çalış-, 203
 Çalmā, 41
 Çalpak, 204
 Çap-, 204
 Çapıl-, 206
 Çaptur-, 42, 43
 Çarlā-, 367
 Çarlat-, 368
 Çavuş, 206
 Çaw, 142
 Çeçek, 207
 Çek-, 73
 Çekil-, 74
 Çert-, 208
 Çıbıkan, 75
 Çıgır, 208
 Çık-, 76
 Çıkar-, 78
 Çıkış, 209
 Çıprak, 369
 Çıt, 369
 Çok-, 209
 Çöb, 79
 Çöpür, 210
 Eçe, 210
 Edle-, 211
 Egin, 212
 Egmē, 370
 Ekē, 43
 Ėkkinti, 370
 Ėllig, 213
 Emgēk, 214
 Er, 215
 Ėrin, 142
 Ėriş-, 216
 Erk, 217
 Erkeç, 218
 Ėrtē, 218
 Esne-, 219
 Esri, 80
 Estür-, 80
 Ėş, 220
 Ėşid-, 80
 Ėşik, 221
 Etek, 222
 Eteklen-, 223
 Evir-, 81
 Evril-, 83
 Hātun, 358
 Içgın-, 44, 45
 Iğaç, 223
 Isır-, 225
 İdi, 225
 İl-, 227
 İsin-, 84
 İsirken-, 45
 İsit-, 228
 İş, 228
 İtiş-, 229
 Kabaç, 230
 Kaçın, 231
 Kālā-, 232
 Kalat-, 371
 Kām, 85
 Kamaş-, 233
 Kanat, 233
 Kānlıg, 234
 Kapıg, 235
 Kapsā-, 236
 Karā, 361
 Karāçī, 46
 Karāgū, 237
 Karamuk, 238
 Karın, 239
 Karī, 238
 Kaşan, 240
 Kaşga, 241
 Katıg, 86
 Kayā, 241
 Kaytar-, 242
 Kazgan, 244
 Kazguk, 243
 Keç-(g-), 245

- Kel-(g-), 87
 Kes-, 88
 Kesiş-, 89
 Kesme, 246
 Kêt-, 90
 Kèyik, 91
 Kıl-, 248
 Kınlā-, 249
 Kır, 92
 Kır-, 249
 Kırıl-, 250
 Kırtış, 251
 Kısığ, 251
 Kızār-, 252
 Kızıl, 253
 Kīd-, 247
 Kir-, 93
 Kişen, 372
 Koç-, 254
 Koğı, 94
 Kol, 255
 Koldaş, 256
 Korıg(korıg), 257
 Korkut-, 95
 Koş, 258
 Koş-, 259
 Koşuğ, 372
 Kōr-, 96
 Kōrklüg, 260
 Kōrpe, 261
 Kōtür-(kōtōr-), 261
 Kōzlük, 263
 Kulavuz, 263
 Kur-, 264
 Kurşā-, 265
 Kurşag, 98
 Kurt, 266
 Kurtul-, 98
 Kurul-, 99
 Kuşluk, 265
 Kut, 100
 Kuzı, 267
 Küçlüg, 102
 Kügle-, 373
 Kün, 268
 Küneş, 269
 Kürk, 270
 Oçok/Oçağ(?ocok), 270
 Oğlak, 271
 Ok, 272
 Okı-, 102
 Oñal-/Oñul-, 274
 Oñây, 275
 Oprağ, 275
 Ordu, 104
 Orun, 276
 Orunluk, 46
 Osāl, 277
 Osul-, 143
 Otācī, 374
 Oyun, 277
 Ö:z, 281
 Öktem, 374
 Öl, 279
 Ölü, 375
 Örk, 279
 Örle-, 376
 Örmē, 376
 Ört, 280
 Ört-, 105
 Örtüglüg, 106
 Örüg, 280
 Ötrük, 377
 Ötüg, 107
 Özek, 282
 Özlük, 283
 Saç, 283
 Saçıg, 47
 Saçın-, 284
 Saçış, 107
 Sal-, 286
 Salıg, 108
 San, 287
 San-(sān-), 109
 Sanā-, 288
 Sançıl-, 110
 Sarağuş, 289
 Sart, 49
 Sat-, 290
 Satıgçı, 291
 Sāy, 50
 Sayu, 377
 Sıgın-, 291
 Sıgtā-, 292
 Sık-, 293
 Sıkış, 294

- Sın-, 295
 Sıruq, 295
 Siñ-, 296
 Siñür-, 297
 Soqış-, 298
 Soy-, 299
 Sö:zlē-, 112
 Söz, 111
 Sür-, 300
 Sürül-, 383
 Süz-, 301
 Tağār, 302
 Taq-, 303
 Tal-(d-), 304
 Tām(?d-), 305
 Tamar/tamır(d-), 306
 Tanuq, 113
 Tarmā-, 307, 308
 Tavış, 143
 Tay-, 308
 Tayaq, 309
 Tè:r-(d-), 310
 Teg-, 114
 Tegiş, 310
 Tegür-, 115
 Tègzin-, 117
 Teñ, 117
 Teñrilik, 378
 Tik-, 311
 Tilē-(d-), 118
 Tiş(d-), 312
 Töb, 313
 Tobıq, 314
 Toğan, 315
 Toqaç, 316
 Toqı-, 316
 Toqış, 318
 Tokımaq, 317
 Toqluq, 318
 Tokū, 51
 Toñuz, 386
 Törü (törö:), 319
 Tumşuq, 320
 Tuş-(düş-), 321
 Tut-, 322
 Tutuq, 323
 Tügün, 323
 Tüş-, 325
 Tüzül-, 326
 Uç-, 363
 Uçur-, 327
 Uğrā-, 120
 Uğurluq, 121
 Uğuş, 144
 Uluq, 121
 Uluş, 379
 Ur-, 122
 Urtur-, 124
 Uruqluq, 381
 Ün-, 329
 Ün/ün, 328
 Ündē-, 124
 Üntür-, 329
 Ür-, 125
 Ürüñ, 330
 Üstün, 331
 Üylen-/öylen-/evlen-, 126
 Üzük, 331
 Yağ-, 332
 Yağıl-, 333
 Yaqıl-, 334
 Yalk-, 51
 Yaltrıq, 335
 Yan-, 127
 Yān, 336
 Yanā, 337
 Yantur-, 129
 Yapākū, 339
 Yapıq, 339
 Yapış-, 340
 Yar-(yār-), 341
 Yarāq, 342
 Yaraşıq, 343
 Yarat-, 130
 Yargu, 344
 Yarı-, 131
 Yarlıq, 132
 Yaruqluq, 133
 Yastā-, 344
 Yāş, 345
 Yat-, 347
 Yatgāk, 348
 Yaval-, 52
 Yavgān, 348
 Yavız, 384
 Yè:l, 134

Yük, 381
Y t-, 349
Yigren-, 135
Yin g , 351
Yin u, 350
Yipgil, 52
Yit-, 352
Yokla-, 353

Yol, 354
Yolsuz, 355
Yorit-, 137
Yor , 136
Yulun-, 356
Yuvka, 356
Yük (yük), 138
Yüksek, 138

KAYNAKLAR

- Abik, Ayşehan Deniz (1993). *‘Ali Şîr Nevâyî’nin Risâleleri Tārîh-i Enbiyâ ve Hükemâ, Tārîh-i Mülûk-ı ‘Acem, Münşeât.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (2005). *Meyveler Münazarası.* Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Ahanov, Kaken (2008). *Dil Biliminin Esasları (Aktaran: Murat Ceritoğlu).* Ankara: TDK Yayınları. (1993).
- Ağar, Mehmet Emin (2000). “Burçak Kelimesine Dair”. *Türk Dili Dergisi.* 2 (587), 496-499.
- Aksan, Doğan (2006). *Anadilimizin Söz Denizinde.* Ankara: Bilgi Yayınevi.
- (2009). *Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi.* Ankara: Engin Yayın Evi.
- (2011). *Türkçeye Yansıyan Türk Kültürü (Temel Kavramlar).* İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- (2014). *En eski Türkçenin İzlerinde-Orhun ve Yenisey Yazıtları Üzerinde Sözcükbilim, Anlambilim ve Biçembilim İncelemelerinin Aydınlatığı Gerçekler.* Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Arat, Reşit Rahmetî (1964). *Eski Türk Hukuk Vesikaları,* Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları I.
- (1991). *Eski Türk Şiiri.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- (1992). *Edib Ahmet Yüknekî, Atabetü’l-ḥakāyık.* Ankara: TDK Yayınları.
- (2006). *Baburnâme.* İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- (2006). *Kutadgu Bilig Metin-Çeviri-Dizin (Birleştirilmiş Basım).* İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Toparlı, Recep, Argunşah, Mustafa (2008). *Mu ‘înü’l-Mürîd,* Ankara: TDK Yayınları.
- Ata, Aysu (1997). *Kısâsü’l-Enbiyâ II (Dizin).* Ankara: TDK Yayınları.
- (1998). *Nehcü’l-Ferâdis III (Dizin-Sözlük).* Ankara: TDK Yayınları.

- (2004). *Karahanlı Türkçesi İlk Kur'an Tercümesi (Ryland Nüshası): Giriş-Metin-Notlar-Dizin*. Ankara: TDK Yayınları.
- Atalay, Besim (1939-1943). *Divânü Lügâti't-Türk Tercümesi I, II, III, IV(Dizin)*. Ankara: TDK Yayınları.
- (1945). *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye*. Ankara: TDK Yayınları.
- Atmaca, Emine (2011). *Eski Oğuz Türkçesinden Türkiye Türkçesine Söz Varlığındaki Değişmeler ve Anlam Olayları II cilt*. (Doktora Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi SBE
- Ayazlı, Özlem (2016). *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Aydın, Erhan (2012). *Orhun Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Köli Çor)* Konya: Kömen Yayınları.
- Bang, W., Gabain, A. Von (1930). *Uigurische Studien*, Berlin: Ungarischen Jachbücher, X, 3.
- Bang W., A.von Gabain (1928). *Ein Uigurisches Fragment über den Manichaischen Windgott*. Berlin: Ungarische Jachbücher, VIII.
- Baydemir, Hüseyin (2010). "Bâbürnâme'de Folklorik ve Etnografik Unsurlar". *Gazi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 7, 107-134.
- Berbercan, Mehmet Turgut (2016). *Çağatayca Gülistan Tercümesi-Gülistân-ı Türki (Gramer-Metin-Dizin)*. Ankara: Hâkim Yayıncılık.
- Bilgen, İpek (1989). *Divânü Luğâti't-Türk'te Söz Yapımı*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Borovkov, A. K. (2002). *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. yüzyıllar) (Çev. Halil İbrahim USTA-Ebülfaz AMANOĞLU)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Caferoğlu, Ahmet (1931). *Abu Hayyan, Kitâbü'l-İdrâk Li Lisâni'l-Etrâk*. İstanbul: Türkiyat Enstitüsü Yayınları.
- (1934). "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstihlaları". *Türkiyat Mecmuası*. IV,

1-44.

————— (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

Ceylan, Nimet (2009). *Gazi Zahirüddin Muhammed Bâbur Mirza'nın Eserlerindeki İkilemeler*' Adana: Çukurova Üniversitesi SBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Clauson, Sir Gerard (1960). *Sanglax A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammed Mahdi Xan*. London: Merrs Luzac and Company Ltd.

————— (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford.

Courteille, Pavet de (1870). *Dictionnaire Turc-oriental*. Paris.

Coq, A. von Le (1912-1922). *Türkische Manichaica aus Chotscho I(1912). II(1919). III (1922)*. APAW.

————— (1921). *Chuastuanift, ein Sündenbekenntnis der manichaischen Studiores*, Berlin: Abh. d. Preus. Akad. d. Wissen.

Cumakunova, Güلزura (2005). *Türkçe-Kırgızca Sözlük*. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları.

Çağatay, Saadet (1962). "Türkçede Kadın İçin Kullanılan Sözcükler". *TDAY-Belleten*. 13-49.

Çelik, Ülkü (1996). *Ali Şir Nevayî-Leylî vü Mecnûn*. Ankara: TDK Yayınları.

Doerfer, Gerhard (1963). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen Band II*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.

————— (1967). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen Band III*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.

Eckmann, Janos (2003). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar (Yay. Haz. Osman Fikri SERTKAYA)*. Ankara: TDK Yayınları.

————— (2004). *Nehcül'l-Ferâdîs, Metin-Tıpkıbasım. (Yay. Haz. Semih TEZCAN-Hamza ZÜLFİKAR)*. Ankara: TDK Yayınları.

Efendioğlu, Süleyman (2019). *Mevlânâ Lutfî, Gül ü Nevrûz (Dil İncelemesi-Metin ve*

- Aktarma-Gramatikal Dizin-Tıpkıbasım*). Erzurum: Eser Yayınları.
- Ehmetyanov, Rifkat vd. (2014). *Türkçe-Tatarca Sözlük*. (Aktaran: Mustafa Öner). Ankara: TDK Yayınları.
- Elmalı, Murat (2009). *Daşakarmapathaavadānamālā*. (Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Eraslan, Kemal (1993) *Alī Şīr Nevāyī, Mīzānū'l-Evzān* Ankara: TDK Yayınları.
- _____ (1996). *Alī Şīr Nevāyī, Nesāyimü'l Maḥabbe Min Şemāyimi'l-fütüvve I Metin*, Ankara: TDK Yayınları.
- _____ (1999). *Mevlânâ Sekkâki Divanı*. Ankara: TDK Yayınları.
- _____ (2001). *Mecâlisü'n-Nefāyis I (Giriş ve Metin). II (Çeviri ve Notlar)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Erbay, Fatih (2003). *Muhammed bin Ahmedü'z-Zāhid'e Ait Çağatayca Bir Fıkıh Kitabı (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Konya: Selçuk Üniversitesi SBE (Yüksek Lisans Tezi).
- Ercilasun, Ahmet Bican, vd. (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I-II*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- _____ (2004). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- _____ AKKOYUNLU Ziyat (2014). *Divānu Lugāti't-Türk, (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation-A Functional Approach to the Lexicon- Vol I-II*. Wiesbaden: Otto Harrasowitz.
- _____ (2004). *A Grammar Of Old Turkic*. Leiden-Brill.
- Eren, Hasan (1994). "Tüm mü Yoksa Bütün mü?" *Türk Dili Dergisi*. 500, 179-199.
- _____ (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bulak Neşriyat.
- Erol, Hülya Arslan (2014). *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Gabain, A.von (1931). *Uigurica IV*, ABAW.

- _____ (1935). “*Die uigurische übersetzung der Biographie Hüen-Tsang's I*”, Bruchstücke des 5. Kapitels SBAW 7, s. 151- 180.
- _____ (1938). “*Briefe der uigurischen Hüen-Tsang Biographie*”, SBAW 29, s. 371-415.
- _____ (2003). *Eski Türkçenin Grameri (Çev. Mehmet AKALIN)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Göksu, Erkan (2010). “Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hâkimiyet Anlayışındaki Yeri”. *Turkish Studies* 2010 Bahar. 986-1011.
- Gözütok, Avni (2008). *Haydar Tilbe: Mahzenü'l-Esrâr (Gramer-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- G.R. Rachmati (1930-1932). *Zur Heilkunde der Uiguren*. SPAW. XXIV, I. 1930; II. 1932.
- GRONBECH, K. (1942). *Komanisches Wörterbuch*. Kopenhagen.
- Guiraud, Pierre (1999). *Anlambilim (Le Sémantique)*. (Çev. Berke Vardar). İstanbul: Multilingual. (1955).
- Gülensoy, Tuncer (1974). “Altay Dillerindeki Akrabalık Adları Üzerine Notlar”. *TDAY- Belleten*. 1973-1974, 283-318.
- _____ (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Kökenli Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü 2 Cilt*. Ankara: TDK Yayınları.
- Gülsevin, Gürer (1998). “Türk Dilinde koy-(<kod-) ve kuy-(<kud-) Üzerine”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, I (1), 51-57.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (2000). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Hamilton, James Russell (1998). *Dunhuang Mağarasında Bulunmuş Buddhacığa İlişkin Uyurca El Yazması, İyi ve Kötü Prens Öyküsü (çev. Vedat Köken)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Houtsma, M. T. (1894). *Ein tiirkisch-arabisches Glossar*, Leiden.
- İnan, Abdülkadir (1956). “Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim-Kelime Üzerine”.

- TDAY-Belleten*, 179-195.
- _____ (1976). *Eski Türk Dini Tarihi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- _____ (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm-Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: TTK Yayınları.
- _____ (1987). *Makaleler ve İncelemeler I. Cilt*. Ankara: TTK Yayınları.
- _____ (1991). *Makaleler ve İncelemeler II. Cilt*. Ankara: TTK Yayınları.
- Johanson, Lars (1998). "History Of Turkic". In Lars Johanson & Éva Ágnes Csató (Eds.), *The Turkic Languages* (pp. 81-125). Routledge London&New York.
- Kaçalin, Mustafa S. (2011). *Niyāzī, Nevāyī'nin Sözlere ve Çağatayca Tanıklar, El-Luğātü'n-Nevāiyye ve'l-istışhādātü'l-Cağātā'iyye*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kara, Funda (2011). *Muhammed Ya 'kûb-ı Çingî Zebân-ı Türkî (Kélür-nâme) İnceleme-Metin- Dizin*. Erzurum: Fenomen Yayıncılık.
- Kara, Mehmet (2004). *Ayrı Düşmüş Kelimeler (Fono-Semantik Başkalaşma)*. Ankara: Çağlar Yayınları.
- Karaağaç, Günay (1997). *Lutfi Divanı (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: TDK Yayınları.
- _____ (2005). *Dil, Tarih ve İnsan*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- _____ (2013). *Anlam Bilimi ve İletişim*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- _____ (2015). *Dil Bilgisi ve Anlam Bilgisi Çözümlemeleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karaörs, Metin (2006). ' *Alî Şîr Nevāyî- Nevādirü's-Şebāb*. Ankara: TDK Yayınları.
- Karasoy, Yakup (1998). *Şiban Han Divanı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kaya, Önal (1996). ' *Alî Şîr Nevāyî- Fevāyidü'l-Kiber*, Ankara: TDK Yayınları.
- Kenesbayoğlu, İ.K. vd. (1984). *Kazak Türkçesi Sözlüğü* (Çev. Nuri YÜCE). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Klaproth, J. (1820). *Über die Sprache und Schrift der Uiguren*, Paris.
- Koç, Kenan (2007). *Türkiye Türkçesi-Kazak Türkçesi Sözlüğü*. Almatı.
- Korkmaz, Zeynep (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

- Kök, Abdullah (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-arası Kuran Tercümesi (TIEM 73, 1v/235v/2)* Ankara: Ankara Üniversitesi SBE (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Köktekin, Kâzım (2007). *Yusuf Emirî Divânı (Giriş-İnceleme-Tenkritli Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*. Erzurum: Fenomen Yayıncılık.
- Köprülü, Mehmet Fuad (2014). *Edebiyat Araştırmaları I*. İstanbul: Alfa Tarih.
- Kut, Günay (2003). *Ali Şir Nevâyî, Garâ'ibü's-Sığâr (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Levend, Agâh Sırrı (1965). *Ali Şir Nevaî I. Cilt- Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*. Ankara: TDK Yayınları.
- _____ (1967). *Ali Şir Nevaî III. Cilt-Hamse*. Ankara: TDK Yayınları.
- _____ (1968). *Ali Şir Nevaî IV. Cilt-Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler*. Ankara: TDK Yayınları.
- Lyons, John (1983). *Kuramsal Dilbilime Giriş*. (Çev. Ahmet KOCAMAN). Ankara: TDK Yayınları. (1968).
- Malov, S.E. (1932). *Uygurskie Rukopisnie Dokumentı Ekspeditsii*. S.F. Oldenburga: Zapiski Instituta Vostokovediniya Akademii Nauk I.
- _____ (1927). *Dua Uygurskih Dokumanta: İki Uygur Vesikası*, Taşkent.
- Marufov, Z.M. (1981). *Özbek Tilinin İzâhli Luğati I-II*. Moskova: İzdatelstvo Russkiy Yazık.
- Müller, F.W.K., *Zwei Pfahlisnchriften aus den Turfanfunden*.
- _____ (1945). *Çaştani Bey Hikâyesi (Çev. S. Himran)*. İstanbul: Bürhaneddin Erenler Basımevi.
- Nadelyayev, V.M., D.M. Nasilov, E.R. Tenişev, A.M. Şçerbak (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR İstitut Yazıkoznaniya.
- Nalbant (Özkan), Bilge (2005). *Nevâdirü'n-Nihâye (İnceleme-Metin-Dizin)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Naskali, Emine Gürsoy vd. (2007). *Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.

- Orak, Bayram (1995). *Lütfi'nin Gül ü Nevruz'u, Gramer-İndeks*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Necip, Emir Necipoviç (2008). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (Çev. İklil KURBAN). Ankara: TDK Yayınları.
- Orkun, Hüseyin Namık (2011). *Eski Türk Yazıtları (Birleştirilmiş 3. Baskı)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin (1978). *Türk Kültür Tarihine Giriş 3 (Türklerde Ev Kültürü-Göktürklerden Osmanlılara)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- _____ (1978). *Türk Kültür Tarihine Giriş 5 (Türklerde Giyecek ve Süslenme-Göktürklerden Osmanlılara)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- _____ (1978). *Türk Kültür Tarihine Giriş 1 (Türklerde Yaylak ve Kışlak Hayatı-Göktürklerden Osmanlılara)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- _____ (1978). *Türk Kültür Tarihine Giriş 4 (Türklerde Yemek Kültürü-Göktürklerden Osmanlılara)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- _____ (1978). *Türk Kültür Tarihine Giriş 2 (Türklerde Ziraat Kültürü-Göktürklerden Osmanlılara)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- _____ (1984). *Türk Kültür Tarihine Giriş 7 (Türklerde Ordu, Ordugâh ve Otağ-Devlet, ordu ve aile disiplininin temelleri-Hunlardan Osmanlılara)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ölmez, Mehmet (2012). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları (Metin-Çeviri-Sözlük)*. Ankara: Bilgesu Yayınları.
- Ölmez, Zuhâl Kargı (1993). *Mahbûbü'l-kulûb (İnceleme-Metin-Sözlük)*. (Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____ (1996) *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü)*. Ankara: Simurg Yayınları.
- _____ (1998). "Çağatayca Sözlükler". *Kebikeç Dergisi*, 6, 137-144.
- Öner, Mustafa (2011). *Türkçe Yazıtları*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- _____ (2015). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

- Önler, Zafer (1999). 'bügü-bilge, ârif-âlim, bilge-bilgin kavramları'. *Türk Dili Dergisi*, 571, 595-602.
- Özönder, F.S. Barutçu (1996). *Ali Şîr Nevâyî, Muhâkemetü'l-Lügateyn*. Ankara: TDK Yayınları.
- _____ (2002). "Türk Dilinin Tarihî Dönemleri Üzerine Birkaç Söz". *Türkbilig Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 3, 203-210.
- Özyetgin, A. Melek (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- _____ (2005). *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Paçacıoğlu, Burhan (2006). *VIII.-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı*. Ankara: Bizim Büro Yayınevi.
- Palmer, F.R. (2001). *Semantik, Yeni Bir Anlam Bilim Projesi*. (Çev. Ramazan ERTÜRK). Ankara: Kitabiyat. (1976).
- Pekacar, Çetin (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Pelliot, Paul (1914). *La Version Ouigure de l'histoire des princes Kalyanamkara et Papamkara*. T'oung Pao XV. Leide, s. 225-272.
- Radloff, Wilhelm (1888-1911). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte (Opyt slovarya tyurskih narechii)*. St. Petersburg.
- _____ S.E. Malov (1913). *Suvarnaprabhâsa, Sutra Zolotogo Bleska, I-II=Altun Yaruk*. Sankpetersburg: Bibliotheca Buddhica, XVII.
- _____ (1928). *Uigurische Sprachdenkmaler*, Leningrad.
- Rahimi, Farhad (2018). *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü (2 Cilt)*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Räsänen, Martti (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Turksprachen*, Helsinki.
- Róna-Tas, András (2013). *Türkolojiye Giriş (Çev. İsa SARI)*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Röhbörn, Klaus (1977-1994). *Uigurisches Wörterbuch: Sprachmaterial der*

vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, 1-5, Wiesbaden.

Sabir, Muhammed (1961). *Ali Şir Nevai'nin Mesnevisi Hayretü'l-Ebrâr Hakkında Araştırmalar (Transkripsiyon, İmlâ, Dil Hususiyetleri ve Lugaççe)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Sağol, Gülден (1993). *Harezmi Türkçesi Satır Arası Kuran Tercümesi, Giriş- Metin- Sözlük*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Shaw, Robert Barkley (2014). *Kâşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü*. (Çev.: Fikret YILDIRIM). Ankara: TDK Yayınları.

Shimin, Geng, H.J. Klimkeit, J.P.Laut (1988). *Das Erscheinen des Bodhisattava, Das 11.Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit*. Aof 15:315-316.

Şen, Mesut (1993). *Bâbürnâme: Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, Giriş-Metin- Açıklamalı Dizin (Kabil ve Hindistan bölümleri)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Şeyh Süleyman Efendi-yi Buhârî (1882). *Luğat-ı Çağatay ve Türkî-yi Osmanî*. İstanbul: Mihran Matbaası.

Taş, İbrahim (2009). *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*. Ankara: TDK Yayınları.

Taymas, Abdullah Battal (1934). *İbnü Mühenna Lügatı*. İstanbul: MEB Yayınları.

Tekin, G. Alpay (1994). *Alî Şir Nevâyî Ferhâd ü Şirîn*. Ankara: TDK Yayınları.

Tekin, Şinasi (2001). *İştikakçının Köşesi, Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*. İstanbul: Simurg Yayınları.

Tekin, Talat (1987). *Tuna Bulgarları ve Dilleri*. Ankara: TDK Yayınları.

_____ (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. Ankara: Simurg Yayınevi.

_____ vd. (1995). *Türkmençe-Türkçe Sözlük*. Ankara: Simurg Yayınevi.

_____ (1997). *Türkoloji Eleştirileri*. Ankara: Simurg Yayınevi.

_____ (2003). *Makaleler I-Altayistik (Haz. Emine YILMAZ-Nurettin DEMİR)*. Ankara: Grafiker Yayınları.

_____ (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.

- _____ ÖLMEZ, Mehmet (2003). *Türk Dilleri-Giriş*. İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat.
- _____ (2004). *İrk Bitig-Eski Uygurca Fal Kitabı*. Ankara: Öncü Kitap.
- _____ (2004). *Makaleler II-Tarihî Türk Dilleri*. Ankara: Öncü Kitap.
- _____ (2008). *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tezcan, Semih (1970). *Das Uigurische İnsadi Sūtra*. Berliner Turfantexte III, Berlin.
- Thomsen, Wilhelm (1912). *Dr. A. Stein Manuscripts İn Turkish "Runic" Scripts from Marian and Tun-huang*. London.
- Toparlı, Recep, Vural, Hanifi, Karaatlı, Recep (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tören, Hatice (2001). *Alî Şîr Nevâyî, Sedd-i İskenderî (Giriş-Metin)*. Ankara: TDK Yayınları.
- TDK. (2009). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (6 Cilt)*. Ankara: TDK Yayınları.
- TDK. (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tryjarski, Edward (2016). *Türkler ve Doğa (Çev. Hafize ER)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Tural, Güzin (1993). *Ali Şîr Nevâyî, Seb' a-i Seyyāre, Metin-Dizin*. (Doktora Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi SBE.
- Turkische Turfan-Texte (1929-1959). ABAW, Berlin I. 1929; II. 1929; III. 1930; IV. 1930; V. 1931(W. Bang- A. von Gabain neşri); VI. 1934 (W. Bang- G. Rachmatı A. von Gabain neşri); VII. 1936(G. Rachmatı-W. Eberhard); VIII. 1954; IX. 1958; X. 1959(A. von Gabain).
- Türkay, Kaya (2002). *'Alî Şîr Nevâyî, Bedâyi' u 'l-vasat, Üçüncü Divan*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ullmann, Stephen (1978). "Anlambilimi (Çev. Ahmet Kocaman)." *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, XXXVIII (324), 355-363.
- User, Hatice Şirin (2010). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz varlığı İncelemesi*. Konya: Kömen Yayınları.

- Üçok, Necip (2004). *Genel Dilbilim (Lengüistik)*. İstanbul: Multilingual.
- Ünlü, Suat (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-arası Kuran Tercümesi (TIEM 73, 235v/3-450r/7)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi SBE.
- _____ (2012). *Harezmi-Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- _____ (2012). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- _____ (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Üstüner, Ahat (2015). *Türkçenin Tarihî Gelişmesi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Üşenmez, Emek (2016). *Özbekçe-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Türk Dünyası Vakfı Yayınları.
- Vambery, Hermann (1867). *Čagatische Sprachstudien*, Leipzig.
- Vasiliev, Yuriy (1995). *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Vardar, Berke (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.
- Yudahin, K.K. (1998). *Kırgız Sözlüğü*, (Çev. Abdullah Taymas). Ankara: TDK Yayınları.
- Yüce, Nuri (1988). *Mukaddimetü'l-Edeb, Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks*. Ankara: TDK Yayınları.
- Yücel, Bilal (1995). *Bâbü'r Divânı*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Zieme, Peter (2013). "Eski Türkçe Eş/Hanım Kelimesi Üzerine Bazı Açıklamalar (Çev. Aybüke Betül Kıymaz)". *Türkbilig Türkoloji Dergisi*, 25, 129-133.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Onur KURUKAYA
Doğum Yeri ve Tarihi	22.06.1987 Zonguldak
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı (2004-2008)
Y. Lisans Öğrenimi	Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili (2008-2010)
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	KURUKAYA, Onur (2015), Türk Dili ve Edebiyatı Çalışmalarında Keşfü’z-Zünûn’un Önemi, Uluslararası Kâtip Çelebi Sempozyumu 7-8 Mart 2015, İSAM, İstanbul.
	KURUKAYA, Onur (2015), Dede Korkut Kitabında Ahenk Unsurları, Uluslararası Dede Korkut ve Türk Dünyası Sempozyumu, Bakü.
	KURUKAYA, Onur (2018), Doğu-Batı Türkçelerinde Kelime Ölümleri, XIII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı, Varşova.
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	Bolu Özel Kültür Dershanesi (2008-2009)
	Gerede Anadolu İmam Hatip Lisesi (2009-2011)
	Kafkas Üniversitesi 2011-
İletişim	
E-Posta Adresi	onurkurukaya@gmail.com
Tarih	24.05.2019